

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**EL-KEŞŞÂF'TA SARF VEZİNLERİNDEKİ
FARKLILIKLAR VE ANLAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ**

DANIŞMAN

Dr. Öğretim Üyesi

Hüseyin POLAT

HAZIRLAYAN

Ferit DİNÇER

MALATYA - 2019

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

EI-KEŞŞAF'TA SARF VEZİNLERİNDEKİ
FARKLILIKLAR VE ANLAM ÜZERİNDEKİ
ETKİSİ

(DOKTORA TEZİ)

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin POLAT

Hazırlayan
Ferit DİNÇER

Jürimiz 17.07.2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda bu Doktora Tezi (oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri

1. Doç Dr. Mustafa AGAH
2. Doç Dr. Atik AYDIN
3. Doç. Dr. Yusuf BATAR
4. Dr. Öğr. Üyesi Mahmud GAVSANİ
5. Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin POLAT

İmza
.....
.....
.....
.....
.....

İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Mehmet KUBAT
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

T.C.
İNÖNÜ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

“Dr. Öğretim Görevlisi Hüseyin POLAT’ın danışmanlığında doktora tezi olarak hazırladığım, *EL-KEŞŞÂF*’TA SARF VEZİNLERİNDEKİ FARKLILIKLAR VE ANLAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ başlıklı bu çalışmanın bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın tarafımdan yazıldığını ve yararlandığım bütün yapıtların hem metin içinde hem de kaynakçada yöntemine uygun biçimde gösterilenlerden oluştuğunu belirtir, bunu onurumla doğrularım.

Ferit DİNÇER/2019

ÖZET

Diñçer, Ferit. “*el-Keşşâf*’ta Sarf Vezinlerindeki Farklılıklar ve Anlam Üzerindeki Etkisi”, Doktora Tezi, Malatya 2019.

Sarf vezinlerindeki farklılıklar, âyetlerin anlamını etkilediğini hatta bazı yerlerde fikhî meselelerin farklı anlaşılmasına da neden olmuştur. Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* adlı tefsîrinde bu olgu açık bir şekilde görülmektedir. *el-Keşşâf*’taki vezin farklılıklarının büyük bir kısmı kıraat kaynaklı olmasına rağmen bir kısmı da dil ve benzeri sebeplere dayanmaktadır. Vezin farklılıkları fiillerde olduğu gibi isimlerde de söz konusudur. *el-Keşşâf*’taki başlıca vezin farklılıkları şunlardır: Mâzî, muzârî ve emir fiillerin birbirinin anlamında, bir mücerred veznin başka bir mücerred veya mezîd vezin anlamında, mezîd veznin mücerred veya başka bir mezîd vezin anlamında, fiilin isim ismin fiil anlamında, bir ismin başka bir isim anlamında kullanılması.

Anahtar Kelimeler: Kur’ân, *el-Keşşâf*, Sarf, Vezin, Vezin farklılıkları, Zemahşerî, Anlam.

ABSTRACT

Diñçer, Ferit. “The Differences of the Meter of Morphology in *el-Keşşâf* and its Effect on the Meaning.” PhD Thesis, Malatya, 2019.

The differences of the meter of morphology are effected on the meaning of the verse of Quran at same time these differences are caused by understanding the matter of figh in a different way. This phenomenon is seen clearly in the exegesis of Zemahşerî, *el-Keşşâf*. The great part of the differences of the meter is steam from reading. The other part of them is related with the matter of language. We can see the differences of the meter not onlyin verbs but also nouns gramatically. Here are the main differences of the meter in el- Keşşaf: The usage of the fi’l mâdi (perfect) instead of fi’l mudaari’ (imperfect) and fi’l emr (command); the usage of simple meter instead of the another simple meter or addition meter; the usage of verbs instead of the noun or the usage of the noun instead of the ver bor another noun.

Key Words: Quran, *el-Keşşâf*, Morphology, Syntax, Meter, Meter differences, Zemahşerî, Meaning.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
İÇİNDEKİLER	II
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı	1
2. Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Sınırları	1
4. Araştırmanın Kaynakları	2
5. Zemahşerî	3
5. 1. Zemahşerî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği	4
5. 2. Zemahşerî'nin Eserleri	9
5. 2. 1. el-Keşşâf Tefsîri	12
6. el – Keşşaf'ta Sarf ve Kıraatler	16
6. 1. Sarf İlmi	16
6. 1. 1. Vezin/el-Mîzânu' s-Sarfî	18
1. 1. 1. 1. Fiil Vezinleri	20
1. 1. 1. 2. İsim Vezinleri	23
6. 1. 2. Zemahşerî ve Sarf İlmi	29
6. 1. 3. el-Keşşaf'ta Sarf	31
6. 2. el-Keşşâf'ta Kıraat-Tefsîr İlişkisi	36
BİRİNCİ BÖLÜM: FİİL VEZİNLERİNDEKİ FARKLILIKLAR VE ANLAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	50
1. 1. Sülâsî Mücerred Fiilin, Başka Bir Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması	52
1. 1. 1. "فَعَلَ" Veznin "فَعَّلَ" Veznin Anlamında Kullanılması	53
1. 2. Sülâsî Mücerred Fiilin, Sülâsî Mezîd Fiil Anlamında Kullanılması	55
1. 2. 1. Sülâsî Mücerred Fiilin, "تَفَعَّلَ" Babı Anlamında Kullanılması	55
1. 2. 2. Sülâsî Mücerred Fiilin "إِفْعَالَ" Babı Anlamında Kullanılması	63
1. 2. 3. Sülâsî Mücerred Fiilin "مُفَاعَلَةً" Babı Anlamında Kullanılması	71
1. 2. 4. Sülâsî Mücerred Fiilin "تَفَعَّلَ" Babı Anlamında Kullanılması	78
1. 3. Sülâsî Mezîd Fiilin, Sülâsî Mücerred Fiil anlamında Kullanılması	82
1. 3. 1. "تَفَاعَلَ" Babının, Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması	82
1. 3. 3. "إِفْعَالَ" Babının, Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması	89
1. 3. 4. "مُفَاعَلَةً" Babının, Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması	95
1. 3. 5. "تَفَعَّلَ" Babının, Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması	99
1. 4. Mezîd Fiilin Başka Bir Mezîd Fiil Anlamında Kullanılması	101

1. 4. 1. "مُفَاعَلَةٌ" Babının "تَفْعِيلٌ" Babı Anlamında Kullanılması	101
1. 4. 2. "تَفْعِيلٌ" Babının "مُفَاعَلَةٌ" Babı Anlamında Kullanılması	104
1. 4. 3. "تَفْعِيلٌ" Babının "تَفَعُّلٌ" Babı Anlamında Kullanılması	107
1. 4. 4. "تَفْعِيلٌ" Babının "إِفْعَالٌ" Babı Anlamında Kullanılması	108
1. 4. 5. "تَفَعُّلٌ" Babının "إِنْفِعَالٌ" Babı Anlamında Kullanılması	112
1. 4. 6. "إِفْعَالٌ" Babının "تَفَعُّلٌ" Babı Anlamında Kullanılması	113
1. 4. 7. "مُفَاعَلَةٌ" Babının "إِفْعَالٌ" Babı Anlamında Kullanılması	114
1. 4. 8. "إِفْعَالٌ" Babının "تَفْعِيلٌ" Babı Anlamında Kullanılması	117
1. 4. 9. "إِفْعَالٌ" Babının "إِفْتِعَالٌ" Babı Anlamında Kullanılması	121
1. 5. Fiil Veznin Mastar Veznin Anlamında Kullanılması	121
1. 6. Fiil Veznin İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması	124
1. 7. Mâzî ve Muzârî Fiillerinin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması	127
1. 7. 1. Mâzî Fiilin Muzârî Fiil Anlamında Kullanılması	127
1. 7. 2. Muzârî Fiilin, Mâzî Fiil Anlamında Kullanılması	130
1. 8. Malum Fiil ve Meçhul Fiillerinin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması. 132	
1. 8. 1. Malum Mâzî Fiilin, Meçhul Mâzî Fiil Anlamında Kullanılması	133
1. 8. 2. Meçhul Mâzî Fiilin, Malum Mâzî Fiil Anlamında Kullanılması	134
1. 8. 3. Malum Muzârî Fiilin, Meçhul Muzârî Fiil Anlamında Kullanılması	137
1. 8. 4. Meçhul Muzârî Fiilin Meçhul Muzârî Fiil Anlamında Kullanılması	145
1. 9. Haber ve İnşa Bildiren Fiillerin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması 147	
1. 9. 1. Mâzî Fiilin, Emir Fiil Anlamında Kullanılması	149
1. 9. 2. Muzârî Fiilin, Emir Fiil Anlamında Kullanılması	151
1. 9. 3. Muzârî Fiilin, Nehiy Anlamında Kullanılması	156
1. 9. 4. Emir Fiilin, Mâzî Fiil Anlamında Kullanılması	158
1. 9. 5. Emir Fiilin, Muzârî Fiil Anlamında Kullanılması	161
İKİNCİ BÖLÜM: İSİM VEZİNLERİNDEKİ FARKLILIKLAR VE ANLAM	
ÜZERİNDEKİ ETKİSİ	164
2. 1. Mastar	165
2. 1. 1. Mastar Veznin Başka Bir Mastar Vezin Anlamında Kullanılması	165
2. 1. 2. Mastarın, İsm-i Mastar Anlamında Kullanılması	170
2. 1. 3. Mastarın, Fiil Anlamında Kullanılması	173
2. 1. 4. Mastarın, Emir Fiil Anlamında Kullanılması	175
2. 1. 5. Mastarın, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması	176
2. 1. 6. Mastarın, İsm-i Mef'ûl Anlamında Kullanılması	180
2. 1. 7. Mastarın, İsm-i Tâfdil Anlamında Kullanılması	184
2. 1. 8. Mastarın, İsm-i Tâsğir Anlamında Kullanılması	186
2. 1. 9. Mastarın, İsm-i Zaman Anlamında Kullanılması	188
2. 1. 10. Mastarın, İsm-i Mekân Anlamında Kullanılması	190
2. 2. Müfred ve Cem' Vezinlerinin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması	193
2. 2. 1. Müfredin, Cem' Anlamında Kullanılması	196
2. 2. 2. Cem'in, Müfred Anlamında Kullanılması	199

2. 2. İsm-i Fâil	203
2. 2. 1. İsm-i Fâilin, Mastar Anlamında Kullanılması	204
2. 2. 2. İsm-i Fâilin, Fiil Anlamında Kullanılması	208
2. 2. 4. İsm-i Fâilin, İsm-i Mef'ûl Anlamında Kullanılması	212
2. 2. 5. İsm-i Fâilin, Mübâlağa Sîgası Anlamında Kullanılması	214
2. 2. 6. İsm-i Fâilin, Sıfat-ı Müşebbehe Anlamında Kullanılması	217
2. 2. 7. İsm-i Fâilin, İsm-i Merre Anlamında Kullanılması	220
2. 3. Mübâlağalı İsm-i Fâil.....	221
2. 3. 1. Mübâlağalı İsm-i Fâilin, Mastar Anlamında Kullanılması.....	221
2. 3. 2. Mübâlağalı İsm-i Fâilin, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması	222
2. 4. İsm-i Mef'ûl	225
2. 4. 1. İsm-i Mef'ûlün, Mastar Anlamında Kullanılması	225
2. 4. 2. İsm-i Mef'ûlün, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması	228
2. 5. Sıfat-ı Müşebbehe.....	233
2. 5. 1. Sıfat-ı Müşebbehenin, Mastar Anlamında Kullanılması	233
2. 5. 2. Sıfat-ı Müşebbehenin, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması	234
2. 6. İsm-i Zaman Ve Mekân	238
2. 6. 1. İsm-i Zaman Ve Mekânın, Mastar Anlamında Kullanılması	239
2. 7. İsm-i Âlet.....	241
2. 7. 1. İsm-i Âletin, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması.....	241
SONUÇ	243
KAYNAKÇA.....	245

ÖNSÖZ

Ele alınan bu çalışmanın daha önce yapılmamış olmasından dolayı Kur'ân-ı Kerîm'deki örnekler çerçevesinde, “*el-Keşşâf* ta Sarf Vezinlerindeki Farklılıklar ve Anlam Üzerindeki Etkisi” ismi adı altında Arap gramerinin önemli bir bölümü olan sarf ilminin vezinlerini, “*el-Keşşâf*”tan araştırarak ve tespit ederek, Zemahşerî'nin “*el-Keşşâf*” eserinde, söz konusu değişik vezinlerin, âyetlerin yorumundaki etkisi aktarılacaktır. Böylece, hem Kur'ân'ı daha iyi bir şekilde anlamak hem de Arapçayı daha iyi öğrenmek ve diğer insanlara faydalı olmak amaçlanmaktadır.

Bu gerekçelerden hareketle; bilinmesi gerekir ki, Arap dili, manâya delâleti açısından zengin bir dildir. Bu nedenle, aynı kök harflerden oluşan bir kelime, birden fazla anlama delâlet etmektedir. Yani, kelimelerin lâfzî sarfıyla/değişimiyle paralel olarak, anlamında da değişiklik olabilmektedir. Dolayısıyla sarf vezinlerinin etkisi, âyetlerin anlamında oldukça fazladır ve bu etki çalışmanın ileriki safhalarında bariz bir şekilde görülecektir.

Bu konu ile ilgili müstakil bir çalışmanın olmamasından dolayı, böyle bir çalışmanın gerekliliği duyulmuş olup, bu çalışmayı ilim ehlinin birçok yönden kendisinden istifade etmiş olduğu ve müfessir Zemahşerî'ye ait “*el-Keşşâf*” ismiyle meşhur eserin örneğinde yapılmasına karar kılınmıştır. Ancak “*el-Keşşâf*”ta geçen farklı vezinlerde gelen tüm örnekleri teker teker yorumlarını vermek, bu çalışmanın kapasitesini aşacaktır. Bu nedenle birkaç örnek üzerinde durup, diğerleri ise hangi sûre ve âyette geçtiği tespit edildiği gibi, dipnotta verilecektir. Böylece ulaşılması daha kolay olacağı ve başka çalışmalara yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Zemahşerî, mensubu bulunduğu Mutezile mezhebine sadıkane bağlı bir âlimidir. Fakat bu çalışma, dilsel bir çalışma olduğundan dolayı ve “*el-Keşşâf*” örneğinde, sarf vezinlerin değişik kalıplarının âyetin yorumuna ne gibi bir etki etmiş olduğunu tespit etmek olduğundan, müfessirin, yapmış olduğu mezhebî yorumlarının tartışmasına girilmeyecektir. Fakat sarf vezinlerinin anlam değişikliğinde mezhebî nedenlerden dolayı yapılmışsa buna dikkat çekilecektir. Ayrıca gerek duyulduğu yerde, âyette geçen veznin ve muhtemel vezinlerin, klasik ve modern dönem sözlüklerde ne gibi anlamlar ifade ettiğine bakılacaktır.

Çalışma, giriş ve sonuca ek olarak iki bölümden meydana gelmiştir.

Giriş kısmında; Çalışmanın amacı, önemi, kapsamı, yöntemi, yararlanılan kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Sonra, Zemahşerî ve tefsîri *el-Keşşâf* ile ilgili çok kısa bilgi verilmiştir. Daha sonra Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı tefsîrinde, sarf-tefsîr ve kıraat-tefsîr ilişkisi incelenmiştir. Bu bağlamda, Arap gramerinin alt kısımlarından olan sarf ilminin kısa tarihçelerine değinilmiştir. Bu doğrultuda, sarf ilminin tarifi, teşekkülü, mevzuu, gelişmesi, kaynakları ve metotlarına dikkat çekilmiştir. Daha sonra kıraat ilminin tanımı, kısa bir şekilde yapılmış ve Zemahşerî'nin kıraat ile ilgili tutumuna, bakış açısına dair genel bir malumat verilip, tefsîrinde kıraatlerden istifade etme üslubu verilmiştir.

Birinci bölümde, fiil vezinlerinin, fiil ve isim vezinlerinin anlamında kullanılması ve anlam üzerinde etkisi ele alınmıştır. Bu bağlamda; mücerred fiil vezinlerinin, başka mücerred fiil vezinlerinin anlamında, mücerred fiil vezinlerinin, mezîd fiil vezinlerinin anlamında; herhangi bir mezîd fiilin, başka mezîd fiil anlamında kullanılması, mâzî, muzârî emir fiil vezinlerinin birbirleri anlamında kullanılması ile; fiil vezinlerinin masdar ve ism-i fâil anlamında kullanılması ve kullanımların âyetlerin yorumundaki etkisi ele alınmıştır.

ikinci bölümde ise, isim vezinlerinin birbirlerinin anlamında ve fiil anlamında kullanılması üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda; mastar, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-i müşebbehe, mübâlağa sığası, ism-i zaman ve ism-i mekân gibi isimlerin birbirlerinin anlamında kullanılmasına ve bunların fiil anlamında kullanılmasına dair örnekler ele alınmıştır.

Vezinler arasında en fazla, fiillerin sülâsî ve mezîd kalıplarda anlam kaymalarına veya aynı anlamın farklı vurgularına dair örnekler bulunmaktadır. Kur'ân'da bir fiil, sülâsî fiil kalıbında geldiği halde aynı fiil, tef'îl veya mufaale ya da if'al vs., babında da gelmiştir. Aynı şekilde fiil, mezîd bir vezinde geldiği halde, diğer taraftan aynı fiil, başka bir mezîd vezinde gelmiştir. Bu fiillerde meydana gelen değişme, anlama da yansımıştır.

Seçilen örnekler sunulurken konunun daha iyi anlaşılması amacıyla âyetlerin metni ve ardından meâlleri verilmiştir. Âyetlerin meâllerini verilirken; Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde hazırlanan *Kur'ân Yolu Meâli* tercih edilmiştir.

Çalışma, sonuç ve ardından da kaynakçadan oluşan kısımlarla sonlandırılmıştır.

Çalışmada transkripsiyon kullanılmamıştır. Bunun yerine gerektiği yerde Arapça ifadeler orijinal şekliyle yazılmaya gayret edilmiştir.

Bu çalışma süresince desteğini esirgemeyen danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Hüseyin POLAT hocama, tez izleme jürisinde bulunan ve çalışmanın düzeltme safhasında katkısı olan Doç. Dr. Yusuf BATAR hocama ve çalışmanın çerçevesinin belirlenmesinde ve olgunlaşmasında çok değerli katkısı bulunan ve hiçbir fedakârlıktan kaçınmayan, Doç. Dr. Atik AYDIN hocama, sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca doktora ders aşamasında ufuk açıcı ders ve düşüncelerinden istifade ettiğim Prof. Dr. Hulusi ARSLAN ve Prof. Dr. Sabri TÜRKMEN hocalarıma, yol gösterici fikirleriyle bana destek olan, Muş Alparslan Üniversitesinden Dr. Öğretim Üyesi Mehmet SALMAZZEM hocama en içten şükranlarımı arz ederim. Son olarak çalışmam süresince anlayış ve nezaket bir olgunlukla, her konuda bana sabırla katlanarak destek olan eşime de teşekkür ederim.

Ele alınan bu çalışmanın muhakkak eksikleri vardır. Çünkü insanoğlu kendisi noksanlıkla maluldür. Noksansız olan tek bir eser vardır. O da, her yönüyle kâmil olan ve noksanlıktan uzak Yüce Allah'ın eseri, Kur'ân'ı Kerîmdir. Fakat emek çabası sonucu meydana gelen bu çalışmanın ilim camiasına katkıda bulunacağına inanç ve temennisiyle.

Ferit DİNÇER

Malatya/ Temmuz/2019

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen makale
(a.s.)	: Aleyhi's-Selâm
b.	: İbn, bin (oğlu)
Bk.	: Bakınız
Bas.	: Baskı
c.c.	: Celle Celâluh
Çev.	: Çevirmek (kalb), çeviren
DEÜ.	: Dokuz Eylül Üniversitesi.
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Enst.	: Enstitüsü
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEFE.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü
MÜİFD.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
m.	: Milâdî
Nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
ra.	: Radiyallahu anh/ Radiyallahu anha
(s.a.v)	: Sallallahü Aleyhi ve's-Sellem
s.	: Sayfa
TDVA.	: Türk Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
Thk:	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vs.	: Ve saire

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Araştırmanın konusu, Zemahşerî'nin "*el-Keşşâf*" eserinde bulunan farklı sarf vezinlerinin anlama etkisi hakkındadır. Çalışma konusunun *el-Keşşâf* üzerinde yoğunlaşmasının esas nedeni bunun, kendisinden sonra gelen müfessirlerce Arapçanın dil ve belâgat nüktelerini ortaya koyması açısından okunan, takip edilen ve kabul gören bir eser olmasından kaynaklanmaktadır.

Zemahşerî, pek çok alanda olduğu gibi Arap dili ve belagati sahasında da kendisinden sonra çığır açan bir isim olmuştur. Bu alanlardaki görüşleri sonrakiler için referans niteliğini taşımıştır. Bilhassa dil inceliklerinin sıklıkla yer aldığı, âyetlerin tefsirinde istişhad olarak kullanıldığı *Keşşâf* adlı eseri, müfessirler kadar dil ehlinin de müracaat ettikleri birincil kaynaklardan olmuştur. İslâm dünyasında asırlardır bu eser hakkında kuşkusuz çok sayıda çalışma yapılmıştır. Fakat yaptığımız inceleme kadarıyla bu eserde bulunan sarf vezinlerinin farklılığı ve bunların anlam üzerindeki etkisi hakkında bir çalışmanın yapılmaması bizi böyle bir çalışma yapmaya sevk eden önemli amillerden biri olmuştur. Böylece dil ve belagatte yetkin olan Zemahşerî "*el-Keşşâf*" adlı eserinde sarfin farklı vezinlerini nasıl yorumladığı ve bu yorumların etki alanını tespit edebilmesi mümkün olacaktır.

Araştırmada *el-Keşşâf* daki kıraatlerin neden olduğu sarf vezinleri ve bunun yanı sıra farklı nedenlerle değişen vezinler inceleme konusu edilmiştir. Böylece değişik vezinlerin, Kur'ân'ın anlam farklılaşmasındaki etki ve rolünü tespit edilmesi hedeflenmektedir.

2. Araştırmanın Yöntemi, Kapsamı ve Sınırları

Çalışma konumuz daha çok doküman analizini gerektirdiği için nitel araştırma yönteminin araçlarından biri olan doküman analizi metoduna başvurulacaktır.¹ Gerekli görülen yerlerde mukayese, analiz usullerine de yer verilecektir.

¹ Nitel araştırma, gözlem görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanır. Başka bir deyişle nitel araştırma, kuram oluşturmayı temel alan bir anlayışla sosyal olguları bağlı buldukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana alan bir yaklaşımdır (Şimşek, Hasan - Yıldırım, Ali, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2003, s. 19.

Çalışma konusunun mahiyeti gereği yer yer başka eserlere yer verilse de esas olarak çalışmanın kapsamını *el-Keşşâf* tefsiri oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın neticesinde Kur'ân'ın, anlam farklılaşmasında sarf vezinlerinin ne gibi etkisi olduğu ve anlamlardaki rolü görülecektir. Özellikle çalışmanın konusu olan tefsîrin müellifi, bu değişik sarf vezinlerini nasıl yorumladığı ve değerlendirdiği ile ilgili bir fikir ortaya çıkacaktır.

4. Araştırmanın Kaynakları

Araştırma konusu olan “*el-Keşşâf'ta Sarf Vezinlerindeki Farklılıklar ve Anlam Üzerindeki Etkisi*” ele alındığından dolayı temel kaynak elbette ki “*Tefsîru'l-Keşşâf*” olacaktır.² Sonra konuyla ilgi olan ve aşağıda bazılarının ismi zikredilen klasik ve modern döneme ait farklı dallardaki eserlerden istifade edilecektir.

A- Sarf ile ilgili eserler:

- i) *el-Kitâb* (Sibeveyhî).
- ii) *et-Tasrifu'l-Mülükî - el-Munsif Şerhu Kitabi't-Tasrif*, (İbn Cinnî).
- iii) *el-Veciz fi ilmi't-Tasrif*, *el-Bulğa fi'l-fark Beyne'l-Müzekkeri ve'l-Müennesi* (Enbârî).
- iv) *el-Mufasssal fi'l-İlmi'l-'Arabiyye* (Zemahşerî).
- v) *Şerhu Katru'n-Nedâ ve Bellu's-Sadâ* (İbn Hişâm).
- vi) *Şerhu Şafiyeti İbn Hâcib* (Esterâbâdî).
- vii) *Şeze'l-'Arf fi Fenni's-Sarf* (Hamelâvî).
- viii) *el-Medhal es-Sarfî* (Buhdûd).
- ix) *Ebniyyetu'l-Ef'ali* (Kûfî).

B- Tefsîr ile ilgili eserler:

- i) *Me'âni'l-Kur'ân* (Ahfeş).
- ii) *Me'âni'l-Kur'ân* (Kisâî).
- iii) *Me'âni'l-Kur'ân* (Ferrâ).
- iv) *Me'âni'l-Kur'ân'ı ve İ'râbu'l-Kur'ân* (Nehhâs).
- v) *el-Bahrü'l-Muhît* (Ebû Hayyân).
- vi) *et-Tibyan li-İ'rabi'l-Kur'ân* (Ukberî).

² Söz konusu olan *el-Keşşâf* in şu baskısıdır; “*Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvili fi Vucûhi't-Te'vil*” (Thk.: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcud, eş-Şeyh Ali Muhammed Muavvid) Dârü'l-Âbikân (1. baskı), Riyâd 1998.

- vii) *el-Câmi ' li ahkâmi 'l-Kurân* (Kurtubî).
viii) *Medârikü 't-Tenzîl ve Hakâikü 't-T'evîl* (Nesefî).
ix) *Fethu 'l- Kadîr* (Şevkânî),

C- Lugal ile ilgili eserler

- i) *Kitabu 'l- 'Ayn* (Ferâhidî)
ii) *es-Sihâh* (Cevherî).
iii) *Lisânü 'l- 'Arab* (İbn Manzûr).
iv) *el-Kâmûsu 'l Muhît* (Fîrûzâbâdî).
v) *Mu 'cemu Mekâyisi 'l-Luĝa* (İbn Fâris).

D- Kıraat ile ilgili eserler

- i) *el-Hucce fi 'l-Kıraati Seb 'a - Muhtasar fi Şevâzzi 'l-Kur 'ân* (İbn Hâleveyh).
ii) *el-Kıraatu 'ş-Şazetu ve Tevcihuha min Lugati 'l-Arab* (Kâdî).
iii) *Letâifu 'l-İşârât li Funûni 'l-Kıraat* (Kastalânî).
iv) *el Mabsut fi Kıraati 'l-Aşr* (İsbehânî).
v) *el-Hücce li 'l-Kurrâi-Seb'a* (Farisî).
vi) *en-Neşr fi 'l-Kıraati 'l- 'Aşr* (İbnü 'l-Cezerî).

E- Terâcim ile ilgili eserler

- i) *Buĝyetu 'l-Vuaat* (Suyûtî).
ii) *Tâcu 't-Terâcim* (Kutlubogâ).
iii) *Mu 'cemu 'l-Udebâ* (Hamevî).
iv) *Tezkiretü 'l-Huffâz* (Zehebî).
v) *Tercumetu 'z-Zemahşerî/el-Keşşâf* (Abdulmevcud - Muhammed Muavvid)

5. Zemahşerî

Malum olduğu gibi *el-Keşşâf* adlı eser, tefsîrde, dilde, edebiyatta ve diğer ilimlerde üne sahip Zemahşerî nisbesiyle anılan müfessire aittir. Her ne kadar söz konusu müfessir ve eseri, ilim camiasınca meçhul olmasalar da burada kendisi ve eseri hakkında kısa bir malumat vermek uygun olacaktır.

5. 1. Zemahşerî'nin Hayatı ve İlmi Kişiliği

Ebû'l-Kâsım, Cârullah³ Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, 467/1075 senesi Receb ayında Harezmi'nin büyük bir kasabası olan Zemahşer'de, Melikşah (ö. 511/1117)'in hükümdarlığı döneminde dünyaya geldi.⁴ Eski tarihçilerin, Müslüman seyyah ve coğrafyacıların, verdikleri bilgilerden anlaşıldığına göre; Harezmi, Orta Asya'nın medeniyet bakımından gelişmesinde büyük tesiri olan ehemmiyetli bölgelerden biridir. Zemahşerî, böyle bir bölgede, ilim ve âlimleri seven, çeşitli şehirlerde ilim müesseseleri inşa ettiren, cemiyet hayatını sükûn ve emniyete kavuşturan, ferdî hayat yaşantıyı en yüksek seviyeye ulaştıran, Nizamülmülk (ö. 494/1101) gibi bir vezirin hüküm sürdüğü bir devirde yetişmiştir. O devirde âlimler, zamanın gailelerinden uzak olarak, ilimle meşgul oluyorlar, geçimleri için başka iş sahasında çalışmak mecburiyetini hissetmiyorlardı.⁵

³ Zemahşerî, Mekke'ye gidip orada uzun süre ikamet etmesinden dolayı bu lakap kendisine verilmiştir. Bu lakap kendisiyle o kadar özdeşleşmiş ki sanki ona isim olmuştur. Ancak burada, muzaf olan "beyt" mahzuftur. Lakabın aslı, "Carubeytillah" olmaktadır (Detaylı bilgi için bk. ez-Zehbî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Haydarâbâd 1958, s. 1238; es-Suyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn* (Thk.: Ali Muhammed Ömer), Mektebetu Vehbe, (1. baskı), Kahire 1396, I/120; ed-Davudî, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsüddîn, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut ts. II/314-315; ez-Zehbî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetu Vehbe, Kahire 2000, s. 304; Muhammed Hüseyin ez-Zehbî'nin, hayatı ile ilgili geniş bilgi bk. (Mertoğlu, Mehmet Suat, TDVİA., "ez-Zehbî", Ankara 2011, XLIV/188-189; el-Alâvine, Ahmed, *Zeylül-'A'lâm*, Cidde 1998, s. 174-175; Şa'bân, Muhammed İsmâil, *Mevsûatü 'A'lâmi'l-Ulemâ. ve'l-Udebâ*, "Muhammed b. Hüseyin ez-Zehbî", Beyrut 2004-2007, IX/504-506; Ramazan Yûsuf, M. Hayr, *Tetimmetü'l-'A'lâm*, Beyrut 1418/1998, II/65; Nizâr Abâza-M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-'A'lâm*, Beyrut 1999, s. 231). Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292;

⁴ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetü'z-Zemahşerî" *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehbî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Kutluboğa, Ebû'l-Âdl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Misrî, *Tâcu't-Terâcim* (Thk.: Muhammed Hayr Razân Yusuf), Dârü'l-Kalem, (1. baskı), Dımaşk 1413/1992, I/291-292; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah, *Mucemü'l-Udeba*, Dârü'l-Me'mûn, Dımaşk 1826, VI/268; Ebû'l-Fellâh, Abdullhay b Ahmed. b. Muhammed b. el-İmadu'l-Âskerî el-Hanbelî, *Şezerâtu'z-Zehb fî Ahbâri men Zeheb*, (Thk.: Abdulkâdirü'l-Ârnâvut- Mahmudu'l-Ârnâvut), Dârü İbn Kesîr, (1. baskı), Beyrut 1406, VI/194-198; Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304; el-Cüveynî, Mustafa es-Sâvi, *Menhecü'z-Zemahşerî fî Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyânü İ'câzihi*, Dârü'l-Mea'rif, Mısır 1959, s. 23; Cerrahoğlu, İsmâil, *Tefsîr Tarihi*, Fecr yayınevi, Ankara 1996, I/59; en-Nuveyhid, Âdil, *Mucemu'l-Müfessirîn min Sadri'l-İslâm ve hatâ'l-Âsri'l-Hâdir*, 1409, s. 666.

⁵ Zehbî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zehb*, VI/194-198; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-'Ayân* (Thk.: Muhammed en-Neccâr), Bulak matbaası, Kahire 1299, II/110; Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 23.

Müellifin ailesi hakkında fazla bir malumat bulunmamaktadır. Kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre, dini emirlere riâyet eden bir aileden gelmektedir. Annesinin; duaları kabul olunan saliha ve atfet/iyilik sahibi bir kadın olduğunu söyler. Çocukluğunda yakaladığı bir kuşun ayağının kırılmasına sebep oluşu neticesinde, annesi de onun ayağının kırılmasını Allah'tan istemiş ve daha sonraları bu isteğin tahakkuk ettiğini anlatmakla, annesini duaları kabul olunan bir kadın olarak tanıtmak ister.⁶ Babası da sebebi pekiyi bilinmeyen bir hadîse neticesinde hapsedilmiş ve hapiste iken 494/1101 senesinde vefat etmiştir. *Divânu'l-Edeb* adlı eserindeki şiirlerinden anlaşıldığına göre; babası kendini dine vermiş, gecelerini ibadet, gündüzlerini oruçla geçiren, ibadetlerini aksatmayan, âlim, edip, fakir ve dünya malına ehemmiyet vermeyen züht ve takva sahibi bir insandır.⁷

Her zaman ve her devirde olduğu gibi, o zamanda da ilim elde etmek için âlim namzetleri şehir şehir dolaşırlar, gittikleri yerlerdeki âlimlerden feyiz alırlardı. Zemahşerî de böyle bir namzet olma yaşına gelince, Samanoğullarının elinde bulunan, ilim ve edep yönünden gelişmiş olan Buhâra'ya ilim almak için gitti. Babası vefat ettiğinde o, ilim talebi için memleketinden uzaklarda bulunuyordu. Fakir fakat muttaki bir aile içinde yetişen Zemahşerî, ileride hayatına tesir edecek ilk ilmî ve edebî bilgileri bu aile muhîti içerisinden almıştı.⁸

Onun ilmî ve fikrî gelişmesine en fazla tesir eden, Mahmut b. Cerîr ed-Dâbbî el-İsfahânî (ö. 507/1113) olmuştur. Bu zat dil bilgilerinde, nahivde ve edebiyâta zamanının yegânesi olarak bilinir.⁹ Bir müddet Harezmi'de ikamet etmiş olan Dâbbî'nin ilminden ve ahlakından insanlar istifade etmişlerdir. O insanlardan biri, belki de en önemlisi

⁶ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12-13; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315.

⁷ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 25-26.

⁸ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 23.

⁹ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 23.

Zemahşerî idi.¹⁰ *el-Müfasssal* ve *Esâsu'l-Belâğa* adlı eserlerinde bu hocasının tesiri açık olarak görülür. Dâbbî, Zemahşerî'ye sadece dil ve nahiv yönünden tesir etmemiş, aynı zamanda ona itizalî fikirlerini de aşlamıştı. Çünkü bu zat; mantık, felsefe ve itizal yönünden de kuvvetli ve mezhebini yaymakta hırslı bir kimse idi. Hârezm'de itizalî fikirleri öyle sağlam bir şekilde yaymış olacak ki artık Harezem kelimesi, mutezile kelimesi ile eş anlamlı bir manâya gelmeye başlamıştı.¹¹ Hoca ile talebesi arasındaki bu münasebet sadece ilim çerçevesi içerisinde kalmamıştı. O, Zemahşerî'ye malî yönden olduğu gibi, onun devlet ricali yanında şöhrete ulaşmasına da yardımcı olmuştu.¹² Nizâmülmülk yanında mevkisi olan bu zat, en iyi talebesi olarak Zemahşerî'yi, ilim âşığı olan bu meşhur vezire tanıtmıştı. Zemahşerî, şiirlerinde bu veziri över.¹³

Melikşah zamanında devlet yetkilileri ile olan münasebetlerinin artmasına rağmen, mal ve makam yönünden büyük derecelere ulaşamadığı anlaşılan Zemahşerî, Horasana gitti ve orada, Ebû'l-Feth Ali b. el-Hüseyin el-Erdistânî ve Übeydullah b. Nizâmülmülk (ö. 494/1101)'ü methetti. Daha sonra, Selçukluların merkezi olan İsfahan'a geldi. İslâm'a yaptığı büyük hizmetlerden dolayı Melikşah 'ı öven şiirler söyledi.¹⁴

Yakalandığı bir hastalık, kendisindeki makam ve mala karşı olan aşırı hırstan onu kurtardı. Bu gibi tamahlardan kurtuluşun, melik ve hükümdarların civarından uzaklaşmakla mümkün olabileceğini anladı ve bu mânialardan kurtulmak için Mekke'ye gitmeye karar verdi. Bu arada da Bağda'ta uğradı. Bağdat'ta Ebû'l-Hattab Nasr b. Ahmed

¹⁰ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 23.

¹¹ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 23.

¹² Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 31.

¹³ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 23; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 59.

¹⁴ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s.1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 33-34.

b. Abdullah b. el-Batar (ö. 494/1101), Ebû Saîd eş-Şâkânî (ö. 568/1173), Ebû Mânsûr el-Hârisî (ö. m.1152)'den hadîs işitti.¹⁵ Dâmeğâni (ö. 478/1085) ve Şerif eş-Şecerî (ö. 542/1148) gibi fakîhlerle görüştü. Daha sonra Mekke'ye giderek, el-Emîru'l-Alevî Uleyy b. İsâ b. Hamza b. Vahhas (ö. 508/1156)'ın büyük yardımlarını gördü.¹⁶

Zemahşerî, ilim almak için çeşitli beldeleri dolaşmasına ve meşhur olmasına rağmen, bu bölgelerdeki hocaları, kaynaklarda zikredilmemiştir. Yukarıda sayılan hocalarından başka, Ebû'l-Hasen Ali b. Muzaffer en-Neysâbûrî (ö. 493/1100), Ebû'n-Nasr el-İsbahânî, Ebû Mansur el-Cevâlikî (ö. 540/1145) 'den de ilim almıştır.¹⁷

Mekke'de, Sibeveyh'in meşhur "*el-Kitab*"ını Abdullah b. Talha b. Muhammed b. Abdillâh el-Yaburî (ö. 518/1124)'den okuduğu bilinmektedir.¹⁸ Hârezm'e döndükten sonra, "Harzemşah" lakabını alan Muhammed b. Anuştekin (ö. 521/1127) ona orada bir ev tahsis etmiş ve Zemahşerî bu zatın yanında iyi bir mevki elde etmiştir.¹⁹ Bu zat ölünce yerine geçen oğlu Atsız (ö. 551/1156) zamanında, müellifin durumu daha da sağlamlaşmıştır. *Mukaddimetu'l-Edeb* adlı eserini bu zata ithaf etmiştir.²⁰ Zemahşerî bir ara Şam'a da uğramış, Bâtıniler ve Hristiyanlarla mücadele eden ve İslâm'a büyük hizmeti bulunan, Tâc'ül-Melik'i (ö.526/1132) medh etmiştir.²¹ Tekrar Mekke'ye döndüğünde, İbn Vahhas'ın yardımı ile oraya yerleşmiş ve tefsîrindeki mukaddimesinden anlaşılacağı

¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/13; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 35.

¹⁶ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/13; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 35.

¹⁷ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304.

¹⁸ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/15; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 37.

¹⁹ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/15; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 37.

²⁰ Abdulmevcud - Muavvid, "Tercemetu'z-Zemahşerî", *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/16; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304.

²¹ Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 39.

üzere, Hazreti Ebû Bekîr'in hilafeti müddeti kadar bir zamanda Kur'ân tefsîri; *el-Keşşâf* ını tamamlamıştır.²²

Bu bereketli yer sayesinde birçok eser telif etmiş olmasına rağmen yine vatan hasreti galebe çalmış ve Mekke'den ayrılmaya karar vermiştir.²³ Memleketine dönerken 533/1139 senesinde Bağdat'a tekrar uğramış ve bu arada dile ait bazı kitapları Ebû Mansur el-Cevâlikî'den ders almıştır. Sonra vatanına dönmüş. Dönemin yönetici ve yetkililerden hürmet ve itibar görmüş. 538/1144 senesi arifesinde, Harezm'in Cürcaniyye kasabasında vefat etmiş.²⁴ İbn Batuta, onun türbesini gördüğünü söyler.²⁵

Zemaşerî, hayatının büyük bir bölümünü ilme ve eser telifine vermiş, evlâdü ıyal mesuliyetinden uzak kalmış nadir şahsiyetlerden biridir. Böyle kıymetli eserler verişinin ve velud oluşunun sebebini; *Divânu'l-Edeb* adlı eserindeki bir şiirinde, ana babanın, aile ve evlat terbiyesinde karşılaştıkları güçlükleri dile getirerek “Bu sebepten evlenip çocuk çocuğa karışmaktan vazgeçtim, en güzel yol olan zahitlik yolunu seçtim.” demek suretiyle, izah etmektedir.²⁶

Kısacası o, kendini tamamen ilme adamıştı. Talebeleri ve eserleri onun katında, sulbundan gelecek nesilden daha hayırlı idi.²⁷ Hakikaten müellif, kendisi hakkında

²² Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemaşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/18; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110.

²³ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemaşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/13; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/305; Cüveynî, a.g.e., s. 41.

²⁴ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemaşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/18; Zehebî, a.g.e., I/305; Cüveynî, a.g.e., s. 42. Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I/18; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304.

²⁵ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemaşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 39.

²⁶ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemaşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 43.

²⁷ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemaşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, s. 1238; Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, I/120; Davudî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, II/314-315; Ebû'l-Fellâh, *Şezerâtu'z-Zeheb*, VI/194-198; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-'Ayân*, II/110; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirîn*, I/304; Cüveynî, a.g.e., s. 43.

söylenenlere bihakkın layık olmakla beraber, Mutezile mezhebinin görüşlerini benimsemiş ve o fikirlerin yayıcısı olması yönünden ağır tenkitlere uğramıştır.²⁸

Fıkıhta Hanefî mezhebine mensup olan Zemahşerî, tefsîrde, nahivde, dilde, edebiyat ve diğer ilimlerde iyi bir üne sahipti. Böyle bir zatın etrafında pek çok talebe toplanmış; onlara edebiyat, dil, tefsîr, hadîs, nahiv konularını öğrettiği gibi, mensubu bulunduğu mutezile akide sistemini de öğretmekten ve onları kendi mezhebine davetten geri kalmamıştır.²⁹

5. 2. Zemahşerî'nin Eserleri

Zemahşerî'nin başta tefsîr olmak üzere, dil, edebiyat, belâgat, hadîs, fıkıh, fıkıh usulü, tasavvuf, tarih, coğrafya gibi farklı dallarda, yetmişin üzerinde eseri bulunmaktadır.³⁰

Basılmış olanlar:

1. *el-Keşşâf an Hakâik-ı Ğavâmidi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fi Vücûhi't-Te'vil*

Bu eser, itizâlî görüşlerin âyetler üzerinde uygulandığı bir tefsîrdir.³¹ Bununla birlikte, dilbilimsel açıdan hemen her görüş sahibi insanın başvurduğu özlü bir tefsîrdir. Daha sonra eserle ilgili ayrıntılı bilgi verilecektir.

2. *el-Mufassal fi İlmi'l-Lüĝa*

el-Mufassal fi İlmi'l-Lüĝa, *el-Mufassal fi'n-Nahv* ve *el-Mufassal fi İlmi'l-Arabiyye* isimleri ile bilinen nahiv ilmine dair bir eserdir. “el-Keşşâf Tefsîr”inden sonra, Zemahşerî'nin en önemli çalışması olarak kabul edilen bu eser,³² Ali b. Ya'îş el-Mevsilî(ö. 643/1245) tarafından şerhedilmiş ve bu çalışma Emîl Bedî' Yâ'kûb'un tahkîkiyle 2001 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Zemahşerî bu eserine bir haşiye yazmıştır.³³

3. *Nuketü'l-Arâb fi Garîbi'l-İ'râb fi'l-Kur'ân*

²⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I/304; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 61-62.

²⁹ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/18; Cüveynî, a.g.e., s. 45.

³⁰ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/12; Zemahşerî, yazdığı eserlerden bahsetmektedir. bk. Zemahşerî, *el-Mustaksî fi Emsâli'l-Arab* (Thk.: Komisyon), Dârü'l-Maârifî'l-Osmâniyye,1962; ayrıca, bk. Cüveynî, a.g.e.,s. 50.

³¹ Kutluboĝa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Cüveynî, a.g.e., s. 75-76.

³² Kutluboĝa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Mizânu'l-Lisân* (Thk.: Ebû Gudde, Abdulfettah), Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, (1. baskı), Beyrut 1423/2002, VIII/8-9; Özek, Ali, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, İstanbul 2006, s. 59.

³³ Kutluboĝa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Askalânî, Lisân, VIII/8-9; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XIX/134.

Adından da anlaşılacağı üzere Kur'ân'ın i'râbına dâir bir eserdir.

4. *el-Fâik fî Garîbi 'l-Hadîs*

Garîbu'l-hadîse dâir alfabetik bir eserdir. 4 cilt halinde 1364/1945 yılında Ali Muhammed el-Bicâvî ve Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm'in tahkîkiyle Kahire'de basılmıştır.

5. *el-Minhâc fî Usûli 'd-Dîn*

Varlıkların sonradan olması, teklif gibi kelâm ilmine dair birkaç başlığı içeren küçük hacimli bir eserdir. 2007 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

6. *Ru 'ûsu 'l-Mesâil*

Fıkha dair bir eser olup, 2007 yılında Abdullah Nezir Ahmed'in tahkîkiyle Beyrut'ta basılmıştır.

7. *el-Enmûzec fî 'n-Nahv*

Zemahşerî'nin nahiv alanında yazmış olduğu küçük hacimli eseridir. Sami b. Muhammed el-Mansûr'un tahkîkiyle 1999 yılında basılmıştır.

8. *Esâsu 'l-Belâga*

Lugat ilmine dair yazılmış alfabetik sözlük niteliğinde bir eserdir. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd'un tahkîkiyle 1998 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

9. *Mukaddimetü 'l-Edeb*

Harzem Türkçesi ve Farsçayı öğrenmek isteyenler için esas metni Arapça yazılmış bir sözlüktür.³⁴ 1833 yılında Leipzig'de basılmıştır. Doğu Türkçesiyle de basılmıştır.³⁵ Zemahşerî bu eserini, Harzemşahlar devletinin yöneticisi Atsız (551/1156)'a takdim etmiştir.³⁶

10. *Nevâbiğu 'l-Kelim/el-Kelîmu 'n-Nevâbiğ*

Küçük vecizeler halinde edebî parçalar ihtiva eden bu eser ilk olarak H.A. Schultens tarafından 1772'de Leiden'de basılmış, daha sonra 1885, 1871 yıllarında İstanbul baskıları yapılmıştır.³⁷ C. Barbier De Meynard'ın Fransızca açıklamalarıyla *Les Pensees de Zamakhschari* adıyla Arapça olarak 1875 yılında Paris'te yayımlanmıştır.

³⁴ Askalânî, *Lisân*, VIII/8-9; Kitapçı, Zekeriyâ, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri -Harzem Dil Ekolü-* Konya 2004. s. 127.

³⁵ Bk. Kutluboğa, *Tâcu 't-Terâcim*, I/291-292; Togan, Zeki Velidî, "Zemahşerî'nin Doğu Türkçesiyle Mukaddimetü 'l-Edebî", *Türkiyât Mecmuası*, XIV, İstanbul 1965, s. 81-92.

³⁶ Askalânî, *Lisân*, VIII/8-9; Zemahşerî, *Mukaddimetü 'l-Edeb*, Libisya 1863, s. 2; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 61.

³⁷ Kutluboğa, *Tâcu 't-Terâcim*, I/291-292; Askalânî, *Lisân*, VIII/8-9; Yüce, Nuri, "Zemahşerî", MEBİA. İstanbul 1993, s. 513.

Mustafa İsmâüddin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.³⁸ Eser, Sa'deddin Teftazânî (ö. 792/1390) tarafından *en-Niamü's-Sevâbiğ fi Şerh'il-Kelimi'n-Nevâbiğ* adıyla şerhedilmiştir.

11. Makâmât fi'l-Mevâiz/en-Nesâihu'l-Kibâr

512 yılındaki hastalığı sonrasındaki hal değişimiyle yazmış olduğu nasihat ve irşad kitabıdır. 1982 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Zemahşerî, bu eserine bir şerh yazmıştır.³⁹

12. Atvâku'z-Zeheb fi'l-Mevâizi ve'l-Hitab

Mev'ize, ahlak, nasihat ve hikmet konularını içeren eser 1304 yılında Matbaat-u Nuhbeti'l-Ahbâr'da, 1835 yılında ise J V. Hammer tarafından Viyana'da basılmıştır. M. Zihni Efendi tarafından da Türkçeye çevrilmiştir.⁴⁰

13. Dîvânü'z-Zemahşerî

Zemahşerî'nin yazdığı şiirleri ihtiva eden bu eser Fâtıma Yûsuf el-Haymî'nin şerhiyle 2006 yılında Beyrut'ta basılmıştır. Ali Abdullah Abd Ömer de eseri 1979 yılında *Tahkik-u Dîvâni'z-Zemahşerî* adıyla el-Ezher Üniversitesi'nde doktora çalışması olarak tahkik etmiştir.⁴¹

14. İ'câz-u Sûreti'l-Kevser

Zemahşerî'nin Kur'ân'ın i'câzına dair kendisine sorulan sorulara Kevser sûresi özelinde yazmış olduğu bir risâledir. Hâmid el-Haffâf tarafından tahkik edilen eser, 1991 yılında Beyrut'ta basılmıştır.

15. Şâfi'l-Iyy min Kelâmi's-Şâfiî

Zemahşerî'nin bilinen diğer eserleri ise şunlardır.⁴²

Şerhu'l-Mufasssal, Şerhu Kitabı Sibeveyh, Muhtasaru'l-Muvafaka Beyânu Ehli'l-Beyti ve's-Sahabe, Nuzhetu'l-Mütennis ve Nahzate'l-Muktebis (Zemahşerî'ye ait olmadığı da söylenir), *er-Râid fi'l-Ferâid, Kitabu Müteşâbihi Esmâ'r-Ruvât, Kitabu Şakâiku'n-Nu'man, Tesliyetu'd-Dârîr, Divânu Hutab, Divanü Resâil, el-Emâli fi Kulli fenn, Hâşiye*

³⁸ Askalânî, *Lisan*, VIII/8-9; Yüce, a.g.e., s. 513.

³⁹ Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XIX/134.

⁴⁰ Askalânî, *Lisân*, VIII/8-9; Yüce, a.g.e., s. 513.

⁴¹ Ali Abdullah Abd Ömer, *Tahkik-u Dîvâni'z-Zemahşerî*, el-Ezher Üniversitesi, 1979; Özek, a.g.e., s. 65; Yüce, a.g.e., s. 514.

⁴² Bu eserler için bk. Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ*, XIX/134-135; Kâtip Çelebi, a.g.e., I/616, 781, 915; II/1009, 1022, 1056, 1082, 1085, 1427, 1607-1608, 1734, 1955; İbn Hallikân, a.g.e., V/168-169; Özek, a.g.e., s. 59-65; Yüce, a.g.e., s. 511-514; Müfessir, *el-Keşşâf*ta bu eserinden bahseder (bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/411).

ale'l-Mufasssal, el-Mufred ve'l-Murekkeb, Samîmu'l-Arabiyye, Cevâhiru'l-Luga, Kitabu'l-Ecnas, el-Esma ve'l-Luga, Sevâiru'l-Emsâl, Risâletu'l-Mesele, Mu'cemu'l-Hudud, Dâlletu'n-Nâşid, Kitabu Akli'l-Kulli, Risâletu'l-Esrâr, Divumu't-Temsil (Temessül), er-Risâletu'n-Nâsiha, Divanu Şi'ir, Kitâbu's-Şâfi, Ruhul-Mesâil, el-Muhâdarât, Marsiyye, Kesraru't-Takdis, Esrâru'l-Mevâdi', er-Risâletu'l-Mubkiyye, Ziyâdetu'n-Nüsûs, Şerhu Ebyâti'l-Keşşâf, Şerhu Muhtasari'l-Kudürî, Talebetu'l-Ufât fi Şerhi't-Tasarrufât, Fusûsu'l-Ahbâr, Fusûsu'n-Nusûs, Kelimetu'l-Ulemâ, Menâsiku'l-Hacc, Nesâihu'l-Mülûk. Bu eserler, Zemahşerî'nin hareketli ilim hayatının delil leridir.⁴³

Bu eserlerde; felek ve nücûma dair bilgiler, sultan ve emirlere nasihatler, ilim adamlarının izzet-î nefis sahibi, mütevazı ve sabırlı olmalarına dâir tavsiyeler, halka öğütler ve taklitten sakınmalarına dâir vaâzlar, mukallitlere, rüşvet alan hâkimlere ve mala gereğinden fazla değer verenlere, dinlerini dünya ile değişenlere hücûmlar ve tarizler vardır.⁴⁴

5. 2. 1. *el-Keşşâf* Tefsîri

Daha önce de belirtildiği gibi Zemahşerî; nahiv, lugat, edebiyat ve tefsîrde ün yapmış bir âlimdir. O'nun eserlerinin kendinden sonraki ilmî ve edebî hayata tesirleri olduğu inkâr edilmeyecek şekilde açıktır. Ancak tefsîri, Mu'tezilî fikirleri ihtiva etmesi bakımından tenkite tabi tutulmuştur. Aslında Zemahşerî'nin tefsîrindeki itizalî görüşleri, onun uzmanlığını, deha ve maharetini göstermektedir. O, Mu'tezile'yi desteklemek ve hâsımlarını reddetmek için, âyetin manâsından uzak olan işaretler getirir. Fakat o; belâgat, beyân, edebiyat sarf ve nahiv ilimlerini iyi bildiği için, lügavî sahada, Kur'ân'ın güzelliğini, büyüleyici belâgatini açıklamış, bu yönüyle de tefsîri kendisinden sonra gelen müfessirler tarafından okunmuş ve istifade edilmiştir.⁴⁵

Zemahşerî, tefsîrinin mukaddimesinde kendi tefsîri hakkında şunları söyler:

“Tefsîri incelemeye girişen kimseler onun hakikatlerinden bir şey anlayıp öğrenemezler. Ancak; Kur'ân'a mahsus olan şu iki ilimde, yani meâni ve beyân ilimlerinde üstün olanlar anlar. Bu iki ilmi uzun zaman sükûnetle araştırıp yorulan,

⁴³ Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/15-17, *el-Enmûzec fi'n-Nahv* (Thk.: Sami b. Muhammed el-Mansûr), 1999, s. 4; Cüveynî, a.g.e., s. 51; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 65.

⁴⁴ Kutluboğa, *Tâcu't-Terâcim*, I/291-292; Cüveynî, a.g.e., s. 57-58; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 65.

⁴⁵ Askalânî, *Lisân*, VIII/8-9; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müssirûn*, I/306; ayrıca bk. Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/19.

Allah'ın hüccetinin inceliklerini bilmek için bunların kaynaklarını araştırmada emek ve çaba harcayan, diğer ilimlerden de nasip aldıktan, tahkik ve cem' ettikten sonra, çokça mütalaalar, uzun müracaatlar yaptıktan, i'rab ilminde maharetli olduktan sonra, yumuşak huylu, akıllı ve zeki olanlar ancak anlayıp kavrayabilirler.”⁴⁶

Zemahşerî'nin tefsîrine yapılan tenkitlere göz atıldığında; Zemahşerî'nin tefsîrinde “insanların gafil (habersiz) buldukları gizli bid'at ve zehirli bir fesahat”⁴⁷ gören İbn Teymiyye (ö.728/1328) şu yorumu yapmıştır:

“Bâtıl olan bir tefsîr, batıllığı birçok yönlerden açık olarak görülebilen bir tefsîrdir. Meselâ, bunlar bazen, sözlerindeki fesat ile bazen de Kur'ân'ı tefsîr ettikleri şeylerdeki fesatları ile zâhir olur. Bu ya sözleri üzerine delil veya muarızlarına verdikleri cevaplardır. Bunlar fasih ve güzel ibarelerle sözlerindeki bid'atı gizlerler ve insanların ekseriyeti/çoğunluğu bunları bilmezler. *el-Keşşâf* sahibi ve benzerleri gibi olanlar, bâtıla inanmayan birçok kimseyi, Allah'ın dilediği nispette bâtil tefsîrlerden istifadeye teşvik ederler.”⁴⁸

Tâceddîn es-Subkî: “Muhakkak *el-Keşşâf* muazzam bir kitaptır ve müellifi de bu sanatta imamdır. Ancak o bid'at ehliendir ve bid'atını açıkça ortaya koyanlardandır. Nübüvvetin derecesini düşürür. Ehl-i sünnet ve'l-cemaatten kötü bir edeple bahseder. Onun tefsîrindeki bu gibi şeylerin tümünü çıkarıp izale etmek vacip olur. Babasının *Keşşâf* ı okurken, birdenbire onu okumaktan vazgeçtiğini anlatır. Bu vazgeçişinin sebebi hakkında bir risâle yazdığını ve bu risâlede, Zemahşerî'nin, Hz. Peygamber hakkında birçok yerde kusur ettiğini söylediğini ve ancak o tefsîre bakmayı Ehl-i Sünnet metodunu iyi bilen ve Mutezili şüphelerden mütesîr olmayacak kimselere uygun gördüğünü söylemektedir.”⁴⁹

İbn Haldun (ö. 808/1406), bir taraftan onun tefsîrdeki dil ve belâgat yönünü överken, diğer taraftan Zemahşerî'nin tefsîrinde, Mu'tezilî inancını savunduğu için Ehl-i Sünnet ulemasının, lisân ve belâgat konusundaki derin nüfuzunu kabul etmekle beraber,

⁴⁶ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/7; ayrıca bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müessirîn*, I/307.

⁴⁷ İbn Teymiye, Ahmed Abdullhâlim, *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*, Dımaşk 1936, s. 22; ayrıca bk. Abdulmevcud – Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/20; Cüveynî, a.g.e., s. 266.

⁴⁸ İbn Teymiye, *Mukaddime* s. 22; ayrıca bk. Abdulmevcud – Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/20; Cüveynî, a.g.e., s. 266.

⁴⁹ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/27; detaylı bilgi için bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müessirîn*, I/307; Cüveynî, a.g.e.,s. 266-267.

ondan çekindiklerini ve insanları da gizli itizâlî fikirlerden sakındırdıklarını dile getirir. O şöyle der: “Ehl-i Sünnet mezhebine iyi bir şekilde vakıf olan bir kimse, eğer onu itizâlî fikirlerinden emin olacak miktarda bir bilgiye sahip ise tefsîrini mütalaa etmesinde ve dil bakımından inceliklerinden faydalanmasında bir beis yoktur.”⁵⁰ İbn Haldun, *el-Keşşâf* ın i’câz yönünden edebî araştırmadaki meziyetini takdir eder. Ancak bütün bu büyüleyici güzelliğin Mu’tezilî mezhebi hikmetinde kullanmış olduğuna dikkat çeker. Nizâmuddîn el-Kummî, tefsîrinin mukaddimesinde: “Kitabım, Râzi’nin *Tefsîr-i Kebîr*’inde ve diğer tefsîrlerde bulunmayan garip ve güzel nükteleri ihtiva eden *Keşşâf* tan cem edilmiştir. *Keşşâf* tan, muteber hadîs mecmualarına uyan hadîsleri aldık. Sûrelerin faziletlerini ihtiva eden haberlerini almadık. Zira bunlar tenkit edilmiştir.” demektedir.⁵¹ Sa’düddin et-Teftâzânî’nin talebesi olan Şeyh Haydar (ö.830/1427), *el-Keşşâf* haşiyesinde Zemahşerî’yi; Allah’ın velilerine, Resûllerine ve Ehl-i Sünnete taân etmesi bakımından tenkit eder.⁵² Suyûtî (ö. 911/1505); Ömer el-Bulkînî (ö. 805/1403)’nin görüşleri ile kendi görüşlerini naklederek; onun, dil ve belâgat yönünden üstünlüğünü kabul ederler. Fakat itizâlî fikirlerini ve mevzu hadîslerini münakaşa konusu yaparlar. el-Bulkînî, *el-Keşşâf* dan itizâlî konuları münakaşalı bir şekilde aldığını belirtir.⁵³ Zemahşerî pek çok kimse tarafından; gerek itizâlî fikirlerinden ve gerekse, Hazreti Peygamber ve Ehl-i Sünnet hakkındaki edep dışı görülen sözlerinden ve gerekse zayıf ve mevzu hadîslere isnad etmiş olmasından dolayı, tenkitlere uğramışsa da onun ilmî olgunluğunun zirvesini teşkil eden hicrî altıncı asırdan günümüze kadar aklî hayata heyecan veren, gayesi geniş, münakaşalara yol açan, üzerine oldukça çok şerhler, haşiyeler ve ihtisarlar yazılan bu eser her zaman ve mekânda kıymetini muhafaza etmiştir.⁵⁴

el-Keşşâf a kısmen veya tamamen haşiye veya talîk yazarlar, onu telhis edenler, ondaki bazı müşkilleri halletmeye çalışan eserler, haşiyeleri üstüne haşiye yazarlar, ondaki hadîsleri tahriç edenler, şevâhidden olan beyitlerini şerh edenler o kadar çoktur ki

⁵⁰ İbn Haldûn, Abdurrahmân bin Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Dârü’l-fikr, Beyrut 1427/2007, s. 382-383, 508; Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu’z-Zemahşerî”, *Tefsîru’l-Keşşâf*, I/28; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müसरirün*, I/311; Cüveynî, a.g.e., s. 265.

⁵¹ en-Neysâburî, Nizâmuddîn el-Kummî, *Tefsîru Neysâburî* (Taberî tefsîri kenarında), I/4-6.

⁵² Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu’z-Zemahşerî”, *Tefsîru’l-Keşşâf*, I/28; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-Müसरirün*, I/308-309; Kâtip Çelebi, a.g.e., s. 1482-1483.

⁵³ Celalüddin, Abdurrahman b. Ebi Bekîr, es-Suyûtî, *el-İktirâh fi Usûli’n-Nahv*, (Thk.: Abdülhakim Âtiyye-Alaüddin Âtiyye), (2. baskı), Dârü’l-Beyrutî, Beyrut 2006, II/191; Kâtip Çelebi, a.g.e., s.1475.

⁵⁴ Suyûtî, *el-İktirâh*, II/192.

bu da onun şöhretine delâlet eden en mühim delil lerden birisidir.⁵⁵ *el-Keşşâf*, dil ve belâgat yönü ile tanınmış meâni ve beyân ilimlerinde kendinden sonra gelen yazarların kaynağı olmuş hemen hiç kimse ondan müstağni kalamamıştır.⁵⁶

el-Keşşâf, lüzumsuz metinler ve haşviyattan hâli olması, isrâiliyât ve kıssalardan sâlim bulunması, Arap dili ve üslûbu yönünden manâlarına itimat edilmesi, meâni beyân ilimleri yönünden âzamî gayret göstermesi, Kur'ân'ın i'câz yönünün tahkik ve ispatı için belâgat nüktelerine ehemmiyet vermesi, maksadını izâh edebilmek için, sualli cevaplı bir yolu takip etmesi yönlerinden temâyüz etmiş; âyetleri Mu'tezile mezhebine göre tatbik etme gayreti, şâzz kıraat hikâyelerine dalması, bazı mütevâtir kıraatlere hücum etmesi, sûre sonlarına, o sûrenin faziletine dair mevzû hadîsleri koyması cihetiyle de ayıplanmış bir tefsîrdir.⁵⁷

Zemahşerî, tefsîrini aşağıdaki şiirle methetmektedir:

إِنَّ النَّفَّاسِيرَ فِي الدُّنْيَا بِلا عَدَدٍ وَأَلَيْسَ فِيهَا لِعُمَرَى مِثْلُ كِتَافِي
إِنْ كُنْتَ تَبْغِي الْهُدَى فَالْزَمْ قِرَانَتَهُ فَالْجَهْلُ كَالدَّاءِ وَالْكَتَافُ كِتَافِي⁵⁸

Dünyada tefsîrler sayısızdır.

Onların hiçbiri el-Keşşafım gibi olamaz

Şâyet hidâyeti istersen onu oku.

Cehalet hastalık gibidir el-Keşşaf'ta şifa.”

Zemahşerî'nin *el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Tenzîl* adlı tefsîri, hangi düşünceden olursa olsun birçok müfessiri etkilemiştir. Mutezilî düşünce sisteminin günümüze ulaşmasında büyük etkiye sahip olan bu eser, mezhebî yorumlar açısından eleştirilse de barındırdığı önemli dilsel yorumlar sebebiyle hemen her anlayıştaki müfessirin başvurduğu bir kaynak olma hüviyetine de sahip olmuştur.

⁵⁵ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/32; *el-Keşşâf* tefsîri üzerine yazılan hâşiyeler, telhisler ve diğer hususları burada zirkretmek çalışma hacmini aşacağından dolayı, buraya alınmayacaktır. Bu konu hakkında bilgi için bk. Kâtip Çelebi, a.g.e., II/1477-1484; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, II/291-293; Cüveynî, a.g.e., s. 268-275.

⁵⁶ Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/24; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, I/352.

⁵⁷ Askalânî, *Lisân*, VIII/8-9; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidal* (Thk.: Ali Muhammed el-Bücâvi), Dârü'l-Ma'rife (1. Baskı.) Beyrut 1382/1963, IV/78; Abdulmevcud - Muavvid, “Tercemetu'z-Zemahşerî”, *Tefsîru'l-Keşşâf*, I/24-25; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, I/353.

⁵⁸ Cüveynî, a.g.e., s. 80-92.

6. el – Keşşaf'ta Sarf ve Kiraatler

6. 1. Sarf İlimi

Sülâsî mücerred fiillerin ikinci bâbından olan sarf kelimesi, lugatte “çevirmek, değiştirmek ve döndürmek” anlamlarına gelir.⁵⁹ Nitekim Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 175/791) sarf, “kelimeyi, bir durumdan başka bir duruma götürmek, birisini diğerinden türetmek demektir.”⁶⁰ şeklinde olduğunu söyler.

“et-Tasrîf/التَّصْرِيفُ” kelimesi ise; “صَرَّفَ يُصَرِّفُ” şeklinde gelen fiilin tef’îl babından mastarıdır. Bu vezin, kelimeye çoğaltma ve mübâlağa manâsı kazandırır.⁶¹

Sarf ilminin ıstılâhî anlamıyla ilgili yapılan tarifler ise şöyledir:

Nahiv ilmi, kelimenin müfret ve cümle hallerindeki durumunu bilmektir. Bu da sarf ilminin nahiv ilminin bir parçası olduğunu gösterir. Zaten Arapçada “dilbilgisi” veya “gramer” deyince akla nahiv ile sarf gelir. Sarf ihtilâfsız nahiv ilminin bir parçasıdır.⁶² İlk dilcilerden olan Sibeveyhi’nin eserinde nahiv ile sarfi birlikte ele alıp işlemesi de bu görüşü desteklemektedir.⁶³ Nitekim İbn Nedîm eserinde, sarfa dair konuları nahiv bölümü içerisinde anlatmaktadır.⁶⁴ Sonraki dönem sarf âlimleri, sarf ilmini müstakil bir ilim haline geldikten sonra tarifini yapmışlardır. İbnü’l-Hâcib (ö. 646/1249) sarfi şöyle tarif eder: “Sarf ilmi, i’rab ve binâ dışında kelime durumlarının kurallarını inceleyen bir ilimdir.”⁶⁵

Hamelâvî’ye (ö. 1351/1932) göre sarf ilminin biri ilmî diğeri de amelî olmak üzere iki terim manâsı bulunmaktadır. İlmî (nazarî) olarak; “i’rab ve binâ dışındaki kelime durumlarının kurallarını inceleyen bir ilim iken, amelî olarak ise; kelimenin kökünü,

⁵⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, IV/2435; Âsım Efendi, *el-Okyanusu'l-Basit fi Tercemeti'l-Kamusi'l Muhit*, ts. III/641; ez-Zeyyât, Ahmed- vd., *el-Mu'cemu'l-vasit*, (3. baskı), Dârü'd-Davâ, Kahire 1972, s. 558.

⁶⁰ Ferâhidî, *Kitâbü'l-'Ayn*, VII/109-110; İbn Manzûr, a.g.e., IV/2435; Zeyyât, vd., a.g.e., s. 558.

⁶¹ Cevherî, *es-Sihâh*, IV/1385-1386.

⁶² İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî, *el-Hasâis* (Thk.: eş-Şirbînî Şeride), Kahire 1428/2007, I/78; et-Tehânevî, Muhammed b. Ali, *Keşşâf İstılâhâtü'l-Fünûn* (Nşr.: Ahmed Hasen Besiç), Beyrut 1418/1998, I/24-25.

⁶³ Sibeveyhî, ‘Amr b. Osmân Ebû Bişr, *el-Kitâb* (Thk.: Abdüsselâm M. Hârûn), Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 1982.

⁶⁴ İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, Beyrut ts; Hamevî, *Mu'cemu'l-Üdebâ*, VI/2427; ez-Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd el-A'lâm *Kâmüsüterâcim li'Eşheri'l-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arab ve'l-Müste'ribîn ve'l-müteşrikîn*, Beyrut 2002, VIII/61.

⁶⁵ İbnü'l-Hâcib, Ebû Âmr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr, *eş-Şâfiye* (Thk.: Sâlih Abdülazîm eş-Şâir), Mısır 2010, s. 59.

farklı manâlar elde etmek maksadıyla değişik vezinlere dönüştürmektir. Bir lafzın ism-i fâil veya ism-i mef'ûle çevrilmesi bu kabildendir.”⁶⁶

Sarf ilmi, Arap gramerinin kelime yapısıyla ilgilenen bir ilim dalıdır. Fakat sarf ile tasrîf kelimeleri terim olarak birbirinden farklıdır. “Tasrîf” kelimesi, kadîm dilcilerin ıstilâh ıdır. “Sarf” kelimesi ise müteahhir âlimler tarafından kullanılmaya başlanmış ve günümüze kadar kullanılmaya devam eden bir ıstilâh tır. Ancak günümüzde bu iki terim eş anlamda kullanılsa da sarf terimi daha yaygındır.⁶⁷ Fakat sarf ilminin bu şekildeki tarifleri Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö. 816/1413)’ye aittir.⁶⁸

Sarf ilmi önemli bir ilimdir. İbn Cinnî (ö.392/1002), konu hakkında şunları söylemiştir: “Sarf ilmi, her Arap dili âliminin son derece ihtiyaç duyduğu bir ilimdir. Çünkü sarf, Arapçanın mizanıdır. Onunla ancak kelimelerin asılları bilinebilir ve ancak onunla kelime ıstikâkı öğrenilir.”⁶⁹ Gramer konularının büyük bir bölümünü oluşturan kıyasın bilinmesi de, ancak sarf ilmiyle mümkün olmuştur. Nahiv ilmi kelimenin geçici ve değişken halleriyle ilgilenirken sarf ilmi, kelimelerin bizatihi kendisiyle ilgilenir. Çünkü nahiv cümlelerin öğeleriyle yani kelimelerin i’rab açısından cümle içerisindeki konumuyla ilgilenir. Hal böyle olunca nahvi öğrenmek isteyen birinin ilk önce sarfı öğrenmesi gerekir. Çünkü bir şeyin geçici vasıflarını bilebilmek için ilk önce onun sabit olan aslını bilmeye bağlıdır. Nahiv, cümleyle yani bütünle ilgilenirken sarf, kelimeyle yani parçayla ilgilenir. Parça da bütünden önce geldiği için sarfın ehemmiyeti daha önceliklidir.⁷⁰

İbn Kemal Paşa (ö. 940/1534)’nın tercüme ettiği *Merahü'l-ervah* adlı kitabın müellifi Ahmed b. Ali b. Mes’ûd (ö. 703): “Sarf, ilimlerin anasıdır” diyerek sarf ilminin bir başlangıç ve diğer ilimlerin kaynağı ve bu ilimlere bir hareket noktası oluşturduğunu

⁶⁶ el-Hamelâvî, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Şeze'l-'Arf fi Fenni's-Sarf* (Thk.: Alâüddîn Atıyye), Şam 1427/2007. s. 20.

⁶⁷ Tehânevî, a.g.e., I, 24.

⁶⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Hanefî, Arap dili, kelâm ve fıkıh âlimi. Eserlerinden: *Şerhu'l-Mevâkıf, Şerhu'l-İzzî*. (Bk. Taşköprüzade, Ahmed b. Mustafa Ebû'l-Hayr, *Miftâhu's-Sa'âde ve Mısbâhu's-Siyâde* (Thk: Kâmil Kâmil Bekrî- Abdülvehhâb Ebû'n-Nûr), Kahire 1968, I/208; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II/1762; Zirikî, a.g.e., V/7; el-Cürçânî, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rifât*, Beyrut 1978, I/59.

⁶⁹ İbn Cinnî, *el-Munsif Şerhu Kitabı't-Tasrif*, (Thk.: İbrâhîm Mustafâ-Abdullah Emîn), (1. baskı), Dârü's-Sekâfatu'l-Amme, Kahire 1954, s. 2; Enbârî, *el-Veciz fi ilmi't-Tasrif* (Thk.: Ali Hüseyin el-Bevvâb), Dârü'l-'Ulûm, Kahire 1982, s. 7.

⁷⁰ İbn Cinnî, *el-Munsif*, s. 31; Hindâvî, Hasan, *Menâhicü's-Sarfıyyin ve Mezâhibuhum fi'l-Karneyni's-Sâlisve'r-Râbi' mine'l-Hicre*, Dârü'l-İlim (1. baskı), Beyrut 1989, s. 60.

ifade etmektedir.⁷¹ Fahrettîn er-Râzi (ö. 606/1209)'nin “Nahiv ve sarf bilinmeden, Arap dilinin nahvi ve sarfı ile rivâyet edilen Kur'ân ve hadîslerin bilinmesinin mümkün olmadığından, bunları (sarf ve nahiv) öğrenmek ittifakla farz-ı kifayedir”⁷² dediğini Suyûtî aktarmakta ve konunun ne kadar önemli olduğuna dikkat çekmektedir.

Her dil âlimi kendi zamanının vermiş olduğu imkânlar ve şartlar dâhilinde sarf ilmine katkıda bulunmuştur. Bu katkı her ne kadar müstakil bir eser şeklinde olmasa da müşterek denilen ve birden çok ilmi ihtiva eden teliflerde, diğer ilimler gibi sarf konularında ele alınmıştır. Bunun örnekleri çalışmanın geçen sayfalarında zikredildiğinden burada tekrar etmeye gerek yoktur. Şunu bir kez daha ifade etmek gerekir ki: Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863), sarf ilmine ayrı bir ehemmiyet vermiş, nahiv ilmiyle iç içe olan sarf ilmini ayrı bir eserde bir araya getiren ilk âlim olmuştur. Gramerde kıyası çokça kullanmış kıyasa uymayan şeyleri Kur'ân'da bile olsa reddetmiştir.⁷³

6. 1. 1. Vezin/el-Mîzânu's-Sarfî

Sözlükte “bir şeyi ölçmek, tartmak; ölçü, tartı, ölçek”⁷⁴ anlamlarındaki vezin terim olarak şark kültüründe şiir, müzik, lugat ve sarf alanlarında kullanılmaktadır. Şiirde vezin; hecelerin ya da uzun ve kısa hecelerin belirli miktarlarda tekrarına dayanan, müzikal ve fonetik âhengi sağlayan kalıplar dizisidir. Sarf, nahiv ve lügatte, kelimedeki harekeli ve sakin harf miktarına bağlı şekilde kalıplardaki söyleniş ağırlığı veya hafifliği önem taşıdığından vezin kelimesinin “tartmak” anlamı terimleşmede esas alınmıştır. Sarf, nahiv ve lugatta vezin “sîga, kalıp” manâsına gelir.⁷⁵

el-Mîzânu's-Sarfî

“el-mîzânu's- sarfî” kadîm dilcilerden günümüze kadar zamam zaman kullanılan ve yukarıda anlamı verilen “sarf vezni” ile aynı anlama gelen bir kavramdır. Ancak Türkçe dil muhîtinde “el-mîzân es- sarfî” kavramı yerine “sarf vezni” kavramı daha fazla

⁷¹ İbn Mesud, Ahmed b. Ali, *Merâhu'l-ervâh*, Bulak 1282, s. 2.

⁷² Suyûtî, *el-İktirah*, s. 42.

⁷³ Hindâvî, a.g.e., s. 356.

⁷⁴ Ferâhidî, *Kitabü'l-Ayn*, IV/368; İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa* (Thk.: Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn), Dârü İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1369, IV/107.

⁷⁵ Göksoy, İsmâil Hakkı, TDVİA. “Sarf”, Ankara 2011, XXXVI/136; ayrıca bz. Yâ'kûb, İmîl Bedî', *Mucemu'l-Evzâni's-Sarfîyye*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1993, s. 273; ayrıca benzer ifadeler için bk. Muhaysin, *el-Kıraat ve Eseruhâ fi Ulûmi'l-Arabiyye*, Mektebetu'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1984, I/574.

kullanıldığından⁷⁶ dolayı, buradaki başlıkta “mizan” yerine “vezin” kavramı kullanılmıştır. el-Mîzâna “vezin”e (el-Binâ, es-Sîga), ona uygun düşen kelime kalıbına da “el-Mevzun” denilir.⁷⁷ Kelimelerin köklerini belirlemede önem arzeden vezin bulma olgusu üzerinde kadîm dilcilerden beri önemle durulmuş,⁷⁸ “Mesâilü’t-temrîn, el-Mesâilü’l-Avîsa, Temsîl” adı verilen başlıklar altında birçoğu yapay olan güç bazı kelimelerin veznini çıkarma alıştırılmaları yapılmıştır.⁷⁹

Gerek fiil, gerekse isim kalıplarında asıl ve ziyâde harflerle bunların hareke ve sükûnları bir ölçüye/kritere göre belirlenir. Kadîm dilcilerden beri kullanılan ve “el-mîzân es- sarfî” adı verilen bu ölçüt “فَعْل/feale”dir ve bu mücerred fiilin ilk harfî, fâu’l-fiil, ikinci harfî aynu’l-fii, üçüncüsü lâmu’l-fiil şeklinde isimlendirilmiştir.⁸⁰ Meselâ: “كَتَبَ” fiilinin vezni “فَعْل” “كَتَبَ” fiilinin vezni “فُعْل” “فَرَحَ” fiilinin vezni “فُعْل” “فُعْل” kelimesinin vezni “فُعْل” dur ve “كُنْتُ” çoğul isminin vezni “فُعْل” dur.⁸¹

Kelime; üç harften fazla ise, bu fazlalık ya aslidir yani kelime anlam kaybına uğramadan, fazla olan harfin atması mümkün değilse, bu durumda kelimedeki ya bir harf veya iki harf fazla olur. Şâyet kelimedeki aslı bir harf fazla olursa ve kelime dört kök harfli ise mîzanın sonuna bir lâm eklenir. Meselâ: “دَحْرَجَ” fiilinin vezni “فُعْلَل” “دِرْهَمٌ” isminin vezni “فُعْلَل” şeklinde olmaktadır.⁸²

Kelime; beş kök harfli ise, bir lâm daha eklenir. Meselâ: “غَضَنْفَرٌ” kelimesinin vezni “فُعْلَلَل” şeklinde olur. Ancak kelimedeki fazlalık, aslı harfin tekrarından dolayı, meydana gelirse, vezinde de aynı şekilde, o harf tekrarlanır. Meselâ: “عَلَّمَ” fiilinin vezni “فُعْلَل” şeklinde olmaktadır.⁸³

Kelime; üç harften fazla ise, bu fazlalık aslı bir harf değilse yani kelime, anlam kaybına uğramadan, fazla olan harfin atması mümkün ise, bu durumda kelimedeki bulunan harf fazlası, vezinde de olacaktır. Meselâ: “قَاتَلَ” fiilinin vezni “فَاعَل” “أَعْلَمَ” fiilinin vezni

⁷⁶ Masudoğlu, Mehmet, Arapça Dilbilgisi, AÜİF. Yayınları, Ankara 1969, s. 13; Göksoy, a.g.e., XXXVI/136.

⁷⁷ es-Sekkâkî, İbn Ya’kûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî, *Miftâhu’l-Ulûm*, Dârü’l-kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 50; İbnü’l-Hâcib, *eş-Şâfiye*, s. 6; el-Hâfız, Yâsin, *et-Tehlîlu’s-sarfî*, Şam 1429/2009, s. 13 vd.

⁷⁸ Yâ’kûb, a.g.e., s. 9.

⁷⁹ Yâ’kûb, a.g.e., s. 9; Göksoy, a.g.e., XXXVI/136.

⁸⁰ Yâ’kûb, a.g.e., s. 273; Muhaysin, *Kıraat*, I/574; Göksoy, a.g.e., XXXVI/136.

⁸¹ Sekkâkî, a.g.e., s. 50; Yâ’kûb, a.g.e., s. 273; Muhaysin, *Kıraat*, I/574.

⁸² Yâ’kûb, a.g.e., s. 273; Muhaysin, *Kıraat*, I/574.

⁸³ Yâ’kûb, a.g.e., s. 273; Muhaysin, *Kıraat*, I/574.

Mollâ Câmî (ö.898/1768), fiili “kendi başına bir anlam ifade eden kelime”⁹⁰ olarak tanımlamış ve zamana delâlet etmesini fiillerin özellikleri bahsinde ele almıştır. İbnü'l-Enbârî (ö. 328/940) ise fiili müsned olup olmaması açısından şu ifadeleri ile tanımlamıştır: “Fiil, bir şeye isnâd edilen, ancak kendisine bir şey isnâd edilmeyen (kelime)dir.”⁹¹ Zira fiil cümlesinde fiil müsneddir ve fâil müsnedün ileyh olması sebebi ile fiil, fâile isnâd edilmektedir.

Fiilin zamana delâleti şu örneklerle daha anlaşılır hale getirilebilir: “Dün gitti.” manâsını ifade eden “ذهب أمس” örneğinde de olduğu gibi geçmiş zamanda meydana gelen bir eylemi anlatan fiillere “مَاضِي” denilir. “O, şimdi gidiyor.” manâsında kullanılan “السَّاعَةَ” ve “هُوَ يَذْهَبُ” ve “O, yarın gidecek.” anlamı ifade eden “هُوَ يَذْهَبُ غَدًا” cümlelerinde görüldüğü üzere şu anda gerçekleşen veya ileride meydana gelecek olan eylemleri belirten fiillere “مُضَارِع” denilir. Her ne kadar muzârî fiiller hem şimdi hem de gelecek zaman için kullanılan fiiller olsa da şimdiki zaman için kullanımı daha uygundur. Eğer sadece gelecek zaman için kullanılmak isteniyorsa س veya سَوْف harflerini muzârî fiillerin başına getirilerek “gidecek” demek olan “سَيَذْهَبُ” veya “سَوْفَ يَذْهَبُ” şeklinde kullanılmaktadır. “Yarın git.” anlamını ifade eden “يَذْهَبُ غَدًا” örneğinde de olduğu gibi bir şahıstan bir eylemin yapılmasını isteminde kullanılan fiillere ise “أَمْر” fiilleri denilmektedir.⁹²

Fiilin Özellikleri

قَد /kad ve tenfis harfleri (س/sin ve سَوْف /sevfe), muzârî fiilleri nasb eden edatlar, muzârî fiilleri cezm eden edatlar, mâzî fiillerin sonuna fâil olarak bitişen ت/ta, yine mâzî fiillerin çekimi esnasında sonuna bitişen ve sakin olan müenneslik ت/ta'sı, te'kid ن/nun'u ve muhataba ي/yâ'sı fiillere özgü olan özelliklerdir.⁹³

Arap dilbilimcileri, fiil kökünün üç harften daha az olamayacağı konusunda hemfikirdirler. Fiillerin büyük çoğunluğu üç harften oluşsa da dört harften meydana gelmiş fiiller de mevcuttur. Fiiller kök harfleri sayısına ve kendisine harf eklenip eklenmemesine bağlı olarak iki ana grupta incelenmektedir:

1. Mücerred fiil vezinleri:

⁹⁰ Mollâ Câmî, Nûruddîn Abdurrahman, *Mollâ Câmî Şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib, Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, İstanbul ts. I/12.*

⁹¹ Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye* (Thk.: Muhammed Hüseyin Şemsuddîn), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1997, s. 28.

⁹² İbn Cinnî, *el-Luma' fi'l-Arabiyye* (Thk.: Fâiz Farîs), Dâru'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Kuveyt 2010, s. 23.

⁹³ Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 26; *Mufasssal*, I/319; Hamlâvî, *Şezâ'l-'Arf*, s. 52.

Bütün harfleri aslî olan fiildir. Mücerred fiil de kendi arasında iki kısma ayrılır:

1. 1. Sülâsî Mücerred Fiiller:

Bütün harfleri kök harfidir. Aslî harflerinden fau'l-fiil harfinin mâzî sîgalarındaki hareketlerine göre üç vezni/kalıbı vardır:⁹⁴

1- "فَعْلٌ" 2- "فَعْلٌ" 3- "فَعْلٌ"

Bu vezinlerden "فَعْلٌ" sülâsî fiili, vezin olarak en hafif vezin olduğundan dolayı, sayılamayacak kadar çok anlama delâlet eder. Zira bir lafız dile ne kadar hafif gelirse, kullanılması o kadar çoğalır.⁹⁵ Konunun daha iyi anlaşılması için burada bahsi geçen vezne ilişkin birkaç örnek üzerinde durulacaktır. Meselâ: "حَشْرٌ" ile "حَشْدٌ" fiillerinin anlamı aynı olup, "toplamak, bir araya getirmek", "مَنْحٌ" fiilinin anlamı, "vermek", "سَكَنٌ" fiilinin anlamı, "durmak, karar kılmak", "قَسَمٌ" ve "فَصَلَ" fiillerinin anlamı, "ayırarak, taksim etmek", şeklindedir. Yine bu veznin ifade edeceği manâ, "rakibine galebe çalmak, ona üstün gelmek" Meselâ: "كَارَمَنِي فُكْرَمَثُهُ" denildiğinde, "İyilik etmede benimle mücadele etti. Ben onu yendim, ona üstün geldim." anlamında olmaktadır. Diğer taraftan "فَعْلٌ" fiil vezni, bazen "فَعْلٌ" fiil veznin yerinde kullanılmaktadır. Meselâ: "شَحَّ" "فَهُوَ شَحِيحٌ" bu, tıpkı "بَخْلٌ فَهُوَ بَخِيلٌ" sözü anlamındadır.⁹⁶

Bu vezinlerden "فَعْلٌ" sülâsî fiil vezni; hastalık, hüznün ve bu ikisinin zıddı olan; şifa, sevinç gibi anlamlarda kullanıldığı gibi, ayıplar/özürler, renkler, ziynet vs. gibi anlamlarda da, kullanılmaktadır. Meselâ: "سَقِمٌ", "حَزَنٌ", "شَفِي", "فَرِحَ", "حَمِقٌ" ve "حَمِرٌ" gibi fiiller, anılan anlamlara delâlet eden, birer örnektirler. Bu şekildeki fiiller, çoğu zaman lazımlî/gayri mutaadi olarak kullanılmaktadırlar.⁹⁷

Bu vezinlerden son olarak "فَعْلٌ" sülâsî fiil vezni, lazımlî olan sıfatlarda kullanılmaktadır. Meselâ: "صَعْبٌ", "سَهْلٌ", "قَبِيحٌ", "وَسْمٌ", "كَبِيرٌ", "حَسَنٌ" vb. gibi fiiller sayılabilir. Bu nedenle bu çeşit fiiller lazımlî/gayri mutaadi olan fiiller olarak kullanılmaktadırlar.⁹⁸

1. 2. Rubâî Mücerred Fiiller:

Bu gruptaki fiiller için tek bir kalıp vardır; o da "فُعْلَلٌ" kalıbıdır.

⁹⁴ el-Kûfî, Necat Abdulâzîm, *Ebniyyetu'l-Ef'ali*, Dârü'n-Neşri ve't-Tevzi', Mısır 1989, s. 13.

⁹⁵ Süleym, a.g.e., s. 73.

⁹⁶ Süleym, a.g.e., s. 73.

⁹⁷ Süleym, a.g.e., s. 73.

⁹⁸ Esterebâdî, a.g.e., I/70, Süleym, a.g.e., s. 73.

Bu fiilin sîgasını oluşturan bütün harfler kök harfidir ve dört aslî harften meydana gelmiştir. Nahiv âlimleri bu kalıp dışında bazı başka kalıpların⁹⁹ olduğu yönünde fikir beyân etmiş iseler de hem bu konuda fikir birliği oluşturulamaması hem de sözü edilen kalıpların neredeyse hiç kullanımda olmaması sebebiyle burada zikredilmeyecektir.¹⁰⁰

2. Mezîd Fiil Vezinleri:

Asıl itibarıyla üç harften oluşmasına karşın, mücerred haline bir veya daha fazla harf eklenmiş fiildir.¹⁰¹ Kök harflerinin sayısına göre iki kısma ayrılmaktadır:

2. 1. Üç harften oluşan mücerred fillere bir, iki veya üç harf eklemek suretiyle oluşturulan fiiller "Mezîd-i sülâsi" diye adlandırılmakta ve eklenen harf sayısına göre şu kalıplara ayrılmaktadır.¹⁰²

2. 1. 1. "فَاعِلٌ", "فَعَلٌ", "أَفْعَلٌ".

2. 1. 2. "تَفَاعَلٌ", "تَفَعَّلٌ", "إِفْعَالٌ", "إِفْتَعَلٌ", "إِنْفَعَلٌ".

2. 1. 3. "إِفْعَالٌ", "إِفْعَوْلٌ", "إِفْعَوْعَلٌ", "إِسْتَفْعَلٌ".

2. 2. Dört harften oluşan mücerred fillere bir veya iki harf eklemek suretiyle oluşturulan bu sınıftaki fiiller ise "mezîd-i rubâi" şeklinde adlandırılmakta ve eklenen harf sayısına göre kalıplara ayrılmaktadır.

2. 2. 1. "تَفَعَّلَلٌ".

2. 2. 2. "إِفْعَعَّلَلٌ", "إِفْعَعَّلَلٌ".¹⁰³

1. 1. 1. 2. İsim Vezinleri

Lugatte "اسم"; "yükseklik" anlamına gelen "سُمُو" kelimesinden müştak olmuştur. Çoğulu "أَسْمَاء" dir. Kelimenin; "اسم، أسم، سيم ve سُم" olmak üzere dört farklı şekilde kullanımı vardır.¹⁰⁴

Terim olarak ise "اسم"; başka bir kelimeye ihtiyaç duymadan bir anlama delâlet eden ve nesnelere âlem (ad) olabilen kelimedir.¹⁰⁵

⁹⁹ Söz konusu vezinler şunlardır: فُعْلٌ، فُعْلٌ، فُعْلٌ، فُعْلٌ، فُعْلٌ.

¹⁰⁰ er-Râcihi, Abduh, *Durûs fi'l-Mezâhibi'n-Nahviyye*, Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1980, s. 404; Kûfi, a.g.e., s. 13.

¹⁰¹ Kûfi, a.g.e., s. 13.

¹⁰² Kûfi, a.g.e., s. 14.

¹⁰³ Kûfi, a.g.e., s. 14.

¹⁰⁴ İbn Manzûr, a.g.e., III/2109; Alp, Mûsâ, *Madhal fi'l-luğati'l-Arabiyye*, Adana 2008, s. 56.

¹⁰⁵ Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 15; *Mufasssal*, I/23.

“Adam” manâsına gelen “رَجُلٌ”, “at” manâsına gelen “فَرَسٌ”, “سَمِيرٌ ve اُنْسٌ” gibi bir manâ ifade eden sözcükler birer isimdir.¹⁰⁶ Harf”i-cerlerin başlarına gelebildiği sözcükler isim iken, harf”i-cerlerin başlarında gelemediği sözcükler ise isim olarak kabul edilmez. İbn Serrâc “فَرَسٌ ve رَجُلٌ” gibi zat veya “bir şeyi yemek” anlamına gelen “أَكَلَ” ve “gün” demek olan “يَوْمٌ” gibi zat dışında tekil bir manâyı ifade eden sözcükleri de isim olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁷

İsmin Özellikleri

Yukarıda bazılarına değinildiği gibi, “Cer, tenvin, nidâ, elif-lam takısı ve müsnedun ileyh olma ismin özellikleridir.” Şimdi bu özellikler, konuyu dağıtmayacak şekilde kısa olarak anlatılacaktır.

1- Cer: Cer sadece isimlere mahsus bir haldir.¹⁰⁸ Meselâ: “بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ” âyetinde bulunan “اسمٌ” ve “صَلَّيْتُ فِي الْمَسْجِدِ الْوَّاسِعِ” cümlesinde bulunan “الْمَسْجِدِ” sözcüklerinin son harfleri mecrûr yani meksûrdur. Bu nedenle bu kelimeler isimdir.¹⁰⁹

2- Tenvin: İsmın özelliklerinden biri de tenvin alabilmesidir.¹¹⁰ Tenvin, Arap alfabesinde bir harfin harekelerinin iki kesre, iki damme ya da iki fethadan oluşması demektir.¹¹¹ “عَصْفُورٌ جَمِيلٌ”/güzel bir kuş uçtu” demek olan, “شَاهَدْتُ عَصْفُورًا جَمِيلًا”/güzel bir kuş gördüm” ve “اسْتَمَعْتُ إِلَى عَصْفُورٍ جَمِيلٍ”/güzel bir kuş sesi dinledim” cümlelerinde geçen “عَصْفُورٌ” sözcüğünün son harfine eklenen; ‘an (ء) ın (ِ) ve un (ُ) sesleri tenvidir. Eğer bir sözcük bu seslerden biriyle bitiyorsa, o sözcük isimdir.¹¹²

3- Nidâ: İsmın özelliklerinden biri de nidâ’dır. Nidâ’dan kastedilen ise sözcüklerin başlarına nidâ harflerinden birinin gelebilme özelliği olmayıp; sözcüklerin çağırılabilme

¹⁰⁶ Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 15; *Mufasssal*, I/319.

¹⁰⁷ el-Muberrid, Ebû’l-Abbas Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî, *el-Muktadab* (Thk.: Muhammed Abdulhalik ‘Adîme), *Matabi’u’l-Ehram et-Ticariyye*, Kahire 1994, I/141; İbn Serrâc, Ebû Bekîr Muhammed b. Sehl el-Bağdâdî, *el-Usûl fin-Nahv* (Thk.: Abdülhüseyn el-Fetîlî), *Muesessetu’r-Risâle*, Beyrut 1996, I/36.

¹⁰⁸ Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 15; *Mufasssal*, I/23.

¹⁰⁹ İbn Salih, a.g.e., I/27.

¹¹⁰ Zemahşerî, *Enmûzec*, s.15; *Mufasssal*, I/23.

¹¹¹ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Misrî, *Şerhu Katru’n-Nedâ ve Belli’s-Sadâ* (Thk.: Muhammed Muhyiddîn ‘Abdulhamîd), (11. baskı), *Mektebetu’l-Âra*, Mısır 1963, s. 29; el-Milânî, Muhammed b. Abdurrâhîm el-Ömerî, *Şerhu’l-Müğni* (Thk.: Nihat el-Bâravî- Mehdi Licevî), (1. baskı), *Mektebetu’s-Seydâ*, Diyarbakır 2011, s. 10.

¹¹² Hasan, Abbas, *en-Nahvu’l-vâfi*, Dârü’l-Me’ârif, Mısır 1974, I/26-27.

özelliğine sahip olmasıdır. Çünkü nidâ harfleri isim olmayan sözcüklerin başında da bulunabilir.¹¹³ Konuyla ilgili örnekler aşağıdaki âyetlerde mevcuttur:

قَالَ يَا لَيْتَ قَوْمِي يَعْلَمُونَ بِمَا غَفَرَ لِي رَبِّي وَجَعَلَنِي مِنَ الْمُكْرَمِينَ

“Rabbimin beni bağışladığı ve bana büyük ikramda bulunduğu gerçeğini keşke halkım da bilseydi!” (Yâsîn 36/26-27),

فَلَمَّا أَسْلَمَا وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ وَنَادَيْنَاهُ أَنْ يَا إِبْرَاهِيمُ قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا إِنَّا كَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ

“İbrâhîm oğlunu şakağı üzerine yatırınca ona şöyle seslendik: “Ey İbrâhîm! (Sen bu teslimiyetinle) rüyanın gereğini yerine getirmiş oldun. (Oğlunu kurban etmekten seni muaf tuttuk) biz teslimiyet sahibi kullarımızı işte böyle mükâfatlandırırız.” (es-Saffat 37/103-105).

Birinci âyette “يَا” nidâ edatı “لَيْتَ” sözcüğü başında gelmiştir oysaki “لَيْتَ” isim olmayıp, harftir; ikinci âyette ise “يَا” nidâ edatı “إِبْرَاهِيمَ” sözcüğü başında gelmiştir ve “إِبْرَاهِيمَ” sözcüğü ise isimdir. Öyleyse önemli olan sözcüklerin başlarında bulunan nidâ edatları olmayıp, çağrılabilme özelliğidir.

4- elif-lam: İsmi özelliklerinden biri de “ال” takısıdır.¹¹⁴ “adam” anlamında kullanılan “الرَّجُلُ” ve “uşak” demek olan “الْغُلَامُ” sözcüklerinde “ال” takısı bulunduğundan kendileri isim olarak kabul edilir.¹¹⁵

Arap dilinde bir isim yalın olarak zikredildiği zaman ait olduğu türün bir üyesi olarak anlaşılmaktadır. Arap dilinde bir isim, başında elif-lam takısı getirilmek suretiyle zikredildiği durumda ise söz konusu ismin, ait olduğu türün bilinen bir üyesi olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin: “رَجُلٌ” denildiğinde herhangi bir adam akla gelirken, “الرَّجُلُ” denildiği zaman bilinen bir adam anlaşılmaktadır.¹¹⁶

5- Müsnedun ileyh: İsmi özelliklerinden biri de مُسْنَدٌ إِلَيْهِ olabilir.¹¹⁷ Yani kendisine bir yargının varlığı veya yokluğu yöneltilebilmelidir. Bununla beraber kendisinden, bir yargının yapılması veya yapılmaması talep edilebilmelidir. Örneğin: Mustafa yolculuğa çıktı manâsında kullanılan “مُصْطَفِي سَافِرٌ” cümlesi söylendiğinde, “yolculuğa çıkma” yargısı Mustafa'ya yöneltiştir. Mustafa sefere çıkmadı anlamını

¹¹³ İbn Sâlih, a.g.e., I/30.

¹¹⁴ Zemahşerî, *Enmûzec*, s.15; *Mufassal*, I/23.

¹¹⁵ Enbârî, *Esrâru'l-Arabiyye*, Brill 1886, s. 5; İbn Sâlih, a.g.e., I/30.

¹¹⁶ Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 15; *Mufassal*, I/23.

¹¹⁷ Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 15; *Mufassal*, I/23.

ifade eden “لم يُسافر مصطفى” cümlesi denildiğinde “yolculuğa çıkmama” yargısı Mustafa’ya yöneltmiştir.¹¹⁸

İsm-in vezinleri şunlardır:

1. Mastar Vezni

Mastar genel olarak semâ’î ve kıyâsî olmak üzere iki kısma ayrılır.¹¹⁹

Semâ’î/sarih mastar fiilin kök harfleri esas alan, zamandan soyutlanmış isimlerdir¹²⁰

Zemahşerî, “Sülâsî mücerred babından gelen mastar, çok sayıda olup, çeşitlilik arz ettiğini, Sibeveyh’in zikrettiğine göre, bu sayı 32’yi bile geçmekte olduğunu”¹²¹ söylemiştir. Daha sonra, sülâsî mezîd ve rubâîlerin mastarları, aynı minval üzere geleceklerini ve bunun bir standardının olamayacağını, farklı fiillerin, farklı mastarları olacağını söylemiş ve birkaç örnek vermiştir.¹²²

İsm-i Fâil Vezni

Sülâsî mücerredlerde ism-i fâiller (فَاعِلٌ) vezninde gelmektedirler.¹²³

Örnek: “رَامٍ، رَاضٍ، قَائِلٌ، فَانٌّ، بَانِعٌ، نَاصِرٌ، ذَاهِبٌ، قَاعِدٌ، مَالِكٌ”¹²⁴

Ancak sülâsî mezîd veya rubâî mücerred ve rubâî mezîd fiillerden ism-i fâil yapmak için, muzârî fiillerin başında bulunan (أ،ت،ن،ي) muzaraat harfi hazfedilerek yerine mazmûm (م) harfi getirilir. Sonra fiilin sondan bir önceki harfi meksûr yapılır.¹²⁵

Örnek: يُكْرَمُ - مُكْرَمٌ، يُحْسِنُ - مُحْسِنٌ، يُدْخِرُجُ - مُدْخِرٌجُ

2. Mübâlağa Sîgası/Vezni

Mübâlağa sîgası, ism-i fâil gibi fiilden türeyen ve ism-i fâilin anlamını taşıyan fakat mübâlağayı ifade eden bir isimdir.¹²⁶ Mübâlağa sîgası lazım ve müteaddî fiilden türeyen ism-i fâil gibidir. İsm-i fâillerin anlamlarında bulunan eylem ya da nitelik gibi özellikleri daha abartılı biçimde anlatmaya yarar. Bu abartı, eylemin sürekli yapılarak

¹¹⁸ Abbas, a.g.e., I/28.

¹¹⁹ İbn Manzûr, a.g.e., VII/301; Cürçânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, s. 216; İbn Serrâc, *Lübâb*, s. 49; Ali Behâüddîn Buhdûd, *el-Medhal es-Sarfî*, (1. baskı), el-Müessesetü'l-Camiyye li'd-Dirasat ve'n-Neşr ve't-Tevzî', Beyrut 1988, s.103.

¹²⁰ Sibeveyhî, *el-Kitab*, IV/45; Abbas a.g.e., III/ 226.

¹²¹ Detaylı Bilgi için bk. Zemahşerî, *Mufasssal*, I/275.

¹²² Zemahşerî, *Mufasssal*, I/275-276.

¹²³ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/222.

¹²⁴ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/222.

¹²⁵ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/223.

¹²⁶ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/223.

adeta asli bir sıfat haline, hatta bazı bağlamlarda söz konusu şahsın mesleği haline geldiğine işaret edebilir. En yaygın olarak kullanılan mübâlağalı ism-i fâil kalıpları şunlardır:¹²⁷

“فَعَالٌ، فَعُولٌ، مَفْعَالٌ، فَعِلٌ، فَعِيلٌ”

3. İsm-i mef'ûl Vezni

Sülâsî mücerredlerde ism-i mef'ûl (مَفْعُول) vezninde gelmektedirler.¹²⁸

Örnek: “مَنْصُورٌ، مَضْرُوبٌ، مَشْكُورٌ، مَحْسُوبٌ، مَوْزُوثٌ”

Ancak sülâsî mezîd veya rubâî mücerred ve rubâî mezîd fiillerden ism-i mef'ûl yapmak için, muzârî fiillerin başında bulunan (أ،ت،ن،ي) muzaraat harfi hazfedilerek yerine mazmûm (م) harfi getirilir. Sonra fiilin sondan bir önceki harfi fethalı yapılıır.¹²⁹

Örnek: يُكْرَمُ - مُكْرَمٌ، يُحْسِنُ - مُحْسِنٌ، يُدْخِرُجُ - مُدْخِرُجٌ

4. Sıfat-ı Müşebbehe Vezni

Sıfat-ı müşebbehe, ism-i fâil gibi hudus ve onu işleyene delâlet eden müştak bir isimdir. Ancak sıfat-ı müşebbehede bulunan hudus süreklilik arz etmektedir.¹³⁰

Başlıca sıfat-ı müşebbehe vezinleri şunlardır:¹³¹

فَعُولٌ، فَعِيلٌ، فَعِلٌ، فَعْلٌ، فُعْلٌ، فُعَالٌ، أَفْعَلٌ، فِعْلٌ، فَعْلَانٌ، فَعَالٌ، فَعْلٌ.

Örnek: حَصُورٌ، حَزِينٌ، حَشِينٌ، صَعْبٌ، عُمُرٌ، وَضَاءٌ، أَحْمَقٌ، جَلْفٌ، عَطْشَانٌ، جَبَانٌ، رُعْنٌ

5. İsm-i Tafdîl Vezni

İsm-i tafdîlin müzekkeri “أَفْعَلٌ” müennesi ise (فُعْلَى) vezninde gelir.¹³² Karşılaştırmalı yapılarda çok sık olarak kullanılan (خير) ve (شر) sözcükleri, bir istisna olarak (أَفْعَلٌ) kalıbına aktarılmadan olduğu gibi kullanılırlar. İfade ettikleri anlamlar, ism-i tafdîl yapısının verdiği anlamdan farksızdır.¹³³

6. İsm-i Tasğir Vezni

¹²⁷ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/285-286.

¹²⁸ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/291.

¹²⁹ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/223.

¹³⁰ İbn Hişâm, *Katru'n-Nedâ*, s. 260; Esterâbâdî, *Şerhu Şafiye*, I/147; Enbârî, *Lume'u'l-edille fi usûli'n-nahv*, (Thk.: Sa'îd el-Efgânî, Suriye), Matbaatu'l-Camiati's-Sûriyye, Dimaşk 1957, s. 65; el-Fazlî, Abdulhadî, *Muhtasaru'n-Nahvi Dârü's-Şuruk*, Cidde 1980, s. 248.

¹³¹ Mehmed Zihni, a.g.e., s. 287.

¹³² Zemahşerî, *Mufasssal*, I/297.

¹³³ İbn Hişâm, *Katru'n-Nedâ*, s. 306; el-Hudrî, Muhammed b. Mustafâ b. Hasan, *Hâşiyetu'l-Hudrî alâ İbn Akil*, Kahire, ts. I/107-117.

İsm-i tasğir vezni, fiilden, harf ve zamirden, hürmet gösterilmesi gereken isimlerden ve ay, gün isimlerinden yapılamaz.¹³⁴

Üç temel ism-i tasğir kalıbı vardır:

1- فُعَيْلٌ : Üç harften oluşan isimler bu vezne aktarılmak suretiyle ism-i tasğir anlamı kazanırlar. رَجُلٌ، أَسَدٌ birer isimdirler, bunlardan ism-i tasğir yapılmak istendiğinde aşağıdaki vezne aktarılırlar:

رَجُلٌ/küçük adam (adamcağız), أَسَدٌ/Aslancık (küçük aslan).

2- فُعَيْعِلٌ :Dört harften oluşan isimler bu vezne aktarılmak suretiyle ism-i tasğir anlamı kazanırlar.¹³⁵

Örnek: مُصْبِحٌ - مُصْبِيحٌ

3- فُعَيْعِيلٌ :Beş harfli isimler bu vezne aktarılmak suretiyle ism-i tasğir anlamı kazanırlar.¹³⁶

7. İsm-i Zamân ve İsm-i Mekân Vezinleri

Hem ism-i zamân hem de ism-i mekân vezinleri, sülâsî mucerrdden ve sülâsî mezîd bâblardan gelebilir. Sülâsîlerde iki vezni vardır.¹³⁷

Bunlar مَفْعَلٌ ve مَفْعُلٌ vezinleridir.¹³⁸ مَفْعُلٌ vezni: İsm-i zaman ve mekân olarak üç yerde bu kalıpla gelir.

1- Aynu'l-fiili muzârîde meksûr olan sahih fiillerde

Örnek: ضَرَبَ - يَضْرِبُ - مَضْرِبٌ، جَلَسَ - يَجْلِسُ - مَجْلِسٌ

2- Vâv'lı misâl fiillerde

Örnek: وَرَثَ - يَرِثُ - مَوْرَثٌ، وَعَظَ - يَعْظُ - مَوْعِظٌ

3- “Yâ”lı olan ecvef fiillerde

Örnek: سَارَ - يَسِيرُ - مَسِيرٌ، بَاعَ - يَبِيعُ - مَبِيعٌ، كَالَ - يَكِيلُ - مَكِيلٌ

Yukarıda sıralanan üç maddenin dışında kalan sülâsî fiillerin ism-i zaman ve ism-i mekânları مَفْعَلٌ vezninde gelir. Bazı fiillerin ism-i zaman ve mekânları مَطْبَخَةٌ، مَهَاكَةٌ، مَصْنَعَةٌ örneklerinde olduğu gibi, semâî olarak مَفْعَلَةٌ kalıbında gelir.¹³⁹

¹³⁴ el-Cârim, Ali - Emin, Mustafa, Mustafa *en-Nahvu'l-Vâdh fi Kavâidi'l-Lugati'l-'Arabiyyeti*, ed-Dârû'l-Mısriyye es-Su'ûdiyye, 1403/1983, III/3.

¹³⁵ İbn Akîl, *Şerhu İbn-i 'Akîl*, 2/174.

¹³⁶ İbn Akîl, a.g.e., 2/174; Milânî, a.g.e.,s.76.

¹³⁷ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/303-304.

¹³⁸ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/303-304.

¹³⁹ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/303-304; ayrıca bk. eş-Şertûnî, Reşid, *Mebâdiü'l-'Arabîyye Kısmu's-Sarf ve'n-Nahv*, Müessestü'r-Risâle, (2. baskı), Beyrut 1419, IV/74; Mehmed Zihni, a.g.e., s. 48.

8. İsm-i Âlet

Arapçada, âlet'e isim olarak verilen kelime, âletin işlediği işi anlatan fiilden müştak olur. Yalnızca mutaaddi sülâsî fiillerden türetilen ism-i âletlerin üç vezni vardır:

مُفَعَّلَةٌ

مُفَعَّلٌ،

مُفَعَّلٌ،

Bir ism-i âletin bu üç vezinden hangisinden geleceği semâidir. Herhangi bir fiilden ism-i âletler türetilmiş ise o şekliyle öğrenmeye çalışılmalıdır.¹⁴⁰

6. 1. 2. Zemahşerî ve Sarf İlimi

Sarf ilmi, her âlimin son derece ihtiyaç duyduğu bir ilimdir. Çünkü sarf, Arapçanın mizanıdır. Ancak onunla kelimelerin asılları bilinebilir ve ancak onunla kelime istikâki öğrenilir.¹⁴¹ Zemahşerî gibi bir şahsiyetin elbette elzem olan ilme bigâne kalması düşünülemezdi. Ancak; ilmu's-sarf denilen ilim, ilk dönemlerde nahiv ilminin meseleleri arasına serpiştirilmiş bir şekilde bulunuyordu. Zira Zemahşerî'den önce Sîbeveyhi (ö.180/796) ve başka kadîm dilciler sarfı, nahvin bir cüzü şeklinde görmüşlerdir. Sîbeveyhi'ye ait *el-Kitâb*'ın ikinci yarısının çoğunu sarfla ilgili bahisler teşkil eder. Bu yöntem daha sonra yazılan *el-Muktedab* (Müberra ö. 286/900), *el-Usûl* (İbnü's-Serrâc ö. 316/929) gibi nahve dair kitaplarda yankı bulmuş, bunların son kısımlarında sarf konularına yer verilmiştir.¹⁴² Zemahşerî de her ne kadar sarf ilmine dâir müstakil bir eser telif etmemiş olsa da *el-Keşşâf Tefsîr*'inden sonra, en önemli çalışması olarak kabul edilen *el-Mufasssal fi'n-Nahv* ismi ile bilinen nahiv ilmine dair eserinin¹⁴³ bazı bölümlerinde, sarf ilmine yer vermiştir. Bu şekilde sarf ilmini nahiv ile beraber bir eserde vermesinin nedeni; kendinden önceki dilcilerden/özellikle Sîbeveyhi'den etkilenmiş olmasıdır. Nitekim Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı ile Zemahşerî'nin "*el-Mufasssal*"ını karşılaştıran biri, üslup, tarifât, taksimat, babların isimleri, istişhad yolları ve nassları nakil etmedeki yöntemlerinin benzer olduğunu görecektir.¹⁴⁴ Bu bağlamda, çekimli bir mastardan müştak olan fiillerle isimler çerçevesinde mücerred ve mezîd kalıplar, bunlara ârız olan harf ve hareke değişiklikleri demek olan ibdâl, i'lâl, kalb, hazif, idgam ve imâle

¹⁴⁰ Şertûnî, a.g.e., IV/108.

¹⁴¹ İbn Cinnî, *el-Munsif*, s. 31; Enbârî, *el-Veciz*, s. 7.

¹⁴² Kılıç, TDVİA, "Sarf", Ankara 2009, XXXVI/136-137.

¹⁴³ Özek, Ali, *Zemahşerî ve Arap Lugatçılığındaki Yeri*, İstanbul 2006, s. 59.

¹⁴⁴ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 12; Dayf, Ahmed Şevki Abdüsselâm, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dârü'l-Mea'rif, (7. baskı), Kahire 1968, s. 284.

durumları ele alır. Fiiller mücerred-mezîd şeklinde iki kategoriye ayırır. Sülâsî mücerred ve mezîd fiilin ile rubâî ve mezîd fiilin asli harfleri içinde illet harfi bulunup bulunmamasına göre farklı kategoride inceler ve her birine ait mâzî, muzâr, emir ve nehiy kiplerinin mâlûm ve meçhule göre çekim şekilleri söz konusu eder. Ayrıca illetli fiillerin çeşitli kalıplarında görülen harf ve hareke değişiklikleri açıklar. Gerek mucerred gerekse mezîd fiil kalıplarına ait isimler olarak mastar çeşitleri, ism-i fâil, ism-i mef'ûl, sıfat-ı müşebbehe, mübâlağa sîgaları, zaman, mekân ve âlet isimleri, ism-i tafdîl, mensub ve musaggar isimler, isimlerde müzekker-müennes, müfred-tesniye-cemi durumları ele alır.¹⁴⁵ Aynı şekilde Zemahşerî'den sonra gelenler de ondan etkilenmişler. *el-'Ubâb* (Ukberî ö. 616/1219), *el-Mukarrib* (İbn Usfûr el-İşbîlî ö. 669/1270), *el-Elfiyye* (İbn Mâlik ö. 672/1274), *İrtişâfî 'd-Darab* (Ebû Hayyân ö. 745/1344) ve *Hem 'u'l-Hevâmi* (Süyûtî ö. 911/1505)'nin eserinde nahiv ve sarf konuları birlikte ele alınmıştır.¹⁴⁶

Malumdur ki sarf ilmi, Arap dilini meydana getiren kelimelerin değişmesinden, iştikâkından bahseden ilim dalıdır. Zemahşerî'ye göre iştikâk iki veya daha fazla sîganın aynı anlam için vaz' edilmesidir.¹⁴⁷ O, bu ifadeleriyle dilcilerin iştikâk için yaptıklarından farklı bir tanım yapmıştır. Zira dilcilere göre iştikâk iki sîga arasındaki lafız ve anlam yönündeki benzerliktir.¹⁴⁸

Zemahşerî, müştakların aslı konusunda Basralıların görüşünü benimsemiştir.¹⁴⁹ Ona göre mastar, fiil kendisinden sudur etmesinden dolayı mastar olarak isimlendirilmiştir.¹⁵⁰ Ona göre iştikâk mastardan olabildiği gibi, bazen camit isimlerden de gerçekleşir. Örneğin: “إِسْتَحْجَرَ” ve “إِسْتَنْوَقَ” fiilleri “الْتَّاقَةُ” ve “الْحَجْرُ” isimlerinden, “تَأَلَّهَ - إِسْتَأَلَّهَ - إِلَهَ” fiilleri ise “إِلَهٌ” isminden türetilmiştir.¹⁵¹ Nitekim aşağıdaki örneklerde görüldüğü üzere o, tefsîrinde birçok kelimenin iştikâkına değinmiştir.

¹⁴⁵ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 215-259, 345-371.

¹⁴⁶ Kılıç, TDVİA, “Sarf”, Ankara 2009, XXXVI/136-137.

¹⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/108.

¹⁴⁸ Erdim, Enes, *Zemahşerî ve İbn Atiyyenin Tefsîrlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, (Basılmamış Doktora Tezi,) Erzurum 2010, s. 230-231; ayrıca bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, s. 133.

¹⁴⁹ Aslında Zemahşerî, Basra ve Küfe ekolunun görüşlerini mezc eden/birleştiren Bağdat ekoluna bansup bir dilcidir. Ancak burada da görüldüğü üzere bazen iki ekolden birinin görüşünü diğerine tercih etmiştir. Bazen de kendi özgün görüşünü belirtmiştir (Dayf, a.g.e., s. 283-287).

¹⁵⁰ Zemahşerî, *el-Mufasssal*, s. 56; ayrıca bk. Enbârî, *Kitâbu Esrâri 'l-Arabiyye*, s. 161 vd; Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâili 'l-Hilâf beyne 'Nahviyyine 'l-Basriyyin ve 'l-Kûfiyyin*, Dâri' l-Fikr, Dumaşk ts. I/52.

¹⁵¹ Geniş bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/108.

6. 1. 3. el-Keşşaf'ta Sarf

el-Keşşaf'ın sahibi, eserinde sarf ilminin birkiminden fazlasıyla istifade etmiştir, eserinin birçok yerinde lafızların köklerini meydana çıkararak onların iştikâklarıyla ilgili izahlar yapmıştır. Zemahşerî, tefsîrinde kelimelerin sarfına değinir. O, kelimelerin sarfi hakkında çoğunlukla kısa izahlarda bulunur. Müfessirin kelimenin sarfi ile ilgili tespitleri, genellikle babın anlamını vermek, babı tespit etmek, bab hakkındaki yanlılığı belirtmek gibi çeşitlilik ifade eder. Zemahşerî, *el-Keşşâf*'ta yer yer kelimenin sarfi hakkında kısa kısa bilgi vermekle birlikte yer yer bir kelimenin sarfi anlamı hakkında dil mezheplerinin fikirlerini aktarır. Müfessir, zaman zaman da bir âyetteki kelimenin sarf ilmi açısından sahip olabileceği farklı ihtimalleri ve bu ihtimallerin manâya delâletini incelemektedir. Örneklere bakıldığında da taaddüdün daha çok, kelimelerin farklı kalıplarda gelmesi sebebiyle olduğu görülecektir. Bu örneklerden bir kısmı sadece kelimenin lafzını etkilemekte bir kısmı ise kelimenin lafzını değiştirmekle birlikte anlamda da değişmeye sebep olmaktadır. Şimdi bu iki kısım yorumlara, birkaç örnek verilecektir.

1- Zemahşerî, yer yer kelimenin babı ile ilgili bilgi vermiş. Meselâ, en-Nûr sûresi 22. âyette gelen “ولا يأتل” fiilinin, kase mânasında “الألية” kelimesinin *ifti'âl* babına nakledilmiş şekli olduğunu söylemiş.¹⁵² Meryem sûresinin 58. âyetinde gelen “بكيًا” kelimesinin “قاعِد ve ساجِد” kelimelerinin çoğullarının “القعود ve السجود” olması gibi “بالك” kelimesinin çoğulu olduğunu ifade etmiştir.¹⁵³

2- Bazen de bir kelimedeki hareke değişiminin anlama etkisinden bahsetmiş. Meselâ, “الولاية” kelimesinin yardım anlamına geldiğini, “الولاية” durumunda ise güç, mülk anlamına geldiğini belirtir.¹⁵⁴

3- Bazen bir kelimenin sarfiyle ilgili görüşleri incelemiş ve bazı malutamları hatalı bulmuştur. Meselâ, Sîbeveyh'in “الشيطان” kelimesinin “nûn”unun, kitabının bir yerinde aslî, bir yerinde fazla olduğunu zikrettiğini, doğru olanın aslî olması olduğunu; zira “تشيطن” şeklindeki çekimin buna delâlet ettiğini ifade etmiştir.¹⁵⁵ Zemahşerî, bu görüşüyle Basralıların görüşünü tercih etmiştir.¹⁵⁶ Müfessir, “مريم” kelimesinin kalıbının

¹⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/279.

¹⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/31.

¹⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/589.

¹⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/184.

¹⁵⁶ ez-Zebîdî, Abdüllatîf b. Ebîbekr, *I'tilâfu'n-Nusra fi İhtilâfi Nuhâti'l-Küfe ve'l-Basra* (Tah.: Târik el-Cenâbî), Mektebetü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1987, s. 93.

nahiv âlimleri tarafından “مَفْعَلٌ” olarak kabul edildiğini, Arapça’da “فَعِيلٌ” kalıbının bulunmaması sebebiyle bu tespitin doğru olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁷ Yine “أذلة” kelimesinin “الذلل” kelimesinin çoğulu olduğunu savunanları ahmaklıkla suçlamış. Doğrusunun “ذليل”in çoğulu olduğunu belirtmiştir¹⁵⁸ el-Enfâl sûresi 16. âyetteki “متحيزاً” kelimesinin “مَتَقِيلٌ” değil, ecvefi vâvî olduğu için “مَتَقِيلٌ” kalıbında olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁹ Müfessir, “أساطير” kelimesinin “سَطْرٌ” kelimesinin cem’i olan “أسطار” kelimesinin çoğulu olduğu şeklindeki görüşü de kabul etmemiş, kelimenin “أسطورة” kelimesinin çoğulu olmasının daha doğru olduğunu söylemiştir.¹⁶⁰ Hakeza “إدريس” kelimesinin “درس” fiilinden “إفعليلاً” veznine aktarılmış bir isim olduğu şeklindeki görüşü kabul etmemiş, kelimenin gayr-ı munsarif olmasının a’ cemîliğine delâlet ettiğini, dolayısıyla bu ihtimalin doğru olmadığını ifade etmiştir.¹⁶¹

4- Bazen kelimenin sarfına ve kökenine de değinmiştir. Meselâ, el-Ahzâb sûresi 33. âyette zikredilen “وَقَرْنَ” kelimesinin “وَقَرْنَ” şeklinde kâf’ın kesresiyle okunduğu ve bu ikinci kıraatte “وقر - يقر - وقاراً” fiilinden ya da “قَرَّ - يَقُرُّ - قَرًّا” fiilinden müştak olduğunu ifade etmiş. Bu kıraatte, birinci “râ” harfi hazfedilmiş, onun kesresi “ظَلَنَ” örneğinde olduğu gibi “kâf’a” nakledilmiştir. “وَقَرْنَ” şeklinde kâf’ın fethiyle olan kıraatte ise fiilin aslı “اَقْرَرْنَ” olup “râ” harfi hazfedilmiş ve fethası makabline nakledilmiştir. Müfessir, Ebû’l-Feth el-Hemedânî (ö. 643/1245)’nin *Tibyân* adlı kitabında bir vecih daha zikrettiğini, bu kelimenin kökeninin toplanmak anlamındaki قار - يُقَارُ fiili olabileceğini belirttiğini söyler.¹⁶² Yine, Gâşiye sûresinde zikredilen “إيابهم” kelimesini Ebû Cafer el-Medenî (ö. 130/747-48)’nin “إِيَابِهِمْ” şeklinde şeddeli okuduğunu, bu kelimenin “أَيَّبَ” fiilinin “فِيْعَالًا” vezninde mastarı ya da “أَوَّبَ” fiilinden “فَعَالًا” babında bir mastar olabileceğini ifade eder.¹⁶³ Yine, “رهب” “الرَّهْبَانِيَّةُ” şeklindeki kıraat korkmak anlamındaki fiilinden “فَعْلَانٌ” vezninden olduğunu, “الرَّهْبَانِيَّةُ” şeklindeki okuyuşun ise “رَاهِبٌ”in cem’i olduğunu bu durumda ise anlamın “الرَّهْبَانُ”a mensup demek şeklinde olduğunu belirtir.¹⁶⁴

¹⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/293.

¹⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/257.

¹⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/565.

¹⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/245.

¹⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/28.

¹⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/66.

¹⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/366.

¹⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/52.

5- Müfessir bazen bir kelimenin sarfı hakkında farklı ihtimalleri değerlendirir. Meselâ bir yerde “آدم” kelimesinin (esmer anlamına gelen) “الأدمة” ya da “الأرض أديم” ifadesinden türemiş olabileceğini, a‘cemî bir isim olan “آدم” ile ilgili en yakın ihtimalin “آزر” kelimesindeki gibi ism-i fâil olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁵ Bir başka yerde “التابوت” kelimesinin “فعلوثاً” ya da “فاعولاً” kalıbında olabileceğini, az kullanılması nedeniyle “فاعولاً” veznin çok bilinmediğini, çok kullanılan “فعلوثاً” veznin az kullanılan “فاعولاً” veznine tercih edilmesi gerektiğini, bu nedenle “التابوت” kelimesinin dönmek anlamındaki ’التوب’den müştak olduğunu kabul etmenin daha doğru olduğunu söylemiştir.¹⁶⁶

6- Zemahşerî, zaman zaman sarf açısından kelimenin geçirmiş olduğu değişikliklerden de bahseder. Meselâ “ناس” kelimesinin aslının “أناس” olduğunu, hafif olması için hemzenin hazfedildiğini söylemiştir.¹⁶⁷ “مهما” kelimesi ile ilgili, “Bu, cezâ anlamı içeren ‘ما’dır. Anlamı kuvvetlendirmek için ikinci bir ‘ما’ eklenmiştir. Fakat ikinci ‘ما’ nın elifî aynı harflerin tekrarındaki sıklet/ağırlık sebebiyle ‘ها’ ya tebdil edilmiştir.” demiş ve aslının “مه” olduğu şeklindeki görüşe olumlu bakmamıştır.¹⁶⁸ Yine “اللهم” kelimesinin aslının “يا الله” olduğunu ve nidâ harfinin hazfedilerek yerine şeddeli “mîm” harfinin getirildiğini söylemiştir.

7- Bazen de bir kelimenin sarfı hakkında dil ekollerinin görüşlerine değinmiştir. Meselâ “هلم” fiili için Hicazlıların sayı ve cinsiyet açısından müfred müzekker sîgayı kullandıklarını, Benî Temîm’in ise müennes ve çoğul sîgalarını kullandıklarını belirtmiştir.¹⁶⁹ Hakeza “الجديد” kelimesini sarf açısından fâil mi yoksa mef’ûl manâsında mı olduğuna dair soruya “Basralılara göre fâil, Kûfelilere göre mef’ûl manâsındadır.” diyerek cevap vermiş ve tercihte bulunmamıştır.¹⁷⁰

8- Bazen de bir babın sahip olduğu iki anlamdan birini tercih eder. Meselâ, el-Bakara sûresi 203. âyette gelen “فَمَنْ تَعَجَّلَ فِي يَوْمَيْنِ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ” kısmındaki “تعجل” kelimesinin “عجل” anlamında mutâvaat ifade ettiğini, “استعجل” anlamında teaddî manâsının da olduğunu; ancak bu fiil için mutâvaat anlamının daha uygun olduğunu söylemiştir.¹⁷¹

¹⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/22, Buna benzer örnekler için bk. I/301, I/303, I/306, I/414, I/320, I/349, I/526, II/262, III/614, IV/165, IV/485, IV/488.

¹⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/472-473.

¹⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/170.

¹⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/494-495.

¹⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/410.

¹⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/109.

¹⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/414-415.

9- Zemahşerî'nin fiilin farklı babları/kullanımları arasındaki anlam farklılıklarına da temâs ettiği görülmektedir. Meselâ, “ذهب fiilinin ب harf'i-cerri ve de if'âl bâbı ile yapılan ta'diyesi arasındaki fark nedir?” sorusuna; “...ذهب almak, beraber olmak anlamındayken, 'أذهب' yok etmek anlamındadır.” şeklinde cevap verir.¹⁷²

10- Bazen bir kelimenin sarfının nahivle olan bağlantısına değinir. Meselâ, el-Hâkka sûresi 7. âyette zikredilen “حُسُومًا” kelimesinin ya “تَشْهُودُ” ve “تَقْعُودُ” kelimelerinde olduğu gibi “حَاسِمٌ” kelimesinin cem'i olduğunu ya da bu kelimenin “الشُّكُورُ” ve “الْكُفُورُ” kelimelerinde olduğu gibi mastar olduğunu belirtir. Cem' olması durumunda manânın “Her türlü bereketi yok ettin!” anlamında olduğunu, mastar olması durumunda ise mudmar bir fiil ile mansub yani mef'ûl-ü mutlak olduğunu ifade eder. Bu durumda manâ “Tamamen kökünü kestir, yok ettin.” olur. Ya da bu kelime “ذات حُومٍ” takdirinde “أَيُّمٌ” in sıfatı ya da “O rüzgârı onların üzerine köklerini kesmek için gönderdik.” anlamında mef'ûlü leh olduğunu ifade eder.¹⁷³

Yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı üzere, Zemahşerî sarf verilerinden yararlanmıştı. Müfessir, tefsîrinin birçok yerinde, kelimelerin asıllarını ortaya koyarak onların iştikâklarıyla ve çeşitli baplardaki kullanımlarıyla ilgili bilgilere yer vermiştir.

Kelimelerin şekilsel yapıları ve bu yapıların manâya delâletiyle ilgilenen sarf ilminde bazı kalıpların ortak olması, kelimenin anlamını tayin noktasında ihtilâfa neden olmaktadır. Örneğin, bazı sülâsî mücerred fiillerle, mezîd fiillerden yapılan ism-i mef'ûl, mimli mastar, ism-i zaman ve ism-i mekân kalıpları ortaktır. Bu da kelimelerin anlamı üzerinde farklılığa neden olmaktadır. Aynı durum, âyetlerdeki bazı kelimeler için de geçerlidir. Bu kelimelerin sarf açısından farklı kalıpta kullanılmaları sebebiyle değişikliğe sebep olmaktadır. Örneklere bakıldığında bu değişiklik bariz bir şekilde görülecektir. Yukarıda da değinildiği gibi, bu örneklerden bir kısmı sadece kelimenin lafzını etkilemekte bir kısmı ise kelimenin lafzını değiştirmekle birlikte anlamda da değişmeye sebep olmaktadır. Şimdi anlamda değişmeye neden olan birkaç örnek üzerinde durulacaktır:

1- Müfessir, el-Bakara sûresi 179. âyetindeki “وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ” pasajındaki “الْقِصَاصِ” kelimesini Ebû'l-Cevzâ'nın (ö. 83/702) “الْقِصَصِ” şeklinde okuduğunu, bundan da kastın öldürme hükmü ya da Kur'ân'ın kıssaları olabileceğini belirtir. Birinci okuyuşta

¹⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/193.

¹⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/195-196.

manâ, “Sizin için kısasta hayat vardır.”şeklindeyken ikincisinde, “Sizin için bu hükümde ya da Kur’ân’da anlatılanlarda hayat vardır.”şeklindedir.¹⁷⁴

2- İkinci örnek: el-Bakara sûresi “ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِّنْ صِيَامٍ أَوْ ” 196. âyetteki “نُسُكٍ” kelimesinin, mastar ya da “نسيكة” kelimesinin çoğulu olabileceğini belirtir. Birinci ihtimalde manâ, “Sizden kim Hacda hastalanır ya da kafasında yara çıkarsa kendisine oruç, sadaka ya da kurban kesmek gereklidir.” şeklindeyken ikincisinde, “Sizden kim Hacda hastalanır ya da kafasında yara çıkarsa kendisine oruç, sadaka ya da kurban gereklidir.”şeklindedir. Görüldüğü üzere iki ihtimalde de manâlar birbirine yakındır.¹⁷⁵

3- Zemahşerî, Âl-i İmrân sûresi 164. Âyetteki “ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ ” 164. Âyetteki “ أَنفُسِهِمْ ” kelimesini Hz. Peygamber ve Fatımâ’nın “En şerefliyelerinden” anlamında أَنفُسِهِمْ şeklinde okuduğunu belirtir. Buna göre birinci kıraatte manâ, “Allah, onlara, kendi içlerinden bir resûl gönderdi.” şeklindeyken ikincisinde, “Allah, onlara en şerefliyelerinden bir resûl gönderdi.”şeklindedir.¹⁷⁶

4- Zemahşerî, el-Kehf sûresi 86. âyettekindeki “ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ ” cümlesinde sıfat olan “حمئة” kelimesinin, “Kuyu bataklık oldu.” anlamına gelen “البئر حممت” cümlesinden hareketle okunan “حمئة” kıraatinin yanı sıra “sıcak” anlamında “حامية” şeklinde okunduğunu da belirtir. Birinci kıraatte manâ, “Güneşi, bataklık bir gözede batarken buldu.” şeklindeyken, ikinci kıraatte ise, Güneşi, sıcak/kaynar bir gözede batarken buldu.” şeklindedir.¹⁷⁷

5- Zemahşerî, el-Hacc sûresi “ وَلكلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا ” 34. âyette zikredilen “مَنْسَكًا” kelimesinin “sîn”in fethasiyle ve “مَنْسِكًا” şeklinde kesra ile okunduğunu, “مَنْسَكًا” kıraatinde kelimenin المنسك anlamında mastar, “مَنْسِكًا” kıraatinde ise ism-i mekân olduğunu ifade eder. Buna göre birinci kıraatte manâ, “Biz her ümmet için kurban kesmeyi meşru kıldık.”şeklindeyken, ikincisinde, “Biz her ümmet için kurban kesim yeri tayin ettik.” şeklindedir.¹⁷⁸

6- Müfessir, İbn Ebî Able ve İbn Muhaysin’in; el-Müminûn sûresi “ ثُمَّ إِنَّكُمْ لَمَيِّتُونَ ” 15. âyette bulunan “لميتون” kelimesini “لماتون” şeklinde ism-i fâil formunda

¹⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/372-373.

¹⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/403-404.

¹⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/653.

¹⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/610-611.

¹⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/195.

okuduğunu, “الميت” kelimesinin “الحي” kelimesindeki gibi sabit bir vasfi ifade ederken, “المائت” kelimesinin ise hudûsa delâlet ettiğini belirtmektedir. Anlamdaki bu farklılığın dışında her iki kıraatte manâ, “Siz, bundan (yaratmadan) sonra öleceksiniz.” şeklindedir. Bununla birlikte “لميتون” kıraatinin daha güzel olduğu belirtilmiştir.¹⁷⁹

7- Zemahşerî, Yâsin sûresi 51. Âyetteki “ وَنُفِّحَ فِي الصُّورِ ” cümlesinde bulunan “الصور” kelimesinin “القرن” anlamında “و” harfinin sükûnuyla ya da “صورة” kelimesinin cem‘ olarak “و” harfinin fethasiyle “الصور” şeklinde okunduğunu belirtir. Buna göre birinci kıraatte manâ, “Sûra üfürüldüğünde...” şeklindeyken ikincisinde, “Sûretlere/ruhlara üfürüldüğünde...” şeklinde olmaktadır.¹⁸⁰

8- Müfessir, el-Haşr sûresi 5. âyette zikredilen “مَا قَطَعْتُمْ مِّن لِّينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَىٰ أُصُولِهَا” ifadesindeki “أصولها” kelimesinin “أصلها” şeklinde okunduğunu, bunda da iki ihtimal bulunup bu kelimenin رهن ve رهن kelimelerinde olduğu gibi “أصل” kelimesinin çoğulu olduğunu, ya da “و” harfi hazfedilip damme ile iktifâ edilmiş olabileceğini belirtir. Her iki kıraat de “أصل” kelimesinin çoğulu olup manâ, “Hurma ağaçlarından neyi kestiyeniz ya da kökleri üzerinde bıraktıysanız Allah’ın izniyledir.” şeklindedir.¹⁸¹

6. 2. el-Keşşâf’ta Kıraat-Tefsîr İlişkisi

Çalışmanın bu bölümünde, kelime vezninin değişmesinde etkin bir rol almasından ve *el-Keşşâf*’ta değişen vezinlerin çoğunluğunun da kıraata bağlı olarak meydana gelmesinden dolayı, kıraat ilmiyle alakâlı kısa olarak bilgi verilecektir. Bu bağlamda fazla detaya girmeden sadece, kıraat ilminin tanımı, kıraatlerin tefsîre katkıları, *el-Keşşâf*’ta kıraat-tefsîr ilişkisi, yine *el-Keşşâf*’ta tercih edilen şâzz kıraatler, Zemahşerî’nin âyetleri tefsîr ederken kıraatlerden yararlanması ve nihâyetinde *el-Keşşâf*’ta tercih edilen kıraatlerin değeri ele alınacak; ancak bunları yaparken mümkün mertebeye tartışmalardan kaçınarak değerlendirmelerde bulunulacaktır. Böylece çalışmanın alt yapısını oluşturulmaya çalışılacaktır.

“قراءات” kelimesi, “قرأ” fiilinin semaî mastarı olarak kullanılmaktadır. Sözlüklere bakıldığında, “ق-ر-أ” kök ve müştak fiillerinin, “yazılı bir metni yüzünden veya ezberden okumak, çok Kur’ân okumak, açıklamak, toplamak, birbirine katmak, eklemek,

¹⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/222.

¹⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/182.

¹⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/67.

birleştirmek, ulaştırmak, düşünmek, ürün ortaya koymak, kadının adet olması veya adetten kesilmesi, hapsolmek, yüklenmek (hamile olmak), doğurmak, ikramda bulunmak, ihsan etmek, (yıldızlar) batmak, (rüzgâr) çıkmak” gibi anlamlarda kullanılmaktadır.¹⁸²

Kur’ân’da “قَرَأَ” kökünden türeyen toplam seksen sekiz kelime kullanılmaktadır. Bunlardan on yedisi tilâvet/kıraat/okumak anlamıyla fiil şeklinde; yetmişi Kur’ân “قرآن” kalıbıyla hem okuyuş (el-Kıyâme 75/17; el-İsrâ 17/78) hem de Allah’tan indirilen vahiy/kitap (el-Vâkıa 56/77) anlamlarında isim şeklinde; bir tanesi de kurû’ “قروء” kalıbıyla (el-Bakara 2/228) hayz/tuhur anlamında kullanılmaktadır.¹⁸³

Kur’ân’da “قَرَأَ” sülâsî fiilinin mastarı olan “قراءة” ve bunun çoğulu “قراءات” kelimeleri kullanılmamaktadır. “Okumak” anlamına gelen “قراءة”, Peygamber döneminden sonra kavramlaşmıştır.¹⁸⁴

“قراءة” kelimesinin ıstılâhî anlamı ise; kıraat âlimlerinin her birinin, belirli rivâyet ve tarikleri kullanarak kendilerine has üslûp ve kurallar ile diğer kıraat imamlarından farklı şekilde Kur’ân’ı okumasına denir.¹⁸⁵

İsfahânî (ö. 502/1108) ile Ebû’l-Bekâ el-Kefevî (ö. 1094/1683) kıraati; “Kur’ân’ın okunmasında harf ve kelimelerin birbirine katılmasıdır.” şeklinde tanımlarken; Dimyâtî (ö. 705/1306), “Kur’ân lafızlarındaki hazf, ispat, tahrîk, teskîn, fasl, vasl ve ibdâl gibi diğer okuma şekilleri hakkında işitmeye dayalı olarak râvîlerin ittifak ve ihtilâflarını beyân eden ilimdir.” şeklinde tanımlamıştır.¹⁸⁶ Zerkeşî (ö. 794/1392) ise, konu hakkında şu bilgileri vermektedir: “Kur’ân” ve “kıraat” birbirinden farklı iki hakikattir. Kur’ân; Hz.

¹⁸² Ferâhidî, *Kitâbü’l-‘Ayn*, VI/204-205; Cevherî, *es-Sihâh*, I/64; Râgıb el-İsfahânî, s. 401-402; İbn Sîde, Ebû’l-Hasen Alî b. İsmâil ed-Darîr el-Mürsî İbn Sîde, *el-Muhkem ve’l-Muhiti’l-A’zam*, (Thk.: Abdu’s-Settar Ahmed Ferrac), (1. baskı), 1958, VI/289-290; İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arap*, V/3563-3566; el-Mustafavî, Hasan, *et-Tahkîk fi Kelimâti’l-Kur’ân’il-Kerîm*, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 2009, IX/241-242.

¹⁸³ Abdulbâkî, Muhammed Fuad, b. Sâlih el-Mısırî, *el-Mu’cemü’l-Müfehres li Elfâzi’l-Kur’ân’il-Kerîm*, Dârü’l-Hadîs, Kâhire 1364, s. 539-540; Mustafavî, a.g.e., IX/220-226.

¹⁸⁴ Suyûtî, *el-Itkân, fi Ulûmi’l-Kur’ân*, (Thk.: Merkezî’d-Dirasati’l-Kur’âniyye), Mücemmaü’l-Melik Fehd li-Tıbbâti’l-Mushafi’ş-Şerif, Medîne ts., I/73.

¹⁸⁵ ez-Zerkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü’l-‘İrfân fi ‘Ulûmi’l-Kur’ân*, (Thk.: Fevâz Ahmed), Dârü’l-Kütübi’l-‘Arabî, Beyrut 1995/1415, I/336; Karaçam, İsmâil, *Kıraat İlminin Kur’ân Tefsirindeki Yeri Ve Mütevâtir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İstanbul 1996, s. 73.

¹⁸⁶ el-Bennâ, Ahmed b. Muhammed, *İthâfu Fudelâi’l-Beşer* (Thk.: Şaban Muhammed İsmâil), Âlemu’l-Kütüb, Mektebetü’l-Kuliyeti’l-Ezherîyye, Beyrut 1987, II/5; kavramlar hakkında detaylı bilgi için bk., Tetik, Necati, *Kıraat İlminin Ta’limi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s. 180; Temel, Nihat, *Kıraat ve Tecvid İstulahları*, MÜİFVY. İstanbul 1997, s. 40.

Peygamber'e beyân ve i'câz maksadıyla indirilmiş vahiy, kıraat ise; Kur'ân'ın yazılış ve okunuşundaki farklılıklarıdır.”¹⁸⁷

İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429)'nin “Kıraat, Kur'ân kelimelerinin nasıl okunacağını (edâ keyfiyeti) ve bu kelimelerle ilgili okuyuş farklılıklarını râvîlerine nispet etmek suretiyle bilmektir. Nahiv, lugat, tefsîr ve benzeri ilimler bu tanımın dışındadır.”¹⁸⁸ Şeklinde yaptığı tanım, kıraat âlimleri tarafından kabul görmektedir. İbnü'l-Cezerî her ne kadar nahiv, lugat ve tefsîr gibi ilimleri tanımın dışında bıraksa da kıraatlerin bunlarla doğrudan bir ilişkisinin olduğu izahtan varestedir.¹⁸⁹

Yukarıda yapılan tanımlara göre, kıraatler arasında ihtilâfın/farklılığın bir gerçek olduğu meydandadır. Fakat bu ifadelerden her bir kelime ve/ya âyet hakkında mukrîler arasında ihtilâfın söz konusu olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. Çünkü bir lafzın bütün kıraat imamları tarafından aynı şekilde nakledilmiş olması da imkân dâhilindedir. Kur'ân lafızlarının gerek kabile ve lehçelere göre kıraati (edâ/usûl), gerekse vezin olarak lafızında ve yapısında oluşan çeşitlilikler ve farklılıklar (ferşu'l-hurûf) kıraat kapsamında değerlendirilmektedir.¹⁹⁰ Bununla birlikte zikredilen tanımlarda kıraatlerin tefsîre bakan yönünün dikkate alınmadığı görülmektedir. Klasik kıraat tanımları, bu ilmin temel işlevi bakımından yeterli görülse de onlara bu ilmin tefsîre bakan vechesinin ilave edilmesi uygun olacaktır. Buradan hareketle tefsîr ilmine katkısı göz önünde bulundurularak kıraat ilmi, iki kısımda mütalaa edilmektedir: İlki sadece edâya yönelik okumalar ki bunlara kaynaklarda “*usûlî okumalar*” denmekte, diğeri de hem edâ hem de tefsîrî fonksiyon icra eden okumalardır ki bunlara “*ferş*” ismi verilmektedir. İbn Aşûr (ö. 1973) bu duruma tefsîrinin mukaddimesinde “Kıraatin, lafızların med, imâle, tahfif gibi edâ şekilleri ve tefsîrle alakalı olmak üzere iki yönü bulunmaktadır.”¹⁹¹ ifadeleriyle yer vermektedir. Dolayısıyla kıraatlerin, tefsîr ilmi içerisinde mütalaa edilen yönü usûlî vechesi değil, anlam üzerinde belirli fonksiyonlar icra eden ferşî (nahvî, sarfî, ziyâde-noksan) okumalardır. Fakat bu ayrıma rağmen tefsîrlerde lehçelerin usûl ve fonetiğine göre

¹⁸⁷ ez-Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân* (Thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dârü't-Turâs, Kâhire 1984, I/318.

¹⁸⁸ İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed, *Müncidü'l-Mukri'in ve Mürşidü't-Tâlibin*, (Thk.: Abdullhayy Feremâvî), Mektebet'ü Cumhuriyeti Mısır, Kahire 1977, I/61; Karaçam, *Kur'ân'tı-Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, Nedve Yayınları, Konya 1981, s. 73.

¹⁸⁹ Katib Çelebî, a.g.e.,II/1317.

¹⁹⁰ Ünal, Mehmet, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yay., Ankara 2005, s. 13.

¹⁹¹ İbn Âşûr, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dârü't-Tûnusiyye, Tunus 1984, I/51.

değişen kıraat farklılıkları -Zemahşerî'nin *Keşşâfı* dâhil olmak üzere-kullanılmamıştır.¹⁹²

Kıraat ilmi ile Hz. Peygamberden mütevâtir olarak rivâyet edilen kıraatleri tespit edip zayıf ve mevzu olanlarından ayırarak öğretmeyi amaç edinilmiştir.¹⁹³ Bu ilim, Kur'ân vahyinin ilk muhatabı olan Hz. Peygamber ashabına Kur'ân'ı nasıl okuduysa ve okunuşuna müsaade ettiyse, aynı şekilde gelecek nesillere intikal ettirmeyi, yani orijinaliği muhafaza etmeyi amaçlamaktadır.¹⁹⁴ Böylece arzu edilen ve Kur'ân'da da belirtilen "koruma" (el-Hicr 15/9) bir bakıma kıraat ilminin de vesilesiyle mümkün kılınmaya çalışılmıştır. Binaenaleyh Hz. Peygamber'den itibaren okuna gelen Kur'ân metninin kıraat çeşitliliği tefsîr ilminde göz ardı edilmemiş ve anlamın semerelendirilmesi yönünde önemli bir fonksiyon icra edegelmiştir. Gerek fikhî ahkâmın gerekse kelâmî düşünce sisteminin temellendirilmesinde anlama etki eden sarfî ve nahvî okuyuş farklılıkları kullanılmıştır.

Kıraat ilminin, Kur'ân ilimleri ve tefsîri açısından birçok faydası bulunmaktadır. Bunlar; Kur'ân'ın lafızlarını okuma konusunda yanlışlıktan muhafaza etmek, tağyir ve tahriften korumak, kurradan her birinin kıraatlerini bilmek ve okuyuşlarını birbirinden ayırmaktır. Hakeza ahkâmın çıkarılmasında ve mücmel âyetlerin tafsilinde kolaylık sağlamak,¹⁹⁵ iki farklı hüküm arasını farklı iki kıraatle cem etmeye vesile olmak,¹⁹⁶ âyetlerden ortaya çıkabilecek yanlış anlamları ortadan kaldırmak,¹⁹⁷ bazı kıraatlerle

¹⁹² Bâzemül, Muhammed b. Ömer b. Sâlim, *el-Kıraat ve Eseruhâ fi'l-Ahkâm ve't-Tefsîr*, Dârü'l-Hicre, (1. baskı), Riyâd ts. I/112.

¹⁹³ Bennâ, a.g.e., I/67; Karaçam, *Kur'ân'ı Kerim'in Nüzûlü ve Kıraati*, s. 236.

¹⁹⁴ Ünal, a.g.e., s.15.

¹⁹⁵ Örnek: el-Mâide, 5/6'de geçen "أَرْجُلِكُمْ" lafzının, "أَرْجُلِكُمْ" şeklinde mansub olunan Kıraat, "ayakları yıkama", "أَرْجُلِكُمْ" şeklindeki mecrür kıraat ise, "ayakları meshetme" hükmüne delâlet etmektedir. (bk. Muhaysin, *el-Kıraat ve Eseruhâ fi Ulûmi'l-Arabîyye*, Mektebetü'l-Külliyeti'l-Ezherîyye, Kahire 1984, I/34.)

¹⁹⁶ Örnek: el-Bakara 2/222'de geçen "يَطْهَرْنَ" âyetinde okunan şeddesiz "يَطْهَرْنَ" ve şeddeli "يَطْهَرْنَ" Kıraatleri. Şeddesiz okunuşa göre hayızlı kadına, hayızı bitince güsülden önce yaklaşılabilceği; şeddeli okunuşa göre ise, kadının hayızı bitikten sonra, yaklaşılması için, güsül yapması gerektiği anlaşılmaktadır. (Bk. İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr*, (Thk.: Ali Muhammed Dabbağ), Dârü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut ts, I/28; Bâzemül, Muhammed b. Ömer b. Sâlim, *el-Kıraat ve Eseruhâ fi'l-Ahkâm ve't-Tefsîr*, Dârü'l-Hicre, (1. baskı), Riyâd ts. I/188; Zerkânî, a.g.e., I/126.)

¹⁹⁷ Örnek: el-Cuma 62/9, âyetindeki "سَعَى" fiilini, Hz. Ömer, İbn Mesud ve Ubey b. Ka'b'ın, "فَامْضُوا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ" şeklinde olması, âyeti yanlış anlamaya engel olabilmıştır. Zira çoğunluğun okumasına göre âyetin zahirî, Cuma namazına, koşarak gidilmesini gerektirmektedir. Ancak sahabeden gelen diğer şâzz kıraate göre, böyle bir anlam isabetli değildir. Çünkü "فَامْضُوا" kelimesi, "namaza yönelme ve teveccüh etme" manâsındadır. Bilhassa namaza koşarak gitmek, Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır (detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/522.)

muhkem bir lafzın mücmel kalmış yönünü izah etmek¹⁹⁸ şeklinde sayılıp çoğaltılabilir.¹⁹⁹ Kıraatlerin çeşitli oluşu Kur'ân okumada büyük bir kolaylık sağlamıştır. Çeşitli lehçelere sahip, okuma-yazma bilmeyen, Kureyş lehçesini telaffuzda güçlük çeken birçok Müslüman, Kur'ân'ı kolaylarına geldiği şekilde okuyabilmişlerdir.²⁰⁰

Kıraatlerin manâya ve yorumların farklılaşmasına etkisi olduğuna göre böyle bir malzeme elbette ki müfessirlerce göz ardı edilememektedir. Tefsîr ilmi başta olmak üzere Kur'ân kaynaklı diğer bütün ilimlerin, ilgili konularda kıraatlere başvurmak durumunda kaldıkları görülmektedir. Yalnız burada kıraat birikiminde yer alan her okuma şeklinin anlama mutlaka bir katkı sağladığı veya anlamı farklılaştırdığından elbette söz edilemez.²⁰¹

Tespit edildiği üzere kıraat birikimi içerisindeki farklılıkların yaklaşık yüzde seksenini (% 80) usûlle ilgili farklılıklar oluşturmaktadır ki bunların manâya hiçbir etkisi bulunmamaktadır.²⁰² Çünkü bunlar, Arapçanın farklı lehçe ve fonetik yapısıyla alakalı olan seslendirmeye özgü değişimlerdir. Çalışmada da görüleceği üzere incelenen tefsîrlerde bu okumalar birer lehçe farklılığı olarak ele alınmaktadır. İbn Âşûr'un da ifade ettiği üzere, ferşî okumaların dışındaki usûlî okumalar (med, imâle, tahfif, teshil vb.), esasında tefsîrlerin ilgisi dışındadır.²⁰³ Edâya yönelik lugavî/lehçesel çeşitliliği bir yana bırakacak olursak, sınırlı sayıda rivâyete sahip müterâdif (anlamsal) okumaların, tefsîrin gayesine hizmet eden yönü olması sebebiyle manânın netleşmesi bağlamında kullanılması caiz görülmüş, anlamaya yardımcı ifadeler olduğu için de tefsîrlerde kullanılmıştır.²⁰⁴ Yine sülâsî bâb, semâî mastar ve muarreb kelimelerin lehçelere göre farklılaşan tercihleri her ne kadar tefsîrlerde yer alsın da genellikle anlam açısından bir farklılık meydana getirmemekte; ancak tilâvet değeri açısından fasih ya da efsah

¹⁹⁸ Örnek: el-Bakara 2/238'de "حَافِظُوا عَلَيَّ الصَّلَاةِ وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَىٰ وَفُئِمُوا لِلَّهِ قَائِمِينَ" âyetindeki " وَالصَّلَاةِ الْوَسْطَىٰ " dan gaye diğer bir kıraate "صَلَاةُ الْعَصْرِ" olduğu izah edilmiştir.

¹⁹⁹ Karaçam, *Kur'ân'ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, s. 236; Ünal, a.g.e., s. 17.

²⁰⁰ İbnü'l-Cezerî *en-Neşr*, I/52-59.

²⁰¹ Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsîrindeki Yeri*, s. 122-127; Ünal, a.g.e., s. 132, 192.

²⁰² Ünal, a.g.e., 105-113, 131.

²⁰³ İbn Âşûr, a.g.e., I/51.

²⁰⁴ Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîr bi'l-Me'sûr*, (Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Merkez el-Hicr, Kâhire 2003, XIV/475-476; el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006, XIX/132.

noktasında tespiti yapılmaktadır.²⁰⁵ Burada esas önemli olan manâ üzerinde birtakım etkilere sahip olan kıraat birikimidir. Diğer bir ifadeyle lehçeye dayalı okumalar dışındaki ferşî kıraatlerdir ki tefsîrin asıl ilgi alanı işte burası olmaktadır. Ferşî farklılıklar da kıraat mirasının yaklaşık yüzde yirmilik (% 20) bir kısmını oluşturmaktadır.²⁰⁶

Binaenaleyh sarfî ve nahvî farklılıkların; bir âyetteki ziyâde ve noksanlıkların mânaya birebir etki ettiği yadsınamaz bir gerçektir. Böyle bir olgunun tefsîrdeki fonksiyonu çeşitlilik göstermektedir. Bu cümleden olmak üzere kıraatler, âyette kastedilen manânın beyânına, anlamın genişlemesine, işkâlin giderilmesine, üslubun farklılaşmasına vs. katkı sağlamaktadır.²⁰⁷ Müfessirlerin kıraatleri kullanma ve tercih etmedeki tutumları farklılık gösterebilmektedir. Yazılan tefsîrin amacı ve türüne göre kullanılan kıraat farklılıklarının kemiyet ve keyfiyeti de değişebilmektedir. Esasında müfessirlerden bazıları kıraatler konusunda terminolojik bir kaygı gütmeksizin, sahih ya da şâz olsun kıraatleri daha çok bir tefsîr malzemesi olarak kullansa da (Zemahşerî gibi)²⁰⁸ çoğunlukla (Ebû Hayyân el-Endelüsî gibi) seçici davranıldığı görülmektedir.²⁰⁹

Zemahşerî, âyetlerin tefsîrinde kıraatten istifade etmektedir. Örneğin, Âl-i İmrân sûresinin 81. âyetini açıklarken 4 farklı anlamı ifade eder; 4. anlam, ehli kitab nübûvete biz daha layıgız demelerine, Übey b. Ka'b ve İbn Mes'ûd'un kıraatinin delâlet ettiğine işaret eder.²¹⁰ el-Bakara sûresinin 10. âyetini açıklarken oradaki "يَكْذِبُونَ" fiilinin "يَكْذِبُونَ" olarak da kıraat edilebileceğini ifade ederek, münafıkın durumunu, hangi tarafa tabi olacağını kestiremeyen müteredit koyuna benzetmektedir.²¹² el-Bakara sûresinin 226. âyetindeki "فَأَعْوَا" fiilinin okunuşunu, Abdullah'ın okumasından yararlanarak, "onlar dört ay içerisinde dönerlerse" manâsını vermektedir.²¹³ Hakeza o, farklı yorumları

²⁰⁵ Örneğin "ضُغْف" semâi mastarındaki "dâd" harfinin zame veya fetha harekesiyle okunmasının anlama etkisizliği için bk. Kurtubî, a.g.e., XVI/450; Taberî, a.g.e., XI/270.

²⁰⁶ İbn Âşûr, a.g.e., I/51; Ünal, a.g.e., 131.

²⁰⁷ Bazemül, a.g.e., I/317.

²⁰⁸ Örneğin Zemahşerî'nin kıraatler konusundaki tutumu için bk., Akman, Şule, *Keşşâfta Mütevâtir Olmayan Kıraatler ve Tefsîr İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., Ankara 2010, s. 55 vd.; Dağ, Mehmet, "Mu'tezile'ye Ehl-i Sünnet İsnâdı: 'Kıraatler Tevkifi Değil, İctihâdidir -Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi-" *Ma'rife*, Mu'tezile Özel Sayısı, III/3 (2003), s. 219-258; Abdullah Süleyman, Muhammed Edib, *et-Tevcihi'l-lügavi ve'n-Nahvi li'l-kirâati'l-Kur'âniyyeti fi Tefsiri'z-Zemahşerî*, (Yüksek Lisans Tezi) Musul Üniversitesi, Musul 2002.

²⁰⁹ Örnek bir çalışma için bk., Uludağ, İbrâhîm, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin el-Bahrü'l-Muhî'tinde Kıraat Olgusu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., Bursa 2014.

²¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/575-576.

²¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/178-179.

²¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/437-438.

güçlendirmek için, kıraatlere dayanır. Zemahşerî, lugat yönünden, kıraatle âyetin anlam farklılığına etkisini açıklamaya çalışır. Örneğin, en-Nahl sûresinin 7. âyetinde "بَشِقْ" ya da "بَشِقْ" olarak "ش" in kesra veya fetha ile kıraati nedeniyle kelimenin farklı anlamlarını tahlil eder.²¹⁴ Diğer taraftan bir âyetteki farklı iki okuyuşu açıklar. Bazen de kıraatte lugavî farkları zikreder.

Zemahşerî, *el-Keşşâf* tefsîrinde genel olarak kıraatler arasında tercihlerde bulunmamasına rağmen, bazen iki kıraat arasından uygun olanını tercih eder. Örneğin, Kehf 5. âyetindeki "كَلِمَةً" lafzının "كَلِمَةً" şeklinde, merfu' da okunacağını, nasb halinde kıraat edildiğinde temyiz olacağını, ref' halinde fâil olacağını belirttikten sonra; nasb halinin daha güçlü ve belîğ olduğunu söyler ve tercih eder.²¹⁵

Zemahşerî, Kur'ân'ın güzel üslûbunu koruyan ve anlamını güçlendiren okuyuşu diğerlerine tercih eder. Âl-i İmrân sûresinin 180. âyetindeki "تَعْلَمُونَ" fiilinin "يَعْلَمُونَ" olarak kıraat edilebileceğini ifade etmesinin ardından "tâ" ile kıraat edilirse iltifat tariki meydana geleceğini, bu da va'idi daha güzel vurguladığını, "yâ" ile kıraat edilirse bilinen bir şey olduğunu demektedir olup, "tâ" ile kıraat edileni tercih eder.²¹⁶ Diğer taraftan kıraat, Kur'ânın hoş olan tarzından ve anlamı güçlendirmekten en ufak bir şey yok ederse, böyle bir okuyuşu kabul etmez ve bu kıraatın dışındakini kabul eder. Örneğin, el-Bakara sûresinin 96. âyetindeki "حَيَوَةٍ" lafzının nekire şeklindeki kıraatini, Übey'in "الْحَيَوَةِ" biçimindeki ma'rife okumasına tercih ettiği gibi.²¹⁷ Zemahşerî, kıraatlerin zaptında nahiv ilmine ihtiyaç olduğunu göstermeye çalışır. el-Bakara sûresinin 284. âyetini açıklarken, kıraat konusunda vaki olan ihtilâfları, gramer kaidelerinin bilinmemekten dolayı olduğunu ifade eder.²¹⁸ Zemahşerî, âyetin içinde, inci taneleri gibi gizlenmiş olan farklı anlamları vuzuha kavuşturmak amacıyla kıraate girer ve tefsîr ilmine fayda sağlamak gayesiyle kıraatlerden mümkün olduğu kadarıyla istifade eder. eş-Şuarâ sûresinin 137. âyetindeki "خُلُقٌ" kelimesini "halk" şeklinde,²¹⁹ Lokman sûresinin 6. âyetindeki "لِيُضِلَّ" lafzını "لِيُضِلَّ" şeklinde kıraatı²²⁰ ile zuhur edecek manâlar üzerinde durur. Hakeza müfessir, gramer kurallarına aykırı olan okuyuşları kabul etmez. Örneğin, el-Ahzâb

²¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/424.

²¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/565.

²¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/667.

²¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/300.

²¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/518-519.

²¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/407.

²²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/8-9.

sûresinin 53. âyetindeki "غَيْرِ نَاطِرِينَ" kısmını İbn Ebî Able "طَعَامٍ"ın vasfı olacak şekilde "غَيْرِ نَاطِرِينَ" meksûr kıraat eder. Ancak müfessir bu şekildeki terkihi reddeder ve isme dönen bir zamirin gerekliliğinin buna mani olduğunu belirtir.²²¹ Keza aynı nedenle el-En'âm sûresinin 137. âyetindeki İbn Âmir'in kıraatini bile reddeder.²²² Ancak; Zemahşerî'nin kıraatlere bu şekilde yaklaşımı İbnü'l-Müneyyir (ö. 683/1284) başta olmak üzere birçok âlim tarafından eleştirilmiştir. İbnü'l-Müneyyir, Zemahşerî'nin kıraatleri bu şekilde değerlendirmesine hayret ettiğini, bunun Hz. Peygamber'den menkul kıraatlere içtihadı sokmak olduğunu belirtir.²²³

Zemahşerî'nin tefsîrini tetkik eden herkes görecektir ki müfessir şâzz²²⁴ kıraatler üzerinde çokça durmaktadır ve sık sık kullanmaktadır. Bundan dolayı biraz da müfessirin şâzz kıraatlere değindiği örnekler üzerinde durmakta fayda olacağı mülâhaza edilmektedir.

Zemahşerî, tefsîrinde kıraatlere çokça yer vermiştir. O, âyetlerde gizlenmiş geniş anlam zenginliklerini vuzuha çıkarmak için, farklı kıraatleri buna vesile addetmiştir. Göstermeye çalıştığı anlam farklılığını takviye amacıyla, kıraatlere dayanmış, kimi zaman iki farklı kıraati açıklayarak, aralarındaki ihtilâfi açığa çıkarmıştır.²²⁵ Bu bağlamda şâzz kıraatlere de büyük önem vermiş olan müfessir, sahâbîlerin kendilerine ait olan özel Mushaflarında yer alan farklı okuyuşları yeri geldikçe aktararak selefin farklı kıraatlerine de başvurmuştur.²²⁶

Müfessir, şâzz kıraatleri tercih etmesindeki nedeni, bazen Arap dil kurallarına, bazen de manâ ve mantığa bağlamaktadır. Bu konuyla alakalı birçok örnek mevcut olmasına rağmen, çalışmanın hacmini de dikkate alarak, aşağıda birkaç örnekle iktifâ edilecektir.

Arap Dili Açısından el-Keşşâfta Tercih Edilen Şâzz Kıraatler

a) Nahiv Açısından:

²²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/88.

²²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/401.

²²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf* (dipnot), I/362; İbnü'l-Müneyyir, Ahmed b. Muhammed İbn Müneyyir el-İskenderî, *el-İntisaf fi ma Tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-İ'tizal*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts. s. 217.

²²⁴ Yalan bir haber nakletme hususunda ittifak etmeleri mümkün olmayacak sayıdaki bir topluluğun, yine aynı özellikteki bir gruptan rivâyet ettiği kıraat vechine, "mütevâtir", senedi sahih olmayan, sahih kıraatin şartlarından birine veya daha fazlasına uymayan kıraatlere ise "şâzz" kıraat denir (Zerkeşî, *el-Burhân*, I/318).

²²⁵ Karaçam, *Kıraat İlminin Kuran Tefsirindeki Yeri*, s.133.

²²⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I/356.

Müfessir, âyetleri yorumlarken i'rab ile ilgili hükümleri açıklar, âyetin anlamını ve anlamdaki tertibi de belirtir. Zemahşerî'ye göre nahiv, anlamın hizmetindedir. O, çoğu yerlerde olduğu gibi, nahiv cihetiyle şâzz olan okuyuşları izah ederken, genellikle açık bir şekilde herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Fakat çalışmanın sonraki bölümlerinden de ifade edileceği üzere yorumlarının bağlamından, müfessirin öncelemiş olduğu kıraati anlayabilmek mümkündür. Diğer taraftan müfessirin, âyetlerin belağî cihetiyle i'câzını meydana çıkararak okuyuşlara meyyal olduğu söylenebilir. Örneğin:

“إِنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ” (et-Tevbe 9/3) âyetiyle ilgili kârî ismi söylemeden “إِنَّ اللَّهَ” şeklinde bir okuyuş zikretmiş ve bu şekildeki kıraatinin gerekliliğini şu sözlerle bildirmiştir: “zira ‘أَذَانٌ’ lafzı ‘قَوْلٌ’ anlamındadır. ‘رَسُولٌ’ lafzı ‘بَرِيءٌ’deki niyetlenmiş olan şeye atıftır. Ya da meksûr olan “إِنَّ” ve ismine atıftır. Böyle olduğunda da fethalı olmaktadır.”²²⁷ “حَسْبُ الدُّنْيَا” (el-Hacc 22/11) âyetiyle ilgili ise şu okuyuşu zikretmiştir: “حَسْبُ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ” olarak kıraat edilmiştir. ‘حَسْبُ’ lafzı mansub şeklinde kıraat edilmesi hâl olma hasebiyle, merfu şeklinde kıraat edilmesi fâil olma hasebiyledir. Çünkü zahir olan bir lafız, zamirin yerine kullanılmıştır ki bu güzel bir görüştür. Ya da zikredilmeyen özneye haber olma hasebiyledir.”²²⁸

Zemahşerî, “أَفْحَسْبُ” (el-Kehf 18/102) âyetinde Ali İbn Ebî Talib’in okuyuşunda “أَفْحَسْبُ” şeklinde olduğunu ifade ederek, okuyuşla alakalı şu izahatı vermiştir: “Böylece ‘حَسْبُ’ lafzı mübtedâ, “أَنْ يَتَّخِذُوا” ifadesi ise onun haberidir. Anlamı da "bunları dost edinmek onlara yeterli gelecek midir?" olacaktır. Ya da ilki yüklem, diğeri de fâildir. Zira ism-i fâiller istifham harfinden sonra geldiğinde fiil gibi amel eder şu örnekte geldiği gibi “أَقَاتِمُ الزَّيْدَانَ/iki Zeyd ayakta mı?”. Anlamı da: "Bu onlara yetmez ve Allah'ın katında sandıkları gibi onlara fayda vermez." Müfessir, bu izahların ardından, bu okuyuşun muhkem ve güzel bir okuyuş olduğunu ifade etmiştir.²²⁹

b) Lehçeler Açısından:

Zemahşerî, âyetleri Arapların anladığı şekilde tefsîr etmeye çalışır. Zira Kur’ân Arapça vahyedilmiş (bk. Yusuf 12/1-2; Tâhâ 20/113; ez-Zümer 39/27-28; Fussilet 41/3). O, Kur’ân’ı bedevî kimselerden dinleyip izahetmeye gayret eden kadîm gramercilerin yöntemini uygular. Bu nedenle badiyedeki insanlarla sık sık bir araya gelme çabası

²²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/11.

²²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/180.

²²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/617.

içersinde olmuştur.²³⁰ Müfessir, şâzz olan okuyuşlardan lehçeleri ihtiva eden okuyuşları ile ilgili herhangi bir tercihte bulunmamış, çoğu zaman sadece bunun bir lehçe olduğunu ifade etmiştir.²³¹ Örneğin, “يُنشُرُونَ” (el-Enbiyâ 21/21) âyetinde Hasan-i Basri'nin “يُنشُرُونَ” olarak kıraat ettiğini söyledikten sonra şunları zikretmiştir: “Bu kıraatler farklı lehçedir, kullanıştır. Bilhassa Arapçada ‘diriltme’ anlamında تَنَشَّرَ اللَّهُ الْمَوْتَى / تَنَشَّرَ اللَّهُ الْمَوْتَى sözlerinin ikisi de kullanılır.”²³² Yalnız bir yerde mütevâtir olmayan kıraatin reddedilmiş bir lehçe olduğunu söylemiş “تَمَّ اضْطَرُّهُ” (el-Bakara 2/126) âyetinde İbn Muhaysan'ın tıpkı “اطع” gibi “فأطره” şeklinde ‘ض’ ‘ط’ ya idgam yaparak okuduğunu naklettikten sonra devamla “Ancak bu reddedilmiş bir lehçedir. Zira idgam edilen beş harften biri olan ‘ض’ burada ‘ط’ ya bitişik olamaz ve idgam edilemez. Bu beş harf ضمشفر ‘dır.”²³³ demiştir.

c) Sarf Açısından:

Zemahşerî'nin sarf kurallarıyla ilgili tercihte bulunduğu şâzz kıraatlere bakıldığında, onun bu eğiliminin kelimenin aslına uygunluğundan dolayı olduğu müşahede edilir. Fakat Zemahşerî, genellikle, tercihlerini zahir bir şekilde dile getirmemiştir. Böylece o, lafzın aslına en uygun olarak gördüğü kıraate mütevâtir-şâzz ayrımı yapmadan aslını izah etmek için bazen uzun tartışmalara girmiş bazen de âyetlerle desteklemiştir. Örneğin, “أَنَاقَلْتُمْ” (et-Tevbe 9/38) ifadesinde, kelimesinin aslının “تَنَاقَلْتُمْ” olduğunu söyleyerek A'meş'in de bu kelimeyi böyle kıraat ettiğini ifade etmiştir. Buna göre ifadenin “تَبَاطَأْتُمْ” ve “تَقَاعَصْتُمْ” mânasında “yavaş davrandınız ve ağırdan aldınız.” şeklinde olduğunu söylemiştir.²³⁴

İkinci örnek ise şöyledir: “صَالِ الْجَحِيمِ” (es-Sâffât 37/163) âyetini Hasan'i Basri'nin (ö. 110/728), “lâm”ın zammesiyle “صَالِ الْجَحِيمِ” olarak kıraat ettiğini ifade ederek, bu okuyuşta üç görüşün olduğunu söylemiştir. Müfessirin kanaatinde lafız, ya cem' telaki edilip, çoğul alâmeti olan “و” harfi, iki harekesiz harfin yanyana gelmesi nedeniyle hafzedilmiştir ki bu harekesiz harfler de ال şeklindeki harflerdir. “من هو” ifadesiyle birlikte, ism-i fâil veznin cem' şeklinde gelmesi yerinde ve sahîh olup olmadığına ise şu şekilde bir açıklık getirir: “من” kelimesi tekil, anlamı cem'dir. Böylece “هو” zamiri, “صالون” (ateşe girenler) anlamına alınabilir. Veyahut “صال” lafzı “صائل” dan gelmez.

²³⁰ Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, I/345.

²³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309.

²³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/136.

²³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/320-321.

²³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/44.

Tıpkı “شاك” nun “شانك” dan olduğu gibi ya da “صال” nun son harfi atılır ve i‘rabta ayn-el fiil yerine geçer, tıpkı şu sözlerde bu harfin atılması gibi: “ماباليت به بالة” ki bunun aslı “باليت” dir. Kur’ân’daki şu kıraatler de buna benzer:²³⁵ “وَجَنِي الْجَنَّتَيْنِ دَانَ” (er-Rahmân 55/54), “الْمُنْشَأَتْ فِي الْبَحْرِ” (er-Rahmân 55/24).

d) Anlam ve Düşünce Açısından:

Bilindiği gibi, Mu’tezile mezhebine intisap eden Zemahşerî akla ehemmiyet verir. Onun görüşünde akıl, sünnetten, icmâdan ve kıyastan önce gelir. Bu sebeple, Zemahşerî âyetleri yorumlarken, onları izah etmeye çalışırken, çoğu zaman âyetlerin açık olan anlamı ile yetinmez, aklını kullanarak onları tahlile tabi tutar. Farklı olasılıkları dikkate alarak tartışma ortamını yaratır ve âyetleri izah etmeye çalışır.²³⁶ *el-Keşşâf* ta müeffsir, lafızların iştikâkı ele almış ve böylece kelimelerde bulunan farklı anlamları bulmaya çalışmıştır. Böylece müfessir zaman zaman nassın açıklamasında mütevtir olamayan okuyuşları da öncelemiştir.

Örneğin, “وَلَا تَجَسَّسُوا” (el-Hucurât 49/12) âyetinin “لَا تَحَسَّسُوا” şeklinde “ح” ile kıraat edildiğini naklederek bu iki okuyuşun birbirine yakın mânalı olduğunu ifade etmiş ve şu şekilde açıklamıştır: “herhangi birisi bir şeyi yoklayıp detaylı bir bilgi almak istediği zaman, buna “تَفَعَّلَ” bâbından olarak “جَسَّ” den ‘tecessüs’ denilir; tıpkı dokunarak arama manâsında “لَمَسَ” denilmesi gibi. Şu âyette de dokunarak arama manâsına gelmiştir: “السماء التَّحَسُّسَ” (el-Cîn 72/8) tâhâssüs “وَأَنَا لَمَسْنَا” Doğrusu biz (cinler) göğü yokladık (ara’dık) ...” (el-Cîn 72/8) tâhâssüs ve tecessüsü birbirine yaklaştırmak için denilmiştir ki, “insanın duyguları için hem “ج” ile hem de “ح” ile olmak üzere “havâs” denilir. Bundan maksat, Müslümanların sırlarını izlemek ve onların ayıpların ve gizledikleri şeyleri açığa çıkarmaktan nehydir.”²³⁷

Müfessir, çokça kıraatleri tefsîrinde ele alan ve değerlendiren bir âlimdir. Onun, kıraatleri “sahih” ve “sahih olmayan” diye iki kısma ayırdığını görülmektedir. Fakat bu ayrımı yaparken “sahih” ve “sahih olmayan” kavramları kullanmamış. Birincisine

²³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/63.

²³⁶ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I/331.

²³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/224.

meşhur, mustefiz ve amme kıraatı; ikincisine ise, bir yerde şâzz ifadesini sayılmazsa, terimsel olarak pratik bir istimala gitmediğini ifade etmek mümkündür.²³⁸

Zemahşerî, sahih kıraat olsun şâzz kıraat olsun kârîne nispet etmeden vermektedir. Fakat bir kârî ismi vererek, zikettiği kıraatlerin de olduğu mevcuttur.²³⁹ Hakeza zaman zaman sahih okuyuşlarla birlikte şâzz okuyuşlara da yer veren müfessir, ashabın hususî Mushaflarında bulunan muhtelif kıraatlerini zikrederek, öncekilerin değişik okuyuşlarını da değerlendirmiştir. kârînin ismini belirttiği okuyuşları bazen kârî şahsa, bazen İmâm Mushaf, bazen de beldelere gönderilen mushaflara nispet ederek veren müfessir, kârî adı belirtmediği okuyuşları belirsiz vezin olmak üzere قُرئ kelimesiyle zikretmiştir.²⁴⁰

Zemahşerî, kıraatler ile ilgili terimsel bir endişe duymamış, kıraatleri mütevâtir veya şâzz şeklinde kısımlara ayırarak eserinde kullanmamıştır; bundan ziyâde kıraatleri âyetlerin yorumunda açıklama aracı şeklinde ele almıştır.²⁴¹ Böylece söylemek lazık ki müfessirin eseri bir tefsîr kitabıdır; kıraat âlimi gibi kıraat malzemesine yaklaşması beklenmemelidir. Zira müfessirin önemseydiği şey, Kur'ân'ın âyetlerini iyi bir şekilde açıklanmasıdır. Bundan dolayı değişik okumaları bir malzeme durumundadır. Özetle o, kıraat âlimi misâli değişik okumaları aktarmasıyla birlikte, okumalar ile ilgili çift taraflı bir istişâd malzemesi olarak bakması yadsınmamalıdır.²⁴²

Müfessir, kıraatleri kullanma ve tercih etme ile ilgili birkaç yöntem takip etmiştir:

- 1- İlgili âyetlerdeki okuyuşlar ile ilgili hiçbir izah ve tefsîr uygulamadan yalnız okuyuş farklılıklarını aktarmakla iktifa etmiştir. Bu şekildeki tutumuna tefsîrinde çokça rastlanmaktadır.²⁴³ Kimi zama da aktardığı okuyuş kısımlarını farklı cihetlerden izah etmiştir.²⁴⁴
- 2- Okuyuş kısımlarını hem gramer hem de tefsîrleri için referans olarak kullanmıştır. Kıraatleri bu şekilde istimal ederken de “... ويعضده قراءة من /filan kimsenin okuyuşu bunu desteklemektedir.”, “... ويشهد قراءة من / filan kimsenin okuyuşu buna şahitlik etmektedir”, “... وينصره قراءة من /فالنın kıraati buna delîl dir.”, “... عليه قراءة من”

²³⁸ Dağ, a.g.m., s. 234.

²³⁹ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/301, I/355-356, III/243, V/34, V/45,65 vd.

²⁴⁰ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/177, I/252, I/268, vd.

²⁴¹ Dağ, a.g.m., s. 235.

²⁴² Dağ, a.g.m., s. 235.

²⁴³ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/26,57, III/355, IV/5, vd.

²⁴⁴ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/186, 267, II/66, II/215,II/329, -III/59 II/324, vd.

/filan kimsenin okuyuşu yardım eder.” gibi ifadeler kullanmaktadır.²⁴⁵ Fakat müfessir, birçok yerde kıraatleri eserine yansıtmamıştır.²⁴⁶ Kıraatlerin delil olarak kullanması, kıraatlere delil getirmesine kıyasla daha azdır. Kıraatleri delil lendirme, daha fazla ve dikkat çekmektedir. Bu da normal bir şeydir. Zira onun eseri, bir usûl kitabından ziyâde bir tefsîr kitabıdır ve gayesi de; Kur’ân’ı yorumlamak ve açıklamaktır.²⁴⁷ Böylece okuyuşları mütevarir ve şâzz şeklinde ayırmadan bütüncül olarak yaklaşarak çok rahat bir şekilde kullanmıştır.²⁴⁸

- 3- Kıraat vecihlerini şâzz-mütevâtir ayrımı yapmadan dil (nahiv, sarf, belâğat, lehçe, şiir vb.), âyet, şâzz kıraat hadîslerle hüccetlendirmesi, temellendirmesi ve tercih etmesidir. Zemahşerî’nin bu tavır üzere gerek mütevâtir gerekse şâzz kıraatleri farklı unsurlarla²⁴⁹ desteklemesine el-Keşşâf’tan birçok örnek gösterilebilir.²⁵⁰
- 4- Resm-i mushafta, mütevâtir kıraat imamları arasında kıraat ihtilâfi olmayan okuyuşlarda bile birçok şâzz kıraat rivâyet etmiştir.²⁵¹ Bazen ise ilgili âyetlerde mütevâtir kıraat vecihleri olmasına rağmen bunları değil, şâzz kıraatleri nakletmiş ve hatta açıklamıştır.²⁵²
- 5- Kıraatlerde tercihte bulunur. Zemahşerî, birçok yerde kıraatleri farklı yönlerden ele alıp açıklamakla beraber, menfî veya müspet yönde tercihini ifade edecek herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Bununla adeta tercihi okuyucuya bırakmaktadır.²⁵³ Zemahşerî, bir kıraati tercih ettiğine dair birkaç yerin dışında açık ve net kavramlar kullanmamaktadır. Ancak onun birtakım kıraatleri diğerlerine üstün görmesi ve yine bazı kıraatleri fesâhat ve belâğat vasıflarıyla nitelemesi, kıraatlerin bir kısmını tercih ettiği şeklinde anlaşılmaktadır. O kıraatleri tamamen uygun bulduğu dil kaidelerine ve dil zevkine göre vasıflandırmaktadır. Tercih konusunda Zemahşerî’nin üç tavır sergilediği görülmektedir: Birinci tavır, sadece tercihi hissettiren kalıplarla (أحسن، أفصح، أبلغ)

²⁴⁵ Dağ, a.g.m., s. 235.

²⁴⁶ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/20, VI/347, VI/362, vd.

²⁴⁷ Dağ, a.g.m., s. 236.

²⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/669, IV/13, vd.

²⁴⁹ Bahsedilen unsurlardan bazı örnekleri görmek için bk. Zemahşerî *el-Keşşâf*: Âyetler: I/673, II/246, III/240, III/481, V/591-592; Hadîsler: III/150; Sahabe Sözlere: I/515, III/559 ve Şiirler I/117-118, III/277.

²⁵⁰ Dağ, a.g.m., s. 236.

²⁵¹ Örnekler için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/307-308, II/325, IV/84, IV/471.

²⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/355-356.

²⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/267, 268, 526, 540; II/36, 62; III/25, 188, vd.

kıraatin birini tercih etmek; ikincisi, bir kıraati yine tercihi hissettiren kalıplarla beraber, bir kısım gerekçeler sunarak tercih etmek; üçüncüsü ise temel tercih kavramlarını (أختيار, أستحب) kullanarak ve gerekçelerini ortaya koyarak bir kıraati tercih etmesi şeklinde olur.²⁵⁴

- 6- Bir kısım kıraatleri kusurlu görmesi, eleştirmesidir. Zemahşerî, diğer hususlarda olduğu gibi, kıraatleri eleştirme hususunda da sahîh-şâzz ayrımı yapmamaktadır. O, bazen kıraatleri, birtakım gerekçelerle ciddi şekilde eleştirmektedir. Bazen kıraatin zayıf olduğunu; fasîh olmadığını, dil açısından uygun olmadığını; düşük kıraat ve lehçe olduğunu; kerfîh/kötü olduğunu; sahîh ve makbul olmadığını vurgulayarak eleştirilerini sunar. Bazen de kıraati rivâyet eden râvileri hatalı gördüğünü beyân eder.²⁵⁵

²⁵⁴ Dağ, a.g.m., s. 237.

²⁵⁵ Dağ, a.g.m., s. 238.

BİRİNCİ BÖLÜM

FİİL VEZİNLERİNDEKİ FARKLILIKLAR VE ANLAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Bu bölümde Zemahşerî'nin fiil vezinlerinin Kur'ân âyetlerinin yorumundaki rolü ve etkisine ilişkin görüşleri tahlil edilmektedir. Fiil vezinlerindeki değişimi birkaç başlık altında incelemek mümkündür.

İster fiil vezni, isterse isim vezni olsun lafzında yapılan bir değişiklik, anlamında da etki edebilmektedir. Meselâ, sülâsî mücerred fiil vezinlerinden herhangi birisi, sülâsî mezîd veya rubâî vezinlerden birine geçmesi halinde, genellikle anlamı değişerek farklı anlamlar meydana gelebilmektedir.

Bu itibarla eğer fiil, sülâsî mezîd fiil kalıplarından olan “إِفْعَال” babına aktarılacak olursa mutaaddî hale gelebilir.

Örneğin, “ضَجَّكَ - أَضَجَّكَ” filleri ele alındığında bu durum bariz bir şekilde meydana çıkacaktır. Çünkü “ضَجَّكَ” anlamı “güldü” iken, “أَضَجَّكَ” güldürdü anlamına gelmektedir. Hakeza “ذَهَبَ” fiil kalıbı “gitti” anlamında iken, “أَذَهَبَ” fiil kalıbına aktarıldığı zaman “götürdü” anlamına delâlet etmektedir. Dolayısıyla daha önceki sîgalarda/kalıplarda örnek fiiller lazım/geçişsiz iken, if'al kalıbına aktarımlarıyla muteaddî/geçişli pozisyona geçtiler. Şâyet, kıraat nedeniyle kalıpları değişen fiil muteaddî ise bu durumda muteaddîlik derecesi, öncekinde daha da artırılmış olacaktır. Bununla birlikte, bu veznin vücut bulmak; haynûne/zamanı gelme; duhul/giriş; sayrûre/dönüşmek; mübâlağa ve arz gibi anlamları da mevcuttur.²⁵⁷ “تَفَعَّلَ” babına aktarılması durumunda ise, müteaddîlik, hem fiilin kendisinde hem de mef'ûlde olmak üzere teksîr/çokluk ifade etmesi, en öne çıkan hususiyetlerindendir. “مُفَاعَلَةٌ” kalıbında okunduğunda ise, müşareket/ortaklık; bir işi yapmakta gayret ve devamlılık öne çıkmaktadır.²⁵⁸ Müşarekete şu fiil kalıpları örnek verilebilir: “جَلَسَ، جَالَسَ” birinci fiil kalıbı olan “جَلَسَ/oturdu” anlamında iken, ikinci fiil kalıbı olan “جَالَسَ” de ise, bir ortaklaşma söz konusu olup “beraber oturmak” anlamını ifade etmektedir. Aynı mantık “قَاتَلَ، قَاتَلَ” vd. fiiller için de geçerlidir.

Fiilin humâsî fiil kalıplarından “إِنْفَعَالٌ” babına aktarılması halinde, mutavaat ve fiilin lazım hale gelmesi dikkat çekendir. Bu duruma şu fiil kalıpları örnek verilebilir: “كَسَرَ - اِنْكَسَرَ، عَلَّقَ - اِنْعَلَقَ، فَتَحَ - اِنْفَتَحَ” bu konuyu biraz daha izah etmek gerekirse, şunlar

²⁵⁷ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/258; el-Cârim-Emin, *en-Nahvu'l-Vadih*, s. 318-319.

²⁵⁸ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/258; el-Cârim-Emin, *en-Nahvu'l-Vadih*, s. 318-319.

söylenbilir: Mutavaat, müteaddi fiilin lazım fiile dönüşmesidir. Bir başka ifade ile müteaddi fiilin mef'ûlü bih sarihi, mutavaatı yapınca fâili olur. Yukarıda verilen örnek fiillerde olduğu gibi. Çünkü "فَتَحَّ أَحْمَدُ الْبَابَ" denildiği zaman, burada mef'ûlü bih es-sarih olan "الباب" *infi'al* kalıbında fiilin fâili olur ve şu durum meydana çıkar: "اِنْفَتَحَ الْبَابُ" diğer örnek fiiller de buna kıyas edilebilir. "اِفْعَالٌ" babı, beden ve renk kusurlarını ifadede kullanılır. "تَفَعُّلٌ" babı ise *tefil* babından bazı fiillerin mutavaatını sağlar. "كَسَّرَ": kırıldı "تَكَسَّرَ": kırıldı örneği verilebilir.²⁵⁹ Ayrıca bu vezin, tekellüf/bir fiilin zorla olması veya elde edilmesi, isimden fiil elde etmek ve mensubiyet için de kullanılır. "تَفَاعُلٌ" babı ise müşareket, mutavaat ve bir işi yapar gibi görünmek yahut kendisinde olmayan bir şeyi var gibi göstermeyi bildirmek için kullanılır.²⁶⁰ Nitekim Zemahşerî'de kelimelerin değişimiyle birlikte anlamında da meydana gelecek farklılıkları, Fatıha sûresinde geçen ve yüce Allah'ın birer sıfatı olan "الرَّحْمَنُ" ve "الرَّحِيمُ" kelimeleri tefsîr ederken, şu şekilde bildirmiştir: "الرَّحْمَنُ" kelimesi, رَحِمَ kökünden "فَعْلَانٌ" vezninde gelmiştir. Bu da tıpkı "غَضِبَ" fiilinden "غَضِبَانٌ" ve "سَكَرَ" fiilinden de "سَكَرَانٌ" şeklinde gelen kelimeler gibidir. Aynı şekilde "الرَّحِيمُ" kelimesi de böyledir. Bu da "فَعِيلٌ" vezninde gelmiştir. Nitekim "مَرَضَ" fiilinden "مَرِيضٌ" ve "سَقِمَ" fiilinden "سَقِيمٌ" kelimesinin türemesi gibidir. Dolayısıyla her iki sıfatın aslı birdir. Ancak "الرَّحْمَنُ" kelimesinde bulunan mübâlağa, "الرَّحِيمُ" kelimesinde bulunmamaktadır. Bu nedenle, "رحمن الدنيا والآخرة/dünya ve ahiret Rahmâni" ve "رَحِيمُ الدُّنْيَا dünya Rahîmi" denilmiştir.²⁶¹

Zemahşerî, daha sonra Arap dilinde bir kelimedede, eğer harf sayısında bir fazlalık varsa o kelimenin anlamında da fazlalık, aşırılık olduğunu ifade etmiş şu örnekleri sunmuştur: "غَضِبَانٌ" kelimesiyle ilgili olarak Zeccâc diyor ki: "Kelime, manâ olarak, gazap ve öfke dolu kimse demektir. Arap âlimlerinden işittiğim üzere, onlar bineklerinden birine, "التَّشْدُفُ" adını verirler ki bu, 'Irak'taki bineklerin taşıma gücünde olmayan hafif bir binek' demektir. Bir keresinde Taif yolunda, onlardan birine: 'Bu bineğin adı nedir?' diye sordum. O da bana: 'Şuradaki! "التَّشْدُفُ" denen binek değil mi?' diye cevap verdi. Ben de kendisine: 'Elbette o.' deyince adam bana: 'Bunun adı da, "التَّشْدُفَاتُ" dedi. Adam burada, kelimenin harflerini artırmakla, müsemmasının yani isimin

²⁵⁹ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/258; el-Cârim-Emin, *en-Nahvu'l-Vadih*, s. 318-319.

²⁶⁰ Zemahşerî, *Mufasssal*, I/258; el-Cârim-Emin, *en-Nahvu'l-Vadih*, s. 318-319.

²⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/108-109.

delâlet ettiği şeyin de hem lafız hem de anlam bakımından bir fazlalık içerdiğini göstermek için bu ifadeyi kullandı.²⁶²

Bir fiilin yalın durumunda barındırdığı manâ, yukarıda anılan kalıplardan birine aktarılması halinde, lazım ise müteaddî, müteaddî iken lazım duruma veya fiilin abartılı ya da karşılıklı olarak yapılması hedeflenmiş olabilmektedir. Bu tür vezinlere olanak sağlayan ve böyle durumları meydana getiren amil ise ilk olarak Hz. Osman zamanında yazılan Mushafların harekesiz ve noktasız olarak yazılmasıdır. Ayrıca uzatılması gereken “yâ” ve “elif” gibi harflerin bazı yerlerde yazılmaması da bu tür olaylara olanak sağlamıştır. Örneğin: فَتَّحْ kelimesi ele alındığı zaman, hareke ve noktaları düşünüldüğünde, ister istemez yukarıda zikredilen durum oluşacaktır. Çünkü şöyle bir düşünce oluşmaktadır; acaba bu fiilin ortası şeddeli mi veyahut şeddesiz mi, şâyet şeddeli ise o zaman *tefi*” babındandır, fakat şeddesiz ise o zaman yalın bir fiil olup *fa’len* babındandır. İkinci örnek ise "كذب" kelimesi verilebilir. Bu kelimedeki zal "ذ" ve ba "ب" harflerinin noktasız düşünüldüğünde her ne kadar okunuşu "كذب" olduğu bilinse bile "كذَّب" mi "كذَّب" mi olduğu konusunda farklılığın oluşması hemen vücut bulacaktır. Sahiden de böyle bir ihtilâf, -daha sonra bu çalışmada da, detaylı bir şekilde ele alınacağı gibi- vücut bulmuş ve kimi kurrâ sülâsî babında kimi ise onu *tefil* kalıbında okumuştur. Dolayısıyla böyle okumalar neticesinde fiillerin vezinlerinde farklılıklar oluşmuştur.

Fiilin vezninde olan bir farklılık, anlamında da her zaman olmasa bile, değişikliğe neden olabilmektedir. Bu nedenle, ister anlam değişikliğine konu olan vezinler olsun isterse olmasın, *el-Keşşâf*ta, müfessirin deşindiğı tüm fiil vezinler tespit edilecektir, sonra anlam üzerinde etkisi olan vezinlerden birkaç örnek alınarak müfessir Zemahşeri'nin, bu örnekler hakkındaki yorumları aktarılacaktır. Çünkü tüm vezinlerin anlamını vermek bu çalışmanın kapasitesini aşmaktadır. Bundan dolayı tespit edilen diğere vezinler, dipnotta verilecektir.

1. 1. Sülâsî Mücerred Fiilin, Başka Bir Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması

Kur’ân’ın bazı âyetlerinde sülâsî vezinle gelen bir fiil, aynı zamanda başka bir sülâsî fiil vezinle de geldiğine şahit olunmaktadır.

²⁶² Geniş bilgi için bk. Zemahşeri, *el-Keşşâf*, I/108-109.

1. 1. 1. “فَعَلٌ” Veznin “فَعَلٌ” Veznin Anlamında Kullanılması

el-Keşşâfta “فَعَلٌ” veznin “فَعَلٌ” veznin anlamında da kullanılmasına dair 8 örnek bulunmuştur.

Örnek:

{يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَإِذَا بَرَقَ الْبَصَرُ وَخَسَفَ الْقَمَرُ...}

“Kıyâmet günü ne zamanmış! Diye soruyor. Fakat göz korkuyla açıldığı, kamer tutulduğu...” (el-Kiyâme 75/6-8).

Âyette yer alan “بَرَقَ” fiili, meksûru’l-ayn şeklinde gelmiştir. Zemahşerî, söz konusu olan fiil, aynı zamanda “بَرَقَ” şeklinde meftuhu’l-ayn olarak da geldiğini söylemiştir.²⁶³

Fiil, mevcut Mushaf’ta geldiğine göre “بَرَقَ - يَبْرُقُ - بَرْقًا” sülâsî mücerred fiilin ikinci babından gelen bir mâzî fiil olup, “şaşırmak, hayrete düşmek, korkmak ve dehşete düşmek” gibi anlamlara gelirken, diğer vezne göre ise “بَرَقَ - يَبْرُقُ - بَرْقًا” babından olup, “parlamak, ışıldamak, tehdit etmek” gibi anlamlara gelmektedir.²⁶⁴

Buna göre âyette yer alan fiilin ihtiva ettiği anlam, Mushaf’ta yazılı olan vezinle geldiğinde Zemahşerî’nin de tefsîr ettiği gibi “Korkmak, ürkemek, dehşete düşmek” şeklinde olurken, diğer kıraate göre ise: “Bakakalmak, açılmak, parlamak” şeklinde olmaktadır.²⁶⁵

Zemahşerî, fiile vermiş olduğu ilk yoruma şu şekilde bir delil getirmiştir: “بَرَقَ” denildiği zaman “göz, gördüğü korkunç manzaradan hayrete düşüp ürkmesi, korkması” demek olup, Arapların şu sözlerinden gelmektedir: “بَرَقَ الرَّجُلُ، إِذَا نَظَرَ إِلَى الْبَرَقِ،” yani “فدهش بصره” yani “Adam şimşeğe baktığından dehşete düştü, ürkü.” anlamına gelmektedir.²⁶⁶

Bu durumda âyetin anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Mushaf’ta geldiğine göre âyetin anlamı “...Kıyâmet günü ne zamanmış! Diye soruyor. **Fakat göz korkuyla açıldığı**, kamer tutulduğu...” şeklinde olurken, diğer vezne göre ise “...Kıyâmet günü ne zamanmış! Diye soruyor **Fakat göz bakakalmaktan parladığı**, kamer tutulduğu...”

²⁶³ Zemahşerî *el-Keşşâf*, VI/268.

²⁶⁴ Ezherî, *Meâni’l-kıraat*, III/106; Cevherî, a.g.e., IV/1449; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/181.

²⁶⁵ Zemahşerî *el-Keşşâf*, VI/268.

²⁶⁶ Zemahşerî *el-Keşşâf*, VI/268.

Müfessir, vezinlere farklı yorumlar atfetmesine karşın İbn Hâleveyh, her iki vezin şekilleri ve yorumlarını verdikten sonra, bazı dil âlimlerinin iki kıraat arasında anlam olarak herhangi bir farkın olmadığını söylemiş olduklarını ifade etmiştir.²⁶⁷ Söz konusu olan görüş, her ne kadar Ebû Übeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ’ya nispet edilmiş olsa da *el-Mecaz* adlı eserinde böyle bir söyleme rastlanmamıştır.²⁶⁸ Ancak bu görüşü kendisine nispet edenlerin şöyle bir düşünceden yola çıkarak bu kanıya vardıkları söylemek mümkündür: Ebû Übeyde, “بَرَقَ الْبَصَرُ” şeklinde geçen âyeti “شَقَّ الْبَصَرُ” diye yorumlamış ve şu şiiri delil olarak sunmuştur:

”لَمَّا أَتَانِي ابْن صَبِيحٍ رَاغِبًا ... أَعْطَيْتَهُ عَيْسَا صَهَابًا فَبَرَقَ“

İbn Sabîh bana gelip istekte bulundu, o'na

Kırmızımsı bir deve verdiğim zaman gözleri(sevinçten) açıldı.

Ebû Übeyde, âyette geçen ve aynu-l fiil harfinin kesresiyle gelen “بَرَقَ” fiil veznini, şiirde geçen ve aynu-l fiil harfinin fethasıyla okunan “بَرَقَ” fiil veznine kıyas etmiştir. İşte bu nedenle sanki müfessir her iki veznin aynı anlama geldiklerini ima etmiştir, diye bir kanı ortaya çıkmaktadır.²⁶⁹ Ancak gerek yukarıda verilen vezinlerin sözlük anlamlarından gerekse konuyla ilgili olan başka eser sahiplerinin²⁷⁰ yorum ve değerlendirmelerinden hareketle, Zemahşerî'nin vezinlere yüklemiş olduğu anlamların daha isabetli olduğu kanaati hâsıl olmuştur. Nitekim ilim camiasının kendisinden müstağni olamayacağı, Ferrâ'nın *Meâni'l-Kur'ân* isimli tefsîrinde farklı vezinler arz edildikten sonra yukarıda Zemahşerî'nin yapmış olduğu yorumlar yapılmış ve şu şiir, vezinlerin farklı anlamlarına delâlet sadedinde şahit olarak sunulmuştur:

”فَنَفْسِكَ فَائِعٌ وَلَا تَنْعِنِي ... وَدَاوِ الْكُلُومَ وَلَا تَبْرِقْ“²⁷¹

Beni değil kendini eleştir ve korkmadan/ürkmeden.

Yaralara ilaç sür/tedavi et.

Şiirde geçen fiil, ... بَرَقَ - يَبْرِقُ vezninde olup, “korkmak, ürkemek” anlamında kullanılmıştır.

²⁶⁷ Geniş bilgi için bk. İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 357.

²⁶⁸ Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsenna et-Teymî el-Mısri, *Mecazu'l-Kur'ân* (Thk.: Muhammed Fuad Sezgin), Mektebetu'l-Hanci, Kahire 1381, II/277.

²⁶⁹ Daha fazla detay için bk. Ebû Ubeyde, a.g.e., II/277.

²⁷⁰ el-Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî, *Meâni'l-Kur'ân*, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1984, III/209; Taberî, a.g.e., XXIII/478; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, III/106; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 357; İbn Zencele, a.g.e., s. 736; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 802; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/181.

²⁷¹ Geniş bilgi için bk. Ferrâ, a.g.e., III/209.

Zemahşerî, burada değişik vezinlerin neden olduğu farklı yorumları açıklamıştır. Bunu yaparken vezinler ve farklı yorumlar arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Ancak yukarıda aktarıldığı gibi, yapmış olduğu yorumlara Arap dilinden delil getirerek desteklemiştir.²⁷²

Bu vezinde gelen başka örnekler de vardır. Fakat anlamda kayda değer bir değişikliğe neden olmadıklarından dolayı üzerinde durulmamıştır.²⁷³

1. 2. Sülâsî Mucered Fiilin, Sülâsî Mezîd Fiil Anlamında Kullanılması

Kur'ân'ın bazı âyetlerinde sülâsî mucered vezinle gelen bir fiil, aynı zamanda sülâsî mezîd fiil vezinle de geldiğine şahit olunmaktadır.

1. 2. 1. Sülâsî Mucered Fiilin, "تَفْعِيلٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 22 adet sülâsî mucered fiil vezni, sülâsî mezîd fiil olarak *tef'il* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ بِمَا كَانُوا يَكْذِبُونَ }

“Yalan söylemelerinden dolayı kendilerine acıklı bir azap da vardır.” (el-Bakara 2/10).

Âyette yer alan “يَكْذِبُونَ” kelimesi, sülâsî muceredin ikinci babından gelen fiildir. Zemahşerî, söz konusu olan fiil, aynı zamanda sülâsî mezîd vezninde olmak üzere *tef'il* babından da geldiğini söylemiştir.²⁷⁴

Sülâsî mucerredin ikinci babından olan “يَكْذِبُونَ” fiilinin mastarı “yalan söylemek, yanıltmak, kandırmak, hile yapmak ve hata yapmak” gibi anlamlara gelmektedir.²⁷⁵

Buna göre âyetin anlamı şu şekilde olmaktadır:

"... Onlar için yalan söylediklerinden dolayı elim bir azap vardır..."²⁷⁶ Zemahşerî, âyetin bu şekilde yorumlanmasındaki nedeni, daha önceki âyette (el-Bakara 2/8) geçen

²⁷² Zemahşerî *el-Keşşâf*, VI/268.

²⁷³ Bk. el-Bakara, 2/30, 2/133, 2/246, 2/258, 2/278; Âl-i İmrân, 3/79, 3/146.

²⁷⁴ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/178-179.

²⁷⁵ Ferâhidî. a.g.e., V./347; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, X/171-175; ; ed-Dameğanî, Hüseyin b. Muhammed, *Kâmûsü'l-Kur'ân*, (Thk.: Abdulazîz Seyyid'il-Ehil.), Dârü'l-İlim li'l-Melayin, Beyrut 1983, s. 401.

²⁷⁶ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/177; ayrıca bk. Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/134; İbn Mucahid, Ebû Bekîr, Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbas, *Kitabu s-Seb'a fi'l-Kıraat*, (Thk.: Şevkî Dayf), Dârü'l-Mea'rif, Kahire 1400, s. 143; Bâzemül, a.g.e., s. 375.

“... Biz Allah’a ve ahiret gününe iman ettik ...” tarzındaki sözlerinin olduğunu söylemiştir.²⁷⁷ Dolayısıyla onlar her ne kadar dilleriyle bunu ikrar etmiş olsalar da gönüllerine/kalplerine iman nuru yerleşmediğinden dolayı gerçekten yalan söylemiş oldular. Bilhassa 8. âyetin ardından gelen “... Bunlar Allah’ı ve inanları Allah’ı ve müminleri kandırmaya çalışırlar. Hâlbuki kendilerini kandırırlar da şuur etmezler...” (el-Bakara 2/9) âyeti, bu yalanlarını ifşa etmektedir. Çünkü onların “...Biz Allah’a ve ahiret gününe iman ettik ...” tarzındaki sözleri, daha sonra gelen âyetle reddedildiğinden onların yalanı da böylece meydana çıkmış olmaktadır.²⁷⁸

Zemahşerî, âyetin bağlamına dikkat çekmiş ve şunları söylemiştir: “Âyet, bu ifade ile aynı zamanda yalan söylemenin, yalancılığın kötü ve iğrenç bir fiil olduğuna da işaret etmektedir. Bir de elim azabın yalancılıkları yüzünden mutlaka onlara erişeceğinin de hayal edilmesi anlamı da mevcuttur.”²⁷⁹ Nitekim Zemahşerî *el-Keşşâf*’ta “الْكُذِبُ” kelimesini:

“الإخبار عن الشيء على خلاف ما هو به وهو قبيح كُذِبٌ”

“Bir şeyin hilafına (gerçeğine aykırı) haber vermektir ve her türlü çirkindir.”²⁸⁰ şeklinde tarif ederek çirkinliğini ifade etmiştir.

Zikri geçen kelime, “يُكذِّبُونَ” vezninde değil de “يَكْذِبُونَ” vezninde geldiğinde lugatlerde genel olarak: “Yalanlamak, yalancı çıkarmak, yalancılıkla itham etmek, inkâr etmek ve inanmamak” gibi anlamlara gelmektedir.²⁸¹ Kelimenin sözlük anlamına binaen “يَكْذِبُونَ” şeklindeki *tef’il* vezninden şeddeli olarak geldiğinde âyetin anlamı:

“... Onlar için (Peygamberi ve Kur’ân’ı) yalanlamaları nedeniyle elim bir azap vardır.”²⁸² şeklindedir. Her iki vezinde de fiilin önündeki "ما" mastariyyedir. Bu nedenle fiil vezni يَكْذِبُونَ/yalanları ve يَكْذِبُونَهُمْ/yalanlamaları takdirinde olup bu şekilde anlamlandırılır.²⁸³

Zemahşerî’nin, *el-Keşşâf*’ında fiilin *tef’il* babında gelen veznine yukarıdaki anlamı (yalanlama) verdiği müşahede edilmektedir. Fakat âyeti bu anlamda tefsîr

²⁷⁷ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/177.

²⁷⁸ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/177.

²⁷⁹ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/178.

²⁸⁰ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/178.

²⁸¹ Ferâhidî. a.g.e., V./348; Ezherî, *Meâni ’l-kıraat*, X/171-175; Dameğanî, a.g.e., s. 401; Güneş, a.g.e., s. 1007.

²⁸² İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 68-69; Bâzemül, a.g.e., s. 375.

²⁸³ Ezherî, *Meâni ’l-kıraat*, I/134.

etmemiştir. Ancak söz konusu olan vezin hakkında şunları bildirmektedir: “Buradaki fiil, “onu yalanladı” anlamına gelen "يُكْذِبُونَ" olarak da okunmuştur ki bu “كَذَّبَ” fiilinden alınma olup, “onu tasdik etti/صَدَّقَهُ” anlamındaki fiilin zıddı olan bir fiil veznidir.²⁸⁴ Dolayısıyla “كَذَّبَ” fiili de “onu yalanladı” anlamını ifade etmektedir.

Söz konusu olan fiil, aynı vezinde fakat mübâlağa anlamında da olabilir, yani “yalanda mübâlağa etmek” tıpkı “sıdkta” olduğu gibi. Bu fiillerin (كَذَّبَ – صَدَّقَ) şeddeli vezinde olduklarında mübâlağa ifade ettiklerine benzer فَكَّصَ - فَكَّصَ , بَيَّنَّ , بَانَ - بَيَّنَّ fiiller vardır. Veyahut Arapların kullandığı, " مُوتَتِ الْبَهَائِمُ /Hayvanlar çokça öldüler." gibi çokluk ifade edebilir. Son olarak müfessir, Arapların kullandığı şu anlama da gelir diyor. "الْوَحْشِيُّ الْكَذَّابُ/Yabanî hayvanın biraz koştuktan sonra durup arkasına bakması." Çünkü münafık kişi aynen bu vahşi misâli işlerinde tereddütlüdür. Bu nedenle kendisine müzebzepek/kararsız denilmiştir.²⁸⁵ Nitekim İbn Hâleveyh de *tefil* babında tereddüt manâsının olduğunu ve mef'ûlünün hazfedildiğini, mücerred babda ise harf'i-cerrin hazfinin²⁸⁶ söz konusu olduğunu söylemiştir.²⁸⁷ Müfessir son görüşünü şu hadîs-i şerîfi: “Münafık olan kimsenin durumu tıpkı iki koyun sürüsü arasında kalan şaşkın koyun gibidir. Bir o sürüye yönelir, bir bu sürüye yönelir.”²⁸⁸ getirerek desteklemiştir.

Zemahşerî'nin açıkladığı bu anlamlar, daha önce de beyân edildiği gibi *tefil* vezninde gerek fiilin kendisinde gerekse mef'ûlünde bir işin aşırı ve şiddetli yapılması ifadelerine yakın anlamlardır. Bu açıdan bakıldığında müfessirin yorumlarını şu şekilde anlamak mümkündür: İşlerinde kararsız olan, iki sürü arasında bir o tarafa bir bu tarafa şuursuzca dolanan koyun misâli, münafık kimselerin yalanlamaları şiddetli, abartılı ve çoktur.²⁸⁹

Zemahşerî, tefsîrinde bu âyeti açıklarken *tefil* babında geldiği takdirde ya mübâlağa ya kesret ya da tereddüt manâsı kastedilmiş olacaktır,²⁹⁰ demektedir. Dolayısıyla yapmış olduğu bu açıklamalar, âyetin sırasıyla şu anlama gelebileceğini göstermektedir:

²⁸⁴ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/177.

²⁸⁵ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/178-179.

²⁸⁶ Harf'i-cer mahzûf olduğunda, takdir şu şekilde olacaktır: بِمَا كَانُوا يُكْذِبُونَ عَلَيْكَ يَا سَاجِدٌ ، وَأَنْتَ مَجْهُونٌ

²⁸⁷ İbn Hâleveyh, *el-Hüccce*, s. 68-69.

²⁸⁸ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/179.

²⁸⁹ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/178.

²⁹⁰ Zemahşerî *el-Keşşâf*, I/178-179.

"...Onlar için (Peygamberi ve Kur'ân'ı) **yalanlamaları nedeniyle** elim bir azap vardır." ya da

"...Onlar **yalan söylemede ileri gittiklerinden dolayı** kendilerine acı veren bir azap vardır..." ya da

"...Onlar **çok fazla yalan söylemelerinden ötürü** kendilerine acı veren bir azap vardır..." ya da

"...Onlar **önce yalanlıyorlar sonra duraksıyorlar sonra tekrar yalanlamaya dönüyorlar**. Bu nedenle kendilerine acı veren bir azap vardır..."²⁹¹

Zemahşerî'nin, söz konusu olan fiilin farklı vezinleri arasında açık bir şekilde herhangi bir tercihte bulunmadığı müşahede edilmektedir. Fakat o'nun, âyette geçen "yalan söylemekte olduklarından dolayı" ifadesinden kasıt, daha önceki âyetlerde geçen, "Biz Allah'a ve ahiret gününe iman ettik." tarzındaki sözleridir, şeklindeki beyânı, sülâsî mücerred vezni tercih ettiğine zımnen delâlet etmektedir.²⁹²

Örnek: II.

{ اَرْجِعُوا إِلَىٰ آبَائِكُمْ فَقُولُوا يَا أَبَانَا إِنَّ ابْنَكَ سَرَقَ وَمَا شَهِدْنَا إِلَّا بِمَا عَلَّمْنَا وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ }

"Babanızın yanına dönün ve şöyle deyiniz: 'Ey babamız! Gerçekten oğlun hırsızlık yaptı.' biz bildiğimizden başkasına şahitlik etmedik. Biz gaybı bilemeyiz." (Yusuf 12/81).

Âyette geçen "سَرَقَ" kelimesi, Mushaf'ta "فَعَلَّ" babından sülâsî mücerred malum bir fiil olarak geçmektedir.²⁹³ Bu şekilde gelen fiil yukarıda da geçtiği gibi; çaldı, hırsızlık etti anlamlara gelmektedir.²⁹⁴

Zemahşerî, bu kelimenin *tefil* babından ve meçhul kalıbıyla da geldiğini söylemiştir.²⁹⁵ Şu halde kelime "سَرَقَ" şeklinde olup, "hırsızlık nispet edildi, hırsızlıkla suçlandı" anlamlara gelmektedir. Buna benzer Arapların şu sözleridir: حَوَّنْتُهُ denildiğinde, /o'na hainliği/kalleşliği nispet ettin" şeklinde anlaşılmaktadır.²⁹⁶

²⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/164.

²⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/177.

²⁹³ Bu vezinde gelmesi, Kurrâ âlimlerin çoğunun okuduğu kıraâttir (bk. Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf, *el-Endelûsî, el-Bahrü'l-Muhîr* (Thk.: Âdil Ahmed Abdulmevcüd, Ali Muhammed Mu'vid), Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1993, V/332).

²⁹⁴ Ferâhidî, a.g.e., II/240; Güneş, s. 565.

²⁹⁵ Bu vezinde, İbn Abbas, Ebû Rezîn ve Kisâî kıraât etmiştir. Konu hakkında fazla bilgi için bk. Taberî, a.g.e., XVI/218; Ebû Hayyân a.g.e., V/332.

²⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/314; ayrıca bk. Ebû Muhammed Hüseyin b. Mesud el-Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, (Thk.: Muhanned Abdusselam, vd.), Dârü't-Tayyibe, Riyâd 1989, IV/266.

Ferrâ da âyette geçen kelimenin *tefil* babından kıraat edildiğini, yalnız şâzz bir kıraat olduğundan bunu hoş görmediğini söylemiştir. Ferrâ'nın bu kıraati hoş görmemesinin nedeni, hırsızlık olmadığından; hırsızlığı nispet etmeyi de uygun bulmadığındandır.²⁹⁷

Taberî ise, "سَرَقَ" kelimesinin *tefil* babından gelmesini, İbn Abbas'a nispet ettiği bir rivâyete dayandırır. Fakat o, Zemahşerî'nin *tefil* kalıbına yüklemiş olduğu anlamı yüklememektedir. O, her ne kadar vezin farklılığına değinmiş ise de her iki kıraatin/veznin aynı anlamı ifade ettiğini belirtmiştir. Yani âyette geçen kelime "سَرَقَ", her ne kadar *tefil* vezninde de kıraat edilmişse de "*çaldı*" anlamındadır.²⁹⁸ demiştir.

Fakat Zemahşerî'nin "سَرَقَ" fiiline yüklemiş olduğu nispet anlamı başka tefsîrlerde de görülmektedir.²⁹⁹ Nitekim Ebû Hayyân, konu hakkında şunları söylemiştir: "Âyette geçen kelime İbn Abbas, Kisâ ve Ebû Rezîn tarafından "سَرَقَ" şeklinde şeddeli ve meçhul fiil olarak kıraat edilmiştir. Nedeni ise hırsızlık olayı meydana gelmediği halde hırsızlık nispet edildiği gerçeğidir."³⁰⁰

Birinci vezne göre âyetin genel anlamı şu şekildedir:

"... Siz geri gidin ve şöyle söyleyin: Ey babamız! Senin oğlun hırsızlık etti. وَمَا شَهِدْنَا إِلَّا بِمَا عَلَّمْنَا/Bu, bildiğimizden başka bir şey görmedik; Aslında biz, gözlerimizle onun hırsızlık yaptığını görmedik. Ancak onun hırsızlığı hakkında tek bildiğimiz ve kesin olarak kani olduğumuz gerçek, aranan tasın/ölçeğin onun yükünden çıkarılmış olmasıdır. Biz de buna kani olduk. Doğrusu bundan daha açık ve net bir şeye de gerek yoktur. وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ/Görülmeveni de bilmeyiz' Aslında biz sana kesin olarak onu koruyacağımıza dair verdiğimiz güvence ve teminat sırasında biz onun hırsızlık yapacağını bilemezdik..."³⁰¹

İkinci vezne göre ise âyet şu anlama gelmektedir:

"... Bizim onun hırsızlığı konusunda bildiğimiz tek şey, onun söz konusu tası çalıp çalmadığına ilişkin buna tanık olmadığımızdır." وَمَا كُنَّا لِلْغَيْبِ حَافِظِينَ / **Biz gizli olarak yapılan bir şeyi, nasıl ve nerede ne şekilde yapıldığını biliyor değiliz.**" Gerçekten o

²⁹⁷ Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II/53.

²⁹⁸ Taberî, a.g.e., XVI/218.

²⁹⁹ ed-Dâhâk b. Mezahim el-Belhî, *Tefsîru ed-Dâhâk* (Thk.: Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zavitî), Dârü's-Sellam, Kahire 1999, I/475; Beğavî, a.g.e., IV/266; Nesefî, a.g.e., II/128. vb.

³⁰⁰ Ebû Hayyân a.g.e., V/332.

³⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/314.

hırsızlık yaptı mı, yapmadı mı? Yoksa tas ondan habersiz bir şekilde onun yüküne hile yoluyla mı konuldu, bir tuzak mı kuruldu bilemiyoruz...”³⁰²

Zemahşerî'nin yapmış olduğu yorumlara bakıldığında görülecektir ki: Bir kelime vezninin değişimiyle sadece o kelimenin anlamı değişmeyecektir. Belki o kelimenin bulunduğu âyetin genel anlamı da değişebilmektedir³⁰³ Çünkü "hırsızlık etti." ile "hırsızlık nispet edildi." arasında büyük fark mevcuttur. Bu âyette de Zemahşerî'den başka hiçbir müfessir ve dilci onun yapmış olduğu detaylı yorumları yapmamıştır. Fakat Ebû Hayyân el-Endelüsî tefsîrinde bu konuya dikkat çekerek, Zemahşerî'ye atıfta bulunmuştur.³⁰⁴

Örnek: III.

{حَتَّىٰ إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا}

“Sonunda peygamberler ye’se düşüp de kendilerinin yalancı çıkarıldıklarını zan ettikleri anda yardımlarımız ulaşır.” (Yusuf 12/110).

Âyette gelen "كُذِّبُوا" fiili sülâsî bir fiil veznidir. Ancak Zemahşerî, aynı fiilin mezîd fiil olarak "كُذِّبُوا" vezninde de gelmiş olduğunu söylemiştir.³⁰⁵

Vezinlerin farklı anlamını vermeden evvel, konunun daha net bir şekilde anlaşılması için Zemahşerî'nin âyetin geneline yapmış olduğu yorum verilecektir.

Zemahşerî'ye göre âyetin başında yer alan “حَتَّىٰ” kelimesi, mahzûf olan bir ifadeye, bir cümleye delâlet etmektedir. Müfessir, burada sanki “ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رِجَالًا ” “تُوحَىٰ إِلَيْهِمْ مِنْ أَهْلِ الْقُرَىٰ” “Senden önce de şehirlerin içinden yalnızca kendilerine vahyettiğimiz adamlar gönderdik.” denildi, diyor. Fakat buna rağmen Allah'ın kendilerine yardım ve zafer vaadi gecikti. Öyle bir duruma düştüler ki artık yardım gelmeyecek diye umutlarını yetirmişlerdi de “وَوَظَّنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِّبُوا”/ve tam da yalanlandıklarını gördükleri bir anda” çünkü toplum, Resûllerinin kendileriyle konuşup kendilerine yardım ve zaferin geleceğini söyledikleri halde, gecikme olunca bunun üzerine Resûl olduklarını söyleyenlerin kendilerini yanılttıklarını ve kendilerine yalan söylediklerini sanmaya başladılar. Ya da onların sözleri üzerine olan beklentileri, doğru bir beklenti ve umut muydu, yoksa yalana dayalı bir umut muydu?³⁰⁶

³⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/314.

³⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/314.

³⁰⁴ Ebû Hayyân, a.g.e., V/332.

³⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/330.

³⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/330.

Zemahşerî, âyetin anlamı şu şekilde olacağını söylemiştir:

“Kâfirlerden gelen yalanlama ve düşmanlık süresiyle Allah’tan gelecek olan yardım ve bunun için duyulan umut kendilerince uzayınca ve aradan uzunca bir süre geçtiği halde, bir şeyin olduğunu görmeyince, bunun üzerine umutsuzluğa düştüler ve böyle olursa dünyada kendileri için bir yardımın ve zaferin olamayacağını düşünmeye başladılar. Ancak onların hiç hesaba katmadıkları bir yerden bizim yardım ve zaferimiz kendilerine ansızın geliverdi.”³⁰⁷

Zemahşerî, âyetle ilgili İbn Abbas’tan şöyle bir rivâyet aktarmaktadır: “Resûller zayıf düşüp yenildikleri ve Allah’ın kendilerine vadettiği zaferin gelmediğini gördüklerinde böyle bir düşünceye kapıldılar. Çünkü onlar da beşer idiler.” Bunu destekleyen benzer âyetler de vardır. O âyetlerden biri şu şekildedir: “وَزُلْزِلُوا حَتَّى يَقُولَ الرَّسُولُ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ مَتَى نَصُرُ اللَّهَ”/Hatta Resûl ve yanındaki müminler bile: Allah’ın inâyeti ne zaman şeklinde dile getirecek nisbette sıkıntıya ve zahmete maruz kalmışlardı.” (el-Bakara 2/214).

Zemahşerî, “İbn Abbas’tan gelen bu rivâyet sahih ise âyette geçen “الظَّنَّ” kelimesiyle kişinin vesvese nedeniyle aklına gelen kuşku, içine düşen kurt anlamında değerlendirilmiştir. Bu durum her beşer için vesveseye benzer olabilecek bir şüphedir bir kuşkudur.”³⁰⁸ demektedir.

Zemahşerî, yorumlarına şu şekilde devam etmektedir:

“Ancak “الظَّنَّ” kelimesiyle caiz olabilen iki durumdan birini diğerine tercih anlamında değerlendirilirse, böyle bir durum bir Müslüman için olmayacak ve asla uygun karşılanmayacak bir şeydir. Sıradan Müslümanlar için böyle bir şey uygun olmayacaksa Allah’ın Resûlleri için böyle bir şey hiç caiz olabilir mi? Kaldı ki onlar, diğer insanlara göre Rablerini en iyi bilen ve tanıyan zatlardır. Zaten Yüce Allah da sözünde dönmekten münezzehtir o vadini mutlaka gerçekleştirir. Çünkü Allah, çirkin olan her fiil ve davranıştan uzak ve beridir.”³⁰⁹

Âyette geçen fiil, olduğu gibi “كُذِّبُوا” yani sülâsî mucerred vezninde okunduğu zaman âyetin anlamı:

³⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/330.

³⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/330.

³⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/330.

“... Resûller kendilerinin, ileri sürdükleri ve yardım konusunda onlara anlattıkları şeyler hakkında kavimlerine yalan söylediklerini zannettiler...” şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, “Yukarıda verilen anlam ya İbn Abbas’ın tevili dikkate alınarak yapılmıştır ya da onların kavimleri Resûllerinin vaad ettikleri konularda bir iz ve belirti görmediler de onlara ‘Doğrusu siz bize yalan söylediniz.’ dediler ve böylece o Resûller kavimleri nezdinde yalancılar olarak görüldüler. Ya da kendilerine Resûl gönderilenler, Resûllerin yalan söylediklerine inandılar.”³¹⁰ demektedir.

Fiil, mücerred fiil değil de mezîd fiil yani “كُذِّبُوا” *tefil* babında geldiğinde ise âyetin anlamı:

“... Resûller, kavimleri hakkında vaad edip ileri sürdükleri azap ve onlara karşı gönderilecek olan yardım konusunda kavimlerinin kendilerini yalanladıklarını sandılar...”³¹¹ şeklinde olmaktadır.

Ferrâ, âyetle ilgili şu malumatı vermiştir:

“Resûller, kavimlerinin iman etmelerinden ümitsiz olunca ve kavimleri de Resûllerin yalanlandıkları zehabına kapılınca ansızın yardımımız geliverdi.”³¹²

Ferrâ’nın yorumuna dikkat edildiğinde Zemahşerî’nin yapmış olduğu tüm yorumlarından farklıdır. Çünkü Ferrâ’nın “Resûller, kavimlerinin iman etmelerinden ümitsiz olunca” diye yorum yapmış olduğu kısım, el-Keşşâf’ta yapılmamıştır.

Böylece, sülâsî bir yalın fiil vezin, zait bir fiil *tefil* veznine aktarıldığı zaman daha farklı ve zengin anlam ortaya çıkmaktadır. Bu anlam değişikliklerine ve zengin yorumlara Zemahşerî’de tefsîrinde dikkat çekmiş ve *tefil* veznine geçiş durumunda ne gibi anlam ifade edeceğini açıklamıştır.³¹³ Bunu yaparken de görüşlerini desteklemek/takviye etmek amacıyla çeşitli delîl ler getirmektedir. Bu delîl ler bazen; âyet ve hadîs olurken, bazen de Arap dilinden örnekler ve şevahit olmuştur.

Bu konuda gelen başka vezinler de mevcuttur.³¹⁴

³¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/330.

³¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/330.

³¹² Ferrâ, a.g.e., II/56.

³¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/178-179.

³¹⁴ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/268, I/575; II/381, II/404; III/59, III/71, III/559, III/600; IV/161, IV/279, IV/406; V/129, V/251, V/465, V/639; VI/16, VI/299, VI/321, VI/418, V/429.

1. 2. 2. Sülâsî Mücerred Fiilin "إِفْعَالٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 24 adet sülâsî fiil vezni, mezîd fiil olan *if'al* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{ مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِّمَّا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ نَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ }

“Biz herhangi bir âyeti nesh eder veya unutturursak, onun daha hayırlısını ya da onun benzerini getiririz.” (el-Bakara 2/106)

Zemahşerî, âyette geçen “نَنْسَخُ” kelimesi, aynı zamanda ‘nun’ harfinin zamme harekesiyle “نُنْسَخُ” olarak *if'al* babından yani “أَنْسَخُ” kalıbından ve “نَنْسَخُ” fiilinden sonra gelen “نُنْسِهَا” fiili de “نُنْسِهَا” şeklinde iki farklı vezinde geldiğini söylemiştir.³¹⁵

Âyette geçen iki kelime hakkında iki farklı vezin bulunmaktadır.

1- “نَنْسَخُ” fiili, “نَسَخَ - يَنْسَخُ - نَسَخًا” sülâsî fiil olarak gelmiştir. Bu fiil, lügatte “bir şeyi iptal etmek, ortadan kaldırmak, silmek, bir metni farklı mahalle aktarıp yazmak” mânalara gelir.³¹⁶ “نَسَخَتِ الشَّمْسُ الظِّلَّ” denildiğinde “Güneş ışınları gölgeyi giderdi.” anlamına gelmektedir.³¹⁷ Başka bir ifadeyle nesih, değiştirmek, herhangi bir nesneniyi diğeriyle tebdil etmek demektir. “وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَّكَانَ آيَةٍ” (en-Nahl 16/101) âyetinde nesih, değiştirmek anlamında kullanılmıştır. Bir başka âyette “فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ” (el-Hacc, 22/52). Burada nesh, bu anlamda kullanılmıştır. Bazen de o şeyin yerinde itibar edilir ki, buna da nakl ve tahvil denilir. نَسَخْتُ الْكِتَابَ “Kitabı istinsah eyledim demek, bir kitapta olanı, diğerine geçirdim, ona naklettim.” demektir. Yazıda nesih, mirasta münasahe, tabirleri de bu manâdadır: “إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ مَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ” (el-Câsiye, 45/29) âyetindeki istinsah da yine bu manâya gelmektedir. Lugat bakımından nesih, izale ve nakil manâlarında müştereken kullanılır ise de her iki manânın da esası tebdil demektir.³¹⁸

³¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309.

³¹⁶ İsbahânî, a.g.e., s. 490; İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyin Ahmed, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*, (Thk.: ‘Abdu’s-Selâm Muhammed Hârûn), Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire, 1369, V/424; er-Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir, *Muhtarû's-Sihah* (Thk.: Mahmut Hatır) Mektebû Lubnan, Beyrut 1415, s. 273.

³¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309; ayrıca bk. İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdu'l-Mesîr*, Beyrut 1987, I/127; İsbahânî, a.g.e., s. 490; Farişî, a.g.e., V/424; er-Râzî Ebû Bekîr, a.g.e., s. 273.

³¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309; ayrıca bk. Yazır, a.g.e., I/460.

Bu durumda “تَنْسَخُ” fiilinin ifade edeceği anlam, "Biz bir âyeti neshedersek..." şeklinde olur.³¹⁹ Nitekim Zemahşerî de söz konusu âyetin neshi, şu şekilde yorumlamıştır: “Maslahat gereği, herhangi bir âyetin gerek lafzı gerekse manâsı yürürlükte kaldırılması veya lafız ile manâdan birinin yürürlükten kaldırılması durumunda, yerine ondan daha hayırlısını getiririz.”³²⁰

Birinci fiil olan “تَنْسَخُ” kelimesini kurrâ imamlardan sadece İbn Âmr, sülâsî mezîd olarak *if'al* babında okumuştur. Bu durumdaki fiilin ifade ettiği anlam sülâsî veznin anlamından kayda değer bir değişikliğe uğramasa da aralarında bir nüans bulunmaktadır. Nitekim Askerî “Bu iki babın binaları/kalıpları farklı olduğu gibi, anlamları da farklı gelmektedir.” demektedir.³²¹ Dolayısıyla daha önce de belirtildiği gibi, *if'al* babının bir kullanımı da vücdan/bir şeyi bir hal, durum üzere bulmaktır.³²² "Onu korkak buldum, onu yalan üzere buldum." cümlelerin karşılığı Arapçada, وَأَكْذَبْتُهُ - أَجَبْتُهُ kelimesi olup, “وَجَدْتُهُ” “جَبَانًا - وَجَدْتُهُ كَاذِبًا” takdirindedirler. Bu da yukarıda söylenen sözlerin tam da karşılığıdır. Bazı nahiv ve dilcilerin iddia ettikleri gibi, "O, ihramdan çıktı." sözü, Arapça olarak “خَلَّ” “أَخَلَ مِنْ إِحْرَامِهِ” şeklinde sülâsî kalıpla söylendiği gibi *if'al* babından “أَخَلَ مِنْ إِحْرَامِهِ” şeklinde de söylenmiştir ve aynı anlama geleceklere³²³ kanaati isabetli değildir.³²⁴ Ebû Hilal el-Askerî'nin görüşü daha tercihe şayan görünmektedir. Çünkü daha önce de geçtiği gibi, bir fiilde yapılan bir fazlalık anlamında da değişiklik olacaktır. Buna binaen, Zemahşerî de âyette bulunan kelimeyi *if'al* vezninde yorumlarken, söz konusu değişikliğe işaret etmiştir.³²⁵ Ayrıca kelime *if'al* veznine aktarıldığında muta'ddi vaziyetini alır.

Buna göre âyetin anlamı, "(Ey Peygamber!) Biz bir âyetin hükmünü neshettirirsek...", "Bir âyetin neshini sana emretsek" demektir.³²⁶

³¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309; Geniş bilgi için bk. Farisî, a.g.e., II/185; Mekkî, a.g.e., I/257; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 190.

³²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309.

³²¹ Kûfî, a.g.e., s. 36, 45.

³²² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-Muhîr* isimli eserinde, bu kullanımları yirmi kusur kadar saymaktadır. Detaylı bilgi için ayrıca bk. Kûfî, a.g.e., s. 33.

³²³ Farisî, a.g.e., II/185; Mekkî, a.g.e., I/257; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 190.

³²⁴ Kûfî, a.g.e., s. 36.

³²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309.

³²⁶ İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 190; İbn Zencele, a.g.e., s. 109.

2- Âyette yer alan ikinci fiil, “تَنَسَّأَهَا” "hatırlama" anlamındaki “ذَكَرَ” fiilinin zıddı olan ve "unutma" anlamına gelen “تَنَسَّى - يَتَسَّى - تَنَسَّيَا، تَنَسَّيَانٌ” kelimesinden *if'al* babında "unutturma" anlamında bir fiildir.³²⁷

2- Ebû Âmr ve İbn Kesîr'in kıraatine göre kelime “تَسَأُ - يَتَسَأُ - تَسَأُ” fiilinden türemiş ve “تَسَأْتُ الْإِبِلَ عَنِ الْخَوْضِ/Deveyi havuzdan (su içmesini) geciktirdim" cümlesinde olduğu gibi "geciktirmek" anlamına gelmektedir.³²⁸

Fiiller, muta'addi bir vezinde olmak üzere *if'al* babında okunduğunda birinde "unutturma"; diğesinde ise "geciktirme" anlamı mevcuttur.³²⁹

Fiilin "geciktirme" anlamından iki farklı ihtimal çıkmaktadır. Bunlar ise "...(nesh'ini) geciktirirsek..." ya da "...(inzalini) geciktirirsek..." şeklinde olacaktır. Diğer okumaya göre ise anlam "(lafzen ve hükmen) unutturursak..." demektir.³³⁰

Böylece âyetin, ikinci kısmında yer alan fiilin, “تَنَسَّيَهَا” şeklindeki veznine göre âyetin anlamı:

"... Biz herhangi bir âyeti nesh eder veya unutturursak, onun daha hayırlısını ya da onun benzerini getiririz..." şeklinde olurken, kelimenin “تَنَسَّأَهَا” şeklindeki veznine göre ise âyetin anlamı:

"... Biz herhangi bir âyeti nesh eder veya unutturursak, onun daha hayırlısını ya da onun benzerini getiririz...", şeklinde olacaktır.³³¹

Âyetin her iki kısmında yer alan iki okuyuş şeklini nazarı itibara alındığında ise âyetin yekûn anlamı:

"... Biz bir âyeti yok eder, unutturursak ya da ertelersek ondan daha iyisini ya da benzerini getiririz..." şeklinde olacaktır.

Ele alınan bu âyette vurgulanmak istenen nesh hakkında burada birkaç konuya değinmekte fayda vardır. Selef âlimlerinin kendisi ile mutlakın takyîdi, amm'ın tahsisi, mücmelin beyânı ve hükmün kaldırılması anlamında değerlendirdikleri *nesh*, bir lafzın kendisi dışında bir şey ile açıklanması anlamında da kullanılmıştır.³³² Buna göre selefin

³²⁷ İbn Ebî Meryem, a.g.e., I/197.

³²⁸ Farisî, a.g.e., II/185; Mekki, a.g.e., I/259; İbn Ebî Meryem, a.g.e., I/295.

³²⁹ Farisî, a.g.e., II/185; Mekki, a.g.e., I/259; İbn Ebî Meryem, a.g.e., I/295.

³³⁰ İbnü'l-Cevzî, a.g.e., I/128; Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, I/512-515.

³³¹ Çetin, a.g.e., s. 121.

³³² es-Sebt, Halit Osman, *Kavaidü't-Tefsîr*, Dâru İbn Affan, Akkrabye 1997, II/725.

konuyu çok geniş ve kapsamlı ele aldıkları anlaşılmaktadır.³³³ Ancak şer'î hükmün yine şer'î başka bir hükümle değiştirilmesi ve kaldırılması anlamındaki nesh, İslâm bilginlerinin en çok fikir yürüttüğü ve derin tartışmaların yaşandığı konulardan birisidir. Bu çalışmanın kapasitesini aşacağında sadece konu hakkında Yazır'ın yapmış olduğu yorumu aktarmakla iktifâ edilecektir:

“Şer'î usûl bakımından neshin dine uygunluğunu ispat eden bu âyetin sevki, eski kitapların bazı hükümlerinin neshindeki cevaz hakkında ise de söyleniş bakımından kelimesi umum ifade ettiğinden, bazı Kur'ân âyetlerini de açıkça içine almaktadır. Şu halde Kur'ân âyetlerinde de nâsîh ve mensûh vardır. Bunun aksini iddia etmek, nassın zahirîni inkâr etmek olur.”³³⁴

Allah Teâla'nın hikmet ve maslahatlara uygun olarak şeriatları neshedebileceğini belirten Zemahşerî, müşriklerin ilk zamanlar farklı farklı hükümleri gelen Kur'ân'a ta'n etmeye kalkıştıklarının; ancak nâsîh-mensûhtan haberdar olduktan sonra Hz. Peygamber'i çelişkili konuşmakla suçladıklarını nakleder. Zemahşetî'ye göre hikmete uygun olarak nesh vardır. O, neshin yanı sıra “insa/unutturmayı” da kabul etmektedir. Kulların maslahatını en iyi bilen Allah Teâla, bu maslahat gereği bazı âyetleri diğer bazıları ile kaldırabilir yahut bazı âyetleri unutturabilir, demektedir. Hatta “insa”yı, herhangi bir âyeti, ondan bedel başka bir âyet olmaksızın, kalplerden silmek şeklinde unutturmak ya da erteletmek anlamında da kullanılır. Bu anlamda bir nesih ve insa da mümkündür, der.³³⁵

Örnek: II.

{وَيَا قَوْمِ لَا يَجْرِمَنَّكُمْ شِقَاقِي أَنْ يُصِيبَكُمْ مِثْلُ مَا أَصَابَ قَوْمَ نُوحٍ أَوْ قَوْمَ هُودٍ أَوْ قَوْمَ صَالِحٍ}

“Ey kavmim! Zinhar bana karşı düşmanlığınız sizi, Nûh kavminin veya Hûd kavminin yahut Salih kavminin başına gelenlerin benzeri bir musibetin başınıza gelmesine neden olacak günaha sizi sürüklemesin!” (Hud 11/89).

Âyette gelen “يَجْرِمَنَّكُمْ” fiili, Mushaf'ta yazılı olduğu şekliyle, sülâsî bir mücerred fiil vezninde iken, Zemahşerî, aynı fiil, “يُجْرِمَنَّكُمْ” şeklinde sülâsî bir mezîd fiil olarak da geldiğini söylemiştir.³³⁶

³³³ İbn Kayyim el-Cevzîyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dîmâşkî el-Hanbelî, *İ'lamu'l-Muvakkiin*, (Thk.: Tâhâ Abdurraûf) Dârü'l-Cîyl, Beyrut 1973, I/35.

³³⁴ Yazır. a.g.e., I/460.

³³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309.

³³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/228.

Zemahşerî, fiil vezniyle ilgili şu açıklamada bulunmuştur: "جَرَمٌ" fiili tıpkı "كَسَبٌ" fiili gibi bir mef'ûl veya nesne aldığı gibi aynı zamanda iki mef'ûl de alabilen türden olan fiillerdendir. Örneğin "جَرَمٌ ذَنْبًا وَكَسَبُهُ" cümlesi bu manâda tek bir mef'ûl almıştır. Oysa şu örnekte olduğu gibi "جَرَمْتُهُ ذَنْبًا وَكَسَبْتُهُ إِيَّاهُ" iki mef'ûl alabilmiştir. Birinci cümlenin anlamı "Bir suç işledi ve o eylemi yaptı" iken, ikinci cümlenin anlamı ise "Ben ona bir suç işlettim, o suçu ona yaptırdım" şeklinde olmaktadır.³³⁷

Zemahşerî, fiile vermiş olduğu son anlamı şu şekilde izah etmiştir: "İbn Kesîr, âyette geçen "يَجْرِمَنَّ" kelimesindeki "yâ" harfini, damme harekesi ile "يُجْرِمَنَّ" diye *if'al* babından okumuştur ki "أَجْرَمْتُهُ ذَنْبًا" anlamında bir ifade ortaya çıkar. Bu da "Ben onu, diğerine karşı suç işletir konumuna soktum." demektir. Yani ona böyle bir iş yaptırdım anlamında bir ifade tarzıdır. Daha önce bahsedildiği üzere, birinci vezne göre fiil, bir mef'ûl almakta iken, mezîd kalıba nakledilmek suretiyle, iki mef'ûl alabilecek duruma getirilmiştir.³³⁸ Ancak Zemahşerî, her iki veznin de manâ bakımından eşit olduklarını, iki vezin arasında anlam açısından bir farkın olmadığını; fakat meşhur ve lafız olarak yaygın olanı daha fasih olduğunu beyân ederek, şöyle demiştir: Örneğin "كَسَبْتُهُ مَالًا" cümlesi anlam açısından "أَكْسَبْتُهُ مَالًا" cümlesinden daha fasihtir.³³⁹ Dolayısıyla "أَجْرَمْتُهُ ذَنْبًا" ve "جَرَمْتُهُ ذَنْبًا" cümlelerinden de fasih olan ikinci cümledir. Burada fesahat ifadesinden gaye, güvenilir Arap topluluklarının dillerinde dolaşan ve hep konuşmakta oldukları ifade ve anlatım tarzı, o toplum tarafından en çok kullanılan kelime ve ifade demektir.³⁴⁰

Yukarda yapılan izahata binaen, âyetin anlamı şu şekilde aktarmak mümkündür:

Âyette bulunan fiil, Mushaf'ta yazılı olduğu gibi yani "يَجْرِمَنَّ" sülâsi mücerred vezinde geldiğinde âyetin anlamı:

"... Bana karşı olan öfke ve kininiz, sizin başınıza gelebilecek bir azaba yol açmasın..." şeklinde iken, mezîd vezinde geldiğinde ise âyetin anlamı:

"... Bana karşı olan öfke ve kininiz, sizin başınıza gelebilecek bir azaba yol açtırmazın..." şeklinde olmaktadır.

³³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/228; ayrıca bk. müfessirin şu eserine: *Nuketü'l-Arâb fi Ğaribi'l-İ'râb fi'l-Kur'ân*, (Thk.: Muhammed, Ebû'l-Fetüh Şerîf), Dârü'l-Mea'rif, Kahire 1119, s. 143.

³³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/228.

³³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/228.

³⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/228.

Burada fiil, mücerred vezinden mezîd vezne geçiş yaptığından dolayı anlamında da bir farklılık meydana gelmiştir.³⁴¹ Ayrıca Zemahşerî, burada Mushaf'ta geldiği şekliyle yani sülâsî mücerred veznin, mezîd vezinden daha fasih olduğunu ifade ederek Arap dilinden de örnekler getirerek görüşünü teyit etmiştir.³⁴² Dolayısıyla burada Zemahşerî'nin, mücerred vezni tercih ettiğini söylemek mümkündür.

Örnek: III.

{ قَالُوا وَأَقْبَلُوا عَلَيْهِمْ مَّاذَا تَفْقَدُونَ }

“Kardeşleri onlara dönerek, ‘Ne arıyorsunuz?...’ dediler.” (Yusuf 12/71).

Âyette yer alan “تَفْقَدُونَ” şeklindeki fiil “فَقَدَ - يَفْقِدُ - فَقَدًا” babından sülâsî mücerred bir fiil vezni olarak gelmiştir.

Zemahşerî, söz konusu olan fiil, sülâsî mezîd fiil olarak “تَفْقَدُونَ” şeklinde “أَفْقَدَ - يُفْقِدُ - إِفْقَادًا” olarak *if'al* babından da geldiğini söylemiştir.³⁴³

Söz konusu olan fiil, Mushaf'ta geldiği şekliyle yani mücerred vezinde geldiğinde âyetin anlamı:

“... Kardeşleri onlara dönerek ‘Ne arıyorsunuz?...’ dediler” şeklinde olurken, aynı fiil mezîd bir kalıpla geldiği zaman, yani *if'al* kalıbında geldiğinde ise âyetin anlamı:

“... Kardeşleri onlara dönerek, ‘Ne kaybettiniz?...’ dediler” şeklinde olacaktır.³⁴⁴

Görüldüğü gibi fiilin ilk anlamı, “Her hangi bir şeyi aramak” iken, ikinci anlamı, “Her hangi bir şeyi kayıp halde bulmak/kaybetmek” anlamını ifade etmektedir.³⁴⁵ Dolayısıyla iki anlam arasında anlam farklılığı meydana gelmiştir.

Örnek: IV.

{ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ فَإِن لَّمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ }

“Ey inanlar! Allah'tan sakının ve samimi bir şekilde inanmışsanız faizden artanını almayın. Böyle davranmasanız Allah ve Resûlü tarafından size savaş açıldığını bilini Allah ve Resûlü tarafından size bir savaş açıldığını bilin.” (el-Bakara 2/278-279).

Zemahşerî, yukarıda geçen âyetin iniş sebebini şu şekilde izah etmiştir: “Rivâyete göre bu âyet Sakif Kabilesi ile ilgili olarak inmiştir. Bu kabilenin Kureyş toplumuna

³⁴¹ Buradaki anlam farklılığından amaç, etgen ve ettirgen şeklinde bir farklılıktır. Yoksa fiil vezinlerin delâleti açısından anlam farklılığı değildir. Geniş bilgi için bk. (Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/228).

³⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/228.

³⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/308.

³⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/308.

³⁴⁵ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/308.

mensup birisinden alacakları vardı. Süre bitiminde Sakifliler onlara gidip, kendilerinden alacaklarını faizleriyle birlikte istediler”.³⁴⁶

Zemahşerî diyor ki bu âyet nazil olduğu sırada Sakifliler: “Bizim Allah ve Resûlüne karşı koyabilecek, el kaldıracak gücümüz yoktur.” demişlerdir.³⁴⁷

Farklı vezinlerin yorumuna geçmeden önce, riba/faizle ilgili olan bu âyetin genel anlamındaki Zemahşerî’nin kanaatını vermekte fayda vardır:

“Âyetin baş kısmı, faiz olarak halktan almayı şart koştıkları şeyleri ve faizden arta kalan kısmını alınmayıp terk edilmesi, geri kalanının istenmemesi emredilmektedir. Âyetin devamında da ‘إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ’/Eğer inanmışsanız’ ifadesine yer verildiğini görülmektedir. Burada ‘**Eğer gerçekten iman etmişseniz**’ diye buyrulurken, haramlığına rağmen hala faizle muameleyi sürdürenlerin dikkatini bu noktaya çekmekte ve iman eden bir kimsenin, bundan böyle bu tür haram bir muameleye girişmeyeceğine vurgu yapılmaktadır. Yani siz, eğer sahih bir iman sahibiyse bu gerçeği iyi öğrenin. Çünkü imanın sıhhati ve sebât delîli, emir olduğunuz şeye bağlı kalmanızdır.”³⁴⁸

Zemahşerî’nin yapmış olduğu yorumun son kısmına dikkat edildiğinde, mensubu bulunduğu mezhebin esasları doğrultusunda yapmış olduğunu görülecektir. Zira o, imanın sıhhatini faizin terk edilmesine bağlamıştır.³⁴⁹ Bu ise mutezile mezhebinin görüşleri arasında yer almaktadır. Çünkü mutezileye göre günah işleyen kimse Mümin ve kâfir olarak isimlendirilmez. Bu gibi kimseye fasık adı verilir. İki menzil arasındadır. Tövbe etmeden ölürse günahları affedilmez. Ebedi olarak cehennemde kalır. Ehl’i-Sünnete göre ise şirk dışındaki büyük günahlar kişiyi imandan çıkarmaz. Kişi ancak Allah’ın farzlarından birini küçümseyerek inkâr ederse kâfir olur. Tembellikten dolayı farzları terk eden kişinin durumu Allah’ın dilemesine bağlıdır. İsterse onu bağışlar isterse cezalandırır.³⁵⁰

³⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/508; ayrıca ekz., Ferrâ, a.g.e., I/182; Ebüssuûd Efendi, *İrşadü'l-Akl't-Selim ila Mezaya'l-Kitabi'l-Kerim*, Dârü İhya'üt-Turas'il-Arabî, Beyrut, 1994, I/433.

³⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/508; Neseî, a.g.e., I/226; Ebüssuud, a.g.e., I/434.

³⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/508.

³⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/508.

³⁵⁰ Bk. İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b.Muhammed eş-Şeybânî, *el-'Akide- Rivâyetu Ebi Bekr el-Hilâl*, (Nşr.: Abdulaziz İzzuddin es-Seyrevânî), Dârü Kuteybe, Dimeşk, 1408/1988, s. 61; İbn Huzeyme, Ebû bekr es-Sülemî Muhammed b. İshâk, *Kitâbu't-Tevhîd* (Nşr.: Abdulaziz b. İbrâhîm eş-Şehvân), Müessesetu'r-Rüşd, Riyâd 1994, I/548; eş-Şehristânî, Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal* (Nşr.: Muhammed Seyyid Geylânî), Dârü'l-M'arife Beyrut, 1404/1984, I/44; el-İcî, Ebû'l-Fazl Adudüddin Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr, *Kitâbu'l-Mevâkıf*, (Nşr.: Abdurrahman 'Umeyre), Dârü'l-Ciyil, Beyrut 1997, III/552.

Âyette gelen “فَأَذِّنُوا” fiili, sülâsî bir mücerred fiil vezninde gelmiştir. Zemahşerî, bu fiilin “فَأَذِّنُوا” diye mezîd fiil olarak *if’al* babında da geldiğini söylemiştir.³⁵¹

Fiil, sülâsî mücerred kalıbında geldiğinde “ilim/bilgi” anlamında kullanılmaktadır. Çünkü bu durumda fiil, “أَذِّنْ - يَأْذِنُ - إِذْنًا” babında olup, ilim anlamını ifade etmektedir. Dolayısıyla فَأَذِّنُوا بِحَرْبٍ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ âyetin anlamı:

“... Allah ve Resûlü tarafından size bir savaş açıldığını **bilin...**” şeklinde olmaktadır.³⁵² Ancak söz konusu olan fiil, mezîd fiil kalıbında geldiğinde ilan etmek, bildirmek anlamında kullanılmaktadır. Bu durumda da fiil “أَذِّنْ - يُؤْذِنُ - إِذْنًا” *if’al* babından olup “ilan etmek, bildirmek” anlamını ifade etmektedir.³⁵³ Kur’ân’da bu son yorumu destekler birçok âyet bulunmaktadır. (et-Tevbe 9/3; el-Enbiya 21/109; Fussilet 41/47).

Burada geçen “فَأَذِّنُوا” fiili, “**biliniz**” manâsındadır. Çünkü kelime, bir şeyi bilmek manâsında, aynı zamanda izin vermek anlamında da kullanılmaktadır. Fiil ayrıca “فَأَذِّنُوا” olarak da kıraat edilmiştir. Bu durumda, “Riba/faiz konusundaki bu yasağı ve haramı, kendinizden başkalarına da **bildirin**” manâsı çıkar.³⁵⁴

Zemahşerî, açık bir şekilde vezinler arasında bir tercihte bulunmazken, Taberî, "Birinci kıraati tercih etmiştir. Nedeni ise harb açmak, faizcilerin hakkı değil Allah ve Resûlünün hakkıdır.³⁵⁵ Ancak Zemahşerî de bu kıraati tercih eder bir şekilde imada bulunarak, Hasan-i Basrî’den gelen bir kıraati belirterek, bu kıraatin ammenin yani فَأَذِّنُوا kıraatine bir delil olduğunu söylemiştir.³⁵⁶

Sonuç olarak âyetin anlamını şu şekilde izah etmek mümkündür:

Âyette gelen fiil, sülâsî mücerred kalıbında okunduğunda, ilim/bilgi anlamında kullanılmasından dolayı âyetin anlamı:

“...Bunu yapmazsanız Allah ve Resûlü tarafından size bir savaş açıldığını **bilin...**” şeklinde olurken; fakat söz konusu olan fiil, mezîd fiil kalıbında okunduğunda “ilan etmek, bildirmek” anlamında kullanılmaktadır ve âyetin anlamı:

³⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/508.

³⁵² Ezherî, *Meâni’l-Kıraat*, I/233; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 103; İbn Zencele, a.g.e., s. 148; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 223; Neseî, a.g.e., I/226; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/79; Ebüssuud, a.g.e., I/434.

³⁵³ Ferrâ, a.g.e., I/182.

³⁵⁴ Ezherî, *Meâni’l-Kıraat*, I/231; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 103; İbn Zencele, a.g.e., s. 148; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 223; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/79.

³⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/508.

³⁵⁶ Taberî, a.g.e., V/51.

³⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/508.

“...Bunu yapmazsanız Allah ve Resûlü tarafından size bir savaş açıldığını **ilan edin/bildirin...**” şeklinde olmaktadır.

Böylece mücerred fiil vezni, sadece **ilim/bilgi** ifade ederken, mezîd fiil vezni, **ilan etmek, başkalarını bilgilendirmek** anlamı ifade etmektedir.³⁵⁷

Bu Vezinlerde gelen başka fiiller de vardır. Ancak yukarıdaki örneklerin açıklamasıyla iktifâ edilmiştir.³⁵⁸

1. 2. 3. Sülâsî Mücerred Fiilin "مُفَاعَلَةٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 10 adet sülâsî fiil, mezîd fiil olarak *müfâ'ale* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَمَا يَخْدَعُونَ إِلَّا أَنفُسَهُمْ وَمَا يَشْعُرُونَ}

“Bunlar Allah'ı ve müminleri kandırmaya çalışırlar. Oysa yalnız kendilerini kandırırlar da fakat suur etmezler.” (el-Bakara 2/9).

Zemahşerî, konuya şöyle başlamaktadır: "الخَدْعُ" birine zahiren, iyilik ve güzellik olan şeyi yapacağını sezdiren, ancak gizliden o kimseye kötülük getirecek bir planın kurulmasıdır. Arapların şu sözü: "ضَبَّ خَادِعٌ أَوْ خَدَعٌ/Hileci, tırmalıyıcı kertenkele" anlamındadır. Asıl anlamı ise; kişi, elini kertenkelenin deliğine sokarak onu kışkırtıp üzerine doğru gelmesini sağlamaya çalışıp böyle bir beklentisi içinde iken, karşısındakinde böyle bir vehmi uyandıran kertenkele de bu arada başka bir taraftan açmış olduğu delikten çıkıp kaçması demektir. İşte خَادِعٌ ve خَدَعٌ kelimesi, böyle bir anlamı içermektedir.³⁵⁹

Zemahşerî, en-Nisâ 142. âyetinde³⁶⁰ geçen aynı kelimeyi şu şekilde yorumlamıştır: الخَادِعُ kelimesi, ismi fâil olup, birini aldatıp da aldatmada karşısındakine üstünlük elde eden, galebe çalan anlamında bir kelimedir. Örneğin خَادَعْتُهُ فَخَدَعْتُهُ “Onunla aldatma ve hile yapma yarışına girdim ve onu yendim.” demek olan bu ifade, hilede

³⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/508; ayrıca bk. Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/233; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 103; İbn Zencele, a.g.e., s. 148; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 223; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/79.

³⁵⁸ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/193, I/264, I/431, I/598; II/142, II/193, II/232, II/515; III/59, III/400; IV/80, IV/84, IV/174, IV/239, IV/397; V/192, V/217, V/485; VI/8, VI/128.

³⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/172.

³⁶⁰ Söz konusu olan âyet şu şekildedir: إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ

üstünlük gösteren ve böylece kendisinin hileciden çok üstün olarak, onun tüm tuzaklarını yenebileceği gerçeğini sergileyen demektir.³⁶¹

Fiil veznine lüğavî açıklık getiren müfessir, konu hakkında soru cevap şeklinde yapmış olduğu izahatlar şu şekildedir:

“Şâyet desen ki, Allah ve inananları aldatmak/kandırmak, nasıl olur. Oysa bu sahih/doğru değil, zira kendisine hiçbir şeyin gizli kalmayacağı Âlim, kabîhi işlemeyen Hâkim olan Allah, ne aldatır ne de aldanır; müminler ise, her ne kadar aldatılmaları caiz ise de, aldatmaları caiz olamamaktadır. Cevaben derim ki: İlk olarak âyette geçen fiil veznin anlamı zahiren bir kanma ve kandırmayı aksettirebilir. Münafik kimseler içinde inkâr olduğu halde inancı açıklamakla kandıran kimselerin hareketini yapmış gibidirler. Bu nedenle, münafik oldukları halde Allah katında inanmış kimselerin hakk ve hukukuyla muamele edilmeleri sanki Allah da aldanıyor gibi görünür. İkinci olarak; bu kelimeler, Allah'ın da kandırılacağı zannı eden münafik kimselerin bir sözü olarak hikâyeye edilmiş olabilir. Zira iman iddiasında bulunup, bu iddiasında samimi olmayan münafik kimseler; Allah'ı ve sıfatlarını hakkıyla bilmez, O'nun zatının tüm malumata taalluk edeceğini ve kabîhi işlemekten müstağni olduğunu da bilmez. Böylece Allah'ın, aldatılacağını ve kullarını aldatacağını zehabına kapılır. Üçüncüsü, fiil vezninin nesnesi her ne kadar Allah/lafz-i Celîl, zikredilmişse de aslında Peygamber kastedilmiş olması mümkündür. Allah'ın dünyadaki halifesi olması ve emirlerini insanlara tebliğ etmesi nedeniyle Peygamberin bu konumda görülmüş olması da mümkündür. Dördüncü görüş ise, her ne kadar Allah'ın ismi geçiyor olsa da esasen cümlenin, ‘يُخَادِعُونَ مِنْ أَمْنٍ بِاللَّهِ’/Allah'a iman edenleri kandırırlar.’ şeklinde okunabilmesidir.”³⁶²

Zemahşerî, son olarak şöyle bir izah daha getirmektedir: *Mufa'ale* babının burada ya mücerred babının anlamını içerdiği yani müşareket anlamı içermediğini ya da mübâlağa için geldiğini söylemiş ve şunları bildirmiştir:

“Aslında bununla kastedilen ”فَعَلْتُ“ kalıbında ”خَدَعْتُ“ kelimesidir. Ancak böyle olmakla birlikte bu, ”فَاعَلْتُ“ kalıbında gelmiştir. Çünkü bu fiil, kalıp olarak mübâlağa-aşırılık ve karşılıklı zıtlama ve bozuma anlamını taşır. Fiilin fâili, karşısındakine karşı ne oranda güç ve kuvvet sergilerse, manâ bu yönüyle daha çok aşırılık ve muhkemlik

³⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/166.

³⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/173.

ifade eder. Çünkü karşısındakini böyle bir şeye davet eden zat, hasmına karşı çok güçlüdür ve gücüne karşı da konulamayacak derecededir.”³⁶³

Zemahşerî, böyle bir mübarezenin tek taraflı olduğu gerçeğini de âyetteki aynı kelimenin yani “يُخَادِعُونَ” kelimesinin aynı zamanda Ebû Hayve³⁶⁴ tarafında “يُخَادِعُونَ” şeklinde kıraat edilmesi söz konusu kanaati desteklediğini.”³⁶⁵ söylemiştir.

Zemahşerî, yapmış olduğu yorumların tümünde dikkatlerden kaçmayan en bariz olay, Allah'ı “aldatan” olmaktan uzak tutabilmektir, zira onun görüşüne göre aldatma kabîh bir fiildir ve Allah, kabîhi işlemekten uzaktır.³⁶⁶ Dolayısıyla müfessir burada dilsel tahlillerden ziyâde, mezhebî bir savunma yaparak argümanlarını da buna göre serdetmektedir.³⁶⁷ Nitekim yukarıda da geçtiği gibi âyette geçen “يُخَادِعُونَ” kelimesinin veznini ve anlamlarını verdikten sonra sülâsî mücerred vezni ile karşılaştırma yapmakta ve sülâsî mücerred vezninin daha kuvvetli olduğunu söyleyerek bu vezni “يُخَادِعُونَ” kıraatinin desteklediğini ifade etmektedir. Ancak âyetin baş tarafında “يُخَادِعُونَ” şeklinde gelen fiilde, kesin olarak müşareket manâsı vardır. Eğer ikinci fiilde aynı şekilde okunursa burada manâ yönünde bir müphemlik ortaya çıkar. Çünkü münafıkların nefisleri arasında birebir aldatışın söz konusu olmadığı düşünülürse, burada bir muğlaklık ve kapalılık olduğu görülür. Dolayısıyla birinci fiilin mezîd, ikinci fiilin ise mücerred gelmesi daha uygun olur.”³⁶⁸

Örnek: II.

{وَإِذَا أَرَدْنَا أَنْ نُهْلِكَ قَرْيَةً أَمَرْنَا مُنْرَفِيهَا فَفَسَقُوا فِيهَا فَحَقَّ عَلَيْهَا الْقَوْلُ}

“Herhangi bir yerleşim yerini yok etmek irâde ettiğimizde, orada bulunan yetkililerine emrederiz. O kimseler ise günah işlerler, nihâyet o yerleşim yeri yok olmayı hak eder.” (el-İsrâ 17/16)

Zemahşerî, âyette sülâsî vezninde gelen “أَمَرْنَا” fiili, mezîd fiil olarak “أَمَرْنَا” şeklinde *mufa'ale* babından da geldiğini söylemiştir.³⁶⁹

³⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/174.

³⁶⁴ Ebû Hayve: Tanınmış Kur'ân, kıraat ve hadis ravilerindedir. Bu konuda kendisinden alınan birçok rivâyetler bulunmaktadır.

³⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/174.

³⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/175.

³⁶⁷ Benzer yorumlar için bk. el-Bakara, 2/48, 2/88; en-Nisâ, 4/164; el-İnsan, 76/3.

³⁶⁸ İbnü'l-Müneyyir, a.g.e., s. 185.

³⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/502.

Fiil, Mushaf'ta geldiği gibi “أَمَرْنَا” şeklinde geldiğinde “أَمَرْنَا” fiilinin üç farklı anlamı üzerinde durulur:

1. “أَمَرْنَا” fiili, “أَمَرَ-يَأْمُرُ-أَمْرًا” kökünden; “emretme, komut verme, talimat verme” anlamındadır.³⁷⁰ Burada amaçlanan emir ise yöre halkına gelen emir ve yasaklara itaat etmelerinin istenmesidir. Bu durumda cümlede hazfedilmiş bir kısım var demektir.³⁷¹

Buna göre “أَمَرْنَا” fiilinin mütealliki olarak بالطاعة kısmı takdir edilecektir.³⁷² Nitekim Araplar, “أَمَرْتُكَ فَعَصَيْتَنِي” “Ben sana (itaati) emrettim. Sen ise isyan ettin.”³⁷³ derler.

Ebû Âmr, bunu daha açık bir şekilde onlara “أَمَرْنَاكُمْ بِالطَّاعَةِ فَعَصَوْا” “İtaati emrettik onlar isyan ettiler.” şeklinde ifade eder.³⁷⁴

Ebû Hayyân da benzer şekilde âyetin “أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا بِالطَّاعَةِ فَفَسَقُوا فِيهَا”/Onların mütreflerine³⁷⁵ itaat etmelerini emrettik. (Ama) fisk yaptılar.” anlamında olduğunu ve bu yorum şeklinin İbn Abbas ve İbn Cübeyr’den nakledildiğini aktarır.³⁷⁶

Zemahşerî ise âyetin anlamının: “Biz, helaki yaklaşmış olan bir kavmin mütreflerine emrederiz. Onlarda fisk yaparlar...” şeklinde olduğunu söyler. Fakat “أَمَرْنَا” fiilinde hazfedilmiş olan kısmın “الخير والطاعة/itaat ve hayır” olamayacağını söylemiştir.³⁷⁷

Ona göre âyette, yüce Allah tarafından “fisk işleyin...” denmesi muhal olacağından burada bir mecaz var demektir. Bunun da anlamı şudur. Yüce Allah bu topluma her türlü nimetini aktarmıştır. Ancak onlar sanki bu nimetler ve ihsanlar kendilerine, şehvetlerine tabi olsunlar ve masiyet işlesinler diye verilmiş gibi hareket etmişlerdir. Hâlbuki Yüce Allah, kendilerini sıhhatli ve güçlü olarak yaratmış, hayır ve güzellikler yapmaya muktedir kılmış ve bu nimetler vesilesiyle onlardan masiyet ve fiska karşı hayrı ve taati tercih etmelerini istemiştir. Onlar fiskı işlediklerinde ise âyette ifade edilen “söz” yani “azab” gündeme gelmiş ve böylece helak olmuşlardır. İşte âyette

³⁷⁰ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 214; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 463; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/115.

³⁷¹ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 214; Nehhâs, a.g.e., IV/134; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/115.

³⁷² İbn Hâleveyh, a.g.e., s. 214; ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VI/15; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/115.

³⁷³ Nehhâs, a.g.e., IV/134; ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VI/15.

³⁷⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II/17; Fârisî, a.g.e., V/9.

³⁷⁵ Kelime, kökü itibarıyla, “ت-ر-ف” kökünden türemiştir. “تَرَفٌ-تَرَفًا”: bolluk, refah içinde yaşamak, bir sebze ve meyvenin sulu ve taze olması anlamına gelir. “تَرَفٌ” fiil kalıbı ise bol bol vermek, rahat içinde müreffeh bir yaşam sürdürmek anlamındadır (Râzî, Ebû Bekîr, a.g.e., XX/176; Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 74) “مُتْرَفٌ/mütref” ismi ise, nimetle şımartılıp azdırılmış kimse, rahatlık ve bolluk içinde yaşayan, masraflı ve tutumsuz kişi anlamındadır. (bk. Ünal, Ali, *Kur'an'da Temel Kavramlar*, Beyân Yayınları, İstanbul, 1986, s. 423-424).

³⁷⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VI/15.

³⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/500.

kendilerinin helak olduğu ifade edilen bu insanların onca nimet ve ihsana karşı, şerr olanı tercih etmeleri karşısında mecazen, adeta Allah onlara bu nimetleri güya kötülükleri yapmaları için vermiş gibi hareket etmeleri nedeniyle âyette böyle bir ifade kullanılmıştır. Yoksa gerçek anlamda Allah'ın onlara fıska emretmesinden bahsedilmez.³⁷⁸

Bu açıklamadan sonra Müfessir, *el-Keşşâf* tefsîrindeki genel üslubu olan soru-cevap tarzını burada da devam ettirerek şunları söylemiştir:

“Şâyet, âyetin takdirinin ‘Onların mütreflerine itaat etmelerini emrettik.(Ama) fıska yaptılar’ anlamında olduğundan neden kabullenmiyorsun diye sorulsa. Şöyle derim: Çünkü delîl olmadan her hangi bir şeyin hazf edilmesi caiz değildir. Böyle olunca, nasıl bir şey hazf edilebilir. Oysa delîl zıddının hazfına uygundur ve delâlet etmektedir. Ele alınan âyette hazf edilen şeye ‘فَسْتَوْا’ kelimesi delâlet etmektedir. Nitekim ‘أَمْرُتُهُ فَفَاقَمَ، وَأَمْرُتُهُ ‘ فَفَقَرَأَ ifadelerden, ‘kıyam ve kıraat’ anlaşılmaktadır. Muhataptan bu anlamların dışında başka bir anlam talep etmek, ondan gayba ait bir ilim/bilgi talep etmek demektir.”³⁷⁹

Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin âyete verdiği bu mecâzî anlamı kabul etmeyerek “أَمْرُنَا” hayırlı ve olumlu şeylerin yapılmasının emredilmesi anlamında olduğunu söylemiştir. Ebû Hayyân, kendi görüşünü şu şekilde delîl lendirmiştir: Meselâ bizler “أَمْرُتُهُ فَلَمْ يُحْسِنْ/Ben ona emrettim o ise iyilik yapmadı” dediğimizde “Ben ona iyi/meşru olan bir şeyi yapmayı emrettim. O ise yapmadı... demektir. Yoksa ‘Ben ona iyilik yapmamayı emrettim...”³⁸⁰ demek değildir.

Dolayısıyla âyette, helaki hak etmiş olan kasaba halkına fıska değil, güzel ve meşrû olan hükümler emredilmiştir. Zaten âyette istenen emre karşı “isyan” emir ve yasaklara karşı muhâlefet sonucunda oluşmaktadır. Aynı âyetin içinde yer alan “فَفَسْتَوْا فِيهَا” ifadesinin anlamı, “onlar orada fıska yaptılar...” demektir. “Fıska” ise “Allah'ın emrine karşı muhâlefet etmek” anlamındadır ve yapılan yorumu desteklemektedir.³⁸¹

2- “أَمْرُنَا” fiili, şâyet وَأَمْرَةٌ وَأَمْرًا، fiilinden türediği kabul edilirse, bu durumda çoğalmak/çoğaltmak anlamındadır.³⁸² Araplar, bir toplum kalabalıklaşınca “kavim çoğaldı” anlamında “أَمِيرَ الْقَوْمِ” ifadesini kullanırlar. Nitekim Zemahşerî, bu anlamı şu hadîs-i şeriflerle takviye etmiştir: “خَيْرُ الْأَمَالِ سِكَّةٌ مَأْبُورَةٌ وَمَهْرَةٌ مَأْمُورَةٌ، أَي كَثِيرَةُ النَّتَاجِ/Malın

³⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/500.

³⁷⁹ Geniş bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/500.

³⁸⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VI/16; Râzî, a.g.e., XX/175-176.

³⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VI/15-17; Râzî, a.g.e., XX/175-176.

³⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/501; İbn Hâleveyh, a.g.e., s. 214; Râzî, a.g.e., XX/175-176; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/115.

hayırlısı, aşılanmış hurma bahçesi ve çok doğurgan olan kısraktır.” demektir. Adamın biri Allah’ın Resûlüne gelerek “إِنِّي أَرَى أَمْرَكَ هَذَا خَفِيرًا/Senin bu işini basit/zayıf görüyorum.” dedi, Allah Resûlü ise: “إِنَّهُ سَيَأْمُرُ/Bundan böyle çoğalır/güçlenir.” diye cevap verdiler.³⁸³ Buna göre âyetin anlamı: “Mütreflerini, şıarmış zenginlerini çoğaltırız...” şeklinde olur.³⁸⁴

3- “أَمْرُنَا” fiili, “أَمْرُنَا” anlamındadır. Daha önce de ifade edildiği üzere bir kısım kurrâ burada verilen anlama uygun olarak kelimeyi “أَمْرُنَا” şeklinde okumuşlardır.³⁸⁵ Bu da “çoğaltmak” ve “amir ve yönetici yapmak” anlamına gelmektedir.³⁸⁶ Bu durumda felaketi ve yok olmayı hak etmiş olan ülkelerde liyakatsiz ve ehliyetsiz kimselerin varlıkları ve edindikleri şöhretlerle seçkin bir yer işgal etmeleri, o toplumun yok olmasının kaçınılmaz sonucu olacaktır.³⁸⁷ Çünkü bu tür mütref kimselerin çoğalması ve yönetimde söz sahibi olması, ülkenin emin ellerden gitmesi demektir. Nitekim: “وَكَذَلِكَ يَمْكُرُونَ إِلَّا بِأَنْفُسِهِمْ وَمَا يَشْعُرُونَ فِي كُلِّ قَرْيَةٍ أَكَابِرَ مُجْرِمِيهَا لِيَمْكُرُوا فِيهَا وَمَا جَعَلْنَا إيلeri gelenleri, oranın suçluları kıldık ki orada hile yapsınlar. Hâlbuki onlar farkında olmadan yalnız kendilerini aldatırlar...” (el-En’âm 6/123) âyeti de bu yorumu desteklemektedir.³⁸⁸

Buna göre âyetin anlamı:

“... Mütreflerini onların başına yönetici yaparak musallat ederiz...” şeklinde olur.³⁸⁹

2. “أَمْرُنَا” şeklindeki veznin anlamı:

Daha önce de zikredildiği gibi, *müfâale* babının en önemli özelliği, yapılan eylemde karşılıklı müşareket/ortaklık ifade etmesidir. Yukarda görüldüğü üzere ele alınan bu fiilin sülâsî kalıbı; emretmek, amir ve yönetici yapmak ve çoğaltmak gibi anlamlara gelmektedir. Ancak bu anlamlar arasında daha çok “çoğal(t)ma” anlamı öne çıkmaktadır.³⁹⁰ Buna göre müfâala babından bu fiil, (çoğal(t)manın (كُنْتُنَا) mübâlağalı ifadesiyle “mütrefleri çoğaltırız...” anlamındadır.³⁹¹

³⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/501; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 214; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/115.

³⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/500-502; Râzî, a.g.e., XX/175-176; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/115.

³⁸⁵ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, II/15-16; İbn Ebi Meryem, a.g.e., II/752; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-Mesîr*, V/19.

³⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/501; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 214; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/115.

³⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/501; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/115

³⁸⁸ Taberî, a.g.e., VIII/51.

³⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/502.

³⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/501.

³⁹¹ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 214.; Fârisî, a.g.e., V/92.

Ayrıca gerek “أَمْرُنَا” gerekse “أَمْرُنَا” veznin “çoğaltma” anlamında olduğunu savunanlar kelimenin “emretmek” şeklindeki diğer anlamının kabul edilmesi durumunda bu emrin sadece mütreflere yapılmasının sorumluluk açısından muhal olduğunu ileri sürerler.³⁹²

Bu yoruma göre kelimenin bir diğer anlamı olan “amirler yaptık” şeklindeki anlamı da isabetli görülmemiştir. Çünkü bu durumda, bu toplumda birçok yöneticinin bulunması gerekecektir. Şâyet peş peşe amirler kastedilmiş olma, onların bir dönemde birden fazla amirler şeklinde bir arada bulunmaları da mümkün değildir. Hâlbuki Allah, masiyetlerin yeryüzünde çoğalması ile bir topluma müdahale edebileceğini bildirmektedir. Bu nedenle Allah (c. c.) “Ey müminler, benim arzım/yeryüzü geniştir. Sadece bana kulluk edin.” (el-Ankebût 29/56) buyurarak inananların bu tür masiyetlerin olduğu toplumlardan iyilerin ve iyiliklerin hâkim olduğu yerlere hicret etmelerini istemiştir. Dolayısıyla bu yoruma göre, “أَمْرُنَا ، أَمْرُنَا” ya da “أَمْرُنَا” vezinlerden kastedilen, mütreflerin toplumda çoğalmasıdır.³⁹³

Her üç vezin göz önüne alındığında ise şunlar söylenebilir. Yüce Allah, bir ülkeyi yok etmek istediği zaman öncelikle ülkenin varlığı/kendilerini ahlaki endişelerden bütünüyle uzak tutan/şımarık servet sahiplerine mal ve mülk bahşederek onları ülkede zengin ve güç sahibi yapar. Daha sonra onlar ülkenin yönetiminde söz sahibi olurlar ve Allah tarafından kendilerine O’nun emir ve yasaklarına -uyarıcılar ve elçilerin vesilesiyle- uymaları istenir. Bu mütrefler de bu konuda itaat etmezler ve helak olmaları mukadder olur.

Örnek: III.

{ وَكَذَلِكَ نُصَرِّفُ الْآيَاتِ وَلِيَقُولُوا دَرَسْت وَلِنُبَيِّنَهُ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ }

“Böylece biz âyetleri geniş geniş açıklıyoruz ki, 'İyi öğrenmişsin' desinler ve biz, anlayan toplum için Kur’ân’ı iyice açıklayalım.” (el-En’âm 6/105).

Zemahşerî, âyette geçen kelime, sülâsî mücerred fiil “دَرَسْت” olarak geldiği gibi, mezîd fiil “دَارَسْت” olarak da geldiğini söylemiştir.³⁹⁴

Zemahşerî’ye göre fiil, mücerred olarak geldiğinde fiilin içerdiği anlam: “قَرَأْتَ” anlamında “okudun, öğrendin” şeklinde olurken, mezîd fiil olarak geldiğinde ise “sen ilim

³⁹² Fârisî, a.g.e., V/93.

³⁹³ Fârisî, a.g.e., V/93; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/115.

³⁹⁴ Zemahşerî, el-Keşşâf, II/384. III/502.

adamlarından ders görüp öğrendin, öğrenimini onlardan aldın” demek olduğunu belirtmiştir.³⁹⁵

Ayrıca müfessir, fiilin “دَارَسْتُ” diye okunduğunda, “Muhammed’i, Yahudiler öğretti.” olarak tefsîr edildiğini ve burada izmarın olduğunu söylemiş ve ibare “اليَهُودَ” şeklinde olacağını belirtmiştir.³⁹⁶

Zemahşerî, böyle bir yorum yapmasını, şu şekilde izah etmiştir: “Çünkü yazı yazmakla ün yapmış olanlar onlar/Yahudiler idi, o gün bu husus daha çok onlarda mevcuttu.”³⁹⁷

Zemahşerî, fiil ile ilgili yapmış olduğu bir başka yorum da şu şekildedir: “Fiilin âyetleri göstermesi de caiz olur. Bu, o âyetlere ehil olanlar demektir. Yani ‘Âyet ehli olanlar ona ders verdiler ve o âyetleri Muhammed’e hamledenler onlar oldu.’ Çünkü Yahudiler kitap ehli olan kimseler idiler”.³⁹⁸

Zemahşerî, fiilin “دَرَسْتُ” olarak da geldiğini söylemiş ve “قَدِمْتُ وَعَفْتُ” manâlarına gelir ki, bu, “Sen bunları ders olarak eskilerden görüp öğrendin, üzerinden çokça zaman geçmiş, modası silinmiş şeyleri öğrenip sundun.” demektir. Nitekim sırf bu nedenle onlar “Kur’ân öncekilerin masallarıdır, onu birisine yazdırmış, sabah akşam kedisine okunuyor.” diyorlardı.³⁹⁹

Bu kalıplarda gelen/okunan başka örnekler de bulunmaktadır.⁴⁰⁰

1. 2. 4. Sülâsî Mücerred Fiilin "تَفَعَّلَ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 7 adet sülâsî fiil, mezîd fiil olarak *tefe'ul* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الْمَحِيضِ قُلْ هُوَ أَذَىٰ فَأَعْتَرِلُوا نِسَاءَ فِي الْمَحِيضِ وَلَا تَقْرُبُوهُنَّ حَتَّىٰ يَطْهُرْنَ فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ }

³⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/384.

³⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/384.

³⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/384.

³⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/384.

³⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/384; Benzer yorumlar için bk. Ferrâ, a.g.e., I/349; İbn Zencele, a.g.e., s. 264; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/377; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 147; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 309; Semîn el-Halebî, a.g.e., II/9.

⁴⁰⁰ Bk. el-Bakara, 2/14; Âl-i İmrân, 3/21; en-Nisâ, 4/29; et-Tevbe, 9/58; el-Hicr, 15/53; Sad, 38/23; Muhammed, 47/4.

“Sana kadınların aybaşı hallerini soruyorlar. De ki: O bir rahatsızlıktır. Bu sebeple âdet günlerinde kadınlardan ayrı durun, temizlenmedikçe onlarla cinsel ilişkide bulunmayın. İyice temizlendiklerinde onlara Allah'ın emrettiği şekilde yaklaşın. Allah çok tövbe edenleri sever ve içi dışı temiz olanları sever.” (el-Bakara 2/222).

Âyette geçen “يَطْهَرْنَ” kelimesi, sülâsî mücerred vezninde olan bir fiildir. Fakat müfessir Zemahşerî, söz konusu olan fiilin, sülâsî mezîd yani "يَتَطَهَّرْنَ" olarak da geldiğini söylemiş ve bu şekilde gelmesinin nedeni, bu fiilden hemen sonra gelen, “فَإِذَا تَطَهَّرْنَ” fiil kalıbıdır diye *tefe'uul* veznini delillendirir. Bu da müfessirin mezîd vezni tercih etmiş olduğunun bir göstergesidir

Zemahşerî, söz konusu olan her iki vezni şu şekilde anlamlandırmıştır: “تَطَهَّرَ” kelimesi “اغْتَسَلَ/ yıkanmak” anlamına gelir. “طَهَّرَ” kelimesi ise “Aybaşı/hayız kanının kesilmesi” demektir.⁴⁰¹ Fakat bazı müfessirler, söz konusu olan bu vezinlerin anlama delâletinde herhangi bir ayırım yapmamışlar. Her iki fiil vezinlerinin de aynı anlama delâlet edebileceklerini söylemişlerdir.⁴⁰²

1- Fiili, sülâsî mücerred olarak “يَطْهَرْنَ” şeklinde ele almaya göre anlam:

Zemahşerî, fiil bu şekilde kıraat olunduğu zaman, "Aybaşı/hayız kanının kesilmesi" anlamına geleceğini söylemiştir.⁴⁰³ Daha sonra mezhep imamların konu hakkındaki görüşlerini kısa olarak şu şekilde aktarmıştır: Ebû Hanîfe, kadın aybaşı halinden yıkanmasa bile, hayız kanının kesilmesinden sonra hayız süresinin çoğunun geçmesi halinde; eşinin hanımına yaklaşması, onunla ilişki kurması uygun görmüştür. Ancak hayız süresinin azının gitmesi halinde, kocanın hanımıyla ilişkiye girmesini; kadın yıkanmadıkça ya da üzerinden en az bir namaz vakti geçmedikçe birleşmeyi, cinsel ilişkiyi caiz görmemiştir.⁴⁰⁴ Görüldüğü gibi, Zemahşerî'nin aktarmış olduğu Ebû Hanîfe'nin görüşü, yukarıda serdedilen fiilin kıraat şeklinin “يَطْهَرْنَ” fiilinden kaynaklanmasından meydana gelmiştir. Dolayısıyla bu şekilde okumaya göre fiile verilen anlam, kadının

⁴⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/434.

⁴⁰² Meselâ bk. İbn Âtiyye, Ebû Muhammed Abdülhakk b. Galip el-Endelüsî, *el-Muhareru'l-Vecîz* (Thk.: Abdus-Salam Abdü-Şafi Muhammed), (1. baskı), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2001, I/298.

⁴⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/434.

⁴⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/434; ayrıca konu hakkında daha fazla bilgi için bk. eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2007, I/146; Taberî, a.g.e., III/731; Kurtubî, III/487; Muhammed Ali es-Sabûnî, *Ahkâm Âyetleri* (Trc: Mazhar Taşkesenoğlu), Şamil Yayinevi, İstanbul 2012, I/278.

âdetinin bitmesi ve kanının kesilmesi anlamındadır.⁴⁰⁵ Buna göre Yüce Allah, hayızlı kadınların adet kanları kesilinceye kadar onlara yaklaşmayı yasakladığı ve yasağın, kanın kesilmesiyle sona erdiğini ifade etmiştir.

İbn Kuteybe'ye göre de “يَطْهَرْنَ” fiilinin anlamı, kadınlarda adet kanının kesilmesidir. Nitekim kadının âdeti bitince su ile gusletmeye de طَهَّرَتِ الْمَرْأَةَ/kadın temizlendi, denilir.⁴⁰⁶ Ebû Ali el-Farîsî, bu âyette yer alan fiilin عَطَشَ/susadı fiilinin zıddı olan طَمِثٌ - يَطْمِثُ /suya kandı fiilinde olduğu gibi, kadının adet görmesi anlamındaki طَهَّرَتْ - يَطْهَرُ fiilinin zıddına olarak طَهَّرَ - يَطْهَرُ şeklinde okunmasının kıyasa daha uygun olduğunu söylemiştir.⁴⁰⁷

Yukarıda belirtilen yorumları özetlenecek olursa, âyetin anlamı "... Kadınlara, adet kanları kesilinceye kadar yaklaşmayın..." şeklinde olacaktır.⁴⁰⁸

2- Fiili, sülâsî mezîd olarak “يَتَطَهَّرْنَ” şeklinde geldiğinde anlam:

Zemahşerî, fiilin bu şekilde mübâlağa kalıbında okunduğunda “اغْتَسَلَ/yıkanmak” anlamında geleceğini söylemiş ve görüşünü destelemek için konu ile ilgili İmâm Şafîî'nin görüşünü aktarmıştır: "İmâm Şafîî, kan kesilip yıkanmadıkça kocanın eşiyle cinsel ilişkiye girmesini uygun görmemiş, caiz olarak kabul etmemiştir. Dolayısıyla Şafîî 'ye göre, kişinin eşiyle birlikte olabilmesi için hem hayız kanının kesilmesini hem de yıkanmasını şart olarak görüyor ve bu görüşü kabul ediyor.⁴⁰⁹ Zemahşerî, bunları aktardıktan sonra, bu görüşün oldukça çok açık ve net olduğunu söylemiş ve âyette geçen فَاِذَا تَطَهَّرْنَ فَاتَّوَهَّنَّ مِنْ حَيْثُ اَمَرَكُمُ اللّٰهُ "...temizlendiklerinde onlara Allah'ın emrettiği şekilde yaklaşın..." bölümünü kanıt olarak göstermiştir. Çünkü buradaki “فَاِذَا تَطَهَّرْنَ” fiilin karşılığı "temizlendiklerinde/guslettiklerinde" olup, "adet kanları kesilince" değildir.⁴¹⁰

Zemahşerî'de âyetin son kısmını yorumlarken, yorumunun içindeki ihtimallerden birisi de bu görüşü desteklemektedir. O yorumlar şu şekildedir: "... وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ " Fevahişten/kötülüklerden arınıp temizlenenleri, bunlardan uzak duranları Allah sever. Yahut da tevbe temizliği sayesinde kendini, işlediği her türlü günahı arındırıp temizleyen ve bu manâda tövbe etmiş olanları seveceği gibi, tüm kirlerden, pisliklerden

⁴⁰⁵ Ferrâ, a.g.e., I/143; Taberî, a.g.e., II/397.

⁴⁰⁶ İbnü'l-Cezerî a.g.e., I/248.

⁴⁰⁷ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 96; Kurtubî, a.g.e., II/487.

⁴⁰⁸ Taberî, a.g.e., II/397; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 96-97.

⁴⁰⁹ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/434.

⁴¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/434; Muhaysin, a.g.e., I/248.

arınanları, örneğin hayız halinde olan kadınıyla cinsel ilişkiye girmekten, **yıkanıp temizlenmedikçe ilişkide bulunmaktan**, mubah olmayan yerden cinsel ilişkiye girmekten ve benzeri daha başka kötülüklerden sakınanları sever"⁴¹¹

Zemahşerî, âyette geçen fiilin her iki vezni de dikkatte alarak yoruma tabi tutmuştur. Ancak hangi fiil vezni tercih ettiğini açık bir şekilde belirtmemiştir. Bu fiil vezinlerini yorumlarken de çeşitli delîl lerle yorumlarını desteklemiştir. Bu delîl ler, bazen söz konusu fiil vezinlerinin delâlet anlamını vererek, bazen fikhî mezheplerin görüşleri aktararak, bazen de ele alınan âyetin bağlamını (siyak-sibak) dikkatte almakla olmuştur. Müfessirimizin yorumlarına bakıldığında, o'nun isabetli olarak gördüğü görüş, kan kesilip yıkanmadıkça kocanın eşiyle cinsel ilişkiye girmesini uygun görmemiş, caiz olarak kabul etmemiştir diyen görüştür. Zira o, âyetin siyak ve sibakına dikkat çekmiş ve şöyle demiştir: İkinci kısımda geçen “فَإِذَا تَطَهَّرْنَ” kısmı, birinci kısmı açıklar mesabesindedir.⁴¹² Ancak mütevâtir kıraatin, hüccet oluşu icmâ ile sabittir. Bu nedenle iki mütevâtir kıraat bir arada geldikleri zaman ve her ikisini de almak uygun ise alınmaları vaciptir, gereklidir. Dolayısıyla burada da böyle bir durum söz konusu olduğundan, her iki kıraat de alınabilir. Yani “حَتَّى يَطْهَرْنَ” ile kanın kesilmesi “حَتَّى يَتَطَهَّرْنَ” ile de, kan kesildikten sonra yıkanmak şeklinde almak ve anlamak gerekir.⁴¹³ Nitekim Zemahşerî de “Her iki kıraatle da amel edilmesi gereklidir.” demiştir.⁴¹⁴ Fukahâ da bu iki kıraat ile de hüküm beyân etmiştir. Ebû Hanîfe birinci kıraate göre, İmâm Şafî, İmâm Malik ve Evzâî ise ikinci kıraate göre hüküm bina etmişlerdir. Buna göre Ebû Hanîfe'nin hükmü “Özrü biten kadın ile kocasının ilişki kurması caizdir.” şeklinde olurken, diğerlerinin hükmü “Özrü bittikten sonra kadının gusletmesi gerekir.” şeklindedir. Görüldüğü gibi bu örnekte kıraat farklılıklarına bağlı, değişen vezinler, anlamı etkilemekle kalmamış, ilgili konudaki fikhî hükmü de etkilemiştir.

Bu kalıplarda gelen/okunan başka örnekler de bulunmaktadır.⁴¹⁵

⁴¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309-310.

⁴¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/309.

⁴¹³ Bk. Mahmud Salah Muhammed Ferruh, *el-Kıraatu's-Şâzze İnde'-Usûliyyine ve Eseruha fi İhtilafi'l-Fukahai*, (Basılmamış yüksek Lisans Tezi), Gazze 2010, s. 17.

⁴¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/434.

⁴¹⁵ Bk. Âl-i İmrân, 3/79, 3/79; Meryem, 19/67; el-Kasas, 28/82; Muhammed, 47/22; el-Cin, 72/5.

1. 3. Sülâsî Mezîd Fiilin, Sülâsî Mücerred Fiil anlamında Kullanılması

Kur'ân'ın bazı âyetlerinde bir kısım fiiller, sülâsî mezîd vezinle gelirken, aynı fiil, sülâsî mücerred vezinle veya anlamında da geldiğine şahit olunmaktadır.

1. 3. 1. "تَفَاعُلٌ" Babının, Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili sadece 1 adet mezîd fiil, sülâsî fiil vezni anlamında da kullanılmıştır.

Örnek:

{ وَاتَّقُوا اللَّهَ الَّذِي تَسَاءَلُونَ بِهِ وَالْأَرْحَامَ }

“Allah'tan ve akrabalık haklarına riâyetsizlikten de sakının.” (en-Nisâ 4/1).

Zemahşerî, yukarıdaki âyette geçen “تَسَاءَلُونَ” fiili üzerinde uzun uzun durarak, sarfî tahlilini yapmıştır. Fakat müfessirin yorumlarına geçmeden evvel şunu söylemek yerinde olacaktır. Söz konusu olan fiil, “تَسَاءَلٌ - يَتَسَاءَلُونَ - تَسَاءَلُونَ” babından ve müşareket bildiren mezîd vezninde bir fiildir.

Zemahşerî, “تَسَاءَلُونَ” fiili, “تَسَاءَلُونَ” şeklinde şeddeli olduğunu ve aslı ise “تَتَسَاءَلُونَ” şeklinde olduğunu söylemiştir.⁴¹⁶

Bu durumda, kelimedede var olan iki “tâ” harfinden biri, “sin” harfine idgam⁴¹⁷ yoluyla katılmıştır ve kelime, “تَسَاءَلُونَ” şeklini almış ve bu şekilde kıraat edilmiştir. Gerçi ikinci “tâ” harfinin, kelimenin bünyesinden atılmasıyla kelime aynı zamanda “تَسَاءَلُونَ” şeklinde de kıraat edilmiştir. Bu durumda âyetin anlamı:

“... Allah'ın adını kullanarak ve akrabalığı ileri sürerek birbirinizden istekte bulunursunuz...” şeklinde olmaktadır.⁴¹⁸

Zemahşerî, yorumunu Arapların şu sözleriyle takviye etmektedir: Örneğin adam şöyle der: “Allah için ve aramızdaki rahîm/akrabalık bağı için bu işi yapacağım.” Bunu söylerken şefkat ve merhamet duygusunu dikkate alarak, bu maksatla söyler. Aynı şekilde “Allah adına ve akrabalık hatırına senden şu işi görmeni, şu ihtiyacı karşılamamı istiyorum.” cümlesi de böyledir.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/6; İsbahânî, a.g.e., s. 175; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/289; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 118; İbn Zencele, a.g.e., s. 188; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 256; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II/247.

⁴¹⁷ İdgam: İki harfin birleşmesi demektir. Yani aynı olan iki harfin birbirine katılması demektir.

⁴¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/6; İsbahânî, a.g.e., s. 175; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/289; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 118; İbn Zencele, a.g.e., s. 188; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 256.

⁴¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/6.

Zemahşerî, daha sonra söz konusu olan fiilin, aynı zamanda تَسْتَلُونَ şeklinde sülâsî mücerred kalıbından da geldiğini söylemiş ve bu durumda kelime, daha önce bulunan müşareket anlamı bulunmamaktadır, demiştir. Nitekim Zemahşerî, “تَسَاءَلُونَ” kalıbının, “تَسْتَلُونَ” kalıbın yerine kullanıldığını söylemiştir.⁴²⁰

Bu durumda fiilin ifade edeceği anlam:

“... Allah’ın adını kullanarak ve akrabalığı ileri sürerek istekte bulunursunuz...” şeklinde olmaktadır.⁴²¹

Dikkat edilirse veznin bu son yorumunda, müşareket bulunmamaktadır. Dolayısıyla daha önceki durumda istek karşılıklı iken, bu son durumda istek karşılıklı değil, tek taraflıdır.

Her iki fiil vezinleri göz önüne alındığında âyetin anlamı, şu şekilde olmaktadır.

Fiil, mezîd kalıbında geldiğinde âyetin anlamı:

“... Adını anarak **birbirinizden dilek ve istekte bulunduğunuz** Allah'tan ve akrabalık haklarına riâyetsizlikten de sakının...” şeklinde olurken, sülâsî mücerred kalıbında geldiğinde ise anlamı:

“... Adını anarak **dilek ve istekte bulunduğunuz** Allah'tan ve akrabalık haklarına riâyetsizlikten de sakının...” şeklinde olacaktır.⁴²²

Burada müfessir fiil vezinleri yorumlarken, Arap dilinden örnekler delîl getirerek görüşünü desteklemiştir.

2. 3. 2. "تَفْعِيلٌ" Babının, Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 30 adet sülâsî fiil, mezîd fiil olarak *tefil* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{إِنَّ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا وَاسْتَكْبَرُوا عَنْهَا لَا تُفْتَحُ لَهُمْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ}

"Bizim âyetlerimizi yalanlayıp da onlara karşı kibirlenmeye kalkışanlar var ya, işte onlara göğün kapıları açılmayacak." (el-A'râf 7/40).

Tefil babından gelen “تَفْتَحُ” fiili, müfessir tarafından değişik vezinlerde geldiğini söylenmiştir. Kelime “تَفْتَحُ” şeddeli olarak ve “tâ” harfiyle görüldüğü gibi gelirken, aynı

⁴²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/6.

⁴²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/6.

⁴²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/6.

babtan olmakla birlikte “يَفْتَحُ” “yâ” harfiyle ve yine şeddeli olarak da gelmiştir. Söz konusu kelime aynı zamanda “tâ” harfiyle sülâsî mücerred olarak “تَفْتَحُ” veya “yâ” harfiyle “يَفْتَحُ” olarak şeddesiz malum/etken fiil olarak da gelmiştir.⁴²³

Konunun daha güzel bir şekilde anlaşılması için, Zemahşerî'nin yapmış olduğu âyetin yorumu verilecektir: "Âyetlerimizi yalanlayıp, onlara karşı büyüklük taslayanlara, gök kapıları açılmayacak." yani onların herhangi salih bir ameli semaya çıkmayacak, yükselmeyecektir."⁴²⁴ Burada müellif, semanın açılmaması kısmını amelin kabul olmamasına yormuş ve bunu Kur'ân'dan "إِنِّيهِ يَصْنَعُ الْكَلِمَ الطَّيِّبَ وَالْعَمَلُ الصَّالِحَ يَرْفَعُهُ/Güzel sözler O'na yükselir; iyi işleri de O yukarıya çıkarır." (Fâtır 35/10), " كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي نَافِئَةٍ/Hayır, hayır! Şüphe yok ki erdem sahiplerinin kaydı illiyyîn'dedir." (el-Mutaffifin 83/18) âyetleriyle desteklemiştir.⁴²⁵ Zemahşerî'nin yapmış olduğu bu yorumu destekler mahiyette başka âlimlerin benzer yorumlarını görmek mümkündür.⁴²⁶ Zemahşerî, cennetin gökte olduğunu söyleyerek bir başka yorum da şu şekilde yapmıştır: “Cennete girmeleri için onların semaya, göğe çıkmalarına izin verilemeyeceği gibi, oraya çıkmak için onlar adına kapıları bile çalınmaz, erişmeleri bile söz konusu değildir...”⁴²⁷ Bir başka yorumu da: "Müminlerin ruhlarının semaya, varacakları yere çıktığı gibi, bunların ölümleri halinde, ruhları oraya çıkmayacak, yükselmeyecektir."⁴²⁸ şeklindedir. Diğer bir yorum ise: "Onların üzerine bereket indirilemeyeceği gibi, onlara imdat da olunmaz."⁴²⁹ şeklide verilmiştir. Müfessir, bu son yorumunu şu âyetle destekler: " فَفَتَحْنَا أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِمَاءٍ مُنْهَمِرٍ/Derken, göğün kapılarını bardaktan boşanırcasına inen bir yağmura, berekete açtık." (el-Kamer 54/11).

Zemahşerî'nin, yapmış olduğu farklı yorumlara dayanarak, vezinlerin taşımış olduğu ve Kur'ân âyetlerinin yorumuna etkisini şu şekilde îrâd etmek mümkündür:

Fiil, “تَفْتَحُ” veya “يَفْتَحُ” mezîd ve meçhul/edilgen bir vezinde okunduğunda, fiilin fâili belli olmamakla birlikte, herhangi bir şeyin, nesnenin "açılmaması" anlamında gelmektedir. “Tâ” ile okuyanların delîl i “أَبْوَابُ” kelimesinin müennes olmasından dolayıdır. Çünkü bu kelime çoğuldur ve çoğullar da müennestirler, “yâ” ile okuyanların

⁴²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/441-442.

⁴²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/441.

⁴²⁵ Zemahşerî, *el-Keş şâf*, II/441.

⁴²⁶ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 154; İbn Zencele, a.g.e., s. 282.

⁴²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/441.

⁴²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/441.

⁴²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/441.

kanıtı ise, her ne kadar naip fâil yani fâilin yerine geçen kelime müennes olsa da aralarında fâsıla olduğundan dolayı fiil müzekker kalıbında gelebilir, çünkü fâsıla müennes alâmetine bedeldir demişler.⁴³⁰ Birinci görüşe “ وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا / cennetin kapıları açılmış olacak” (ez-Zümmer 39/73) âyetini delîl getirilirken, ikinci görüş de şu şekilde takviye edilir: Kur’ân'da her iki şekilde de kullanım epey mevcuttur ve şu âyetler buna örnektirler; “لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَاؤها”/Kurbanların ne etleri ne de kanları Allah'a ulaşır." (el-Hacc 22/37), “يَوْمَ تَبْيَضُّ وُجُوهٌ وَتَسْوَدُّ وُجُوهٌ”/Bir gün ki nice yüzler ağaracak, nice yüzler de kararacaktır." (Âl-i İmrân 3/106).

Görüldüğü gibi, ilk âyette bulunan fiilin fâili müennes olmasına rağmen, fiil kendisi müzekker gelmiştir. İkincisinde ise fiil ile fâil uyumlu bir şekilde müennes gelmiştir.⁴³¹ Fakat anılan fiil “تَفْتَحُ” veya “يَفْتَحُ” vezniyle malum/etken okunduğu halde fâil belli olmakla beraber, birbirinden farklıdır. Çünkü “تَفْتَحُ” “tâ” ile okunduğu zaman müennes kalıbında olup, âyette daha önce geçen, “آيَاتِنَا/âyetlerimiz” anlamında olan lafz-ı celile racidir ki, âyetin anlamı:

"... Âyetlerimiz onlara sema, göğün kapılarını açmazlar..." şeklinde olacaktır.⁴³² Âyet, “يَفْتَحُ” “yâ” ile okunduğu zaman da müzekker kalıbında olup, yüce Allah'a raci’dir ve âyet:

"... Allah, âyetlerini yalanlayan, böhürlenip büyüklük taslayanlara semanın-cennetin, bereketin- kapılarını açmaz..." anlamına gelmektedir.⁴³³

Örnek: II.

{أَفِيهِذَا الْحَدِيثِ أَنْتُمْ مُذْهَبُونَ وَتَجْعَلُونَ رِزْقَكُمْ أَنَّكُمْ تُكَذِّبُونَ}

“Şimdi siz bu sözü mü küçümsüyorsunuz!.. Size verilen rızka yalanlamayla mı karşılık veriyorsunuz!” (el-Vâkıa 56/81-82).

Zemahşerî, âyette gelen “تُكَذِّبُونَ” fiili, Mushaf’ta geldiği gibi mezîd fiil kalıbında geldiği gibi, sülâsî mücerred olarak “يُكَذِّبُونَ” fiil kalıbından da geldiğini söylemiştir.⁴³⁴

Zemahşerî, birinci vezne göre âyetin anlamının:

“... Size verilen rızka, Allah’ın kelâmı olan Kur’ân’a, sihirdir, Şiirdir, iffirâdır diye **yalan söyleyerek mi** karşılık veriyorsunuz... Veya “... Sizler şükürünüzün yerine yalan

⁴³⁰ İbn Zencele, a.g.e., s. 282.

⁴³¹ İbn Zencele, a.g.e., s. 282.

⁴³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/441.

⁴³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/441.

⁴³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/39.

söylemekte mi bulunuyorsunuz? Şu ve şu gezegen şu ve şu yıldız sayesinde bize yağmur yağdı diyorsunuz...”, şeklinde olacağını söylemiştir.⁴³⁵

İkinci vezne göre ise yani Mushaf'ta geldiği gibi ise muzaf mahzûf olup âyetin takdiri şu şekilde olacaktır:

“وَتَجْعَلُونَ شُكْرَ رِزْقِكُمُ التَّكْذِيبَ” anlamı ise, “... Size verilen rızka karşılık şükür etmeniz gerekirken, yalanlamayla mı karşılık veriyorsunuz...” yani yalanı şükürün yerine koydunuz. Hz. Ali ise âyete şu takdiri vermiştir:

“وَتَجْعَلُونَ شُكْرَكُمْ أَنْتُمْ تُكْذِبُونَ/siz şükürünüzü yalanlayarak mı ifa ediyorsunuz...” Mezîd vezindeki kıraat, Hz. Peygamberin de kıraati olduğunu söylenmiştir.⁴³⁶ Âyetin anlamı da şu şekilde gelmiştir:

“... Size verilen Kur’ân nimetine karşılık şükür etmeniz gerekirken, yalanlamayla mı karşılık veriyorsunuz...”⁴³⁷

Zemahşerî burada, vezinlerin değişimine neden olan farklı kıraatlere değinmiş; ancak o, vezinler arasında sarahaten bir tercihte bulunmasa da “mezîd vezni Hz. Peygamberin de kıraatidir.” sözü, zımnen sanki mezîd vezni tercih etmiş gibi görünmektedir. Ardından vezinlerin değişik versiyonlara değinmiş, farklı anlamlar yüklemiş ve vermiş olduğu anlamlara farklı te’villerle destek vermiştir. Bunlardan birisi de Hz. Ali’den aktarmış olduğu tevildir.

Örnek: III.

{وَأِذْ أَسْرَ النَّبِيُّ إِلَىٰ بَعْضِ أَرْوَاجِهِ حَدِيثًا فَلَمَّا نَبَّأَتْ بِهِ وَأَظْهَرَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ عَرَفَ بَعْضَهُ وَأَعْرَضَ عَنْ بَعْضِ}

“Hani Peygamber eşlerinden birine gizli bir şey söylemişti. Eşi bunu başkalarına aktarıp Allah da durumu Peygamber'e açıklayınca Peygamber bunun bir kısmını anlattı, bir kısmından vazgeçti.” (et-Tahrîm 66/3).

Âyette bulunan “عرف” kelimesi, iki vezinde geldiğini, Zemahşerî tarafında söylenmiştir. Birinci vezin, Mushaf'ta yazılı olarak geldiği gibi “عَرَفَ” şeklinde mezîd fiil ve *tef'il* babından, ikinci ise “عَرَفَ” şeklinde mücerred fiil vezninde ve sülâsî babından gelmiştir.⁴³⁸

⁴³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/39.

⁴³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/39.

⁴³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/39.

⁴³⁸ Zemahşerî, a.g.e., VI/158.

Âyette geçen kelime, mezîd fiil vezninde “عَرَفَ” şeklinde geldiğinde “عَرَفَ-يُعَرِّفُ” babından olup; “bildirmek, haber vermek, tanıtmak, tanıştırmak, belirlemek” gibi anlamları ihtiva etmektedir.⁴³⁹

Bu durumda âyetin anlamı:

“... Resûlullah’ın, sırrını ifşa eden hanımına, Allah’ın kendisine haber verdiği konulardan bir kısmını **bildirdi...**”⁴⁴⁰ şeklinde olurken, mücerred vezninde “عَرَفَ” şeklinde geldiğinde ise fiil, “عَرَفَ - يَعْرفُ - مَعْرِفَةٌ/عَرَفْنَا” babından olup; “tanımak, ayırt etmek, bilmek, farkında olmak, anlamak, idrak etmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁴¹

Bu durumda âyetin anlamı: “... Resûlullah’ın, sırrını ifşa eden hanımına, sır olarak söylemiş olduğu şeylerin hepsini **bilmişti/biliyordu**, ona ne söylediğinin **farkındaydı...**”⁴⁴² şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, farklı vezinlerin anlamına dikkat çekmiş ve şunları söylemiştir: “Âyette geçen kelime, “عَرَفَ” diye geldiğinde, âyetin anlamı: “... Resûlullah’ın, sırrını ifşa eden hanımına, Allah’ın kendisine bildirdiği konulardan bir kısmını **bildirdiği/söylediği** bir kısmını da söylemediği zikredilmektedir. Bu da Resûlullah’ın üstün ahlakını göstermektedir...” şeklinde demiş ve ardından Ebû Sufyan’dan, şu sözü nakil etmiştir: “مَا زَالَ التَّعَافُلُ مِنْ فَعْلِ الْكِرَامِ/Bazı şeylere göz yummak, görmemezlikten gelmek, ancak kerem sahibi kişilerin işidir.”⁴⁴³

Fiil “عَرَفَ” şeklinde geldiğinde ise anlam: “... Resûlullah’ın, sırrını ifşa eden hanımına, Allah’ın kendisine bildirdiği konulardan/sırlardan bir kısmına karşılık, onu **cezalandırdığı**,⁴⁴⁴ bir kısmından da, vazgeçtiği...”⁴⁴⁵ şeklinde olmaktadır” dedikten sonra, “عَرَفَ” veznin cezalandırmakla olan ilişkisini, Arapların şu sözleri ile teyit etmiştir: “لَأَعْرِفَنَّ لَكَ ذَلِكَ وَقَدْ عَرَفْتُ مَا صَنَعْتَ” yani “Bunu sana göstereceğim, ne yaptığını bilirim.” dolayısıyla bu sözler tehdit içermektedir. Tehdit de ancak cezalandırmak şekliyle gerçekleşmektedir. Yukarıda serdedilen sözlerden sanki “Sen yaptığından dolayı cezalandırılacaksın.” gibi bir anlam ortaya çıkacaktır. Müfessir, daha sonra,

⁴³⁹ Cevherî, a.g.e., I/1402; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 328-329; Güneş, a.g.e., s. 772.

⁴⁴⁰ Taberî, a.g.e., XXIII/92; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, II/76.

⁴⁴¹ Cevherî, a.g.e., I/1402; Râgıb el-İsfehânî, a.g.e., s. 328-329; Güneş, a.g.e., s. 772.

⁴⁴² Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, II/76

⁴⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/158.

⁴⁴⁴ Burada geçen cezadan maksat, Resulullah’ın, Hafsayı boşamasıdır (Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/158; Taberî, a.g.e., XXIII/91-92).

⁴⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/158.

Kur'ân'da bu tür tehditlerin çok olduğunu söylemiş ve şu âyeti örnek olarak sunmuştur: “أُولَئِكَ الَّذِينَ يَعْلَمُ اللَّهُ مَا فِي قُلُوبِهِمْ”/Onlar, kalplerindeki Allah'ın bildiği kimselerdir.” (en-Nisâ 4/63).

Zemahşerî, vezinlerin farklılığına dikkat çekmiş ve söz konusu vezinlerin ne gibi anlam değişikliklerine uğradıklarını açıklamış ve ardından bu anlam değişiklikleri âyetten ve Arap dilinden örnekler getirerek, sağlam temellere oturtmuştur. Ancak burada dikkat çeken husus, mücerred fiil veznine yüklenen anlamdır. Çünkü lugatlerde pek rastlanmayan bir anlam yüklenmiştir. O da “عَرَفَ” fiiline “cezalandırmak” anlamının verilmesidir. Bu anlamı sadece *el-Keşşâf* ta değil diğer birçok tefsîrlerde ve kıraatle ilgili eserlerde de görmek mümkündür.⁴⁴⁶ Nitekim âyetin bağlamını göz önüne alındığında, “عَرَفَ” fiiline, “bilmek, öğrenmek” gibi anlamlar yüklemek, sağlıklı bir davranış olmamaktadır. Çünkü böyle bir anlam yüklendiğinde âyetin anlamı “... Allah da durumu Resûlüne bildirince Resûl bunun bir kısmını bildi, bir kısmını ise bilmedi...” şeklinde olacaktır. Oysa söz konusu olan konu, Allah tarafından Peygamber'e açıklanmıştı, dolayısıyla Peygamber'in bir kısmını bilip bir kısmını bilmemesi mümkün değildir. Bu durumda “عَرَفَ” fiiline “cezalandırmak” anlamının verilmesi daha uygundur.⁴⁴⁷ Nitekim ez-Zeccâc, bu şekildeki yoruma “**güzel, apaçık**” yorum diyerek, teyit etmiştir.⁴⁴⁸

Örnek: IV.

{وَإِذَا الْبِحَارُ فُجِّرَتْ}

“Denizler yükselip birbirine katıldığında.” (el-İnfitar 82/2).

Âyette gelen “فُجِّرَتْ” kelimesi, mezîd bir meçhul fiil vezninde gelmiştir. Ancak Zemahşerî, söz konusu olan kelime, aynı zamanda malum ve mücerred vezninden de geldiğini söylemiştir.⁴⁴⁹

Zemahşerî, ilk vezne göre âyeti şu şekilde yorumlamıştır: “Denizlerin arası açılıp birbirine karışacak, tatlı olan su, tuzlu olana karışacaktır. Dolayısıyla denizlerin arasında

⁴⁴⁶ Bk. Ferrâ, a.g.e., III/166; Taberî, a.g.e., XXIII/91-92; Râzî, a.g.e., XXX/43; Ezherî, *Meâni 'l-kıraat*, II/76; İbn Ebî Meryem, a.g.e., 780-781.

⁴⁴⁷ Muhaysin, *el-Kıraat*, I/602.

⁴⁴⁸ İbn Zencele, a.g.e., s. 713.

⁴⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/329.

bulunan ve birbirine karışmalarını önleyen sınırlar⁴⁵⁰ kalkacak, tüm denizler birleşerek tek deniz haline gelecektir.”⁴⁵¹

Zemahşerî, ikinci vezin olan ve sülâsî fiil vezninde gelen fiilin anlamı ise şu şekilde olacağını söylemiştir: “Bu vezne göre fiilin mastarı, haddi aşmak, zulüm etmek, zorbalık yapmak gibi anlamlara gelir. Dolayısıyla aralarından sınırın kalkmasıyla denizler birbirine katılmak suretiyle hadlerini aşarlar, sınırlarını geçerler”.⁴⁵²

Zemahşerî, bu şekilde âyeti yorumlamış ve bu yorumu yaparken, Rahman 20. âyetinde geçen “لَا يُغَيِّرَانِ” kelimesine dikkat çekmiş, daha sonra “الفجور البغي” ile kelimelerinin kardeş/benzer olduklarını söylemiştir.⁴⁵³

Burada Zemahşerî, mezîd fiil veznine “açmak, açılmak” anlamını verirken, mücerred veznine, “haddi aşmak, sınırı geçmek” gibi anlamlar vermiştir. Bunu yaparken de başka âyetlerden ve kendinden önceki âlimlerin görüşlerinden delil ler sunmuştur.

Bu vezinde gelen başka örnekler de mevcut olmasına rağmen, yukarıda açıklamaları verilen örneklerle iktifâ edilmiştir.⁴⁵⁴

1. 3. 3. "إِفْعَالٌ" Babının, Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 18 adet mezîd fiil *if'al* babı, sülâsî fiil vezni anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{ وَجَعَلْ لَكُمْ سَرَابِيْلَ تَقِيْكُمْ الْحَرَّ وَسَرَابِيْلَ تَقِيْكُمْ بِأَسْكُمْ كَذٰلِكَ يُتِمُّ نِعْمَتَهُ عَلَيْكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْلِمُوْنَ }

“Size sıcağa karşı kendinizi koruyacak elbiseler, maruz kalabileceğiniz düşman gücünden sizi muhafaza edecek zırhlar yapma imkânı verdi. Böylece Allah’a teslimiyet göstererseniz diye size nimetini tamamlar.” (en-Nahl 16/81).

Âyetin sonunda gelen fiil, sülâsî mezîd vezninde *tef'il* babından gelmiştir. Zemahşerî, söz konusu fiilin bu şekilde geldiği gibi, sülâsî mücerred vezninden de geleceğini söylemiştir.⁴⁵⁵

⁴⁵⁰ Bk. (بَيْنَهُمَا بَرْزَخٌ لَا يَبْغِيَانِ) er-Rahman, 55/20.

⁴⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/329.

⁴⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/329.

⁴⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/329.

⁴⁵⁴ I/267, I/513, I/526, I/575; II/339, II/410, II/518, II/560; III/401, III/423, III/585; IV/374; V/118, V/169, V/255, V/305, V/366, V/515, V/603, V/647; VI/26, VI/111, VI/125, VI/329, VI/357, VI/390, VI/420.

⁴⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/459-460.

Fiil, mezîd olarak geldiğinde “أَسْلَمَ - يُسَلِّمُ - إِسْلَامًا” babından olup; Müslüman olmak, İslâmiyet’e girmek, teslim olmak, boyun eğmek ve teslim etmek gibi anlamlara gelmektedir. Örneğin: “أَسْلَمَ أَمْرَهُ إِلَى اللَّهِ” denildiğinde bu, “işini Allah’a bırakmak” anlamında, “أَسْلَمَ وَجْهَهُ إِلَى اللَّهِ” denildiğinde bu, “Allah’a boyun eğmek, kendini teslim etmek” anlamında, “أَسْلَمَ رُوحَهُ” denildiğinde ise bu, “ölmek, ruhunu teslim etmek” anlamında olmaktadır.⁴⁵⁶ Nitekim Kur’ân’da şu âyetler bu anlamlarda kullanılmıştır:

“وَأَلْقُوا إِلَى اللَّهِ يَوْمَئِذٍ السَّلْمَ”/Onlar da artık ister istemez Allah'a teslim olurlar”,

فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا
/Hayır, rabbine ant olsun ki, aralarında çıkan anlaşmazlık hususunda seni hakem kılıp sonra da verdiğin hükümden içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın **kabullenmedikçe ve boyun eğip teslim olmadıkça** iman etmiş olmazlar.” (en-Nisâ 4/65; ayrıca şu âyetlere de bk. Yusuf 12/101, el-Mâide 5/44), “فَلَمَّا أَسْلَمُوا وَتَلَّ لِلْجَبِينِ/Her ikisi de/İbrâhîm, İsmâîl (ilâhî buyruğa) **teslim olunca** ve babası onu yüz üstü yatırınca.” (es-Saffat 37/103).

Fiil, mezîd değil de mücerred fiil vezninde geldiğinde “سَلِمَ - يُسَلِّمُ - سَلَامَةً” babından olup mastarı, “Kurtulmak, hasar görmemiş olmak, emniyette/güvende olmak, uzak olmak, kusursuz olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁵⁷ Kur’ân’da bu anlama gelen âyetler de mevcuttur: “سَلَامٌ قَوْلًا مِنْ رَبِّ رَحِيمٍ/Engin merhamet sahibi rabbden gelen söz şu olacak: Selâm size!” (Yâsîn 36/58), “مَلَائِكَةٌ عَلَيْهِمْ سَلَامٌ مِمَّا صَدَرَتْكُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ /Melekler de "Sabretmenize karşılık elde ettiğiniz **esenlik** daim olsun! Dünya yurdunun sonu ne güzel oldu!" diyerek her kapıdan onların yanına girerler.”⁴⁵⁸

Âyette bulunan fiilin anlamına gelince Mushaf’ta olduğu şekilde yani mezîd fiil olarak *if’al* babından geldiği zaman Zemahşerî, “Bununla demek istenen şey; sizin kendisinde nimetlerini taşıyarak üzerinize artırmanızı dilemeniz, böyle O’na iman edip tüm emir ve yasaklarına boyun eğesiniz dıyedir.”⁴⁵⁹ demiştir. Dolayısıyla müfessir burada fiile; “teslim olmak, boyun eğmek, itaat etmek” gibi anlamlar yüklemiştir.⁴⁶⁰

Fiil, mücerred fiil olarak geldiğinde ise Zemahşerî, “selamet/kurtuluş” kökünden alınmış olmakta olduğunu söylemiş ve bu durumda âyete üç şekilde anlam vermiştir: İlki “Şükredesiniz de bu sayede azaptan kurtulasınız diye” demektir. İkincisi: “Kalpleriniz

⁴⁵⁶ Cevherî a.g.e., IV/1950-1953; Semîn el-Halebî, a.g.e., II/215-219; Güneş, a.g.e., s. 583.

⁴⁵⁷ Cevherî a.g.e., IV/1950-1953; Semîn el-Halebî, a.g.e., II/215-219; Güneş, a.g.e., s. 583.

⁴⁵⁸ er-Ra’d, 13/24; ayrıca bk. Tâhâ, 20/47, el-Kadir, 97/5, ez-Zuhruf, 43/89, es-Saffat, 37/79.

⁴⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/459-460.

⁴⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/459-460.

şirkten kurtulmuş olsun diyedir” demektir. Üçüncü ve son anlam ise, “Savaş sırasında düşmanâ karşı savaşırken, giyeceğiniz zırhlar sayesinde daha az bir yaralanma ile kurtulursunuz” demektir⁴⁶¹ demiştir. Burada Zemahşerî, fiile “selamet, kurtulmak”, gibi anlamlar yüklemiştir.

Âyetin anlamı her iki vezin göz önüne alındığında şu şekilde olmaktadır:

Fiil, mezîd olarak ele alındığında âyetin anlamı:

“...Böylece Allah’a teslimiyet göstereseniz diye size nimetini tamamlar...” şeklinde olurken, mücerred olarak ele alındığında ise âyetin anlamı:

“...Böylece Allah’a teslimiyet göstereseniz diye kalpleriniz şirkten/kendiniz azaptan/az bir yaralama ile kurtulmuş olsun diye size nimetini tamamlar...” şeklinde olmaktadır.⁴⁶²

Dikkat edilirse Zemahşerî, her iki fiil vezinlerin anlam farklılıklarına da işaret etmiş, fakat herhangi bir vezni tercih etmediği gibi, vezinlere yüklemiş olduğu farklı anlamı desteklemek için de herhangi bir delil de arz etmemiştir. Ancak yukarıda vezinlerin farklı varyantlarının⁴⁶³ sözlük anlamları verilirken, söz konusu olan anlam farklılıkları da böylece tespit edilmiş oldu.

Örnek: II.

{ إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا لِنُجْزِي كُلَّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَى }

“Onu adeta kendimden bile gizliyorsam da herkesin yapıp ettiğinin karşılığını görmesi için kıyâmet mutlaka gelecektir.” (Tâhâ 20/15).

Âyette geçen ve “Onu âdeta kendimden bile gizliyorsam da” diye tefsîr edilen “أَكَادُ أُخْفِيهَا” cümlesinde bulunan “أخفيها” kelimesi, mezîd vezninde gelen ve “أخفى - يُخفى - ” şeklinde *if’al* babından bir fiildir. Zemahşerî, bu mezîd fiilin aynı zamanda Ebû Derdâ ve Saîd b. Cübeyr’den rivâyetle, “أخفيها”, من خفاه إذا أظهره, mücerred fiil olarak da geldiğini ve mastarı “açıklamak” anlamına geleceğini söylemiştir.⁴⁶⁴

Zemahşerî, söz konusu olan mücerred fiilin mastarına yüklemiş olduğu “açıklamak” anlamını, aşağıdaki şiiri şahit getirerek desteklemiştir:

⁴⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/459-460.

⁴⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/459-460.

⁴⁶³ Bir dil içindeki her türlü çeşitlenme, değişke.

⁴⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/73.

465 ” فَإِنْ تُدْفِنُوا الدَّاءَ لَا نُخْفِيهِ وَإِنْ تَبَعْتُوا الْحَرْبَ لَا نَنْقُذُ “

Gerçekten hastalığı gizlerseniz, biz onu açığa çıkaracak değiliz.

Fakat savaş çıkarmak isterseniz. Biz de oturacak değiliz.

Şiirde geçen “الدَّاءُ” kelimesi, “hastalık” şeklinde tercüme edilmiştir; fakat burada kastedilen maddî hastalık değil, buğz, kin, nefret ve düşmanlık gibi manevî hastalıktır. Çünkü her iki çeşit hastalık da insanoğluna zarar veren şeylerdir.⁴⁶⁶ Nitekim Semîn el-Hâlebî de bu anlamı ispat anlamında şu hadîsi îrâd etmiştir: “أَوْ تَخْتَفُوا بِقَلَا” yani “fasulyeyi çıkarıyorsunuz.”⁴⁶⁷ Nitekim Ebû Hayyân da “أَخْفِيهَا” fiili, zıt/karşıt anlamları içeren fiillerden olduğunu söyleyerek bunun hem “gizlemek” hem de “açıklamak, açığa çıkarmak” anlamlara gelebileceğini söylerken, aynı zamanda Ebû Übeyde den خَفَيْتُ بِمَعْنَى وَاحِدٍ yani “bu iki fiil vezinlerinin aynı anlama geleceğini” nakilde bulunmuştur.⁴⁶⁸

Âyette geçen fiil mezîd okunduğunda Zemahşerî:

“... Onu âdetâ kendimden bile gizliyorsam da...” şeklinde bir anlam verirken, mücerred vezinde okunduğunda ise:

“... Nerdeyse ben onu ortaya çıkaracağım ki...” şeklinde bir anlam vermiştir.⁴⁶⁹

Zemahşerî, âyette geçen fiil, *if’al* babından mezîd olarak geldiği gibi, aynı zamanda mücerred vezinden de geldiğini söylemiştir. Fakat vezinler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. İki farklı vezinlere de farklı anlamlar yüklemiş ve Arap şiirinden şahit getirerek, söz konusu olan anlamları teyit etmiştir. Nitekim müfessir’den önce ve sonraki tefsîrlerde de vezinlere yüklenen farklı anlamlar görmek mümkündür.⁴⁷⁰

Örnek: III.

{ وَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا تُفْسِدُوا فِي الْيَتَامَىٰ فَانكِسُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ التَّسَاءِ }

“Yetim kimselerin hakkını gözetmenizden korkarsanız hoşunuza giden baynlarla evlenin.” (en-Nisâ 4/3).

⁴⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/73; Râzî, a.g.e., XXII/22; Ebû Hayyân, a.g.e., VI/218; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/518.

⁴⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/73; Ebû Hayyân, a.g.e., VI/218; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/518.

⁴⁶⁷ Semîn el-Halebî, a.g.e., I/518.

⁴⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/73; Ebû Hayyân, a.g.e., VI/218.

⁴⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/73.

⁴⁷⁰ Taberî, a.g.e., XVI/34; Ebû Hayyân, a.g.e., VI/218; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/518.

Âyette geçen ve “riâyet etmemek” diye anlamlandırılan “تَقْسِطُوا” kelimesi, mezîd fiil olup, *if’al* babından gelmiştir. Zemahşerî, bu fiilin İbrâhîm en-Nehaî tarafından “تَقْسِطُوا” diye sülâsî mücerred fiil olarak da okunduğunu söylemiştir.⁴⁷¹

Ve zinlerin anlamına geçmeden önce âyetin doğru bir şekilde anlaşılması için Zemahşerî’nin, yapmış olduğu ve bir mukadime şeklindeki kısa izahatlarını vermekte yarar vardır. Ayrıca bu izahatlar aynı zamanda âyetin nüzûl sebebi mahiyetindedir.

“Yetimler ve onların mallarını haksız yere yemekle ilgili âyet inince, özellikle yetim mallarının yenmesinin çok büyük bir günah olduğu, o âyette belirtilince, veliler korkmaya başladılar. Çünkü yetim haklarına riâyet etmemeleri, âdil davranmamaları halinde, o büyük vebalin ve cezanın gelip kendilerini bulacağından endişeye kapıldılar. Bundan böyle yetimlere ilişkin bir velâyeti, sorumluluğu üstlenmeyi kabullenmekten çekinmeye başladılar. Oysaki bu manâda bir sorumluluk almayı ağır bir görev ve sorumluluk olarak görüp, bu sorumluluğu almaktan kaçınanlar arasında on, sekiz veya altı tane karısı bulunanlar olabilir. Eşlerinin hakları var mıdır yok mudur, akıllarına bile getirmemekte, aralarında âdil davranmayı da gözetmemektedirler. İşte bunun içindir ki, mademki yetim haklarında adaleti terk etme konusunda endişeleniyorsunuz ve bundan ötürü sorumluluk üstlenmekten çekiniyorsunuz,⁴⁷² öyleyse kadınlar arasındaki adaletsizce uygulamalarınızdan da korkun. Bundan böyle evleneceğiniz kadınların sayılarını azaltın mesajı verilmektedir. Çünkü alacağı bir sorumluluk sebebiyle işleyeceği bir günahı ve suç işlemekten dolayı sıkıntı yaşayan ve bundan ötürü tövbe eden bir kimse, bakıyorsunuz, bunun benzeri bir başka suç ve günah işliyor; ama o konuda kaçınıyor, bundan ötürü de tövbe de etmiyor. Oysa aynı şekilde o işlediği günahı ve günahı da zorlanması ve kaçınması gerektiği gibi, onlardan dolayı da tövbe etmesi gerekir. Çünkü yapılan davranış, çirkin bir iştir. Kaldı ki çirkinlik ve iğrençlik her günah için geçerlidir.”⁴⁷³

Bununla ilgili yapılan bir yorum da şöyledir, diyor müfessir:

“Yetimler konusunda titizlik ve hassasiyet gösteren, onlarla ilgili bir sorumluluk üstlenmeyi çok ağır bir vebal olarak gören bu adamlar, bu defa zina fiilini işlemekten geri durmuyorlardı. İşte bunun için onlara denilen şudur: ‘Eğer siz, yetimlerin hakları

⁴⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/15.

⁴⁷² Kaçınıyorsunuz, çekiniyorsunuz.

⁴⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/15.

konusunda bir haksızlık yapacağınızdan korkup endişeye kapılıyorsanız, o takdirde, zina işlemekten de korkun, ondan da uzak durun. Kadınlardan, evlenmeniz helal olanlarla meşru nikâh kıyarak evlenin. Fakat haram sınırı etrafında dolanıp durmayın.’ Yapılan bir yorum da şöyledir: Adam, malı ve güzelliği de olan yetim bir kızcağız bulur. Ya da adam varlıklı olan bu yetim kızın velisidir. Onun mal varlığını bir başkasına kaptırmamak için o yetim kızla evlenir. Adamın beklisi o esnada on tane de eşi olabilir. Kadınları zayıflığı ve onları savunacak birilerinin olmaması hasebiyle, adam onlara karşı bir haksızlık yapabilir. Onların hakları hususunda yapılması gerekli olan şeyler konusunda ifrata ve aşırılığa da kaçabilir. Bütün bunlardan ötürü, adam bir korku ve endişe yaşamaya başlar. İşte bu durumdakilere denilir ki, Eğer yetim kızlara âdil davranmaktan korkarsanız, öyleyse onların dışında size, temiz, helal ve uygun olanlarla evlenin.”⁴⁷⁴

Âyette geçen “تَقْسِطُوا” kelimesi, iki şekilde geldiği daha önce izah edilmişti. Bunlardan ilki, Mushaf’ta geldiği şekliyle mezîd fiil vezninde “أَقْسَطَ - يُقْسِطُ - إِقْسَاطًا” babından olup mastarı; “âdil olmak, hakkı gözetmek, âdil davranmak”⁴⁷⁵ anlamlarına gelmektedir. Kur’ân’da:

“وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ”/herkese **hakkını veriniz**. Allah **hakkı yerine getirenleri** sever.” (el-Hucurât 49/9), “شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْأَقْسَاطِ”/Allah, **hak ve adaleti gözeterek** kendinden başka tanrı olmadığını bildirdi; melekler ve ilim sahipleri de bunu ikrar ettiler.” (Al-i İmrân 3/18) bulunan fiil vezinleri, bu anlamda kullanılmıştır.⁴⁷⁶

İkincisi ise sülâsî mücerred fiil olarak gelen ve “قَسَطَ - يُقْسِطُ - قَسَاطًا” babından olup; “zalim olmak, zulmetmek, adaletten sapmak”⁴⁷⁷ anlamlara gelmektedir. Kur’ân’da bulunan: “وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَبًا”/Hak yoldan sapanlar ise cehennemin yakıtı olmuşlardır.” (el-Cin 72/15) bu anlamda kullanılmıştır.⁴⁷⁸ Nitekim hikâye edildiğine göre; Zalim Haccac, bir gün Saîd b. Cübeyr’e, “Beni nasıl bulursun/bilirsin?” diye bir sual tevdi eder. Saîd b. Cübeyr, “أَقُولُ إِنَّكَ قَاسِطٌ عَدِلٌ” diye cevap verir. Hazır bulunanlar, Haccac adına sevinirler. Haccac ise onlara çıkışarak; “Ne kadar beyinsizsiniz! O beni zalim bir kâfir ve haktan sapan biri diye tarif etti.” diyerek şu âyetleri okudu: وَأَمَّا الْقَاسِطُونَ فَكَانُوا لِجَهَنَّمَ

⁴⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/15; Benzer yorumlar için, ayrıca bk. Taberî, a.g.e., VI/366.

⁴⁷⁵ Cevherî, a.g.e., III/1155; İsfehânî, a.g.e., s. 398; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/ 306.

⁴⁷⁶ Semîn el-Halebî, a.g.e., III/ 306.

⁴⁷⁷ Cevherî, a.g.e., III/1155; İsfehânî, a.g.e., s. 398; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/ 306.

⁴⁷⁸ Semîn el-Halebî, a.g.e., III/ 306.

ثُمَّ الَّذِينَ " **Hak yoldan sapanlar** ise cehennemın yakıtı olmuşlardır." (el-Cin 72/15), " كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَغْدُلُونَ /Ama yine de kâfir olanlar (putları) rablerine **eş/denk tutuyorlar.**" (el-En'âm 6/1).

Bu durumda âyetin genel anlamını şu şekilde izah etmek mümkündür:

Fiil, Mushaf'ta geldiği şekliyle mezîd fiil vezninde göz önüne alındığında, Zemahşerî, âyetin anlamı:

"... Haksızlık etmekten korkarsanız tek kadın veya mülkiyetinizde bulunan câriye ile yetinin. Bu, **adaletten ayrılmamanız** için en uygun olanıdır..." şeklinde olacağını söylerken, mücerred fiil olarak okunduğu şekil göz önüne alındığında ise âyetin anlamı:

"... Eğer, size helal olan kadınlarla evlenmenize rağmen helal yolu **çiğnemekten, tecavüzden/zulümden** korkarsanız..." şeklinde olacağını ifade etmektedir.⁴⁷⁹

Zemahşerî, âyetin ikinci yorumunu yaparken, "أَلَّا تُفْسِدُوا" fiil veznine, "**çiğnemekten, tecavüzden/zulümden** korkarsanız" anlamını vermiştir. Çünkü o, fiil üzerinde bulunan "la" edatını zaid/fazla olarak değerlendirmiş ve Kur'ân'dan şu âyeti "لئلا يعلم" şahit olarak getirmiştir.⁴⁸⁰ Bu durumda fiil, أَن تَفْسِدُوا şeklinde olur ki, yukarıda da açıklandığı gibi bu, "zulüm etmek, haktan ayrılmak"⁴⁸¹ gibi anlamlara gelmektedir.

Bu vezinde gelen başka misâller de mevcuttur.⁴⁸²

1. 3. 4. "مُفَاعَلَةٌ" Babının, Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 15 adet mezîd fiil *mufâale* babı, sülâsî fiil vezni anlamında da gelmiştir.

Örnek: I.

{ وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوَكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ }

"Mescit-i Haram civarında onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın. şâyet sizinle savaşmaya kalkışlırlarsa o zaman onları öldürün." (el-Bakara 2/191).

⁴⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/15.

⁴⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/15.

⁴⁸¹ Semîn el-Halebî, a.g.e., III/ 306.

⁴⁸² Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/499; II/449; III/409, III/427, III/474, III/495, V/8, V/253, V/403, V/498, V/532; VI/46, VI/97, VI/128, VI/350.

Zemahşerî'ye göre "Allah yolunda savaşmak" deyimi, "Allah'ın ismini yüceltmek ve O'nun dinini güçlendirmek için cihad etmek" anlamına gelir. Şimdi de yukarıdaki âyetlerin nüzûl sebeplerine dair Zemahşerî'nin kanaatını vererek asıl konuya geçilecektir.

O, konu hakkında şunları söylemiştir: “Rabi b. Enes’ten gelen rivâyete göre, bu âyet, Medine’de savaşla ilgili olarak inen ilk âyettir. Bundan sonra Resûlullah (s. a.v.), kendisiyle savaşa kalkışanlarla savaşır, savaşmayanlarla karşı da savaşa girmezdi. Ya da manâ şöyledir: “Size karşı savaş bayrağı açmayan yaşlı, çocuk, ruhban kesimi ile kadınlar hariç, size karşı savaş bayrağı açan, savaşmaya kalkışanlara karşı siz de savaş açın, ya da tüm kâfirlere ve inkârcılara karşı savaşın. Çünkü bunların hepsi de Müslümanlara karşıdır ve hepsi de onlara karşı savaş bayrağını çekmiş kitlelerdir. Bu itibarla, bunlar, ister fiilen savaşa girmiş olsunlar, ister girmemiş olsunlar, yine de kendileriyle savaş halinde olanlar hükmünde ve o mesabededirler.” demektir.⁴⁸³

Âyette geçen “فَاقْتُلُوهُمْ , وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ” ve “حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ” fiiller birer mezîd vezninde gelen fiillerdir. Zemahşerî, bu fiilerin aynı zamanda mücerred vezninde de okunduğunu tefsîrinde beyân etmiştir.⁴⁸⁴

Mezîd vezninde okuyanların ilk delîl i, ele alınan âyetin siyak ve sibakından geçen “وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ”/Sizinle savaşanlarla siz de Allah yolunda savaşın.” (el-Bakara 2/190) ve “وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةً”/Fitne ortadan kalkıncaya ve din yalnız Allah'ın oluncaya kadar onlarla savaşın.”(el-Bakara 2/193) gibi âyetlerdir.⁴⁸⁵ İkinci delîl ise: Savaş ancak hayatta olanlara tevdi edilir, öldürülenlere böyle bir emir tevdi edilemez. Çünkü kendileri öldürülmüşken, savaşanları öldürmeleri imkânsızdır. Oysa وَلَا تَقْتُلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ bölümünden anlaşılan; öldürülen kimselerin, savaşanları öldürmesidir. Bu ise imkânsız olan bir emir olur.⁴⁸⁶

Diğer taraftan sülâsî mücerred vezninde kıraat edenler de şunları ileri sürmüşlerdir: Müminlerin, Allah yolunda katl/öldürme ile vasıflandırılması, övme ve sena olarak daha belîğ bir üsluptur.⁴⁸⁷ İkincisi, yukarıdaki âyetin anlamı,

⁴⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/396.

⁴⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/396.

⁴⁸⁵ İbn Zencele, a.g.e., s.128; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 205;

⁴⁸⁶ İbn Zencele, a.g.e., s. 128; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/272.

⁴⁸⁷ İbn Zencele, a.g.e., s. 128.

وَلَا تَقْتُلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّىٰ يَقْتُلُوا بِعَضْنِكُمْ ، فَإِن قَتَلُوا بِعَضْنِكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ /Mescit-i Haram civarında onlar sizden bazı kimseleri öldürmedikçe siz de orada onları öldürmeyin, şâyet onlar sizden bazı kimseleri öldürürse siz de onları öldürün..." şeklindedir.⁴⁸⁸

Yukarıdaki delil i destekler bir şekilde, Ferrâ, Araplardan şu cümleyi rivâyet etmiştir: "قَتَلْنَا بَنِي فُلَانٍ/Falan kabileyi öldürdük." derler. Oysa kabilenin tümü değil, belki o kabileden bazı kimseleri öldürmüşlerdir.⁴⁸⁹ Nitekim Zemahşerî de son kıraate binaen âyete şu anlamı vermiştir: "Onlar sizi öldürmedikçe, siz de onları öldürmeyin. Eğer sizi öldürürlerse, artık bunda böyle, onlar içinizden nasıl ki adam öldürmüşlerse, siz de onların içinde adam öldürün." ⁴⁹⁰ Bu tefsîrden sonra Zemahşerî, "Filan oğulları bizi öldürdüler." denildiğinde, buna karşılık: "Eğer onlar bizi öldürecek, bize saldırırsa, biz de onları öldürür ve onlara saldırırız." örneğini aktarmış ve âyetin yorumu da buna benzediğini söylemiştir.⁴⁹¹

Âyetin anlamını her iki vezne göre şu şekilde vermek mümkündür:

Âyette bulunan fiiller mezîd vezinde okunduğunda, âyetin anlamı:

"... Mescit-i Haram civarında **onlar sizinle savaşmadıkça siz de orada onlarla savaşmayın...**" şeklinde olurken, söz konusu fiiller mücerred vezinde geldiğinde ise âyetin anlamı:

"... Onlar sizi öldürmedikçe, siz de onları öldürmeyin. Eğer sizi öldürürlerse, artık bunda böyle, onlar içinizden nasıl ki adam öldürmüşlerse, siz de onların içinde adam öldürün..."⁴⁹² şeklinde olmaktadır.

Âyette bulunan fiil, Zemahşerî tarafından farklı yorumlara tabii tutulmuştur. Mezîd fiil veznine "savaşmak" anlamı yüklerken, mücerred vezne ise "öldürmek" anlamı yüklemiştir. Bu yorumları yaparken de Arap nesrinden şahit getirerek, murat edilen yorumu desteklemiştir.

Örnek: II.

{ وَإِن عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ بِهِ }

"Cezalandırmak isterseniz size yapıldığı kadarıyla cezalandırın." (en-Nahl 16/126).

⁴⁸⁸ Ezherî, *Meâni 'l-kıraat*, I/195; İbn Zencele, a.g.e., s. 128; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/272.

⁴⁸⁹ Ferrâ, a.g.e., I/116; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/272.

⁴⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/396.

⁴⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/396.

⁴⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/396.

Zemahşerî, âyetin nüzûl sebebini şu şekilde izah etmiştir:

“Rivâyet olunduğuna göre Uhud Savaşı sırasında müşrikler, Müslümanlara en ağır ve en kötü bir şekilde müsle yapmışlar; yani gözlerini oyarak, ellerini ve kollarını keserek akla gelmedik şekilde onları şehit etmişlerdi. Ölenlerin karınlarını deşmişler, cinsel organlarını bile kesmişlerdi. Hanzala b. Rahib dışında müsle yapmadıkları bedenlerini parçalamadıkları kimse bırakmamışlardı. Kaldı ki burada şehit edilenler arasında Resûlullah’ın (s.a.v.) amcası Hamza da bulunuyordu. Bedenini delik deşik etmişlerdi, çünkü ona da müsle yapmışlardı.”⁴⁹³ Zemahşerî, sözüne şöyle devam etmektedir: “Rivâyet olunduğuna göre Resûlullah (s.a.v.), amcası Hamza’nın karnının deşildiğini gördüğü zaman, müşrikler için: ‘Allah adına kalem ederim, şâyet Rabbim, onlara karşı bana galibiyet nasip ederse, sana karşılık, seni bu duruma getirenlerden yetmiş kişiyi aynen bu şekilde müsle yaparak gereğini yapacağım.’ buyurmuştu. Böylece bu âyet, bunun üzerine vahiy edilmiştir. Bu şekilde bir emrin inmesiyle, Resûlullah (s.a.v.), ettiği yeminini bozarak kefareti ödemiş ve müşriklere karşı aşırı olarak yapmak istediklerinden de geri durmuştur. Zaten müsle yapmanın; öldürülen kişinin gözlerini oymanın, burun ve kulaklarını kesmenin, karınlarını deşmenin kesin olarak haram olduğu konusunda herhangi bir tartışma da yoktur. Bu konuda gelen rivâyetlerde de böyle yapılmasından yasaklanma yer almaktadır. Hatta öldürülen şey, kuduz ve uyuz bir köpek de olsa, böyle yapılmaz.”⁴⁹⁴

Zemahşerî, âyette gelen ve mezîd fiil vezninde olan “وَإِنْ عَاقَبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عُوقِبْتُمْ” her üç fiillerin de aynı zamanda mücerred fiil vezninde de geldiğini söylemiştir.⁴⁹⁵

Mezîd vezin, “عَاقَبَ - يُعَاقِبُ - مُعَاقِبَةٌ” şeklinde olup; “cezalandırmak, dönüşümlü olarak çalışmak, peşi sıra yapmak”⁴⁹⁶ gibi anlamlara gelirken, mücerred fiil, “عَقَبَ - يَعْقُبُ” şeklinde olup; “izlemek, takip etmek, ardından gelmek, sonra gelmek, yerini almak, halef olmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁹⁷

Vezinlerin ifade ettikleri sözlük anlamına bakıldığında, aralarında değişiklik olduğu hemen fark edilecektir. Çünkü ilk veznin anlamlarında olan: cezalandırmak,

⁴⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/486.

⁴⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/486; ayrıca bk. Taberî, XIV/402; Râzî, XX/142-144.

⁴⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/486.

⁴⁹⁶ Cevherî, a.g.e., I/ 184-187.

⁴⁹⁷ Cevherî, a.g.e., I/ 184-187.

dönüşümlü olarak yapmak gibi anlamlar, ikinci vezinde bulunmamaktadır.⁴⁹⁸ Nitekim müfessir de farklı vezinlerde gelen fiillerin anlamlarına dikkat çekerek, âyeti şu şekilde tefsîr etmiştir:

Âyette bulunan fiiller, mezîd vezin olarak geldiğinde anlam:

“... Cezalandırmak isterseniz size yapıldığı kadarıyla cezalandırın, yani eğer öldürülme ve bunun gibi, birileri tarafında size bir kötülük yapılırsa, siz de o kötülüğü misliyle olduğu gibi karşılayın, size yapılan kötülüğün üzerinde bir kötülükle karşı koymayın.” şeklinde iken, mücerred vezin olarak geldiğinde ise âyetin anlamı:

“... Size üstün gelmekle eğer siz izlenir, bir zarara uğratılırsanız, o takdirde onların size yaptıkları kadarıyla siz de onların peşine düşün, onların size ettikleri kadarıyla siz de gereğini yapın...” şeklinde olmaktadır.⁴⁹⁹

Zemahşerî, âyette geçen mezîd fiil vezinleri, müccered şeklinde de geldiğini söylemiştir. Daha sonra vezinlerin anlamının da farklı olduğunu söyleyerek, her veznin farklı anlamını beyân etmiştir.

Bu vezinde gelen başka örnekler de vardır.⁵⁰⁰

1. 3. 5. "تَفَعَّلَ" Babının, Sülâsî Mücerred Fiil Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 5 adet mezîd fiil, sülâsî mücerred fiil anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{ لَا يَسْمَعُونَ إِلَى الْمَلَأِ الْأَعْلَى وَيُقْفُونَ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ }

“Onlar artık o yüce topluluğu dinleyemezler, uzaklaştırmak için üzerlerine her yönden atış yapılır.” (es-Saffat 37/8).

Zemahşerî, âyetin başında bulunan ve mezîd bir fiil vezninde olan “يَسْمَعُونَ” fiilinin, “تَفَعَّلَ” babından geldiği gibi, sülâsî mücerred fiil vezninden de gelmiş olduğunu söylemiş ve iki farklı vezin arasında olan anlam değişikliklerine değinmiştir.⁵⁰¹

Söz konusu fiili tahfif ile yani mücerred fiil kalıbında okuyanların delil i, İbn Abbas’ın kıraatidir. Çünkü o, âyette gelen fiili, “يَسْمَعُونَ” diye okumuş ve bunun “يَسْمَعُونَ”

⁴⁹⁸ Cevherî, a.g.e., I/ 184-187.

⁴⁹⁹ Geniş bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/486.

⁵⁰⁰ Bk. el-Bakara, 2/51, 2/100, 2/191, 2/191; Âl-i İmrân, 3/146; el-Hacc, 22/67; el-Müminün, 23/56, 23/61; el-Fetih, 48/29; et-eTur, 52/45; el- Mümtehine, 60/11; es-Saff, 61/4.

⁵⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/201.

anlamında olduğunu söylemiştir.⁵⁰² İbn Abbas daha sonra şunları söylemiştir: “هم يَسْمَعُونَ” Onlar kulak veriyorlar/dinliyorlar, fakat işitmiyorlar.” Daha sonra şu âyeti delil olarak sunmuştur:⁵⁰³ “وَإِنَّا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْمَعُ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًا” Hâlbuki biz (daha önce, göğü) dinlemek için onun oturulabilecek yerlerinde otururduk; fakat şimdi kim dinlemek isterse kendisini gözetleyen bîr alev topuyla karşılaşıyor.” (el-Cin 72/9).

Fiili, olduğu gibi yani “يَسْمَعُونَ” mezîd fiil kalıbında kıraat edenlerin delil i ise “Daha önce vahyi dinledikleri, Allah Resûlü/Muhammed, gönderildikten sonra ateş huzmeleriyle engellendikleri” te’vil ehlinden gelen haberlerdir. Bu kıraati tercih edenler, “Şeytanlar kulak vermekten/dinlemekten men edildikleri zaman, duymaları zaten mümkün olmayacaktır.” demişler.⁵⁰⁴

Zemahşerî, âyette geçen fiil, mezîd fiil kalıbında geldiğinde, âyetin anlamı:

“... Onlar artık o yüce topluluğu **dinleyemezler**...” şeklinde olurken, mücerred fiil kalıbında geldiğinde ise anlam:

“... Onlar artık o yüce topluluğu **işitmezler/duymazlar**...” şeklinde olacağını söylemiştir.⁵⁰⁵

Müşahede edildiği gibi birinci vezne binaen fiilin anlamı, dinlemek/kulak vermek iken, ikinci vezne göre işitmek/duymak anlamındadır.

Zemahşerî, İbn Abbas’ın, yukarıdaki yorumuna dayanarak, tahfifli vezni yani mücerred vezin kalıbını, şeddeli vezne yani mezîd vezin kalıbına tercih etmiştir.⁵⁰⁶ Nitekim Taberî de, bu kıraati yani mücerred fiil vezin kıraatini, mezîd kıraate tercih etmiş ve nedenini de Allah Resûlünden ve onun ashabından, “Şeytanların vahye kulak verdikleri/dinledikleri fakat herhangi bir şey işitmedikleri” haberinin mevcudiyetinin olması diye açıklamıştır.⁵⁰⁷

Bu kalıplarda gelen/okunan başka örnekler de bulunmaktadır.⁵⁰⁸

⁵⁰² Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, II/316; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 301; İbn Zencele, a.g.e., s. 605; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 664; ayrıca bk. Ferrâ, a.g.e., II/382; Taberî, a.g.e., IXX/498.

⁵⁰³ Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, II/316; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 301; İbn Zencele, a.g.e., s. 605; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 664; ayrıca bk. Ferrâ, a.g.e., II/382; Taberî, a.g.e., IXX/498.

⁵⁰⁴ Detaylı bilgi için bk. İbn Zencele, a.g.e., s. 606;

⁵⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/201.

⁵⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/201.

⁵⁰⁷ Taberî, a.g.e., IXX/498.

⁵⁰⁸ Bk. el-Bakara, 2/158, 2/280; et-Tevbe, 9/110; et-Talak, 65/12.

1. 4. Mezîd Fiilin Başka Bir Mezîd Fiil Anlamında Kullanılması

Bazı âyetlerde bir kısım fiiller mezîd vezinle gelirken, aynı fiiller, başka bir mezîd vezinle de geldiğine şahit olunmaktadır.

1. 4. 1. "مُفَاعَلَةٌ" Babının "تَفْعِيلٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 7 adet mezîd fiil olan *mufa'ale* yine mezîd fiil olan *tef'il* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{وَكَايِنَ مِّنْ نَّبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رَبِّيُونَ كَثِيرٌ فَمَا وَهَنُوا لِمَا أَصَابَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَمَا ضَعُفُوا وَمَا اسْتَكَانُوا وَاللَّهُ يُحِبُّ الصَّابِرِينَ}

"Nice peygamber vardır ki onunla birlikte birçok Allah erleri savaştılar. Allah yolunda başlarına gelenlerden ötürü gevşemediler, yılmadılar, boyun eğmediler. Allah, sabredenleri sever." (Âl-i İmrân 3/146).

Âyette gelen "قَاتِلٍ" kelimesi, *mufa'ale* babından mezîd olarak gelen bir mâzî fiildir. Zemahşerî, bu fiilin âyette geçtiği şekliyle geldiği gibi sülâsî mücerred fiil olarak "قَاتِلٌ" ve aynı zamanda şeddeli olarak "قَاتِلٌ" diye de geldiğini,⁵⁰⁹ söylemiştir.

Fiil, "قَاتِلٌ" olarak geldiğinde âyetin anlamı şu şekilde olacaktır:

"وَكَايِنَ مِّنْ نَّبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رَبِّيُونَ/Muhammed'den önce nice peygamber vardır ki öldürüldü, onunla birlikte birçok Allah erleri vardı." Bu şekilde kıraat edip âyeti yorumlayanın dayanağı ise şudur: Bu âyetin nüzûl nedeni şu olaydır; Uhud Savaşında, birileri Muhammed öldürüldü diye seslenince, bazı sahabeler, Allah'ın Resûlü öldürüldükten sonra neden savaşalım diye savaşı bıraktılar. Daha sonra, bu haberin asılsız olduğu anlaşılınca da, savaşı bırakmalarının mazereti, Resûlullah'ın öldürülmesini duymuş olmaları olmuştu. İşte bu nedenle Allah önce şu âyeti: "وَمَا مُحَمَّدٌ إِلَّا رَسُولٌ قَدْ خَلَتْ مِنْ قَبْلِهِ الرُّسُلُ" أَفَأَنْ مَاتَ أَوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُمْ عَلَى أَعْقَابِكُمْ وَمَنْ يَنْقَلِبْ عَلَى عَقْبَيْهِ فَلَنْ يَضُرَّ اللَّهَ شَيْئًا وَسَيَجْزِي اللَّهُ الشَّاكِرِينَ /Muhammed yalnızca bir elçidir. Ondan önce de elçiler gelip geçti. Şimdi o ölür veya öldürülürse gerisin geri mi döneceksiniz? Kim geri dönerse bilsin ki Allah'a asla bir zarar vermiş olmayacaktır. Allah şükredenleri ödüllendirecektir." (Âl-i İmrân 3/144) daha sonra "وَكَايِنَ مِّنْ نَّبِيِّ قَاتِلٍ مَعَهُ رَبِّيُونَ/Muhammed'den önce nice peygamber vardır ki öldürüldü, onunla birlikte birçok Allah erleri vardı." âyeti nazil edip, savaşı bırakanları itapla kınadı. "Çünkü Peygamberleri öldürüldüğü halde birçok Allah erleri, savaşmaktan

⁵⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/638.

gevşemediler, savaş alanını terk edip kaçmadılar. Siz ise Peygamberiniz öldürülmediği halde nasıl olurda gevşersiniz" diye Allah tarafından kınandılar.⁵¹⁰

Fiili, Mushafta "فَاتِلٌ" şekliyle geldiğini söyleyenlerin⁵¹¹ dayanağı ise aynı âyette geçen "فَمَا وَهْنُوا/gevşemediler." kelimesidir. Çünkü bu kelime, hayatta olan kimseler hakkında kullanılabilecek bir kelimedir. Şâyet "فَاتِلٌ" kıraati sahih olsaydı, bu da "فَاتِلُوا/öldürüldüler." anlamında olacaktır ki, bu durumda "فَمَا وَهْنُوا/gevşemediler." pasajının getirilmesinin herhangi bir anlamı olmazdı. Zira öldürülenler için, gevşeme veya gevşememenin ne gibi bir anlamı olabilir.⁵¹²

Nitekim İbn Abbas da "فَاتِلٌ" diye okumuş ve ardından şu âyeti okumuştur: "فَمَا وَهْنُوا لَمَّا أَصَابَهُمْ/Başlarına gelenlerden ötürü gevşemediler."⁵¹³

Başka bir kanıt da "فَاتِلٌ" vezni, hem öldürüleni hem de hayatta kalanları içine aldığından, övgü açısından daha belîğ ve kuşatıcıdır. Çünkü "فَاتِلٌ" diye kıraat edilse, sadece öldürülenler Allah'ın övgüsüne mazhar olurken, diğerleri bu övgüden mahrum kalmış olacaklardı.⁵¹⁴ İbn Âtiye de, "فَاتِلٌ" şeklindeki vezin, umumiyet ifade edeceğinde dolayı, tefsîrinde söz konusu bu vezin şeklini benimsemiştir⁵¹⁵ Fakat Ebû Hayyân el-Endelüsî, diğer veznin yani "فَاتِلٌ" şeklindeki veznin, övgü açısından daha belîğ bir vezindir demiştir. Çünkü "katl" öldürülme, olduğu zaman bununla beraber "mükatele" savaşmak da olacaktır. Fakat çoğu zaman savaş olur fakat katl olmaz. Dolayısıyla söz konusu vezin daha ammdır.⁵¹⁶

Zemahşerî de "söz konusu olan kelimenin şeddeli olarak "فَاتِلٌ" şeklinde okunması son yorumu destekler mahiyettedir." demiş ve şunları eklemiştir: Saîd b. Cübeyr'den gelen rivâyete; "Bir Resûl'ün savaş meydanında öldürüldüğünü işitmiş değiliz".⁵¹⁷ Gerçekten Peygamberler tarihine vakıf olan birisi bilecektir ki, Peygamberlerden

⁵¹⁰ Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/275; İbn Hâleviyeh, *el-Hücce*, s. 114; İbn Zencele, a.g.e., s. 175; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 246; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/438.

⁵¹¹ Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/275; İbn Hâleviyeh, *el-Hücce*, s. 114; İbn Zencele, a.g.e., s. 175; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 246; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/438.

⁵¹² Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/275; İbn Hâleviyeh, *el-Hücce*, s. 114; İbn Zencele, a.g.e., s. 175; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 246; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/438.

⁵¹³ Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/275; İbn Hâleviyeh, *el-Hücce*, s. 114; İbn Zencele, a.g.e., s. 175; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 246; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/438.

⁵¹⁴ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. İbn Zencele, a.g.e., s. 175-176.

⁵¹⁵ İbn Âtiyye, a.g.e., I/520.

⁵¹⁶ Ebû Hayyân, a.g.e., III/79.

⁵¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/638; ayrıca bz. İbn Âtiyye, a.g.e., I/520.

öldürülen olmuştur. Örneğin Yahudiler tarafından Zekeriya (as) ve oğlu Yahyâ (as) öldürülmüşlerdir.⁵¹⁸ Fakat savaş meydanında değil, zülmen öldürülmüşlerdir.

Örnek: II.

{وَيَارِكُنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَاقَ}

“Onun ve İshâk’ın üzerine bereket verdik.” (es-Saffat 37/113).

Âyette gelen “بَارِكُنَا” fiili, “مُفَاعَلَةٌ” babından mezîd bir fiildir. Zemahşerî, bu fiilin aynı zamanda “تَفْعِيلٌ” babından da geldiğini söylemiştir.⁵¹⁹

Aslında her iki vezin arasında lugavî anlamında fazla bir farkın olmadığı görülecektir. Zira lugatlere bakıldığında, her iki vezin de “بَارَكَ - يُبَارِكُ ، بَارَكَ - يُبَارِكُ - مُبَارَكَةٌ” şü anlamları ifade etmektedir: “Deve vb. çökmek, hayır dua etmek, duacı olmak, bir şeyi hayırlı ve bereketli kılmak.”⁵²⁰

Buna rağmen Zemahşerî, birinci vezne yani Mushaf’ta gelen vezne “hayır ve bereket” gibi anlamları verirken, ikinci vezne “herhangi bir şeyi bolca dökmek, serpmek, vermek, ihsan etmek” gibi anlamları vermiştir.⁵²¹ Nitekim o, âyeti son vezne göre:

“... Allah, İbrâhîm ve İshâk üzerine dünya ve din hayırlarını, bolca dökmüş, serpmiş...” şeklinde tefsîr etmiştir.⁵²²

Toplu bir şekilde âyetin anlamını vermek gerekirse şü şekilde verilebilir:

Birinci vezne göre âyetin anlamı:

“... Allah, İbrâhîm ve İshâk’a **hayır ve bereketler vermiştir...**” şeklinde olurken, ikinci vezne göre ise anlamı:

“... Allah, İbrâhîm ve İshâk **üzerine dünya ve din hayırlarını, bolca dökmüş, serpmiş...**” şeklinde olmaktadır.

Dolayısıyla ikinci vezinde, dökmek, bolca vermek, serpmek gibi, yoğunluk ve bolluk anlamı mevcuttur.

İbrâhîm ve İshâk’a “**bereketler**” verilmesi, ikisinin de dünya durdukça saygı ve övgüyle anılmaları, nesillerinin çoğalarak devam etmesi, İsrailoğulları’nın bütün peygamberlerinin İshâk’ın soyundan gelmesi şeklinde açıklanmıştır.⁵²³

⁵¹⁸ Bk. el-Bakara, 2/87; el-Mâide, 5/70.

⁵¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/227.

⁵²⁰ Cevherî, a.g.e., IV/1574-1575; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/183.

⁵²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/227.

⁵²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/227.

⁵²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/227; Râzî, a.g.e., XXVI/159; Ebû Hayyân, a.g.e., IX/357.

Bu kalıpta gelen başka örneklerde mevcuttur.⁵²⁴

1. 4. 2. "تَفْعِيلٌ" Babının "مُفَاعَلَةٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 8 adet mezîd fiil olan *tef'il* yine mezîd fiil olan *mufa'ale* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{ لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِاللَّعْوِ فِي أَيْمَانِكُمْ وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ }

“Allah, lağv yeminden dolayı sizi cezalandırmaz. Fakat akit edilmiş yeminlerden dolayı sizi cezalandırır.” (el-Mâide 5/89).

Zemahşerî, “بِمَا عَقَّدْتُمُ الْأَيْمَانَ” diye geçen yemin çeşidini de “yapılan bir yemini bilinçli olarak, niyet ve kasta bağlı kılınarak yemin etmektir.” şeklinde tefsîr etmiştir.⁵²⁵

Âyette bulunan “عَقَّدْتُمْ” fiili, mezîd fiil olarak *tef'il* babından gelmiştir. Zemahşerî, söz konusu kelimenin aynı zamanda mezîd fiil olarak *mufa'ale* babından da geldiğini söylemiştir.⁵²⁶

Tef'il babından okuyanların dayanağını, kurrâ imamlardan Ebû Amr, şu şekilde zikretmektedir: “عَقَّدْتُمْ” kelimesinin “أَكَّدْتُمْ/pekiştirmeniz, kesinleştirmeniz” anlamını içermesi diye ifade etmeleridir. Şu âyeti de “وَلَا تَتَّقُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا”/kesinliğe ulaştırdıktan sonra kasemlerinizi bozmayınız.” kendi görüşlerini güçlendirmek için sunmuşlar. İkinci dayanakları ise “الْأَيْمَانَ” kelimesinin çoğul olarak gelmesidir. Çünkü çoğul bir kelimeyi ancak, çokluk ve bolluk anlamı ifade eden bir fiil vezni karşılayabilir. Böyle bir fiil vezni de *tef'il* babında bulunmaktadır.⁵²⁷

Diğer taraftan İbn Âmr'ın “عَقَّدْتُمْ” şeklinde *mufa'ale* babından kıraat etmesinin nedenini de İbn Zencele, *el-Hücce* adlı eserinde, “عَقَّدْتُمْ” kelimesi “حَالَفْتُمْ” anlamında olup, karşılıklı yemini ifade etmesinden dolayı olduğunu belirtmiştir.⁵²⁸

Zemahşerî, âyetin anlamı:

⁵²⁴ Bk. en-Nisâ, 4/40; et-Tevbe,9/37; Yunus, 10/90; Sebe, 34/19; el-Mümtehine, 60/11.

⁵²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/286.

⁵²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/287.

⁵²⁷ İbn Zencele, a.g.e., s. 234-235; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/337; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 134; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 284; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/104.

⁵²⁸ İbn Zencele, a.g.e., s. 234-235; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/337; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 134; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 284; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/104.

“... Yemin ettiğinizde, eğer, bilinçli ve kararlı olarak ettiyseniz ancak bu şekilde yeminden ötürü Allah sizi hesaba çeker...” şeklinde ya da “... Birbirinize karşı yapmış olduğunuz bilinçli yemini bozmanız halinde...” şeklinde olacağını söylemiştir.⁵²⁹

Zemahşerî'nin yapmış olduğu tefsîr, âyette geçen fiilin farklı vezilerini göz önünde bulundurarak yapmıştır. Nitekim yukarıda aktarılan yorumlar da bunu teyit etmektedir. Zira müfessir, birinci yorumunda, “kararlı yemin” den, ikincisinde ise “birbirinize karşı yapmış olduğunuz yemin” den söz eder ki, bu da iki farklı veznin ifade etmiş olduğu anlamlardır.⁵³⁰

Örnek: II.

{ إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيَعًا لَسْتَ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ }

“Dinlerini pare pare edip fırkalara ayıran kimselerle senin hiçbir işin olmaz.” (el-En'âm 6/159).

Âyette gelen “فَرَّقُوا” fiili, Mushaf'ta varid olduğu şekliyle mezîd bir fiil olup *tef'il* babından gelmiş ve mastarı; “parça parça etmek, bölmek, gruplara ayırmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁵³¹

Zemahşerî, kelimenin aynı zamanda mezîd fiil olarak “فَرَّقُوا” şeklinde *mufa'ale* babından da geldiğini söylemiştir.⁵³²

Rivâyet edildiğine göre, bir adam Hz. Ali (r.a) huzurunda, yukarıda geçen ve çalışmaya konu olan âyeti, “إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ/ Dinlerini pare pare edip fırkalara ayıran kimselerle senin hiçbir işin olmaz” şeklinde okumuş. Hz. Ali (ra) ise لا والله ما فَرَّقُوهُ وَلَكِنْ "Hayır Allah'a yemin ederim! Onlar dinlerini, parça parça etmediler. Fakat onlar dinlerini terk ettiler, ondan ayrıldılar.” dedikten sonra âyeti, “إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ/Dinlerini terk edenler, ondan ayrılanlar var ya” şeklinde okumuştur. Dolayısıyla bu vezin üzere fiili kıraat edenlerin delîl i/dayanağı, bu rivâyet teşkil etmektedir. Diğer taraftan “فَرَّقُوا” şeklinde “tef'il” babından kıraat edenlerin ileri sürdükleri argüman ise şu şekildedir: “إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ” cümlesinden hemen sonra varid olan/gelen, “وَكَانُوا شِيَعًا” cümlesidir. Zira bunun anlamı, “gruplara ayrıldılar” demek olup söz konusu olan “tef'il” babından gelen

⁵²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/287.

⁵³⁰ İbn Zencele, a.g.e., s. 234-235; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/337; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 134; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 284; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/104.

⁵³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/416; Cevherî, a.g.e., IV/1540-1543; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/104; Güneş, a.g.e., s. 889.

⁵³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/416.

kıraati desteklemektedir. Nitekim başka âyetlerde de bu görüşü kanıtlar örnekler mevcuttur. O örneklerden biri şu âyette geçmektedir:

“فَنَقَطَطُوا/insanoğlu, kendilerini bağlayan şeyleri keserek hiziplere bölündüler.” (el-Müminün 23/53). Bu âyette de görüldüğü gibi, “gruplara ayrıldılar” anlamı daha uygun düşmektedir. Bilhassa İbn Zencele iki görüşü birleştirecek bir şekilde şunları ifade etmiştir: “Her iki anlam birbirine yakındır. Çünkü dini parçalamak demek, onu terk etmek ayrılmak demektir.”⁵³³

Sözlüklere müracaat edildiğinde vezinlerin ifade ettikleri anlamları şu şekilde görmek mümkündür:

Fiil, *tef'il* babından ele alındığında, “فَرَّقَ - يُفَرِّقُ - تَفْرِيقًا” şeklinde olup; “ayırarak, bölmek, parçalamak, dağıtmak, korkutmak, ürkütme” gibi anlamlara gelmektedir.⁵³⁴ Fakat fiil, *mufa'ale* babından ele alındığında “فَارَقَ - يُفَارِقُ - مُفَارَقَةً، فَرَاقًا” şeklinde olup; “ayrılmak, uzaklaşmak, terk etmek, bırakmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁵³⁵

Yapılan yorumlardan sonra âyetin anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

“فَرَّقُوا” fiili, Mushaf'ta varid olduğu gibi, mezîd bir fiil olarak *tef'il* babından geldiğinde âyetin anlamı:

“...Dinlerini pare pare edip fırkalara ayıran kimselerle senin hiçbir işin olmaz...” şeklinde olurken, aynı kelimeyi “فَارَّقُوا” şeklinde *mufa'ale* babından geldiğinde ise anlam:

“...Dinlerini terk eden, ondan ayrılan kimselerle senin hiçbir işin olmaz...” şeklinde olmaktadır.⁵³⁶

Âyette geçen “...إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ...” Dinlerini pare pare edip fırkalara ayıran kimseler ...” kısmı ile ilgili Zemahşerî şunları bildirmiştir: “Âyette geçen فَرَّقُوا دِينَهُمْ kavliyle demek istenen, Yahudi ve Nasranilerin/Hristiyanların ihtilâfa ve anlaşmazlığa düşmeleri gibi, dinleri konusunda Müslümanlar da, ihtilâfa düştüler.” demektir.⁵³⁷

Bunun ardından da şu hadîsi beyân etmiştir: “Yahudiler yetmiş bir fırkaya ayrıldılar. Biri dışında hepsi de ateştedirler. O da Naciye denilen kurtulan fırkadır.

⁵³³ İbn Zencele, a.g.e., s. 234-235; ayrıca bk. Taberî, a.g.e., X/30-31; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/396; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 152; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 324; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/104.

⁵³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/416; Cevherî, a.g.e., IV/1540-1543; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/223; Güneş, a.g.e., s. 889.

⁵³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/416; el-Cevherî, a.g.e., IV/1540-1543; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/223; Güneş, a.g.e., s. 889.

⁵³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/416.

⁵³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/416.

Nasranîler de yetmiş iki fırkaya, parçaya bölündüler. Biri dışında hepsi cehennemdedirler. Ümmetim de yetmiş üç fırkaya bölünecektir. Biri dışında hepsi de cehennemdedirler.”⁵³⁸

Bu vezinde gelen başka örneklerde vardır.⁵³⁹

1. 4. 3. "تَفْعِيلٌ" Babının "تَفْعُلٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 6 adet mezîd fiil olan *tef'il* yine mezîd fiil olan *tefe'uul* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{ هُوَ الَّذِي يُصَوِّرُكُمْ فِي الْأَرْحَامِ كَيْفَ يَشَاءُ }

"O'dur işlediği gibi analarınızın rahminde size şekil veren." (Âl-i İmrân 3/6).

Zemahşerî, âyette gelen ve *tef'il* vezninde olan, "يُصَوِّرُكُمْ" fiil veznini "... Allah, dilediği ve istediği muhtelif şekil ve suretlerde var eder, şekillendirip sûret verir..." diye yorumlamıştır.⁵⁴⁰ Daha sonra bu fiilin *tefe'uul* vezninde, "تَصَوَّرَكُمْ" şeklinde, Tâvûs tarafından kıraat olunduğunu bildirmiştir.⁵⁴¹ Nitekim bu ikinci vezne farklı bir yorum getirip şunları beyân etmiştir: "... Yani Allah, kendi zat'ı için ve kendisine kulluk etsinler diye sizi şekillendirir..."⁵⁴² Burada, Zemahşerî'nin yapmış olduğu farklı yorumundan şöyle bir mesajın çıkarılması mümkündür: "Allah, insanoğluna ve özellikle Hz. İsâ'ya kudretiyle şekil verip yaratmasındaki gaye, bazılarının zannettikleri gibi, Allah'a eş olmak için değil, Allah'a kul olmaktır..."⁵⁴³ Bu mesajın kastedildiğine delil olarak, Zemahşerî'nin yukarıdaki farklı yorumunu desteklemek için îrâd etmiş olduğu şu benzetme örneğidir: "Bu şuna benzer; senin birini bir mal ile takviye edip ona bir temel sağlaman halinde " أَتَأْتِكُ مَالًا " diye söylediğin bir anlatım gibidir. Şâyet, o şeyi sadece kendine has kıalarsan, o takdirde de " تَأْتِيكَ " bu, senin o şeyi kendine has kılandır.”⁵⁴⁴

Daha sonra müfessir, Saîd b. Cübeyr'den rivâyetle şunları aktarmıştır:

⁵³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/416.

⁵³⁹ Bk. el-Bakara, 2/253; el-Mâide, 5/29; et-Tevbe, 9/118; Yunus, 10/28; el-Fetih, 48/29; el-Mücadele, 58/11.

⁵⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/527.

⁵⁴¹ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/527; Ebû Hayyân, a.g.e., II/380; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/23.

⁵⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/527.

⁵⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/527.

⁵⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/527.

“Bu âyette ifade olunan şey, Hz. İsa'nın Rab olduğunu ileri sürenler aleyhinde bir kanıttır. Çünkü burada sanki şöyle uyarı yer almaktadır: Çocuğun ana rahminde şekillenmesi, orada kendisine suret verilmesi de gösteriyor ki, Hz. İsa da diğer çocuklar gibi ana rahminde şekillenmiş, suretlendirilmiştir. Böyle olan biri asla Rab olamaz. Kaldı ki, birilerine gizli kalan bir şey, asla Allah'a gizli kalmaz.”⁵⁴⁵

Birçok müfessir, “يُصَوِّرُكُمْ” fiil veznini yorumlarken, Allah'ın azammet ve yüceliğine delâlet ettiğini söylemiş ve bununla Hz. İsa'ya ilâhlık nispet eden Necran Hristiyanlara bir reddiye oluşunu beyân etmiş, fakat Zemahşerî'nin değinmiş olduğu farklı vezinlere değinmemişlerdir.⁵⁴⁶

Zemahşerî, âyetteki söz konusu olan ve *tefil* kalıbında gelen “يُصَوِّرُكُمْ” fiil veznini, Tâvûs tarafından *tefe'ul* kalıbındaki kıraati de göz önüne alacak şekilde yorumlamıştır.

Bu vezinde okunan başka örnekler de mevcuttur.⁵⁴⁷

1. 4. 4. "تَفْعِيلٌ" Babının "إِفْعَالٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 10 adet mezîd fiil olan *tefil*, yine mezîd fiil olan *if'al* babından da gelmiştir.

Örnek: I.

{قَدْ نَعْلَمُ إِنَّهُ لَيَحْزُنُّكَ الَّذِي يَقُولُونَ فَإِنَّهُمْ لَا يُكَذِّبُونَكَ وَلَكِنَّ الظَّالِمِينَ بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ}

"Gerçeketen söylemleri seni üzeceğini biliyoruz. Esasen onlar seni tezip etmiyorlar. Fakat o zalim kimseler Allah'ın âyetlerini inkâr ediyorlar." (el-En'âm 6/33).

Zemahşerî, yukarıdaki âyette yer alan fiil hakkında şunları söylemiştir:

Burada geçen ve "seni yalanlamıyorlar" anlamında olan “لَا يُكَذِّبُونَكَ” fiili, hem şeddeli olarak âyette görüldüğü üzere “لَا يُكَذِّبُونَكَ” şeklinde, geldiği gibi tahfifle şeddesiz olarak da “لَا يُكَذِّبُونَكَ” şeklinde de gelmiştir.

Fiil, kök olarak “كَذَّبَ” fiilinden alınma olup, *tefil* kalıbında bir fiildir. Bu, birini yalancı olarak göstermede kullanılan bir fiildir. Fiil, "كَذَّبَ" kökünde geldiğinde, kalıp

⁵⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/527; ayrıca benzer yorumlar için bk. Taberî, a.g.e., V/187; Yazır, a.g.e., I/530; Ateş a.g.e., s. 351; Muhammed Mahmud Hicazi, *Furkan Tefsiri*, İlim Yayınları, I/248-249; Mahmut Toptaş, *Kur'an-ı Kerim Şifa Tefsiri*, Cantaş Yayınları, 2/20-21.

⁵⁴⁶ Bk. Taberî, a.g.e., V/187; Kurtubî, a.g.e., V/13-14; Nehhâs, a.g.e., I/344; Neseî, a.g.e., I/236; el-Merağî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merağî*, Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, Mısır 1946, III/94; Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, II/7.

⁵⁴⁷ Bk. Âl-i İmrân, 3/79; en-Nisâ, 4/130; el-Mâide, 5/27; en-Nahl, 16/2; Abese, 80/10.

olarak *if'al* babından alınmış olur. Bu durumda anlamı: “Birini, yalancı bulmak, yalan söyleyen biri olarak tanımak” demek olur.⁵⁴⁸

Zemahşerî, burada bulunan fiilin iki farklı veznin olduğunu ve her iki veznin anlamları da farklı olacağını beyân etmiştir. Şimdi bu farklı anlamların âyete nasıl yansıdığını ve âyetin genel anlamını ne şekilde etki etmiş olduğu, incelenmeye çalışılacaktır.

Zemahşerî, yukarıda yapmış olduğu tahlillerden sonra âyetin alabileceği anlamı şu şekilde vermiştir:

"... Doğrusu onların **seni yalanlamaları** ile aslında bu vasıf sana değil, Allah'a raci'dir, Allah'ı yalanlamış oluyorlar. Zira sen mucizelerle doğrulanan biri olarak Allah'ın Resûlüsün. Bu itibarla onlar gerçekte seni yalanlamıyorlar. Allah'ın âyetlerini tanımamakla Allah'ı yalanlamış oluyorlar. Onlar seni yalanlasalar bile sen kendi adına üzülme. Çünkü sen doğrusun. Bu durum seni bundan daha çok önemli olan şeyden uzak tutmasın. Zira asıl büyük önem göstermen gereken şey, onların Allah'ın âyetlerini tanımamazlıkları ve kitabını basit görmeleridir. Senin için asıl üzücü işte bu olmalıdır..."⁵⁴⁹

Zemahşerî, âyete bu yorumları getirdikten sonra, bu yorum şeklini takviye etmek için de şu benzetmeyi îrâd etmiştir: “Bu efendinin kölesine söylediği ifade gibidir. Şâyet, köle bazı kimseler tarafından aşağılanırsa, efendisi ona, ‘Onlar seni değil, aslında beni aşağılıyorlar’ der. İşte âyette geçen anlam da buna benzer bir anlama gelmektedir.”⁵⁵⁰ Daha sonra, Fetih sûresinde geçen “إِنَّ الَّذِينَ يُبَايِعُونَكَ إِنَّمَا يُبَايِعُونَ اللَّهَ”/seninle anlaşma yapanlar Allah’la anlaşma yapmış olurlar." (el-Fetih 48/10) âyetini delil olarak sunmuştur.⁵⁵¹

Zemahşerî'nin yapmış olduğu bu yorumlar “... Seni yalanlamıyorlar, Allah'ın âyetlerini yalanlıyorlar. Vb...” âyette geçen fiilin *tefil* babında olduğu durumda olan yorumlardır. Diğer vezin olan *if'al* vezni, müfessirin yukarıda da geçtiği üzere yüklemiş olduğu anlam göz önüne alındığında, âyetin anlamı şu şekilde olacaktır:

⁵⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/339-340.

⁵⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/339-340; Ayrıca bk. Nesefî a.g.e., I/500.

⁵⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/340.

⁵⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/340.

"... Doğrusu onlar **seni yalancı bulmuyorlar, yalancılıkla suçlamıyorlar**, çünkü sen onların yanında emin bir kişisin, fakat onlar Allah'ın âyetlerini tanımayıp inkâr ediyorlar..."⁵⁵²

Zemahşerî, son vezne yüklediği anlamı kuvvetlendirmek için de aşağıdaki rivâyetleri getirmiştir:

İbn Abbas'dan rivâyetle: "Resûlullah onlar tarafından 'Emin' lakabıyla anılıyordu. Zaten onun hiçbir konuda yalan söylemeyeceğini biliyorlardı. Fakat onların yaptıkları şey, âyetleri tanınamazlıktan gelmekti, kabul etmemekti."⁵⁵³

Ebû Cehil de "Biz seni yalanlıyor değiliz. Çünkü sen hepimizin gözünde sadık ve dürüst bilinirsin. Ancak biz, senin bize getirdiklerini yalanlıyoruz." derdi.⁵⁵⁴

Rivâyet olduğuna göre Ahnes b. Şerîk, Ebû Cehil'e, "Ey Ebû'l-Hakem! Bana Muhammed'den bahset, o dürüst ve doğruyu konuşan biri mi yoksa yalan konuşan biri mi? Çünkü şu anda yanımızda başka biri bulunmuyor" demiş. Bu soruya karşı Ebû Cehil de "Vallahi, Muhammed kesin olarak dürüsttür, hep doğruyu konuşur, bu güne kadar hiç yalan söylediği görülmemiştir. Ancak Kusayoğulları; sancak, hacılara su dağıtma ve Kâbe bakımını üstlenince, bir de Resûllük onlarda olunca, bundan böyle Kureyşin geri kalanlarına ne kalır ki?" diye cevaplamış.⁵⁵⁵

Zemahşerî, bu rivâyetleri serdettikten sonra, 34. âyetinde geçen "وَلَقَدْ كُذِّبَتْ رُسُلٌ مِنْ قَبْلِكَ/Senden önceki Resûller de yalanlanmışlardı." ifadesiyle hem Resûlullah teselli edilmekte hem de 33. âyetinde geçen "لَا يُكْذِبُونَكَ/onlar seni yalanlamıyorlar." ifadesinin de delilidir."⁵⁵⁶

"لَا يُكْذِبُونَكَ" ifadesi görüldüğü şekilde *tefil* babından olduğunda, anlamı; "لَا يَقُولُونَ لَكَ كَذِبًا/Sana yalan söylüyorsun demiyorlar, seni yalanlamıyorlar." Ancak; söz konusu olan ifade tâhâfifli olarak "لَا يُكْذِبُونَكَ" *ifal* babından olursa, anlamı şu şekilde olur; "لَا يَقُولُونَ لَكَ كَذِبًا /Onların kitaplarında bulunanları haber verdiğin zaman, sana yalan söylüyorsun diyemezler, buna güç yetiremezler."⁵⁵⁷ Burada da iki vezin arasındaki anlam değişikliği bariz bir şekilde meydana çıktığı görülmektedir.

⁵⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/340.

⁵⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/340.

⁵⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/340.

⁵⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/340; ayrıca bk. Taberî, a.g.e., IX/219-220; Bilmen, a.g.e., II/353.

⁵⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/340.

⁵⁵⁷ Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/352; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 138; İbn Zencele, a.g.e., s. 247-248; İbn Ebi Meryem, a.g.e., 294; es-Semîn el-Halebî, a.g.e., III/381.

Örnek: II.

{ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ تَوَفَّتْهُ رُسُلُنَا وَهُمْ لَا يُفِرُّونَ }

“Sonunda birinize ölüm geldi mi resüllerimiz onun ruhunu alırlar. Onlar görevlerinde eksiklik yapmazlar.” (el-En’âm 6/61).

Âyette gelen “لَا يُفِرُّونَ” fiili, mezîd bir fiil şeklinde olmak üzere, *tef’il* babından gelmiştir. Zemahşerî, söz konusu olan kelime mezîd fiil olarak, “لَا يُفِرُّونَ” şeklinde, *if’al* babından da geldiğini söylemiştir.⁵⁵⁸

Âyette geçen ve “kusur etmezler” diye çevrilen “لَا يُفِرُّونَ” fiili, Mushaf’ta yazıldığı gibi *tef’il* babından ele alındığında, تَفَرُّطًا - يُفَرِّطُ - فَرَّطَ şeklinde olur. Bu; “ihmalikâr davranmak, ihmal etmek, gevşeklik göstermek, geride bırakmak, terk etmek, kötü kullanmak, hor kullanmak”⁵⁵⁹ gibi anlamlara gelirken, söz konusu fiil, *if’al* babında ele alındığına ise اِفْرَاطًا - يُفْرِطُ - أَفْرَطَ şeklinde olup, “Aşırı gitmek, haddi aşmak, ileri gitmek, israf etmek, saçıp savurmak”⁵⁶⁰ gibi anlamlara gelmektedir. Nitekim Zemahşerî de vezinlerin ifade edebilecekleri anlamları şu şekilde açıklamıştır: “Âyette geçen kelime şeddeli okunması halinde, ‘tefrit’ kelimesinden alınmadır. Tefrit, işi ağırdan ve yavaştan almak, olması gerekenin altında, sınırın çok gerisinde kalmak demektir. İfrat ise haddi tecavüz etmek, sınırı aşmak demektir. Dolayısıyla melekler emir olundukları şeyi ne eksik ne de fazla yaparlar, olması gereken ne ise, o sınırdaki kalırlar.”⁵⁶¹

Buna göre âyette gelen kelime, *tef’il* babından ele alındığında âyetin anlamı:

“... Melekler kendilerine verilen görevde kusur, noksanlık etmeden yerine getirecekler...” şeklinde iken, *if’al* babından ele alındığında ise, âyetin anlamı:

“... Melekler kendilerine verilen görevde aşırıya kaçmadan, haddi tecavüz etmeden yerine getirecekler...” şeklinde olmaktadır.⁵⁶²

Müşahede edildiği gibi, vezinlerin değişmesiyle âyetin anlamı da değişmektedir. Ele alınan bu örnekte de bu durum bariz bir şekilde ortaya çıkmış oldu. Zira *tef’il* kalıbı ile *if’al* kalıbı tam zıd yönünde anlam ifade etmektedirler. İlki “noksanlığı” ifade ederken, ikincisi tam da bunun tersi olan “aşırılığı” ifade etmektedir.

Örnek: 1.

⁵⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/356.

⁵⁵⁹ Bk. İbn Cinni, *el-Muhteseb*, I/223.

⁵⁶⁰ İbn Cinni, *el-Muhteseb*, I/223.

⁵⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/356.

⁵⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/356.

{ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْلَا نُزِّلَ عَلَيْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً وَّاحِدَةً }

“Kâfir kimseler, Kur’ân’ın tümü ona bir defada indirilseydi ya!” (el-Furkan 25/32).

Âyette gelen “نُزِّلَ” kelimesi mâzî meçhul *tef’il* babından gelen bir fiildir. Ancak müfessir, bu âyette gelen fiilin, kendi veznin anlamında tefsîr edilmesinin mümkün olmadığını söylemiş ve bu olsa olsa *if’la* babının anlamında kullanılacağını ifade etmiştir.⁵⁶³

Zemahşerî, sonra buna benzer “أُخْبِرَ” veznin “أُخْبِرَ” veznin anlamında olduğunu örnek olarak zikretmiştir. Diğer taraftan şâyet “نُزِّلَ” fiili, *tef’il* babı üzere yorumlanırsa anlamı, “peyderpey, tedrici inzal” şeklinde olmaktadır ki, bu da âyetin bağlamına uygun düşmemektedir.⁵⁶⁴

Bu kalıpta gelen başka örnekler de vardır.⁵⁶⁵

1. 4. 5. "نَفَعَلْنَ" Babının "إِنْفَعَالٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 3 adet mezîd fiil olan *tefe’uul* yine mezîd fiil olan *infi’al* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{ تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدًا أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَدًا }

“Nerdeyse bu nedenle gökler çatlayacak, yer yarılacak, dağlar yıkılıp çökecek! Çünkü Rahman’a çocuk yakıştıyorlar.” (Meryem 19/90).

Âyette gelen “يَتَفَطَّرْنَ” fiili, *tefe’uul* babından mezîd bir muzârî fiil vezni olarak gelmiştir. Fakat Zemahşerî, bunun *infi’al* babından da geldiğini söylemiştir.⁵⁶⁶

Zemahşerî, her iki vezin şekline de şâkk/yarmak, çatlamak paramparça olmak anlamı vermiştir.⁵⁶⁷ Fakat iki veznin anlamı aynı olmakla beraber Zemahşerî, “tâ” ile gelen veznin kesrete ve tekrara delâlet edeceğini söylemiştir.⁵⁶⁸ Nitekim İbn Zencele de konu hakkında şunları izah etmiştir: “يَتَفَطَّرْنَ” kelimesi, şeddeli ve ‘tâ’ harfiyle kıraat

⁵⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV/347.

⁵⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV/347; ayrıca “نُزِّلَ” ve “أُنزِلَ” kelimelerinin anlamları için bk. Ferâhidî, a.g.e., IV/213; İsfelhânî, a.g.e., 631-632; İbn Mânzûr, a.g.e., s. 4399; İbn Fâris, a.g.e, V/417.

⁵⁶⁵ Bk. Tâhâ, 20/97; el-Enbiya, 21/79; el-Hacc, 22/27; el-Fetih, 48/9; el-Hücürat, 49/1; et-Tahrim, 66/3; el-Mearic, 70/11.

⁵⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV/57.

⁵⁶⁷ Zemahşerî, IV/57; ayrıca bk. Taberî, a.g.e., XV/638.

⁵⁶⁸ Zemahşerî, IV/57; ayrıca bk. Semîn el-Hâlebî, II/239.

edildiği zaman ‘yarıldılar’ anlamına gelmektedir. Bu fiil, ‘nun’ harfiyle de her ne kadar ‘yarılmak’ anlamına gelse de şeddeli ve ‘tâ’ ile olan vezinde kesret/çokluk mânâsı mevcuttur.”⁵⁶⁹ Daha sonra Mülk sûresinin 8. âyetinde geçen *تَكَادُ تَمَيَّرُ مِنَ الْغَيْظِ* kısmında geçen “تَمَيَّرُ” fiilini, buradaki şeddeli vezne delil olarak sunmuştur.

Mezîd fiil olan "تَفَعَّلَ" yine mezîd fiil olan "إِنْفَعَالَ" babı anlamında kullanılmasına üç adet örneğe vakıf olunmuştur.⁵⁷⁰

1. 4. 6. "إِنْفَعَالَ" Babının "تَفَعَّلَ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 6 adet mezîd fiil olan *if'al* yine mezîd fiil olan *tefe'uul* babı anlamında kullanılmıştır.

Örnek: I.

{إِذْ تُصْعِدُونَ وَلَا تَلْوُونَ عَلَى أَحَدٍ وَالرَّسُولُ يَدْعُوكُمْ فِي أُخْرَاكُمْ}

"Siz durmadan dağa yukarı kaçıyor, hiç kimseye dönüp bakmıyordunuz. Hâlbuki Resül, arkanızdan sizi çağırıyordu." (Âl-i İmrân 3/153).

Âyetin hemen başında geçen *إِذْ تُصْعِدُونَ* kelimesi ile ilgili *el-Keşşâfta* şunlar geçmektedir: "إِصْعَادٌ" kelimesi, “bir yerden gitmek, uzaklaşmak, kaçmak” gibi anlamları içermektedir. Örneğin "صَعِدَ فِي الْجَبَلِ/Dağa yükseldi, tırmandı" ve "أَصْعَدَ فِي الْأَرْضِ/Bölgeden kaçtı, uzaklaştı" gibi ifadeler hep bu türden anlamları içerirler.⁵⁷¹ Zemahşerî, bunları açıkladıktan sonra, Arapların şu sözlerini dayanak olarak aktarmıştır: "أَصْعَدْنَا مِنْ مَكَّةَ إِلَى الْمَدِينَةِ/Mekke'den Medîne'ye yükseldik." yani "Mekke'den Medîne'ye vardık." demektir.⁵⁷²

Zemahşerî, ilk olarak âyette geçen kelimenin, sözlük anlamını vermiştir. Daha sonra söz konusu kelimenin kıraat olarak alabileceği vecihleri şu şekilde anlatmıştır: Hasan b. Ali, "إِذْ تُصْعِدُونَ" kavlini, *إِذْ تُصْعِدُونَ* diye kıraat etmiştir. Yani: "Siz dağa tırmanıp gidiyordunuz." demektir. Übey'in kıraati, birinci okuyuş olan *إِذْ تُصْعِدُونَ* kıraati desteklemektedir. Çünkü Übey bunu "Siz vadiye doğru kaçuyordunuz." mânâsında "فِي" *إِذْ تُصْعِدُونَ الْوَادِي* diye okumuştur. Ebû Hayve de bu kelimeyi “tâ” harfini fetha harekesi,

⁵⁶⁹ Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, II/140; İbn Zencele, a.g.e., s. 448-449; Semîn el-Hâlebî, II/239.

⁵⁷⁰ Bk. el-Bakara, 2/74; eş-Şûra, 42/5

⁵⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/641.

⁵⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/641.

“ayn” harfinin de şeddesiyle olmak üzere, "Merdivenleri, basamakları tırmanmak" manâsında إِذْ تَصْعَدُونَ olarak okumuştur⁵⁷³

Müellifin yapmış olduğu tahlillerden de anlaşılıyor ki, fiil vezni değiştiği zaman anlamında da değişiklik olmaktadır. Zira müellif, söz konusu fiili, *if'al* babından îrâd ettiğinde "vadiye doğru kaçmak" anlamını, sülâsî mücerred babında ise "Dağ'a tırmanmak" anlamını verirken, söz konusu fiil *tefe'uul* babında geldiği zaman da "Merdivenleri, basamakları tırmanmak" diye anlam vermiştir.⁵⁷⁴

Bu kalıpta gelen başka örneklerde vardır.⁵⁷⁵

1. 4. 7. "مُفَاعَلَةٌ" Babının "إِفْعَالٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 6 adet mezîd fiil olan *mufa'ale* yine mezîd fiil olan *if'al* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{لِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا هُمْ نَاسِكُوهُ فَلَا يُنَازِعَنَّكَ فِي الْأَمْرِ}

“Biz her ümmet için izleyecekleri dinî kurallar belirlemiştir. Boşuna bu konuda seninle tartışmasınlar.” (el-Hacc 22/67).

Âyette geçen ve “seninle tartışmasınlar” diye yorumlanan “يُنَازِعَنَّكَ” fiili, *mufa'ale* babından mezîd bir muzârî fiildir. Ancak Zemahşerî, söz konusu fiilin *if'al* babından “يُنَازِعَنَّكَ” vezninde de geldiğini söylemiştir.⁵⁷⁶

Âyetin doğru bir şekilde anlaşılması için, nüzûl sebebi verilecektir. Zemahşerî, bu âyetin nüzûl sebebini şu şekilde olduğunu söylemiştir: “Rivâyet edildiğine göre, Huzâa kabilesinden Budeyl b. Verkâ, Bişr b. Süfyan ve başkaları Müslümanlara murdar hayvanı kastederek, kendi öldürdüğünüzü yiyorsunuz fakat Allah'ın öldürdüğünü yemiyorsunuz. Bunun üzerine Allah, Peygamber'e onların sözlerine; iltifat etmemesini, kulak asmamasını ve mücadeleye girişmelerine imkân tanımamasını istemiştir.”⁵⁷⁷

Zemahşerî'nin, yapmış olduğu bu yorum, fiilin Mushaf'ta yazıldığı “يُنَازِعَنَّكَ” şeklinde olduğu durumla ilgilidir. Dolayısıyla âyetin anlamı, “Onlarla tartışmaya girişme.” olacaktır. Nitekim bu konuda ez-Zeccâc, “Söz konusu fiil nehy bildiren bir fiil

⁵⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/641.

⁵⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/641.

⁵⁷⁵ Bk. el-A'râf, 7/171; Yunus, 10/24; el-Mümin, 40/26; el-Mümtehine, 60/10; et-Talak, 65/12.

⁵⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/210.

⁵⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/209-210.

olup; Resûlullah'ı, müşriklerle mücadeleye girişmekten alıkoymaktadır.” demiş ve bu Arapların لا يُضَارَبَنَّكَ فُلَانٌ : أَى لَاتُضَارِبُهُ “Sakın ha! Falan kişi seni dövmesin.” yani “Onunla dövüşme.” sözüne benzemektedir, demiştir.⁵⁷⁸ Bu yoruma göre *mufa'ale* babı müşareket için kullanılmıştır. Zemahşerî de bu tür fiilin ancak iki kişi arasında meydana geleceğini söylemiştir.⁵⁷⁹

Şâyet söz konusu fiil “يُنْزِعُكَ” vezninde gelirse Zemahşerî, bunun “uzaklaştırmak, yerinden çıkarmak, izale etmek” gibi anlamlara geleceğini söylemiştir. Bu nedenle âyette geçen fiil, nehiy formatında olduğundan dolayı, uzaklaşma, yerinden çıkma vb. anlamlara gelmektedir. Zemahşerî, bu vezne göre âyette şu anlamı vermiştir: “Ey Nebi! Dinine sıkı sıkıya sarıl ve üzerinde o kadar sabitlen ki, müşrikler seni ondan uzaklaştırmazlar, alıp yerinden etmesinler.”⁵⁸⁰ Şu âyetler, bu yorum şekline delâlet etmektedirler: “وَلَا يَصُدُّكَ عَنْ”⁵⁸¹ “Sakın inkârcılara destek verme!” Böylece Allah, Peygamberin dinde sabit kalmasını istemiş, cahil ve müşrik kimselere aldırış etmemesi, onlarla mücadeleye girişmemesini emretmiştir.⁵⁸¹

Bu kelime *mufa'ale* babından okunduğu zaman, müşareket ifade eder ve âyetteki anlamı “Onlarla mücadeleye girişme.” olacaktır. Fakat *if'al* babından kıraat olunduğu zaman da “Seni dininden zail etmesinler, uzaklaştırmazlar.”

Zemahşerî, tefsîrinde bu farklı vezin ve anlamlarına değinmiş olup, farklı görüşler beyân etmiştir. Görüşlerini de teyit etmek için Kur'ân'dan ve kendisinden önceki dil âlimlerin sözlerinden delîl getirmiştir.

Örnek: II.

{ يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ لَا يَحْزُنْكَ الَّذِينَ يُسَارِعُونَ فِي الْكُفْرِ مِنَ الَّذِينَ قَالُوا آمَنَّا بِأَفْوَاهِهِمْ وَلَمْ تُؤْمِن قُلُوبُهُمْ }

“Ey Peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla ‘iman ettik’ diyenlerden ve Yahudilerden küfürde yarışanlar seni üzmesin.” (el-Mâide 5/41).

Âyette geçen ve “küfürde yarışanlar” şeklinde tefsîr edilen “يُسَارِعُونَ” fiili, Mushaf'ta mezîd bir fiil olarak *mufa'ale* babından gelmiştir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin, yine mezîd bir fiil fakat *if'al* babından da geldiğini söylemiştir.⁵⁸²

⁵⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/209-210.

⁵⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/210.

⁵⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/209-210.

⁵⁸¹ Bk. Zemahşerî, a.g.e., IV/210; Neseî, a.g.e., II/453; İbn Âtiyye, a.g.e., XVII/329.

⁵⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/235.

Diğer taraftan ele alınan âyetin de içinde bulunduğu, sûrenin 52. âyetinde gelen ve buradaki ile aynı vezinde olan fiil, İbn Hâleveyh'in eserinde "elifsiz" yani "يُسْرَعُونَ" şeklinde, Ebû Hasan en-Nahvi tarafından kıraat edildiğini belirtilmiştir.⁵⁸³

Vezinlerin anlamına geçmeden evvel, müfessir söz konusu olan âyetin geneli ile ilgili yapmış olduğu yorumu vermekte fayda vardır.

"Yüce Allah, Resûlüne hitaben: 'Ey Peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla 'iman ettik' diyenlerden ve Yahudilerden, küfürde yarışanlar seni üzmesin.' Çünkü bunlardan kimileri, aslında iman etmedikleri halde İslâm'a karşı tuzak kurmak, hile yapmak için görünürde Müslüman gibi hareket ettikleri halde, aslında müşriklerle dostluklarını ve onlara desteklerini sürdürüyorlardı. Allah, onların bu hallerine bakarak, 'Sakın üzülme! Çünkü sana ben yardım edeceğim ve senin yardımcın benim, onların şerlerini ve kötülüklerini önlemekte ben sana yeterim.' buyurmuştur.⁵⁸⁴

Âyette gelen kelime, *mufa'ale* babında "سَارِعٌ - يُسْرِعُ - مُسَارِعَةٌ" şeklinde olup; "yarışmak, hızlı gitmekte mücadele etmek, hızlı davranmak" gibi anlamlara gelmektedir. Aynı kelime, *if'al* babından alındığında ise "أَسْرَعٌ - يُسْرِعُ - إِسْرَاعًا" şeklinde olup; "acele etmek, hızını, süratini artırmak, çabuk olmak, koşmak, hızlı davranmak" gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁸⁵

Bu durumda âyetin anlamı, *mufa'ale* babına göre:

"... Ey Peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla 'iman ettik' diyenlerden ve Yahudilerden, küfürde yarışanlar seni üzmesin..." şeklinde olurken, *if'al* babına göre ise:

"... Ey Peygamber! Kalpleri inanmadığı halde ağızlarıyla 'iman ettik' diyenlerden ve Yahudilerden, küfürde acele edenler seni üzmesin..." şeklinde olmaktadır.

Vezinlerin ifade ettikleri anlamlar her ne kadar birbirine yakın anlamlar olsa da ilk vezinde mevcut olan müşareket anlamı, ikinci vezinde bulunmamaktadır. Nitekim Zemahşerî, bu duruma dikkat çekerek şu izahı yapmıştır: "أَسْرَعٌ ve أُسْرِعٌ فِيهِ الشَّيْبُ Örneğin "denilir ki, her iki cümlede de; 'Ondan beyazlık çok hızlı yayıldı.' ve 'Ondan fesat hızlıca yayıldı.' anlamlarını taşır. Böylece küfürde koşturmaları; küfürde oluşları, tutarsızlıkları ve en hızlı bir şekilde arayışları, demektir. Yine 'bir şeyin sürat

⁵⁸³ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi'l-Şevâzz*, s. 40.

⁵⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/235.

⁵⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/235; Cevherî, a.g.e., III/1228; Semîn el-Halebî, a.g.e., II/192-193; Güneş, a.g.e., 564.

kazanması' demek; o şeyin çok hızlı bir şekilde, yayılışında sapmaksızın yaygınlık kazanması demektir.⁵⁸⁶

Bu kalıpta varit olan başka örnekler de vardır.⁵⁸⁷

1. 4. 8. "إِفْعَالٌ" Babının "تَفْعِيلٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 27 adet, mezîd fiil olan *if'al* yine mezîd fiil olan *tef'il* babı anlamında da kullanılmıştır.

Örnek: I.

{وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ وَأَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ}

“Orucu tutmakta zorlananlar için bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar fidye yeterlidir. Bir iyiliği mecbur olmadan yapan için bu (yaptığı) iyidir. Orucu tutmanız bilerseniz sizin için hayırlıdır.” (el-Bakara, 2/184).

Konuyla ilgili olan “يُطِيقُونَهُ” fiilidir. Mushaf'ta görüldüğü gibi, *if'al* babında gelmiştir. Fakat *tef'il* babından da geldiği söylenmiştir.⁵⁸⁸

Zemahşerî, her iki vezinden de gelen fiili, dikkate alarak söz konusu âyeti yoruma tabi tutmuştur. O, âyette geçen “يُطِيقُونَهُ” fiili, "güç yetirme ve takatinin olması" anlamına geleceğini söylemiştir.⁵⁸⁹ Bu durumda anlam şu şekilde olacaktır: "Hiçbir mazeretleri olmadığı ve **oruç tutmaya da güçleri ve takatleri olduğu halde** oruç tutmazlarsa, bunların üzerinde bir yoksulu doyuracak fidye vardır."⁵⁹⁰

Zemahşerî, yapmış olduğu bu şekildeki yorumunun, İslâm'ın ilk dönemlerinde böyle olduğunu söyler ve şöyle delillendirir: “Müslümanlara oruç farz kılınmıştı. Fakat buna alışık değillerdi. Oruç tutmak zorlarına gidiyordu. Bu sebepten dolayı zorluk yaşayanlar için oruç tutmak ile fidye vermek arasında muhayyer bırakıldılar.”⁵⁹¹

Zemahşerî, "İbn Abbas'ın söz konusu olan fiili, *tef'il* kalıbında olmak üzere يُطِيقُونَهُ olarak okuduğunu⁵⁹² iddia etmiş ve şunları beyân etmiştir: “Bu durumda fiil “الطَّوقُ” kelimesinden alınmadır. Bu nedenle kelime ya ‘güç ve takat’ anlamındadır ya da

⁵⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/235.

⁵⁸⁷ Bk. Hud, 11/20; Sad, 38/22; el-Fetih, 48/29; el-Hadîd, 57/11.

⁵⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/380.

⁵⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/380.

⁵⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/380.

⁵⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/380.

⁵⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/380.

'boyuna takılan gerdanlık, kolye' demektir. Bu durumda manâ: "Külfet ve sıkıntı çekiyor, zorlanıyorlardı." demektir.⁵⁹³

Zemahşerî, yukarıda yapmış olduğu tahlillerden sonra şunları söylemiştir:

"Bu fiil hakkında iki yorum söz konusu olmaktadır. Ya söz konusu fiil, âyette geçtiği gibi, *يُطَوَّقُهُ*/Güç yetirme, takatinin olması' anlamındadır. Bu birincisidir. İkincisi ise *يُكَفِّهُ* anlamında olmasıdır ki manâsı: 'Zor dayanabilerek oruç tutmak, son takatlerine dek oruç tutmak, güçleri tükenene dek oruç tutmak.'" demektir.⁵⁹⁴

Ferrâ, âyette geçen *يُطَيِّفُونَهُ* fiili *if'al* babına göre yorumlamış ve "Oruç tutmaya güçleri ve takatleri olduğu halde oruç tutmazlarsa, bunların üzerinde bir günlük bir yoksulu doyuracak fidye vardır."⁵⁹⁵ şeklinde açıklamada bulunmuştur. Daha sonra "bu hükmün, *وَ أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ مِنَ الْإِطْعَامِ*"⁵⁹⁶ âyetiyle nesh edilmiş olduğunu⁵⁹⁶ belirtmiştir.

Bu âyet hakkında Ferrâ ve Taberî, nesih olayından bahsederken, Zemahşerî de dâhil bazı müfessirler, " *و عَلَى الَّذِينَ يُطَيِّفُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامِ مَسْكِينٍ* " âyetinin neshedilmiş olduğunu kabul etmiyorlar, bunun hükmünün baki olduğunu söylüyorlar.⁵⁹⁷ Hükmünün baki olduğunu söyleyenler İbn Abbas'ın şu sözünü naklediyorlar: "Bu âyet neshedilmiş değildir. Bu âyet, çok yaşlı erkek ve kadına, çocuğundan korkan gebe ve emzikli kadına, iyileşme ümidi kalmamış hastaya ruhsattır."⁵⁹⁸

Âyetin, çok yaşlı kimselere, iyileşme ümidi kalmamış hastalara ruhsat için indiğine dair İbn Abbas'tan gelen başka bir rivâyet daha vardır. Bu görüşün daha isabetli olduğu anlaşılmaktadır. Fakat emzikli ile gebe kadınlar da hasta hükmündedir. İyileştiklerinde kaza etmek üzere onlar da oruçlarını yiyebilirler. Bu husus, 185'inci âyetin hükmünden çıkarılmaktadır.⁵⁹⁹

Böylece Zemahşerî, tefsîrinin genelinde yaptığı gibi, burada da fiilin her iki vezin şeklini ele alıp değerlendirmiştir. Vezinler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Ancak; söz konusu âyetin son bölümünü yorumlarken, ikinci vezne meyyal olduğunu hissettirmiştir. Çünkü O, *وَ أَنْ تَصُومُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ*, pasajını şu şekilde yorumlamıştır: "Ey zorlanarak oruç tutanlar ya da kendilerini zora koşanlar, sizin nefsiniz, aleyhinde

⁵⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/380.

⁵⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/380.

⁵⁹⁵ Ferrâ, a.g.e., I/122.

⁵⁹⁶ Ferrâ, a.g.e., I/122.

⁵⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/381.

⁵⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/381; et -Tâc, II/87.

⁵⁹⁹ Ateş, a.g.e., I/173.

kendinizi buna zorlamanız, bu görevi üstlenmeniz, gücünüzün son haddine kadar dayanarak oruç tutmanız, şâyet bilerseniz, sizin için fideye vermektense fideden fazlasını vermenizden de daha hayırlıdır."⁶⁰⁰

Burada dikkatleri celbeden, fiil veznin lafzında oluşan bir değişiklik, anlamında da tam zıt bir etki etmiş olmasıdır. Çünkü müfessir, ilk vezne göre fiile yüklediği anlam, güç yetirme, bir şeyi yapabilme şeklinde iken, ikinci vezne göre ise tam tersi bir anlam olan, güç yetirmeme, zorlanma anlamı vermiştir.

Örnek: II.

{ **يُغْشِي** اللَّيْلَ النَّهَارَ يَطْلُبُهُ حَثِيثًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ وَالنُّجُومَ مُسَحَّرَاتٍ بِأَمْرِهِ }

“Geceyi, habire kovalayan gündüze bürüyüp örten; güneşi, ayı ve yıldızları emrine musahhar olacak şekilde yaratan Allah’tır.” (el-A’râf 9/54).

Âyete gelen “**يُغْشِي**” kelimesi, Mushaf’ta geldiği şekliyle mezîd bir fiil olup, *if’al* babından gelmiştir. Ancak müfessir Zemahşerî, söz konusu kelime aynı zamanda mezîd fiil olarak *tef’il* babından da geldiğini tefsîrinde beyân etmiştir.⁶⁰¹

Tef’il babından okuyanlar, gece ve gündüzün sürekli olarak tekrarlandığından ve her gece ve gündüzün diğerinde farklı olduğundan, mübâlağa ifaden eden bir fiilin gerekli olduğunu söylemişler ve Kur’ân’dan, (en-Necm 53/45) “فَعَشَّاهَا مَا عَشَّى” âyetini de örnek olarak sunmuşlar. Diğer taraftan *if’al* babından okuyanlar ise Kur’ân’dan *if’al* babından örnekler sunarak kendi düşüncelerini savunmuşlar. Örneğin “فَأَعَشَيْنَاهُمُ فَمَنْ لَا يَصِرُونَ”, (Yâsîn 36/9) “كَأَنَّمَا أُعْشِيَتْ وَجُوهُهُمْ قِطْعًا”, (Yunus 10/27) âyetlerde şeddesiz yani *if’al* babından gelmiştir.⁶⁰²

Kelime, *tef’il* babından ele alındığında **عَشَّى** - **يُعْشِي** - **تُعْشِي** şeklinde olup, “Kaplama, örtmek, üzerine çökmek, sarmak, bürümek, karartmak, karanlık içinde bırakmak” gibi anlamlara gelirken, *if’al* babından okunduğunda ise, **أَعَشَى** - **يُعْشِي** - **إِعْشَاءً** şeklinde olup, “Gece kararmak, karanlık bastırmak, üzerini örtmek, kaplamak, perdelemek” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁰³

⁶⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/381.

⁶⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/449.

⁶⁰² Ezherî, *Meâni l-kıraat*, I/408; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 156; İbn Zencele, a.g.e., s. 283-284; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 332; ayrıca bk. Semîn el-Halebî, a.g.e., III/163-165.

⁶⁰³ Cevherî, a.g.e., VI/ 2446-2447; Râgıb el-İsfahanî, a.g.e., s. 361; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/163-165; Güneş, a.g.e., s. 849-850.

Bu durumda âyetin anlamını, Zemahşerî'nin de işaret ettiği gibi şu şekilde izah etmek mümkündür:

Fiil, Mushaf'ta geldiği şekliyle *if'al* babından geldiğinde âyetin anlamı:

“...gece ile kendisini kovalayan gündüzü örter...” şeklinde iken, *tef'il* babından geldiğinde ise âyetin anlamı:

“...gece, gündüze eklenir ve gündüz de geceye eklenir...” şeklinde olmaktadır.⁶⁰⁴

Zemahşerî, ikinci vezne/*tef'il* babına dayanak olarak, Humeyd b. Kays'ın kıraatini göstermiş olup, şöyle demiştir: “Humeyd, bu kelimeyi ‘yâ’ harfinin fetha harekesiyle ‘يَعْتَشِي’ şeklinde ve ‘اللَّيْلُ’ kelimesi ise mensup olarak, ‘النَّهَارُ’ kelimesini de merfu olarak kıraat etmiştir. Böylece o, bu cümleyi, ‘يَعْتَشِي اللَّيْلَ النَّهَارُ’ şeklinde kıraat etmiştir ki anlamı: ‘Gündüz geceye kavuşur, geceyi idrak eder ve onu kovalayıp örter’ şeklinde olmaktadır.⁶⁰⁵

Âyetin her iki vezne göre toplu bir şekilde anlamı şu şekilde olmaktadır:

Tef'il babına göre âyetin anlamı:

“... **Geceyi, habire kovalayan gündüze bürüyüp örten**; güneşi, ayı ve yıldızları emrine musahhar olacak şekilde yaratan Allah'tır ...” şeklinde iken, *if'al* babına göre ise âyetin anlamı: “... **Gece ile kendisini kovalayan gündüzü örter**; güneşi, ayı ve yıldızları emrine musahhar olacak şekilde yaratan Allah'tır...” şeklinde olmaktadır.⁶⁰⁶

Dikkat edilirse, her iki veznin ifade ettikleri anlam, her ne kadar birbirine yakın olsa da *tef'il* babında bulunan mübâlağa ifadesi, *if'al* babında bulunmamaktadır. Zira *tef'il* babının ifade ettiği anlam: “Gece, gündüze ekler ve gündüz de geceye ekler.” ile *if'al* babının ifade ettiği anlam: “Gece ile kendisini kovalayan gündüzü örter.” arasında mübâlağa farkı mevcuttur. Zemahşerî, bu farklı vezinleri yorumlarken, değişik vezinlerden kıraat edilen başka kıraatlerden delil sunmuştur.⁶⁰⁷

Bu kalıpta kıraat edilen başka örnekler de vardır.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/449.

⁶⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/449.

⁶⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/449.

⁶⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/449; Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/408; İbn Hâleveyh, *el-Hüccce*, s. 156; İbn Zencele, a.g.e., s. 283-284; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 332; ayrıca bk. Semîn el-Halebî, a.g.e., III/163-165.

⁶⁰⁸ Bk. el-Bakara, 2/143, 2/184, 2/185; Âl-i İmrân, 3/37, 3/195; en-Nisâ, 4/30; el-Enfâl, 8/30, 8/59, 8/60, 8/67; et-Tevbe, 9/51; Yunus, 10/103; en-Nahl, 16/11; el-Kehf, 18/71, 18/81; et-Tâhâ, 20/2; el-Enbiya, 21/80; en-Nur, 24/22; es-Saffat, 37/103; ez-Zührüf, 43/72; el-Haşr, 59/2; el-Mümtehine, 60/10; es-Saff, 61/10; et-Tahrim, 66/5; el-Adiyat, 100/4.

1. 4. 9. "اِفْعَالٌ" Babının "اِفْتَعَالٌ" Babı Anlamında Kullanılması

Bu kalıpla ilgili 4 adet mezîd fiil olan *if'al*, yine mezîd fiil olan *ifti'al* babı anlamında da kullanılmıştır.⁶⁰⁹

Örnek: I.

{ فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ أُعِدَّتْ لِلْكَافِرِينَ }

“O ateş ki yakıtı insanlar ve taşlardır ondan sakının; o kâfirler için hazırlanmıştır.”
(el-Bakara 2/23-24).

Âyette gelen “أُعِدَّتْ” fiili, *if'al* babından meçhul bir mâzî fiildir. Zemahşerî, “hazırlanmış” diye yorumlanan bu fiilin, Abdullah b. Mes'ûd tarafından, “أُعِدَّتْ” şeklinde, *ifti'al* babından da okunduğunu söylemiştir.⁶¹⁰

“أُعِدَّتْ” fiili, *if'al* babından geldiği zaman “Onlar için hazırlandı.” şeklinde Zemahşerî tarafından yorumlanmıştır. Fakat “أُعِدَّتْ” şeklinde *ifti'al* babından gelirse, Zemahşerî'ye göre, bu kelime “العَدَادِ” kelimesinden alınma olup, “العُدَّةُ” manâsındadır. Bu da “azık” demektir⁶¹¹ diye yorumlamıştır. Nitekim âyette geçen ateşin yakıtı, “الحجارة/taşlar” diye geçen kelime bazıları tarafından, kibrit/kükürt taşları diye yorumlanmıştır.⁶¹² Ancak Zemahşerî, “Böyle bir yorum, elde herhangi bir kanıt olmaksızın, yapılan bir tahsistir. Kur'ân'ın manâ olarak tanıklık ettiği sahih manâdan uzaklaşıp ayrılmaktır.”⁶¹³ demiş ve şunu dayanak olarak sunmuştur: “أُعِدَّتْ” **"Onlar için hazırlandı."** buyurmakla, “Ben onları azap etmek için, bunu onlara azık kıldım, onlara tahsis eyledim.”⁶¹⁴

Bu kalıpta başka örneklerde mevcuttur.⁶¹⁵

1. 5. Fiil Veznin Master Veznin Anlamında Kullanılması

Daha önceki bölümlerde fiil; “belli bazı kalıplarla zaman ve şahıs göstererek eylem bildiren kelimedir.” şeklinde tanımlanmıştı. Master ise; “zaman ve şahıstan bağımsız olarak bir eylem ya da oluşumu ifade eden sözcük türüne verilen isimdir.”⁶¹⁶

⁶⁰⁹ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/225: II/156, II/173; VI/98

⁶¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/225.

⁶¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/225.

⁶¹² Bk. Ferrâ, a.g.e., I/20; Taberî, a.g.e., I/403-405; İbn Âtiyye, a.g.e., I/107.

⁶¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/225.

⁶¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/225.

⁶¹⁵ Bk. en-Nisâ, 4/128, 4/154; el-Mümtehine, 60/11.

⁶¹⁶ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 25.

şeklinde tanımlanmaktadır. Dolayısıyla fiil ile mastarın anlama delâletleri farklı olmaktadır. Bu nedenle Kur'ân da bazı fiiller, mastar anlamında da kullanılmıştır. Bu başlık altında el-Keşşâf'ta gelen bu tür örneklere yer verilecektir.

el- Keşşâf'ta fiilin, mastar anlamında kullanılmasına dair 4 adet örnek mevcuttur.

Örnek: 1.

{وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ}

“Cinleri Allah’a ortak ettiler. Hâlbuki cinleri de yaratan Allah’tır.” (el-En’âm 6/100).

Yukarıdaki âyette geçen ve “**Onları da Allah yaratmıştır.**” şeklinde yorumlanan “**خَلَقَهُمْ**” kelimesi, Mushaf’ta mâzî fiil vezninde gelen bir kelimedir. Zemahşerî, söz konusu olan bu kelime, aynı zamanda mastar olarak “**خَلَقَهُمْ**” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁶¹⁷

Zemahşerî, söz konusu olan kelime, Mushaf’ta yazılı olduğu şekliyle ele alındığında, “... Oysaki onları **O, yarattı...**” anlamına geleceğini söylemiş. Ancak kelime mastar vezninde okunduğunda, bu “yalan ve iftira uydurmak” anlamına gelmekte olup, şu şekilde yorumlanabilir “...**Uydurdukları şeyleri** Allah’a ortak kıldılar, çirkinliklerini ve kötülüklerini وَاللَّهُ أَمَرْنَا بِهَا bunları bize Allah emretti, (el-A’râf 7/28) diyerek Allah’a nispet ettiler...”⁶¹⁸

Burada müfessir, “**خَلَقَهُمْ**” fiil veznine “yaratma eylemi” yani “Onları yarattı.” anlamını verirken, “**خَلَقَهُمْ**” şeklindeki mastar veznine de kâfirlerin “uyduruk yalan ve iftiraları” şeklinde anlam vermiştir. Diğer taraftan fiil olarak kıraat edilen vezinde şahıs ve zaman mefhumu mevcut iken, mastar vezninde bulunmamaktadır.

Bu durumda âyetin anlamı toplu halde şu şekilde verilebilir:

“Cinleri Allah’a ortak ettiler. Hâlbuki cinleri de **yaratan** Allah’tır.” ya da

“Cinleri Allah'a ortak ettiler. **Uydurdukları şeyleri Allah’a ortak kıldılar.**”

Zemahşerî, âyette geçen kelimenin farklı vezinlerine dikkat çekmiş ve her vezne farklı yorumlar yüklemiştir. Bu yorumlar tezat değil, bilakis âyetin anlamına zenginlik katmıştır. Nitekim **وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنَّ وَخَلَقَهُمْ** âyetinde bulunan kelimelerin gramer tahlilini yaparak, çok önemli bir düşüncenin meydana gelmesine gayret etmiştir. O, şöyle demiştir: “Eğer burada yer alan ve “ortaklar” anlamına gelen “**شُرَكَاء**” kavlini, “**جَعَلُوا**” fiilinin iki mef’ûlü olarak değerlendirecek olursan, bu takdirde “**الْجِنَّ**” kelimesini “**شُرَكَاء**”

⁶¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/380.

⁶¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/380.

kelimesinden bedel olarak mensup kılarısın. Şâyet “لله” kavli-i celîli lağv olarak değerlendirirsen, bu takdirde شُرَكَاءُ الْجَنِّ kavli iki mef’ûl olarak değerlendirmiş olursun ki, bu durumda ikinci mef’ûl konumunda olan “شُرَكَاءُ” kelimesi, birinci mef’ûl olan “الْجِنِّ” kelimesi üzerine takdim edilmiş olur. Eğer, o halde takdimin ne gibi bir yararı var diye sorarsan, derim ki; ister meleklerden ister cinlerden ya da insanlardan veya başka herhangi bir şeyden olsun, bunlardan birinin Allah’a ortak edinilmesinin oldukça büyük bir günah olduğunu anlatmak içindir. İşte bunun içindir ki, “Allah” ismi, “شُرَكَاءُ” yani “ortaklar” anlamındaki kelimeye takdim edilmiş, “Allah” ismine öncelik verilmiştir.⁶¹⁹ Müfessir, burada belâgat ilminde önemli bir yeri olan “takdim ve te’hir” sanatını ustaca kullanmıştır.⁶²⁰ Dolayısıyla burada azammet ve ihtimam için bir takdim söz konusu olmuştur.⁶²¹

Örnek: II.

{وَلَوْ تَرَىٰ إِذْ فَرَعُوا فَلَا قُوَّةَ وَأَخَذُوا مِنْ مَّكَانٍ قَرِيبٍ}

“Korkuya ve telaşa kapıldıklarında onları bir görsen! Artık kaçış yoktur, yakın bir yerden yakalanmışlardır.” (Sebe 34/51).

Âyette geçen ve “yakalanmışlardır” şeklinde yorumlanan “أَخَذُوا” kelimesi, Mushaf’ta mâzî fiil vezninde gelen bir kelimedir. Zemahşerî, söz konusu olan bu kelime, aynı zamanda mastar olarak “أَخَذٌ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁶²²

Burada iki vezin arasında olan fark, yukarıda geçen örnekte de belirtildiği gibi, fâil ve zaman bakımındandır. Çünkü fiil vezni, fâil, hudûs ve zamana delâlet ederken, mastar vezni sadece hudûsa delâlet etmektedir. Dolayısıyla âyette geçen kelime, fiil vezninde “أَخَذُوا” şeklinde okunduğunda, “tutuldukları zaman” anlamında olmaktadır. Burada tutan bir fâil, tutulan bir nesne ve kendisinde tutma olayı gerçekleşmiş bir zaman dilimi mevcuttur. Fakat kelime, mastar vezninde “أَخَذٌ” şeklinde okunduğunda, “*tutmak*”

⁶¹⁹ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/380.

⁶²⁰ Arap dilinde ister fiil, ister isim cümlesi olsun; cümlenin yapısı bellidir. Her kelimenin yeri bellidir. Örneğin fiil cümlesinde önce fiil, sonra fâil zikredilir. İsim cümlesinde ise önce mübteda sonra haber zikredilir. Bunlar cümlenin tertibinde asıldır. Bu asla riâyet ederek kelimelerin yerlerini değiştirmemek gerekir. Ancak bazı ihtiyaçlar veya amaçlar bu kelimelerin yerini değiştirmeyi; bazılarını takdim, bazılarını da te’hir etmeyi gerektirir. Mütkelemin amacına bağlı olarak yapılan bu takdim ve te’hirler kelâma güzellik kazandırır ve etkisini artırır. Zira mütkelemin zihnindeki manâya göre tertib edilmiş lafızlardaki manâyı, muhataba aktarmak için çok önemli ve şerefli bir konudur. (Karamollaoğlu, Fatma Serap, *Meânî İlmi*, İşaret Yayınları, İstanbul 2013, s. 176-188).

⁶²¹ Detaylı bilgi için bk. Karamollaoğlu, a.g.e., s. 188.

⁶²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/133.

anlamı çıkar ki, bu da sadece hudûsu karşılamaktadır. Bu nedenle her iki vezin arasındaki fark bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır.⁶²³

Bu durumda, kelimenin farklı vezinleri dikkate alındığında, âyetin anlamı şu şekilde olmaktadır:

Söz konusu olan kelime, Mushaf'ta yazılı olduğu vezinle yani “أُخْدُوا” şeklinde fiil vezni olarak okunduğunda âyetin anlamı:

“...Korkuya ve telaşa kapıldıklarında onları bir görsen! Artık kaçış yoktur, **yakın bir yerden yakalanmışlardır...**” şeklinde olurken, aynı kelime mastar vezninde yani “أَخَذُ” şeklinde okunduğunda ise âyetin anlamı:

“...Korkuya ve telaşa kapıldıklarında onları bir görsen! Artık kaçış yoktur, **fakat yakın bir yerden yakalanmak vardır...**” şeklinde olmaktadır.⁶²⁴

Zemahşerî, kelimeye son yorumu verdikten sonra, “أَخَذُ” kelimesi, فَلَا قُوَّةَ kelimesinin mahaline atıf olduğunu söylemiştir. Ayrıca âyette geçen “**yakın bir yerden yakalanma**” şeklindeki ifade, müfessir tarafından; yeryüzünden, kabirlerden, mahşerde hesap görülen yerden veya buldukları yerden alınıp cezalandırılma şeklinde açıklanmıştır.⁶²⁵

Bu vezinlerden gelen başka örnekler de mevcuttur.⁶²⁶

1. 6. Fiil Veznin İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması

Bu başlık altında verilecek örnekler, Mushaf'ta bir fiil sîgası olarak gelen bir kelime aynı zamanda ism-i fâil vezninde de gelebilmektedir. Burada vezinlerin arasında oluşacak fark, teceddüd ve subut cihetinde olmaktadır. Yani fiil vezninde yenilenme ve tekrar anlamı mevcutken, ism-i fâil vezninde, sabit ve değişmez bir vasıf, niteleme söz konusudur. Bundan sonra verilecek örneklerde bu durumu bariz bir şekilde görmek mümkündür.

Fiilin, ism-i fâil anlamında da kullanılmasına dair 9 örnek vardır.

Örnek: I.

{إِنْ تَخْرُصْ عَلَىٰ هُدَاهُمْ فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ}

⁶²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/133.

⁶²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/133.

⁶²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/133.

⁶²⁶ Bk. el-Bakara, 2/210; Secde, 32/7.

“Onların hidâyete ulaşmalarını çok istesen dahi Allah, saptırmış kimeleri hidâyete ulaştırmaz.” (en-Nahl 16/37).

Âyette gelen ve “hidâyete erdirmez” şeklinde yorumlanan “لَا يَهْدِي” kelimesi, Mushaf’ta muzârî fiil vezninde gelen bir kelimedir. Zemahşerî, söz konusu olan bu kelime, aynı zamanda ism-i fâil olarak “لَاهَادِي” şeklinde Übey b. Ka’b tarafından okunduğunu söylemiştir.⁶²⁷

Âyette geçen kelime, Mushaf’ta yazılı olduğu gibi “لَا يَهْدِي” şeklinde geldiğinde “Allah saptıranları hidâyete erdirmez.” şeklinde olurken, aynı kelime ism-i fâil olarak “لَاهَادِي” şeklinde Übey b. Ka’b tarafından okunduğu şekliyle ele alındığında ise “Allah saptıranları hidâyet edici değildir.” şeklinde olmaktadır.

Bu durumda her iki vezne göre âyetin anlamı şu şekilde verilebilir:

Âyette geçen kelime, Mushaf’ta yazılı olduğu gibi “لَا يَهْدِي” şeklinde okunduğunda âyetin anlamı:

“...Onların hidâyete ulaşmalarını çok istesen dahi, **Allah, saptırmış kimseleri hidâyete ulaştırmaz...**” şeklinde olurken, kileme ism-i fâil olarak “لَاهَادِي” şeklinde Übey b. Ka’b tarafından okunduğu şekliyle ele alındığında ise, âyetin anlamı:

“...Onların hidâyete ulaşmalarını çok istesen dahi, **Allah, saptıranları hidâyet edici değildir.** Onların asla yardımcıları da olmaz...” şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, “فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ يُضِلُّ” pasajını şu şekilde yorumlamıştır: “Yani rezilliği hak etmiş ve bunu seçmiş olanlara Allah lütufta bulunmaz. Çünkü bu, abes bir durumdur. Zaten Allah da abesle iştiğal etmekten/uğraşmaktan uzak ve beridir. Kaldı ki abesle uğraşmak bir tür kötülükle ilgilenmek kabilinden olur ki, Allah hakkında böyle bir şey caiz değildir.”⁶²⁸

Müfessir, âyetin bu pasajını mensubu bulunduğu mezhebin ilkeleri doğrultusunda yorumladığı müşahede edilmektedir. Ancak bu çalışma dilsel bir çalışma olduğundan dolayı, tartışmadan uzak tutulup konuya girilmeyecektir. Nitekim konu hakkında birçok çalışma mevcuttur.⁶²⁹

Örnek: II.

{ يَا أَيُّهَا النَّاسُ اتَّقُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ نَفْسٍ وَاحِدَةٍ وَخَلَقَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَبَثَّ مِنْهُمَا رِجَالًا كَثِيرًا وَنِسَاءً }

⁶²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/436; ayrıca akz., İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi l-Şevvaz*, s. 77.

⁶²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/436.

⁶²⁹ Konu hakkında bk. Polat, *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, 2. (baskı), İz Yay., İstanbul 2009.

“Ey insanlar! Sizi bir nefisten halk eden ve ondan da eşini yaratan, ikisinden birçok erkek ve kadın yayan rabbinize itaatsizlikten sakının.” (en-Nisâ 4/1).

Âyette gelen “خَلَقَ” ve “بَيَّأَ” fiilleri, mushaf’ta geldikleri şekliyle birer mâzî fiil veznindedirler. Zemahşerî, söz konusu olan fiiller خَالِقٌ ve بَائٍ şeklinde, ism-i fâil vezninde de geldiklerini söylemiştir.⁶³⁰

Fiil vezninde yenilenme ve tekrar anlamı mevcutken, ism-i fâil vezninde ise sabit ve değişmez bir vasf, niteleme söz konusudur.

Bu durumda âyetin genel anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Mushaf’ta gelen vezne göre âyetin anlamı:

“...Ey insanlar! Sizi bir nefisten halk eden ve ondan da eşini **yarattı**, ikisinden birçok erkek ve kadın üretilip **yaydı** rabbinize itaatsizlikten sakının...” şeklinde olurken, şâzz kıraate göre ise âyeti anlamı:

“...Ey insanlar! Sizi bir nefisten halk eden ve ondan da eşini **yaratan**, ikisinden birçok erkek ve kadın **yayan** rabbinize itaatsizlikten sakının...” şeklinde olmaktadır.

Her iki veznin delâlet edecekleri anlam farklılığı, yukarıda da belirtildiği gibi sözlük anlamlarından dolayı değil de vezinlerin anlama delâletinden kaynaklanmaktadır. Zira ele alınan kelimeler, Mushaf’taki kıraate göre “خَلَقَ yarattı” ve “بَيَّأَ yaydı” şeklinde ki anlamlar daha önce de belirtildiği gibi, birer fiil vezinleri olup, tekrar ve yenilenme eylemine delâlet ederler. Şâzz olan kıraate göre ise “خَالِقٌ yaratan” ve “بَائٍ yayan” şeklindeki anlamları ise birer ism-i fâil vezin olarak, sübut ve devamlılığa delâlet etmektedirler.

Örnek: III.

{ حَتَّىٰ إِذَا جَاءَتْهُمْ رُسُلُنَا يَتَوَفَّوْنَهُمْ قَالُوا أَيْنَ مَا كُنْتُمْ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا }

“Sonunda resullerimiz gelip ruhlarını alırken ‘Allah dışındakilere taptığınız şeyler nerede!’ derler, ‘bizden kayıp olup gittiler’ şeklinde cevaplıyorlar.”⁶³¹

Burada konumuza örnek olabilecek altı çizilen ve “ruhlarını alırken” şeklinde yorumlanan kelimesidir. Bu kelime malum olduğu üzere muzârî vezninde olan bir fiildir.⁶³² Ancak Zemahşerî, söz konusu olan fiil, âyette geçen “رُسُلُنَا” kelimesine hal

⁶³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/6.

⁶³¹ el-A`raf, 7/37.

⁶³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/440.

olacağını söylemiş ve bu durumda “onların canlarını alan” anlamında olmak üzere ism-i fâil vezin takdirinde olacağını söylemiştir.⁶³³

Burada anlatılmak istenen şey şudur; kelime, âyette her ne kadar fiil vezninde gelmişse de bunun ism-i fâil anlamında kullanıldığını ifade edilmektedir. Nedeni ise hal olacak kelimenin müştak bir isim olmasının gerekliliğidir.⁶³⁴

Bu şekilde gelen başka vezinler de mevcuttur.⁶³⁵

1. 7. Mâzî ve Muzârî Fiillerinin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması

Bu başlık altında verilecek örnekler, Mushaf'ta bir fiil, mâzî vezninde gelirken aynı zamanda muzârî vezninde de gelebilmektedir. Burada vezinlerin arasında oluşacak fark, zamansal açıdan olmaktadır. Yani mâzî vezninde geçmiş zamanı hikâye anlamı mevcutken, muzârî vezninde, müstakbelden, gelecek zamandan söz etmek söz konusudur.

1. 7. 1. Mâzî Fiilin Muzârî Fiil Anlamında Kullanılması

Mâzî fiilin, muzârî fiil anlamında da kullanılmasına dair 11 örnek tespit edilmiştir.

Örnek: I.

{ فَتُجَّى مِّنْ نَّشَاءٍ }

“ Ve dilediğimiz kimseler kurtuluşa erdirilir.” (Yusuf 12/110).

Âyette geçen ve “kurtuluşa erdirilir” diye tefsîr edilen “فَتُجَّى” fiili, mâzî meçhul bir fiil vezindir. Zemahşerî, bu fiilin aynı zamanda muzârî fiil vezninden de geldiğini söylemiştir.⁶³⁶

“فَتُجَّى” kelimesi, mâzî meçhul vezninde bir fiil olarak “نَجَّى - يُنَجِّي - تَنْجِيَّةً” babından olup “kurtulmak, kurtuluş bulmak, birisine fısıldamak, karşılıklı sırlarını açıklamak, kendi kendine konuşmak” gibi anlamları ifade etmektedir.⁶³⁷ Söz konusu olan kelime, muzârî fiil olarak “فَتُنَجِّي” şeklinde geldiğinde de aynı anlamları ifade etmektedir. Fakat aralarındaki fark, zamansal olarak, geçmiş veya istikbali/geleceği ifade etmeleri bakımından olmaktadır.

⁶³³ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/440.

⁶³⁴ Zemahşerî, *Mufasssal*, s. 79-80.

⁶³⁵ Bk. el-Mâide, 5/3; İbrâhîm, 14/19; en-Nahl, 16/54; el-Hacc, 22/11; en-Nur, 24/45; el-Ahzab, 33/76.

⁶³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, III/330.

⁶³⁷ Cevherî, a.g.e., VI/2501; Güneş, a.g.e., s. 1152.

Bu durumda âyetin genel anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Âyette geçen “فُنْجِي” kelimesi, Mushaf’ta yazıldığı şekliyle, mâzî meçhul vezninde bir fiil olarak okunduğunda âyetin anlamı:

“... ve dilediğimiz kimse **kurtuluşa erdirilmiş...**” şeklindedir.

Fakat söz konusu kelime muzârî fiil olarak “فُنْجِي” şeklinde kıraat olduğundan ise, âyetin anlam:

“... ve dilediğimiz kimseyi **kurtuluşa erdireceğiz/dilediğimizi kurtarırız...**” şeklinde olmaktadır.

Örnek: II.

{وَيَرْزُوا لِلَّهِ جَمِيعاً}

“Hepsi Allah'ın huzuruna çıkacaklar.” (İbrâhîm 14/21).

Yukarıdaki âyette geçen ve “Hepsi Allah'ın huzuruna çıkacaklar.” şeklinde tefsîr edilen cümlenin içinde bulunan, “بَرَزُوا” fiili, aslında mâzî/geçmiş vezniyle gelen bir fiildir. Bunun bildirdiği zaman dilimi de gelecek değil, geçmiş zaman dilimidir. Yani yukarıdaki âyetin anlamı, “Hepsi Allah'ın huzuruna çıktılar.” şeklindedir. Oysa Allah'ın huzuruna çıkma olayı daha sonra/istikbalde gerçekleşecek bir şeydir. Buna göre âyet “وَيَبْرُزُونَ لِلَّهِ” şeklinde olmalıydı. Fakat kıyâmet gününde insanların Allah'ın huzuruna çıkmaları kesin olduğundan dolayı, sanki bu durum gerçekleşmiş gibi söz konusu fiil, muzârî/istikbal kipiyle değil de onun yerine mâzî kipiyle getirilmiştir. Nitekim konu hakkında müfessir Zemahşerî'nin yapmış olduğu yorumlar konuyu güzel bir şekilde aydınlatmaktadır:

“Âyetin başında geçen ve ‘**çıkıyorlar**’ manâsını ifade eden بَرَزُوا fiilinin mâzî vezniyle getirilmiş olması, yüce Allah'ın haber verdiği bir olayın kesin olarak doğrulanıp meydana geleceğinden dolayıdır, âyetin başında sanki olay, olmuş gibi yansıtılmıştır. Çünkü bu durum kesin olarak gerçekleşecektir. Nitekim benzer anlatımlar şu âyetlerde de mevcuttur:

”وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ أَصْحَابَ النَّارِ أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا فَهَلْ وَجَدْتُمْ مَا وَعَدَ رَبُّكُمْ حَقًّا قَالُوا نَعَمْ فَأَذَّنَ مُؤَذِّنٌ بَيْنَهُمْ أَنْ لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الظَّالِمِينَ“

“Cennet ehli cehennem ehline, ‘Biz Rabbimizin bize vaad ettiğini gerçek bulduk; siz de Rabbinizin size vaat ettiğini gerçek buldunuz mu?’ diye **seslendiler/seslenirler**. ‘Evet!’ derler. Ve aralarından bir çağırıcı, ‘Allah'ın laneti zalimlerin üzerine olsun!’ diye bağırır. (el-A’râf 7/44).

”وَنَادَى أَصْحَابُ النَّارِ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ“

Cehennem ehli cennet ehline, ‘Suyunuzdan veya Allah’ın size verdiği rızıktan biraz da bize verin!’ diye **seslendiler/seslenirler**. Onlar da, ‘Allah bunları kâfirlere haram kılmıştır.’ derler.” (el-A’râf 7/50).

İşte bu ve benzeri birçok âyette, vukuu kesin olacağından, Kur’ân’da söz konusu edilen hususların da kesin olarak gerçekleşeceğinden dolayı, mâzî vezin kullanılmıştır. İşte tefsîrini yaptığımız âyetin başında yer alan fiil de mâzî fiildir.”⁶³⁸

Bu açıklamadan sonra âyetin anlamını şu şekilde aktarmak mümkündür:

Âyette geçen fiili, şâyet mâzî anlamında ele alınırsa âyetin anlamı: “... **Hepsi Allah’ın huzuruna çıktılar...**” şeklinde olurken, âyette geçen fiili, muzârî/istikbal anlamında ele alınırsa âyetin anlamı:

“... **Hepsi Allah’ın huzuruna çıkacaklar...**” şeklinde olmaktadır.

Âyette geçen “onların Allah’ın huzuruna çıkmaları” ifadesinden kastın ne olduğunu müfessir Zemahşerî, şu şekilde açıklamıştır:

“Allah için gizli kalan, onun göremeyeceği hiçbir şey yoktur. Çünkü günü, yeri ve zamanı geldiğinde, insanın tüm yapıp ettikleri karşısına çıkarılacaktır. Ancak insanlar herhangi bir yanlış yaptıklarında bir kötülük işlediklerinde onun halk tarafından görülmemesini ve gizli kalması için hep gözlerden irak olarak işleyecekler. Kendilerini halktan gizledikleri gibi Allah’tan da kendilerini gizleyebileceklerini sanırlar. Fakat kıyâmet günü geldiğinde tüm yapıp ettikleri şeyler karşılına çıkarılacak, her şey ayan beyân ortada görülecektir. İşte o zaman hiçbir gizlinin de Allah’a gizli kalmadığını görecektir. Ya da kabirlerinden çıkarıldıkları gün hemen Allah’ın hükmünün uygulanması için hepsi de Allah’ın huzurunda toplanacaklardır.”⁶³⁹

Örnek: III.

{وَيَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ فَمَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ وَكُلُّ أَتَوْهُ دَاخِرِينَ}

“Sûrun üflendiği gün Allah’ın dilediği dışında, görklerde ve yerde bulunanlar dehşete kapılır, hepsi boyunları bükük olarak O’na gelirler.” (en-Neml 27/87).

Âyette gelen “فَمَنْ” kelimesi, mâzî fiil vezninde gelmiştir. Oysa bildirmiş olduğu dehşet durumu daha vuku bulmamış, meydana gelmemiş bir şeydir. Bu nedenle mâzî fiil yerine muzârî fiil olan “فَيُنْفَخُ” gelmeliydi.⁶⁴⁰

⁶³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/372.

⁶³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/372.

⁶⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/476.

Zemahşerî, fiilin muzârî değil de mâzî şeklinde gelmesini önemli bir noktaya dikkat çekmek için olduğunu ifade etmiştir. O önemli nokta; göklerde ve yerde bulunanlara dehşetin bir gün kesinlikle geleceğidir. Zira mâzî fiili, eylemin meydana gelmiş, kesinleşmiş olduğuna delâlet etmektedir. Dolayısıyla sûra üfürülme olayı kesin olacağından ve sonra dehşetin de kesin olarak vuku bulacağından sanki şimdiden vuku bulmuş gibi anlatılmıştır.⁶⁴¹

Âyette geçen “إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ” şeklinde istisna edilenlerin kimler olduğu ile ilgili âlimler arasında bir ittifak olmamıştır; kimine göre bu kimseler, dört büyük melek denilen; Cebrâîl, Mikâîl, İsrâfîl ve ölüm meleği de olan Âzrâîl iken, kimine göre bunlar şehit olan kimselerdir. Dâhâk’a göre ise bunlar; Huriler, Cehennem bekçileri ve Arşı taşıyan meleklerdir.⁶⁴²

Bu vezinden gelen başka örnekler de vardır.⁶⁴³

1. 7. 2. Muzârî Fiilin, Mâzî Fiil Anlamında Kullanılması

Muzârî fiilin, mâzî fiil anlamında da kullanılmasına dair 11 örnek tespit edilmiştir.

Örnek: I.

{إِنَّ الَّذِينَ يَكْفُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ وَيَقْتُلُونَ النَّبِيِّنَ بِغَيْرِ حَقٍّ وَيَقْتُلُونَ الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ}

“Allah’ın âyetlerini inkâr edenler, haksız yere peygamberleri öldürenler ve adaleti emreden insanları öldürenler var ya onları acıklı bir azabla müjdele.” (Âl-i İmrân 3/21).

Âyette geçen “وَيَقْتُلُونَ” fiili, gaip çoğulu bildiren muzârî kalıbından gelen bir fiildir. Zemahşerî, söz konusu fiil, Abdullah tarafından mâzî bir fiil kalıbında “وَقَاتَلُوا” şeklinde de okunduğunu söylemiştir.⁶⁴⁴

Malumdur ki kurrânın ihtilâf konusu, birinci fiil değil, ikinci fiil üzere temerküz etmiştir. Yukarıda da açıklandığı gibi bu tür ihtilâflar, anlamın değişmesine büyük oranda etki etmese de söz sanatı açısından önemli bir rol oynayacağı kesindir. Bununla birlikte anlamında da az da olsa bir farklılık olacağı mümkündür. Âyette geçen fiilin değişik

⁶⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV/476.

⁶⁴² Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV/476.

⁶⁴³ Bk. Âl-i İmrân, 3/32; el-Mâide, 5/2; el-En’âm,6/61; el-A’râf, 7/3, 7/44, 7/50; Yunus, 10/27; İbrâhîm, 14/21; el-İsrâ, 17/60; el-Kasas, 28/82; er-Rum, 30/34; es-Saffat, 37/55; ez-Zümer, 39/36; el-Kâmer, 54/1; el-Leyl, 92/14.

⁶⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I/540 (sözkonusu olan Abdullah, Abdullah İbn Mesud olduğu, tespit edilmiştir. Bk. İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 232).

kalıplarını yorumlamaya çalışıldığında aralarında farklılık olduğunu müşahede edilecektir.

İlk kıraat olan “وَيَقْتُلُونَ” şeklindeki duruma göre âyetin anlamı:

“... Adalet isteyen insanları öldürenler var ya...” şeklinde olurken, Abdullah’ın kıraatine göre ise anlam:

“... Adalet isteyen insanlarla savaşanlar var ya...” şeklinde olmaktadır.

Görüldüğü gibi iki fiil kalıpları arasında olan farklılık, anlama da etki etmiştir. Zira öldürülmek ile savaşmak arasındaki fark inkârı mümkün olamayan farklıdır.

Örnek: II.

{ فَلَمَّا قَضَيْنَا عَلَيْهِ الْمَوْتَ مَا دَلَّهُمْ عَلَىٰ مَوْتِهِ إِلَّا دَابَّةُ الْأَرْضِ تَأْكُلُ مِنسَأَتَهُ }

“Süleyman’ın ölümüne hükümettiğimizde, öldüğünü onlara ancak bastonunu kemiren ağaç kurdu göstermişti.” (Sebe 34/14).

Âyette gelen ve “asasını kemiren” diye tefsîr edilen تَأْكُلُ مِنسَأَتَهُ cümlesinde bulunan “تَأْكُلُ” kelimesi, muzârî bir fiildir. Müennes için gelen bu fiil, “أَكَلَ - يَأْكُلُ - أَكَلًا” babından olup, “yemek, yiyip bitirmek, yutmak, bitirmek, tüketmek, yok etmek, aşındırmak, yıpratmak, dişi ile koparmak” gibi anlamlara gelmektedir.⁶⁴⁶

Zemahşerî, âyette muzârî vezin olarak gelen bu fiil, “تَأْكُلُ” aynı zamanda mâzî fiil, “أَكَلَتْ” vezninde de gelebileceğini tefsîrinde beyân etmiştir.⁶⁴⁷

Buna göre âyetin anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Muzârî fiil vezin olarak ele alındığında âyetin anlamı:

“...Asasını **kemirmekte olan** ağaç kurdu göstermişti...” şeklinde olurken, mâzî fiil vezin olarak ele alındığında ise anlam:

“... Asasını **kemirmiş olan** ağaç kurdu göstermişti...”

Vezinlerin anlamlarına bakıldığında her ne kadar aralarında büyük bir fark olmasa da zamansal olarak farkın olduğunu görmek mümkündür. Zira muzârî fiil vezni, içinde bulunulan ve gelecek zamana delâlet ederken; mâzî fiil vezni, geçmiş zamana işaret etmektedir. Dolayısıyla تَأْكُلُ denildiği zaman “yiyor/kemiriyor, yiyecek/kemirecek” anlamlara gelirken, أَكَلَتْ denildiğinde ise “yedi/kemirdi” anlamını ifade etmektedir.

Örnek: III.

{ إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ ظَالِمِي أَنفُسِهِمْ }

⁶⁴⁶ Cevherî, a.g.e., IV/1624-1626; Semîn el-Halebî, a.g.e., I/98-100.

⁶⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/113.

“Kendilerine yazık etmekte iken hayatlarını sonra erdirdikleri kimselere melekler ‘ne işte idiniz?’ dediler.” (en-Nisâ, 4/97).

Âyette geçen “تَوَفَّاهُمْ” kelimesi muzârî fiil olmasına karşın müfessir, aynı zamanda mâzî fiil olması da caiz olduğunu söylemiş ve bu, söz konusu olan kelimeyi “تَوَفَّاهُمْ” şeklinde okuyanlar açısından böyledir.⁶⁴⁸ Bu durumda kelimenin anlamı “canlarını almış” şeklinde olmaktadır. Muzârî fiil olarak değerlendirenler açısından ise kelime “تَوَفَّاهُمْ” demek olup, bu da kelimeyi “تَوَفَّاهُمْ” okuyanlar açısından böyledir. Bu durumda kelime “وَفَّيْتُ” kelimesinin muzârî veznidir ve âyetin anlamı şu şekilde olmaktadır: “Allah, melekleri, onların canlarını almaya yetkili kılar, onlar da onların canlarını alırlar.”⁶⁴⁹

Benzer örneklerde mevcuttur. Ancak burada üç örnekle yetinilecektir.⁶⁵⁰

1. 8. Malum Fiil ve Meçhul Fiillerinin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması

Konuya başlamada önce, malum ve meçhul kavramları hakkında kısa bir ön bilgi verilecektir.

Öznenin zikredilip veya zikredilmemesine göre fiilin malum ya da meçhul okunması, her dilde olduğu gibi Arap dilinde de mümkündür. Bu şekilde bir fiili bina etmek ise Arap dilinin kendine has yapısı ile fiilin yapısında/yazılışında bir değişiklik yapılmadan özne ve fiil üzerine konan hareketlerle elde edilecektir. Normalde bir fiil cümlesinde fâil, açıktan gösterilirken bazı sebeplerden dolayı fâilin gizlenmesi de olabilmektedir. Buna göre bir cümlede fâilin, açıktan ifade edilmesini gerektirmeyecek şekilde bilinmesi veya bilinmemesi; ya da fâilin bilinmekle birlikte gizlenmesinin bazı nedenlere dayanarak cümlede gösterilmemiş olması gibi nedenlerle gizlenmesi mümkündür.⁶⁵¹ Özetle, malum fiil, işi yapan fâilin cümlede zikrolunduğu fiiller; meçhul

⁶⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/136.

⁶⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/136.

⁶⁵⁰ Bk. el-Bakara, 2/226; Âl-i İmrân, 3/6, 3/30; en-Nisâ, 4/97; el-A'râf, 7/170; el-Mürselat, 77/29, 77/30; en-Naziat, 79/36.

⁶⁵¹ Detaylı bilgi için bk. Bazemül, a.g.e., s. 739 -742; Kaynaklarda fâilin gizlenmesine dair bazı sebepler şu şekilde gelmiştir: a) Fâilin gizlenmesi işitenler için amaçlanmış olabilir. رُكِبَ الْحَصَانُ “Ata binildi” misâlinda olduğu gibi. Burada ata kimin bindiği bilinmekle birlikte gizlenmesi amaçlanmıştır. b) Fâil açısından açığa vurulmasından kaygı duyulmuş olabilir. Örneğin ضَرَبَ فَلَانٌ “Falanca vuruldu” misâlinda bu durum görülmektedir. Dikkat edilirse bu örnekte kişi, kimin vurduğunu belki bilmekte fakat bazı kaygılardan dolayı vuramı gizlemektedir. c) Bizzat fâilden çekinilmiş olunabilir. سُرِقَ النُّقُودُ “Para çalındı” misâlinda bu durum bulunmaktadır. Kişi burada fâilin kendisine bir zarar vermesi veya başka nedenlerle fâili gizlemiş olabilir. d) Fâilin gizlenmesi onun şerefini korumak için de gizlenmiş olabilir örneğin فُعِلَ فَعْلٌ مُنْكَرٌ “çirkin bir fiil işlendi” misâlinda kötü olan bu eylemi kimin yaptığı bilinmekle birlikte onun şerefi korunmak için

fiil ise, bir cümlede işi yapan fâilin belli olmadığı ve zikredilmediği, mef'ûlünü merfû edip nâib-i fâil alan fillere denir. Örneğin: “أَكَلَ أَحْمَدُ التُّفَّاحَ/Ahmed elmayı yedi.” cümlesi ele alındığında, أَكَلَ kelimesi malum bir fiil, “أَحْمَدُ” onun fâili ve “التُّفَّاحَ” de onun mef'ulüdür. Şâyet söz konusu cümle şu şekilde söylene “أَكَلَ التُّفَّاحَ/Elma yenildi.” Bu durumda fâilin mahzûf olduğundan/zikredilmediğinden dolayı mef'ûl olan التُّفَّاحُ kelimesi görüldüğü gibi merfu edilip fâile naip yapılmıştır. Dolayısıyla ilk cümlede bulunan fiile, fâili zikredildiğinden ve belli olduğundan malum, ikincisinde ise fâil zikredilmediğinde ve de bilinmediğinden meçhul fiil isimi verilmiş oldu.

1. 8. 1. Malum Mâzî Fiilin, Meçhul Mâzî Fiil Anlamında Kullanılması

Malum mâzî fiilin, meçhul mâzî fiil anlamında da kullanılmasına 11 örnek tespit edilmiştir.

Örnek: I.

{... وَعَبَدَ الطَّاغُوتَ أُولَئِكَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضَلُّ عَن سَوَاءِ السَّبِيلِ }

“... Ve tâgüta tapan kimselerdir, İşte bunlar, yeri daha kötü olanlar ve doğru yoldan daha fazla sapmış bulunanlardır.” (el-Mâide 5/60).

Yukarıdaki âyette “وَ عَبَدَ الطَّاغُوتَ” cümlesinde bulunan “عَبَدَ” kelimesi, birden çok kıraatlerle okunduğu müfessir tarafından bildirilmiştir.⁶⁵² Ancak burada çalışmaya konu olan, mâzî malum ile mâzî meçhul kıraat üzerinde durulacaktır. Zemahşerî'nin, “Bu ibare, yani “وَ عَبَدَ الطَّاغُوتَ” ibaresi, âyet içerisinde yer alan “مَنْ” harfinin sılasına/ilgi cümleciğine veya zamiri üzerine atfedilmiştir. Sanki burada da “وَ مَنْ عَبَدَ الطَّاغُوتَ” diye söyleniyor.”⁶⁵³ şeklindeki açıklamasına göre mâzî malum vezninde bir fiildir. Ancak daha sonra müfessir, aynı kelimenin mâzî meçhul vezninden de geldiğini söylemiştir.⁶⁵⁴

Fiil, malum vezinde geldiğinde çoğul olarak “وَ عَبَدُوا الطَّاغُوتَ” şeklinde olurken, meçhul vezin olarak ise “وَ عَبِدِ الطَّاغُوتَ” şeklinde olmaktadır. Müfessir Zemahşerî, son

kedisi saklı tutulmuştur. e) Fâili zikr etmenin bir gereği duyulmayabilir. وَإِذَا حُتِّبْتُمْ بِتَجِيَّةٍ فَحَيُّوا بِأَحْسَنَ مِنْهَا أَوْ رُدُّوهَا/Bir selam ile selamlandığınız zaman siz de ondan daha güzeliyle selam verin veya aynısını iade edin...” (en-Nisâ, 4/84) âyeti buna misâl verilebilir (Galayinî, a.g.e., II/251).

⁶⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/262; İbn Hâleveyh, söz konusu olan kelime, on dokuz farklı şekilde kıraat edildiğini söylemiştir (bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi'l-Şevâzz*, s. 40-41).

⁶⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/262.

⁶⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/262.

vezne göre raci konumunda olan zamir hazf edildiğini ve âyet “وَعِبَادَ الطَّاغُوتِ فِيهِمْ” veya “وَعِبَادَ الطَّاغُوتِ بَيْنَهُمْ” takdirinde olduğunu söylemiştir.⁶⁵⁵

Zemahşerî, yukarıda geçtiği gibi âyetin alabileceği takdiri izah ettikten sonra cümlenin alabileceği anlamını da “İçlerinde veya aralarında tâgüta tapıldı, kulluk edildi.”⁶⁵⁶ şeklinde oluşunu ve “Zaten “وَعِبَادَ الطَّاغُوتِ” cümlenin manâsı, Allah dışında, tâgüt mabuda dönüştürüldü, mabud haline getirildi veya mabud yerine konuldu gibi manâlar içerir.” diye açıklamıştır.⁶⁵⁷ Nitekim Zemahşerî, İbn Abbas’tan rivâyetle: “Onlar- Yahudiler ve cahili toplumlar- kâhinlere itaat ettiler. Oysa Allah’ın emrine karşı olan bir işte, herhangi birine itaat etmek, ona kul olmak ve ona ibadet etmek demektir.”⁶⁵⁸

Vezinlerin farklı okuyuşlarına göre âyetin anlamını bir arada şu şekilde görmek mümkündür:

Malum vezne göre âyetin anlamı:

“... Ve **tâgüta tapmış kimselerdir...**” şeklinde olurken, meçhul vezne göre ise âyetin anlamı:

“... Ve **tâgüt mabud edindi, tâgüta tapıldı, tâgüta kulluk edildi...**” şeklinde olmaktadır.

Bu vezinde okunan başka vezinler de mevcuttur.⁶⁵⁹

1. 8. 2. Meçhul Mâzî Fiilin, Malum Mâzî Fiil Anlamında Kullanılması

Meçhul mâzî fiilin, malum mâzî fiil anlamında da kullanılmasına dair 12 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{لَا يُحِبُّ اللَّهُ الْجَهْرَ بِالسُّوءِ مِنَ الْقَوْلِ إِلَّا مَنْ ظَلَمَ وَكَانَ اللَّهُ سَمِيعًا عَلِيمًا}

“Allah kötü sözün açığa vurulmasını sevmez; ancak haksızlığa uğrayan başka. Allah her şeyi işitmekte ve bilmektedir.” (en-Nisâ 4/148-149).

⁶⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/262.

⁶⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/262.

⁶⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/262.

⁶⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/263.

⁶⁵⁹ Bk. el-Bakara, 2/25, 2/31, 2//100, 2/173, 2/259; en-Nisâ, 4/88, 4/136, 4/140; el-Mâide, 5/71; el-Müminün, 23/1.

Âyette gelen “ظلم” kelimesi, Mushaf’ta mâzî meçhul vezninde gelmiş bir fiil olmasına karşın Zemahşerî, aynı kelime mâzî malum vezin olarak “ظلم” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁶⁶⁰

Yukarıdaki âyetlerin nüzûl sebebiyle ilgili Zemahşerî, şunları bildirmiştir: “Söylendiğine göre, adamın biri bir kavme misafir olur. Ancak onlar adamı yedirip içirmezler, onunla ilgilenmezler. Sabah olunca, adam şikâyetinde bulunur, onlardan yana dert yanar, sızlanır. Adam, bu şikâyeti üzerine azarlanır, hakarete uğrar. İşte bu âyetler bu sebepten ötürü nazil olmuştur.”⁶⁶¹

Zemahşerî, âyette gelen ve altı çizilen kelime, mâzî meçhul olarak ele alındığında âyetin anlamı:

“... Allah kötü sözün açığa vurulmasını sevmez; **ancak haksızlığa uğratılan başka, bu kimse, kendisine yapılan haksızlığı açığa vurabilir, başkalarına duyurabilir...**” şeklinde olduğunu, ancak kelime malum vezin olarak ele alındığında ise munkatî bir istisna söz konusu olup, âyetin anlamı:

“... Allah kötü sözün açığa vurulmasını sevmez; **ancak haksızlık yapan başka, yani zalim olan birisi ancak kötü sözü açığa vurur...**” şeklinde olacağını söylemiştir.⁶⁶² Çünkü böyle kimse, Allah’ın emrini tutmayıp, çiğnediği için zalim biri olmuştur.

Ele alınan âyetlerin ikicisi olan ve şu anlama gelen “Bir iyiliği açıklar veya gizlerseniz yahut bir kötülüğü affederseniz şüphesiz Allah da ziyâdesiyle affedicidir; O her şeye kadirdir.” âyeti ile ilgili ise Zemahşerî, birinci âyetin anlamına sartaç olacak şekilde, şu malumatı vermiştir:

“Bu âyette de dile getirildiği gibi, bir önceki âyette söz konusu edilen kötülüklerden sonra, bu âyette de affetmeye, bağışlamaya, teşvik ve özendirme vardır. İntikam adına da olsa hiçbir kimsenin hiçbir kimseye karşı kötülük yapmaması, kötü sözlerle haykırmaması yoluna teşvik edilmektedir. Hatta intikam alabilme gücünde olsa bile olması gereken, kişinin affedici, bağışlayıcı olmasıdır. O halde size düşen görev, Allah’ın sünnetine, yoluna uymak olmalıdır. Çünkü Allah, kötülüğü görmezlikten gelen ve affedendir.”⁶⁶³

Örnek: II.

⁶⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/169-170.

⁶⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/170.

⁶⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/170.

⁶⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/170.

{ إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبَارَكًا وَهُدًى لِّلْعَالَمِينَ }

“Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemler için bir hidâyet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir.” (Âl-i İmrân 3/96).

Âyette gelen “وُضِعَ” kelimesi, Mushaf'ta yazılı olduğu üzere mâzî meçhul vezninde bir fiil olmasına karşın Zemahşerî, aynı kelime mâzî malum vezninden olmak üzere “وَضَعَ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁶⁶⁴

Zemahşerî, “وُضِعَ” kelimesi, meçhul vezninde ele alındığında, “نَبِيَّتٍ” kelimesinin sıfatı olduğunu ve inşa edenin de Allah (c.c.) olduğunu söylemiştir.⁶⁶⁵

Meçhul fiil veznin, nâib-i fâili Allah (c.c.) olduğuna delil ise söz konusu olan “وُضِعَ” kelimesinin, başka kıraatlerde malum vezin olarak gelmesi ve fâilinin de Allah (c.c.) olması diye, belirtmiştir.⁶⁶⁶ Ancak Ebû Hayyân, söz konusu fiilin fâili, Allah (c.c.) olması ihtimali yanında Hz. İbrâhîm'in fâil olması daha yakın bir ihtimal olduğunu söylemiş. Zira hem Hz. İbrâhîm'in ismi/zikri, yukarıda daha yakın bir yerde geçmiş⁶⁶⁷ hem de Ebû Zerr'in hadîsine binaen,⁶⁶⁸ Hz. İbrâhîm'in fâil olmasının daha uygun olduğunu belirtmiştir.⁶⁶⁹

Bu durumda vezinlerin farklılıkları da nazar-ı itibara alındığında âyetin anlamını bir arada şu şekilde vermek mümkündür:

Mütevâtir vezne göre âyetin anlamı:

“... Gerçek şu ki, insanlar için **yapılmış olan** ilk ev, âlemler için bir hidâyet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir...” şeklinde olurken, şâzz kıraate göre ise âyetin anlamı:

“... Gerçek şu ki, Allah'ın (İbrâhîm'in), insanlar için **yapmış olduğu** ilk ev, âlemler için bir hidâyet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki evdir...” şeklinde olmaktadır.

Bu vezinde okunan ve *el-Keşşâf* ta tespit edilen başka örnekler de vardır.⁶⁷⁰

⁶⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/585.

⁶⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/585.

⁶⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/585.

⁶⁶⁷ Burada, gramerin “*zamir en yakın olana raci olur*” kuralı gereği, böyle bir öncelik tanınmış olabilir.

⁶⁶⁸ Bu hadisin metni için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/585; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, III/6.

⁶⁶⁹ Detaylı bilgi için bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, III/7.

⁶⁷⁰ Bk. el-Bakara, 2/48, 2/211, 2/258; Al-i İman, 3/14, 3/50; en-Nisâ, 4/24, 4/28, 4/127; el-Mâide, 5/96; el-En'âm, 6/27.

1. 8. 3. Malum Muzârî Fiilin, Meçhul Muzârî Fiil Anlamında Kullanılması

Malum muzârî fiilin, meçhul muzârî fiil anlamında da kullanılmasına dair 23 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{ وَلَا يَجُلْ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْتُمُوهُنَّ شَيْئاً إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا فِيمَا افْتَدَتْ بِهِ }

“Allah'ın koyduğu kurallara uymamalarından **korkmadığınız** sürece onlara verdiğiniz mehirден hiçbir miktarı geri almanız sizin için helâl olmaz. Eğer Allah'ın kurallarına uymamalarından korkarsanız, kadının evlilikten kurtulmak için verdiği meblâğda taraflara bir vebal yoktur.” (el-Bakara 2/229).

Zemahşerî, zikredilen âyetin nüzûl sebebini şu şekilde aktarmıştır:

“Rivâyet olunur ki, Abdullah b. Übeyy b. Selûl'un kızı Cemîle, kocası Sabit b. Kays'i sevmezmiş. Resûlullah'a gelmiş ve ‘Ya Resûlallah! Ne ben, ne Sabit, başlarımızı hiçbir şey bir araya getiremeyecek. Vallahi dininde, ahlâkında bir ayıbını görmüyorum. Ancak İslâm'dan sonra küfre düşmeyi çirkin görüyorum; ona da buğzumdan, nefretimden (kinimden) tâhâmmül edip dayanamıyorum. Bir gün perdenin bir tarafını kaldırıp baktım, karşıdan birkaç kişi içinde gördüm; ne göreyim içlerinde en siyahı, en kısası en çirkin yüzlüsü o.’ demiş, sonra bu âyetin inmesi ile Sabit'ten mehir olarak aldığı bahçeyi ona verip hul' olmuş (mal karşılığında boşanmış).”⁶⁷¹

Âyetin açıklamasına göre hul', ancak eşlerin, Allah'ın emrettiği biçimde güzel geçinemeyeceklerini iyice anladıkları zaman yapılabilir. Allah'ın belirttiği sınırlara uymamak: geçimsizlik, itaatsizlik, dövme, hakir görme, ihmal, hastalık, bunaklık, çirkinlik gibi hallerden ileri gelir. Mecbur kalmadan böyle bir yola başvurmak günahdır.⁶⁷² Hz. Peygamber: (s.a.v.): "Hangi kadın zorunlu bir sebep olmadan kocasından kendisini boşamasını isterse ona cennet kokusu haramdır."⁶⁷³ demiştir.

Âyette gelen “يَخَافَا” kelimesi, malum bir muzârî fiildir. Zemahşerî, aynı fiil, meçhul vezninde “يَخَافَا” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁶⁷⁴

⁶⁷¹ Zemahşerî, a.g.e., I/444-445.

⁶⁷² Ateş, a.g.e., I/267.

⁶⁷³ İbn Mâce, Talâk 21; Ebû Davûd, Talâk, bâb fi'l-hul'; Dârimi, Talâk, 6.

⁶⁷⁴ Zemahşerî, a.g.e., I/446.

Ele alınan âyetin muhtevası, karı - koca arasında meydana gelen anlaşmazlık neticesinde, evliliklerini sürdüremeyeceklerini anladıklarında, karı-koca arasında karşılıklı anlaşma ile oluşan çözüm önerisinden bahsetmektedir. Buna binaen, karı-koca arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda, bilhassa kadın tarafından bir ayrılma teklifi gelirse, karşılıklı rıza ile kocanın eşine vermiş olduğu mehrin hepsini ya da bir kısmını geri alarak bu ayrılığı gerçekleştirebileceklerdir.

Bu şekilde karşılıklı rızaya bağlı olarak yapılan anlaşmaya İslâm Hukukunda “*hulu*” veya “*muhalea*” denilmektedir. Bu akit şekli, erkeğin verdiği mehrin tamamını ya da bir kısmını, kadının geri vererek kocasından ayrılmasıdır.

Yapılan bu tanımları, doğrular bir hadîseyi Zemahşerî tefsîrinde şu şekilde aktarmaktadır:

“Rivâyet olduğuna göre bir kadın kocasına karşı itaatsizlik ederek huzursuzluk çıkarır. Dava, Hz. Ömer’e götürülür. Hz. Ömer de kadını üç gece hayvan gübrelerinin bulunduğu bir ağılda bekletilmesi emrini verir. Üç gün sonra kadını çağırır ve kendisine: ‘Kaldığın ve gecelediğin yeri nasıl buldun?’ diye sorar. Kadın da ‘Kocamın yanında gecelediğim sürece, burada kaldığım üç gece kadar gözüm aydınlık olmamıştı’ der.⁶⁷⁵ Bunun üzerine Hz. Ömer, kadının kocasına; ‘bir bilezik ya da bir küpe karşılığında da olsa kadından onu al ve bu kadını Hulu’ yoluyla boşa der.’⁶⁷⁶

Zemahşerî, daha sonra “Böyle bir durumda, şâyet huzursuzluk ve geçimsizlik kadından kaynaklanıyorsa durum böyledir. Fakat huzursuzluk erkekten kaynaklanıyorsa, erkeğin kadından bir şey alması mekruh olur, doğru olmaz.”⁶⁷⁷ demiştir.

Karı-koca arasında meydan gelen bir takım geçimsizlikler, birbirlerini sevmemeleri, birbirlerine karşı saygılı olmamaları gibi nedenlerle birlikte yaşamalarının çekilemez hale gelmesi durumunda gündeme gelen hulu’ ile ilgili ele alınan bu âyette, altı çizilen “أَنْ يَخَافَا” kelimesi, olduğu gibi malum vezin ile okunması halinde anlam:

“Karı koca kendilerinin Allah’ın sınırlarını koruyamayacaklarından korkarlarsa...” şeklinde olacaktır.⁶⁷⁸

⁶⁷⁵ Hadisi Abdurrezzak, İbn Ebî Şeybe, Taberî ve İbrâhîmel-Harbî tahrir etmişlerdir. İbrâhîm el-Harbî, bu hadisi kendisine ait olan, “*el-Garib*” adlı eserinde zikretmiştir. Hepsini de hadisi Eyyûb’un rivâyeti olarak Semure’nin Mevlası olan Kesîr’den rivâyet etmişlerdir.

⁶⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/446.

⁶⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/446.

⁶⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/446.

Bu durumda, filin fâili karı ve koca olacaktır. Bu kıraat şekline göre karı koca kendi arasında sorunu çözmeye gidecekler demektir. Fakat her zaman karı kocanın kendi aralarında sorunlarını çözmelerini beklemek mümkün değildir. Böyle anlarda elbette onların dışında ara buluculuk yapacak imam/idareci ve hâkimlere ihtiyaç hâsıl olmaktadır. Bundan sonra açıklanmaya çalışılacak olan kıraatin anlamı da işte bu durumu işaret etmektedir. Çünkü bu durumda fethalı kıraat değil, zammeli/meçhul fiil kalıbı ile olan kıraat işletilmiş olacaktır.

“أَنْ يُخَافَا” şeklindeki vezne göre ise âyetin anlamı:

“Şâyet erkek ve kadın hakkında Allah’ın sınırlarının korunamayacağı konusunda (imamlar/idareciler ve hâkimler tarafından) korkulursa...” şeklinde olmaktadır.

Bu durumda nâib-i fâil, karı-koca dışındaki kimseler olmaktadır. Bunlar da ya imamlar/idareciler ya da aile içinde karı-koca arasını bulmaya çalışan ara bulucu kimseler, hakemler vs. kimseler olacaktır.⁶⁷⁹

Bu konuda Zemahşerî’nin, “hitap, imaâmlarla/idarecilerle hâkimleredir. Çünkü davanın herhangi bir şekilde onlara gelmesi halinde artık bundan böyle alma ve verme yetkisi emri, onların elindedir. Bu durumda sanki alanlar ve verenler onarmış gibi değerlendirilir.”⁶⁸⁰ sözleri, yukarıdaki yorumu desteklemektedir.

Zemahşerî: "Erkek ve kadının, Allah'ın sınırlarında durmayacaklarından korkarsanız..." hitabının, devlet adamlarına ve hâkimlere yöneldiğini söylemesi, doğrudur. Nitekim Cemile de davasını, Hz. Peygamber’e götürmüştü. Elbette eşlerin kendi aralarında çözemedikleri meseleleri hâkimin çözmesi gerekir.

Böylece her iki okuyuş şekli de karı koca arasında ayrılığa varan safhada onların özel sorunlarına daha büyük olumsuzluklara kalkışmamaları için alternatif çözüm önerisi sunmaktadır.⁶⁸¹

Âyette geçen fiili malum vezin olarak kıraat etmeye binaen, karı kocanın bu özel sorunlarını, bizzat kendilerinin çözebilecekleri ve olayı fazla abartmadan aşabilecekleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu durumda karı-koca arasındaki geçimsizlikte devlet otoritesinin etkisi olmaksızın kendi gelecekleri konusunda kendi başlarına karar verme gücüne sahip bulduklarına delâlet etmektedir. Fakat söz konusu fiil, meçhul vezin ile

⁶⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/446.

⁶⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/446.

⁶⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/446.

kıraat edilmeye göre ise, karı kocanın anlaşmazlık durumunda, dışarıdan bir hakeme veya resmi bir yetkiliye müracaatla, sorunun çözümüne gidilecektir. Diğer bir ifadeyle, malum kiraate göre karı-koca kendi sorunlarını aralarında anlaşarak çözmeleri söz konusu iken, meçhul kiraate göre ise ailelerden hakemlere ya da devlet otoritesine yetki verilip sorunun çözümüne gidilecektir.⁶⁸²

Örnek: II.

{وَمَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُغْلَ وَمَنْ يُغْلَلْ يَأْتِ بِمَا غَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ تُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ}

“ Hiçbir peygamber savaşıların hakkını zimmetine geçirmez. Kim böyle bir haksızlık yaparsa kıyâmet günü, zimmetine geçirdiğini yüklenmiş olarak gelir; sonra, herkese kazanmış olduğunun karşılığı kendileri haksızlığa uğratılmaksızın tastamam ödenir.” (Âl-i İmrân 3/161).

Zemahşerî, âyette gelen “يُغْلَلْ” fiilin anlamıyla ilgili şunları zikretmektedir: “يُغْلَلْ” kelimesi, kök olarak “أَغْلَلْ-إِغْلَالًا ve غَلَّ-غُلُولًا” köklerinden gelir. Nitekim “غَلَّ شَيْئًا مِنَ الْمَغْنَمِ ” “غُلُولًا” denir ki, bu da gizlice ganimetten bir şeyleri almak, aşırma demektir. Yani bir kimse herhangi bir şeyi gizlice alırsa işte bunun adı “غُلُولٌ\gulûl” ya da “إِغْلَالٌ\iglâl” olur. Meselâ kasap derisi ile beraber bir miktar et çaldığında ona “أَغْلَلَّ الْجَازِرُ” denir.⁶⁸³ “الغُلُّ” ise; kin, sinede saklı gizli öfke demektir.⁶⁸⁴

Zemahşerî, söz konusu kelimeye yukarıdaki anlamları verdikten sonra şu hadislerle de desteklemiştir:

“Kendisini bir görevle gönderdiğimiz bir kimse, eğer bir şey hıyanet ederse/gizli aşırırsa, kıyâmet gününde o şey boynuna takılı olarak gelir.”⁶⁸⁵, “İdarecilere verilen hediyeler, hıyanettir.”⁶⁸⁶, “Gizlice aşırıldığı, hıyanet yoluyla edindiği dışında ödünç alan için bir ödeme, tazmin de yoktur.”⁶⁸⁷

Bu durumda وَمَا كَانَ لِنَبِيِّ أَنْ يُغْلَلْ âyetinin anlamı, yani fiilin malum kalıbıyla okunduğunda:

⁶⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/446.

⁶⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/648; ayrıca bk. Semîn el-Halebî a.g.e., s. 170.

⁶⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/648; Benzer yorumlar için bk. Taberî, a.g.e., VI/197-198.

⁶⁸⁵ Zeylâî, Keşşâf hadislerinin tahriri adlı eserinde (1/235) bunun garib bir ravâyet olduğunu söylüyor. Taberî, bunu (7/259), h: 8159 Ebû Humeyd es-Saidî tarikiyle tahrir etmiştir. İbn Mace de bu manâda olmak üzere hadisi, zekât bölümünde, 1810 rakamı ile vermektedir. Buharî, 6636 rakamı ile vermektedir.

⁶⁸⁶ Zeylâî, adı geçen eserinde (1/236), hadisin “valiler, idareciler” lafzıyla zikredilmiş olması gariptir, diyor. Hadis, Ebû Humeyd, Ebû Hureyre, Cabir ve İbn Abbas rivâyetiyle gelmiştir. Ahmed b. Hanbel, (5/244), Bezzar, (2/236), İbn Adiy, (1/173); Beyhâkî, hadisi, merfû’ olarak, 10/138 de tahrir etmiştir.

⁶⁸⁷ Beyhâkî, Ariyet, (6/91). Deytaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/649.

“... Hiçbir Peygamberin (ashabına karşı) emanette (veya ganimet malına) hıyanet etmesi olur şey değildir, bir Resûlün böyle bir yola başvurması uygun değildir, yakışık almaz...” demektir. Kısaca Resûllük vasfı ile hıyanet ve aldatma birbirine zıt ve aykırı olan şeylerdir.⁶⁸⁸

Bu durumda, yani fiilin malum vezninde kıraat edildiği zaman, filin fâili Peygamber olacaktır.⁶⁸⁹

Kelimenin aynı anlamı göz önüne alarak meçhul vezin ile okunduğunda ise âyetin anlamı:

“... Resûl için aldatmak doğru olmaz, onu aldatan biri olarak görmek uygun düşmez. Ortada bir aldatan, hile yapan olsa bile, Resûl’de aldatıcılık bulunmaz...” şeklinde olacaktır.⁶⁹⁰

Zemahşerî, kelimenin tahliline dair yukarıdaki açıklamaları yaptıktan sonra, âyetle ilgili iki yorum mevcut olduğunu söylemiştir:

Birincisi: “Resûlullah (s.a.v.) böyle bir şeyden beri olduğunu, Allah böylece onu temize çıkarıyor, onu böyle bir yanlış yapmaktan tenzih ediyor ve onun ismetine dikkat çekiyor. Çünkü Resûllük ve aldatma ikisi bir arada olacak şeyler değildir, biri diğerine zıttır. Herhangi bir kimsenin bir zanna ve şüpheye kapılmaması için bu gereklidir. Bu nedenle Allah, Resûlünü temize çıkartmaktadır.”⁶⁹¹

Zemahşerî, âyetin bu şekilde yorumlanmasında şu rivâyetlerin neden olmuş olabileceğini söylemiştir: Rivâyete göre, Bedir gününde ganimet olarak elde edilen kırmızı bir kadife kaybolur. Bunu fırsat bilen münafıklardan biri, “Belki de Resûlullah’ın (s.a.v.) kendisi onu almıştır.” diye konuşur.⁶⁹²

Başka bir rivâyete göre de dere ağzındaki geçişi tutan, gözcülük görevini yapan kimseler ganimet arzusuyla, yerlerini terk edip ganimete koşmuşlardı. İşte bu âyetin Uhud ganimetleri hakkında nazil olduğu söylenmiştir. Çünkü yerlerini terk edip ganimet için koşuranlar, şöyle diyorlardı: Endişemiz odur ki, ganimet olarak kim eline neyi geçirirse o şeyler onun olacaktır. Nitekim Bedir gününde de böyle olmuştur.”⁶⁹³ İşte bu endişeyle

⁶⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/650-651.

⁶⁸⁹ İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. I/389.

⁶⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/650.

⁶⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/650.

⁶⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/651; ayrıca bk. Taberî, a.g.e., VI/194-195.

⁶⁹³ Bk. Ferrâ, a.g.e., I/246.

yerlerini terk etmişlerdi. Oysaki Resûlullah (s.a.v.), onlara: “Benden yana, size emrim gelmedikçe bulunduğunuz yeri, merkezi terk etmeyin, diye size emir vermemiş miydim?” diyerek onları azarlamıştı. Onlar da: “Biz, orayı terk ettik ama orada yine de bazı kardeşlerimizi bıraktık.” dediler. Onların bu sözleri üzerine Resûl (s.a.v.) de onlara “Bilakis siz, bizim hile yapacağımızı, ganimetlerle oynayacağımızı ve onların bölüştürülmeyeceğini zannettiniz. Ancak öyle olmadı.”⁶⁹⁴

İkinci yorum da şöyledir: Rivâyet olunan şeyler konusunda, Resûlullah’a (s.a.v.) yönelik olarak nehyde ve yasaklamada mübâlağaya gidilmesidir. Rivâyet olunduğuna göre, Resûlullah (s.a.v.), bir takım gözcüler göndermişti. Bu arada ganimetler de edinilmişti. Resûlullah (s.a.v.), o ganimetleri bölüştürdü fakat bu bölüşmeye gözcüleri dâhil etmemişti. İşte bu âyet bunun üzerine inmiştir.⁶⁹⁵ Müfessir şunları eklemektedir, yani burada şöyle denilmek isteniyor: “Bir Resûlün, ganimetten bazılarına pay verip bazılarına vermemesi uygun düşmez. Aksine ona düşen görev, paylaşımı eşit olarak yapmasıdır.”⁶⁹⁶

Zemahşerî, gerek peygamberlerin günahlar karşısındaki durumları gerekse kendileri ve yakın çevreleri hakkında inen âyetlerle ilgili bazen edep kurallarını aşan üslup kullanmaktadır.⁶⁹⁷ İşte o yerlerden birisi de burada görülmektedir.⁶⁹⁸ Zira gözcüleri ganimetten mahrum bırakmak, onun ifadelerine göre “gulûl” olarak aksetmektedir. İbn Müneyyir bu üslubun hiç hoş olmadığını vurgular. İtâb âyetlerinde bile bir zerafet, incelik ve yumuşak üslup kullanılır, diyen İbn Müneyyir, ona *عفي الله عنك لم أذنت لهم* âyetindeki avf ve itâb üslubunu hatırlatır.⁶⁹⁹

Âyette geçen kelime malum vezninde geldiği gibi, Zemahşerî’nin de ifade ettiği üzere meçhul vezninde de gelmiştir.⁷⁰⁰

İbn Abbas malum olan vezni tercih ederken,⁷⁰¹ İbn Mesûd ise meçhul vezni tercih etmiştir. Nitekim İbn Abbas’a, İbn Mesûd’un *أَنْ يُغَلَّ أَنْ لِنَبِيِّ وَمَا كَانَ* şeklinde kıraat ettiği söylendiği zaman, olayı nakleden ravî, Abdurrahman’a cevaben o, “Doğrusu Peygambere

⁶⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/651.

⁶⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/651-652; Bk. Taberî, a.g.e., VI/196-197.

⁶⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/651-652.

⁶⁹⁷ Polat, a.g.e., s. 151.

⁶⁹⁸ Benzer üslupları şu âyetlerin tefsîrinde görmek mümkündür: Âl-i İmrân, 3/161; et-Tevbe, 9/43; el-İsrâ, 17/73-75.

⁶⁹⁹ Polat, a.g.e., s. 151.

⁷⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/649.

⁷⁰¹ Semîn el-Halebî a.g.e., s. 170.

ihamet edilmesi de öldürmesi de vaki olmuştur. Âyetin uygun olan okuyuşu, يَغْلَى şeklinde olup bunun da manâsı ‘Allah asla Peygamberini hain (lik yapan bir kişi) kılmaz’ demektir, demiştir.”⁷⁰² Diğer bir rivâyette de şöyle dediği nakledilir: “Nasıl Peygambere ihamet edilmez ki? ‘يَغْلَى’ okuyuşuna göre olan kıraati kastederek, Bırakın ihaneti, onlardan kimisi öldürüldü bile...’ Yüce Allah ‘ويقتلون النبيين بغير حق/Peygamberleri haksız olarak öldürdüler...’ buyuruyor.”⁷⁰³ İşin doğrusu münafıklar Hz. Peygamberi ganimetlerden bir şey aldığı/aşırıldığı konusunda suçlamışlardı da yüce Allah bu âyeti indirmişti...” demiştir.⁷⁰⁴

İbn Abbas’ın da atıfta bulunduğu âyetin nüzûlüne neden olan hadîse şudur: Anlatıldığına göre bir savaş sonunda⁷⁰⁵ Hz. Peygamber düşmanlardan elde edilen ganimetleri toplatıp bir araya getirmişti. Bu esnada bazı kimseler Hz. Peygamber’e, “Ganimetlerimizi aramızda taksim etsene!” demişlerdi. Bunun üzerine Hz. Peygamber, “Sizin benim yanımda Uhud Dağı kadar altınınız da olsa ondan bir dinarı size vermeme engel olamazsınız. Siz benim ganimetlerinize bir oyun/ğull oynayacağımı mı sandınız?” demiştir.⁷⁰⁶

İbn Abbas bu konudaki haberi kendi kıraatine dayanak sayarak doğru olan kıraatin malum kalıbı ile olan kıraat olduğu görüşüne ulaşmış olmaktadır. Ancak İbn Abbas’ın bir kıraati kabul ederken diğer kıraati tenkit etmesi dikkat çekicidir. Çünkü İbn Mesûd, İbn Abbas’a göre Müslümanlığı ve Kur’ân talimi daha eski olan bir kişidir. Ayrıca İbn Mes’ûd’un okuduğu kıraati onun okumamış olması bu kıraatin de geçerli olmasına mani değildir. Dikkat edilirse her iki sahabenin okuduğu kıraat, kıraat immları tarafından bu sahabenin bulunduğu bölgeler itibariyle okunmuş ve bize kadar gelmiştir. Dolayısıyla her iki kıraat de sahih ve kendisi ile okunmak mümkündür.⁷⁰⁷

Bâzemûl bu konuda “İbn Abbas’ın, İbn Mes’ûd’un okuduğu ve mütevâtir iki kıraatin birisi olan “يَغْلَى” şeklindeki okumayı kabul etmemesini, bu kıraatin kendisine önceden ulaşmamış olmamasına hamledilebilir”⁷⁰⁸ dese de aslında İbn Abbas diğer kıraati

⁷⁰² Suyûtî, *ed-Dürrü ’l-Mensur*, II/362.

⁷⁰³ Âl-i İmrân, 3/112; Detaylı bilgi için bk. Taberî, a.g.e., VI/194.

⁷⁰⁴ Bk. Suyûtî, *ed-Dürrü ’l-Mensur*, II/362.

⁷⁰⁵ Söz konusu savaşın Bedir, Uhud ve Hevazin olduğu konusunda ihtilâf mevcut olup, kaynaklarda yedi görüş’e kadar sayılmaktadır. Bk. Ferrâ, a.g.e., I/246; Ezherî, *Meâni ’l-kıraat*, I/279.

⁷⁰⁶ Ezherî, *Meâni ’l-kıraat*, I/279; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 248-249.

⁷⁰⁷ Ünal, a.g.e., 323.

⁷⁰⁸ Bk. Bâzemûl, a.g.e., II/507.

de duymuştur. Çünkü bir kişi kendisine gelmiş ve İbn Mes'ûd'un bu âyeti meçhul kalıbı ile okuduğunu söylemiştir ki o da tercih ettiği kıraatin daha isabetli olduğunu bunun üzerine söylemiştir. Muhtemelen İbn Abbas, İbn Mes'ûd'un bu kıraatini sahabînin âyeti tefsîr kabilinden kendiliğinden anlamlandırma çabası olarak görmüş olmalıdır. Yoksa Hz. Peygamber'den gelen bir kıraat olduğunu bile bile böyle bir tepki göstermesi muhal görünmektedir. Çünkü kendisinden gelen bir rivâyete göre o, Hz. Peygamber'in bu âyeti malum kalıbı ile “يَعْلَى” şeklinde okunduğunu da nakleder.⁷⁰⁹

Daha önce de ifade edildiği üzere elbette bu âyet, Hz. Peygamber tarafından defalarca okunmuş ve okutulmuştur. Özellikle İbn Mes'ûd, kendisinden kıraat alınması konusunda Hz. Peygamber tarafından övülmüş bir kâfîdir. Dolayısıyla onun kıraatini yabana atmamak gerekir. Ancak Hz. Peygamber'in hayatta olduğu esnada, farklı kıraatlere verdiği izni kabul edilse bile, Cibrîl ile olan mukabelelerinde özellikle son arzada Kur'ân'ı tek harf üzere ve tek bir şekilde kıraat ettiğini kabul etmemiz gerekir. Ancak ele alınan bu âyet, tek harf üzere okunan son arzada Peygamber tarafından hangi şekilde tilavet edilmiştir? Bu gerçeği bilinmeyen bir husustur. Evet, her iki kıraatin de kendisinde üç kıraat kriteri açısından sıhat derecesinde olması nedeniyle Hz. Peygamber tarafından tilavet edilmiş olması muhtemeldir ve her iki kıraat de bu cihette aynı değerdedir. Nitekim İbn Abbas malum kalıbını Hz. Peygamber'in okuduğunu bize nakletmiştir. Diğer yandan Hz. Peygamber taraftından Kur'ân'ın kendisinden alınıp okunmasını önerdiği dört büyük insandan birisi olan İbn Mes'ûd'un okuyuşu da bu noktada yanlış olmasa gerektir. Burada bir diğer ihtimal ise şu olabilir: Her bir sahabe, Hz. Peygamber'in verdiği yedi harf ruhsatı gereği kendi çabalarıyla gerek ihtilâfa neden olan âyetin bağlamını dikkate alarak gerekse Kur'ân bütünlüğünü göz önüne alarak âyeti bu şekilde okumuşlardır. Gerçekten sahabe arasında kendi kıraatinin daha üstün olduğu yolundaki açıklamalarını bu çerçevede değerlendirmek de mümkündür.⁷¹⁰

Hangi ihtimal göz önüne alınırsa alınsın, âyetin iki şekilde de okunması olabilir. Buna göre âyette geçen fiil malum vezin ile kıraat edildiğinde, âyetin anlamı: “... Bir Peygamber'in ganimeti aşırması/emanete hıyanet etmesi yakışmaz...” şeklinde olurken, meçhul vezin ile âyetin anlamı:

⁷⁰⁹ Suyûtî, *ed-Dürrü 'l-Mensur*, II/362.

⁷¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/651-652; Ünal, a.g.e., s. 324.

“... Bir Peygamber’e hainlik edilmesi yakışmaz...” şeklinde olacaktır.⁷¹¹

Bu vezinde kıraat edilen, başka örnekler de vardır.⁷¹²

1. 8. 4. Meçhul Muzârî Fiilin Meçhul Muzârî Fiil Anlamında Kullanılması

Malum muzârî fiilin, meçhul muzârî fiil anlamında da kullanılmasına dair 14 örnek tespit edilmiştir.

Örnek: I.

{ وَهُوَ يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ ... مَنْ يُصْرَفْ عَنْهُ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمَهُ وَذَلِكَ الْفَوْزُ الْمُبِينُ }

“... **Yedirdiği halde yedirilmeyen** Allah'tan başkasını mı dost edineceğim! ... 0 gün kim azaptan **kurtarılırsa** gerçekten Allah onu esirgemiştir.” (el-En’âm 6/14-16).

Yukarıda geçen En’âm sûresinin 14 ile 16. âyetlerinde konuyla ilgili birer örnek mevcuttur. Ancak burada, önce 14. âyete bulunan örnek, sonra da diğer örnek ele alınıp, müfessir’in âyetler hakkındaki yorumları verilecektir.

Yukarıda geçen En’âm 14. âyetinde gelen “يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ” kelimeleri, Mushaf’ta geldiği gibi birinci kelime muzârî malum vezin olarak “يُطْعِمُ” şeklinde gelirken, ikinci kelime ise muzârî meçhul vezin olarak “وَلَا يُطْعَمُ” şeklinde gelmiştir. Müfessir Zemahşerî, söz konusu olan bu iki kelimenin, birden çok kıraatle okunduğunu söylemiştir:⁷¹³

1) Âyette geçen “وَلَا يُطْعَمُ” kelimesindeki “yâ” harfi fetha harekesiyle “وَلَا يُطْعِمُ” diye de okunmuştur.⁷¹⁴ Bu kıraate göre âyetin takdiri şu şekilde: “يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ” olmaktadır. Buradaki vezinde olan değişme, anlama herhangi bir etki etmemiştir.

2) İbn Me’mun’un Ya’kûb b. Saîd’den yapmış olduğu rivâyete göre, “يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ” kavlindeki birinci fiil olan ve malum olarak yer alan “يُطْعِمُ” kelimesini meçhul fiil olarak “يُطْعَمُ” şeklinde okumuş, meçhul olarak gelen ikinci fiil olan “وَلَا يُطْعَمُ” kelimesini de “وَلَا يُطْعِمُ” şeklinde malum fiil olarak okumuştur.⁷¹⁵ Bu durumda âyetin takdiri: “يُطْعِمُ وَلَا يُطْعِمُ” şeklinde olmakta olup, fiillerde bulunan zamir, Allah’a (c.c.) değil, âyetin başında geçen “قُلْ أَعْيَزُ اللَّهُ أَتَّخِذُ وَلِيًّا” cümlesinde bulunan “عَيْرُ اللَّهِ” kavline racidir. Âyetin anlamı ise şu

⁷¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/648-652.

⁷¹² Bk. el-Bakara, 2/20, 2/58, 2/143, 2/165, 2/205, 2/233, 2/271, 2/282; Âl-i İmrân, 3/13, 3/23, 3/181, 3/181; en-Nisâ, 4/10, 4/11, 4/12, 4/136; el-Mâide, 5/ 23, 5/83, 5/113; el-En’âm, 6/14, 6/105.

⁷¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/329.

⁷¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/329.

⁷¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/329.

şekilde olmaktadır: “ Allah dışındaki kimse; yedirilir, rızıklandırılır. Rızıklandıramaz, yediremez.”⁷¹⁶

3) Eşheb de her iki fiil veznini malum olarak “يُطْعِمُ وَلَا يُطْعَمُ” şeklinde kıraat etmiş, bu durumda ilk kıraatte olduğu gibi fâil Allah (c.c.) olup, âyet “O (Allah) yedirendir, rızıklandırandır ve doyurandır. Ancak yiyecek, rızık talep etmeyendir.” anlamında olmaktadır. Nitekim bu âyet bunun kanıtıdır: “مَا أُرِيدُ مِنْهُمْ مِنْ رِزْقٍ وَمَا أُرِيدُ أَنْ يُطْعَمُونَ”, “Onlardan herhangi bir azık rızık talep etmiyorum, beni yedirmelerini de talep etmiyorum.”⁷¹⁷ Müfessir, bu yorumunu yaptıktan sonra, Ezherî'nin “أَطْعَمْتُ” kavlinin, “إِسْتَطْعَمْتُ” kavli anlamında olduğunu” söylediği, sözünü nakletmiştir.⁷¹⁸ Bu kıraatin anlamının şu şekilde de olması mümkündür: “O, maslahata göre kimi zaman yedirir, doyurur, kimi zaman da yedirmez, doyurmaz.” Bu da senin: “O, verir de men de eder, bol ve genişçe verdiği gibi kısar da zengin de kılar, fakirleştirir de şeklindeki ifade benzer.”⁷¹⁹

Vezinlerin farklı kıraatlerine göre âyetin alabileceği farklı yorumları şu şekilde, bir arada vermek mümkündür:

Mushaf'ta geldiği gibi ve mütevâtir olan kıraate göre âyetin anlamı:

“... **Yedirdiği halde yedirilmeyen** Allah'tan başkasını mı dost edineceğim! ...” şeklinde olurken, Ya'kûb'un kıraatine göre âyetin anlamı:

“...O'nun dışındaki, **yedirdiği halde yedirilmeyeni** mi dost edineceğim!...” şeklinde olurken, Eşheb'in kıraatine göre ise âyetin anlamı:

“... **Yediren, rızıklandırır ve doyuran. Ancak yiyecek, rızık talep etmeyen** Allah'tan başkasını mı dost edineceğim!...” veya “... **Maslahata göre kimi zaman yediren, doyuran, kimi zaman da yedirmez, doyurmaz** Allah'tan başkasını mı dost edineceğim!...” şeklinde olmaktadır.⁷²⁰

Yukarıdaki En'âm, 16. âyetinde gelen ve altı çizilen “يُصْرَفُ” kelimesi, Mushaf'ta yazılı olduğu şekliyle muzârî meçhul fiil vezninde gelmesine karşın, Zemahşerî, aynı kelimenin muzârî malum vezin olarak “يُصْرَفُ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁷²¹

⁷¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/329.

⁷¹⁷ *ez-Zariyat*, 51/57; bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/329.

⁷¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/329.

⁷¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/329.

⁷²⁰ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/329.

⁷²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/330.

Zemahşerî, farklı vezinleri şu şekilde yorumlamıştır:

Fiilin mechul veznine göre âyetin anlamı:

“O gün (azap) kimden **kaldırılrsa** ona merhamet edilmiştir. İşte, apaçık kurtuluş budur.” şeklinde olmaktadır. Yani Allah, ona rahmetiyle muamelede bulunmuştur ki, bu en büyük rahmettir ve bu rahmetten kasıttadır, kurtuluştur. Burada söylenen “Sen, ona karşı ihsanını tamamlamış, yerine getirmiş olursun.” veya “Sen onu cennete sokmuş olursun.” demektir.⁷²²

Fiilin malum veznine göre ise, âyetin anlamı:

“Allah, kimi o günde azaptan **kurtarmış, azap dışında tutmuşsa**, artık o, kesin olarak kurtuluşa ermiştir.’ demektir.” şeklinde olmaktadır. Yani “Allah, kimden azabı defetmişse ve kimi azaptan korumuşsa, bu kimse de azabı kaldıranın kim olduğunu öğrenmiştir.” demektir. Nitekim “مَنْ يَصْرِفَ اللَّهُ عَنْهُ” şeklindeki, Übey b. Ka’b’in kıraati de bu yorumu teyit etmektedir.⁷²³

Bu vezinde gelen başka vezinler de mevcuttur.⁷²⁴

1. 9. Haber ve İnşa Bildiren Fiillerin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması

Haber ve inşa bildiren fiil vezinlerin örneklerine geçmeden önce, haber ve inşa kavramlarının ne anlama geldikleri, bu iki kavramdan neyin anlaşılacağına kısa bir tanımla değinilecektir.

Haber: Tasdik veya tekzip şeklinde; hakkında hüküm bina edilebilen, söz konusu haberi ifade eden kişi için de “doğru söyler” veya “yalan söyler” denilebilen kelâmdır.⁷²⁵

Başka bir tanım ise: Söylemeden önce sözün mefhumunun hariçte varlığı söz konusu ise haberdur.⁷²⁶

⁷²² Zemahşerî'nin burada Allah'ın rahmetini, necatla/kurtuluşla veya sevabın verilmesiyle tahsis etmesine, İbn Müneyyir itirazda bulunmuş ve bu tahsisin, Mutezile mezhebinin ilkesi doğrultusunda yapılmış olduğunu belirterek, azaptan kurtulma durumunun, sevabın verilmesini zorunlu kalmayacağını söylemiştir. Detaylı bilgi için Bk. (Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/330. Dipnot kısmına).

⁷²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/330.

⁷²⁴ Bk. el-Bakara, 2/48, 2/119, 2/210, 2/234, 2/281; Âl-i İmrân, 3/91; en-Nisâ, 4/42, 4/60, 4/60; el-En'âm, 6/36, 6/47.

⁷²⁵ es-Sekkâkî, İbn Ya'kûb Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali, *Miftâhu'l-Ulûm*, Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, s. 163-167; el-Mağribî, İbn Yakûb, *Mevâhibu'l-Fettâh fî şerhi Telhîsi'l-Miftâh*, Matbaatu'l-Kubrâ el-Emîriyye, Bulâk 1318, s. 234.

⁷²⁶ Sekkâkî, a.g.e., s. 302; Suyûtî, *el-İtkân*, II/874; Mağribî, a.g.e., s. 234; Akdemir, Hikmet, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, Nil Yay., İzmir 1999, s. 131

Haberin sıdk veya kizbine, ifade edenin gayesine, kanısına vs. değil olaya uygunluğuna göre hükmedilir. Birisi الْمَطْرُ يَهْتَلُ (yağmur yağıyor) dese bu sıdka ve kizbe ihtimali olan bir kelâmdır. Dışarı çıkıp yağmurun yağmasını teyit edersek, “*Haber doğrudur.*” yağmuru görmezsek -haber verenin şahsiyetini dikkate almaksızın- haberin yalan olduğuna hükmederiz. Yine haberi veren, “Gökyüzünü bulutlarla kaplı, havayı rutubetli gördüm. Duyduğum ses bana yağmur sesi gibi geldi. Dolayısıyla ben doğru söylüyorum. Zira inandığımı haber veriyorum.” dese de fark etmez. Zira bu ölçü alınmaz. Yalnızca haberi vâkıyla karşılaştırmakla yetinilir, muvâfık olan “sâdık” muhâlif olan “kâzib”tir.⁷²⁷

Haberi üç kısımda mütalaa etmek mümkündür:

1) İbtidâî Haber: Sözü tasdik edenlerin (hâli'z-zihn) sözü söyleyenin söylediği şeyi pekiştirmesine (tekit) veya doğruluğu üzerine yemin etmesine ihtiyaçları olmaz. Çünkü onlar herhangi bir vasıta olmaksızın tabii olarak tasdik ederler. Dolayısıyla bu tür insanlara yöneltilmiş her türlü tekitten uzak habere ibtidâî haber denir.⁷²⁸

2) Talebî Haber: İştiiğini kabulde müteredit veya şüpheli olanlar ise ancak tekit edildiğinde onaylarlar, aksi takdirde tekzip ederler. Küçük bir tekit onları inanan onaylayıcı grubuna katmaya kâfidir. Tek bir tekit içeren bu tür habere talebî haber adı verilir. Bu çeşit muhâtaba müteredit denir.⁷²⁹

3) İnkârî Haber: Bu üçüncü grup ise kendilerine söylenene kolay kolay inanmayan, tasdik ve tekzip arasında tereddütlü veya şüpheli tavrını takınmayan inatçı gruptur. Bunlar inkâr ve katı tutumları ancak birçok tekit yöntemi kullanılarak izale edilebilen bir gruptur. Birçok tekit edatı ihtiva eden habere inkârî haber denir. Bu çeşit muhâtaba ise münkir denir.⁷³⁰

Sözün (kelâm) iki ana kategorisinden biri de inşâdır.

Sözlükte; “ortaya koymak, icat ve ihdâs etmek, yaratmak” manâlarına gelen inşâ, terim olarak: Tasdik veya tekzîbe ihtimali olmayan cümledir.⁷³¹ Söylemeden önce sözün mefhumunun hariçte varlığı yoksa inşâdır şeklinde de tarif edilmiştir.⁷³²

⁷²⁷ el-Hâşimî, Ahmed, *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-ma'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, Matba'atu medreseti vâlideti Abbas Pâşa el-Evvel, Kâhire 1905, s. 57.

⁷²⁸ Hâşimî, a.g.e., s. 57.

⁷²⁹ Hâşimî, a.g.e., s. 58.

⁷³⁰ Hâşimî, a.g.e., s. 58.

⁷³¹ Suyûtî, *el-İtkân*, II/874; Hâşimî, a.g.e., s. 75; Akdemir, a.g.e., s. 130.

⁷³² Sekkâkî, a.g.e., s. 302; Suyûtî, *el-İtkân*, II/874; Akdemir, a.g.e., s. 131.

İnşanın kısımları:

İnşâ, dilek ihtiva edip etmemesi açısından ikiye ayrılır: içerisinde talep barındıran inşâ ve talep barındırmayan inşâ. Talep yani istek, inşâî sözleri iki temel bölüme ayıran yegâne unsurdur.

1) Talebî İnşâ: Söylenmesiyle birlikte kendisiyle bir talepte bulunulan inşâî sözdür. Sözü söyleyen kişi, konuşma anında talebinin mevcut olmadığı inancındadır.⁷³³ İnşâ, talebî olursa konuşma anında meydana gelmemiş bir talep edilen şeyi (matlûbu) gerektirir.⁷³⁴

2) Gayr-ı Talebî İnşâ: Söylenmesiyle birlikte kendisiyle bir talepte bulunulmayan inşâî sözdür. Birçok sîgası mevcuttur. Ancak birçok belâğat âlimi tarafından nahiv ilmini ilgilendirdiği açıklanarak haber konusu içerisinde ele alınmış ve meânî konuları arasında sayılmamıştır.⁷³⁵

Bu kısa ön bilgidен sonra şunu da hatırlatmakta fayda vardır; bu çalışmada ele alınacak örnekler, haber kategorisine dâhil olan mâzî ve muzârî fiiller olurken, inşâ kategorisinden ise emir ve nehiy fiilerdir.⁷³⁶

1. 9. 1. Mâzî Fiilin, Emir Fiil Anlamında Kullanılması

Mâzî fiilin, emir fiil anlamında da kullanılmasına dair 8 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{ قَالَ كَمْ لَبِئْتُمْ فِي الْأَرْضِ... قَالَ إِنْ لَبِئْتُمْ إِلَّا قَلِيلًا }

“Allah, ‘Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?’ diye sorar... Allah buyurur: Yalnız kısa bir süre kaldınız.” (el-Müminün 23/112-114).

Yukarıdaki âyetlerin iki yerinde geçen “قَالَ” kelimesi, mâzî fiil olup Allah’a isnad edilmiştir. Zemahşerî, söz konusu olan kelime, Kûfelilerin Mushaf’ında mâzî vezniyle okunurken, Haremeyn ve Basralıların Mushaf’ında ise “قُلْ” şeklinde emir vezniyle okunduğunu söylemiştir.⁷³⁷

⁷³³ el-Kazvîni, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfîi, *el-İdâh fi Ulûmi'l-belâğa*, Beyrut 1993, I/227; Hâşimî, a.g.e., s. 103; Akdemir, a.g.e., s. 134.

⁷³⁴ Sekkâkî, a.g.e., s. 302; Kazvîni, a.g.e., s. 237; et-Teftâzânî, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer, *el-Mutavvel ala't-Telhîs*, Matba'a-i Âmire, 1309, s. 237

⁷³⁵ Kazvîni, a.g.e., I/237; Hâşimî, a.g.e., s. 76; Akdemir, a.g.e., s. 134.

⁷³⁶ Ele alınan fiillerin sıralaması, Zemahşerî'nin, “*el-Enmûzec fi'n-Nahv*” adlı eserinde, fiiller ile ilgili yapmış olduğu sıralama dikkate alınarak yapılmıştır (bk. Zemahşerî, *el-Enmûzec*, s. 26-27).

⁷³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/253.

“Söz konusu olan kelimeyi “elif” ile okuyanlar, kelimeyi haber/mâzî olarak almışlar. Elif”siz olarak okuyanlar ise kelimeyi inşa/emir olarak almışlardır.”⁷³⁸

Âyette geçen kelimeleri Mushaf’ta geldiği gibi, haber/mâzî şeklinde kıraat olduğunda âyetin anlamı:

“... Allah, ‘Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?’ diye sorar... Allah buyurur: Yalnız kısa bir süre kaldınız.” fakat kelimeler inşa/emir olarak kıraat olduğunda anlam:

“... Melek//veya **cehennem ehlinin reisleri**, ‘Yeryüzünde kaç yıl kaldınız?’ diye sorarlar... **Allah’ın melekleri**//veya **cehennem ehlinin reisleri** diyorlarki: Yalnız kısa bir süre kaldınız.”

Zemahşerî’nin de belirttiği gibi, birinci okuyuşta, mâzî şeklindeki kıraatte, fiilin fâili Allah olurken, ikinci okuyuşta, emir şeklindeki kıraatte ise fâil, melekler veya cehennemdekilerin büyükleri olmaktadır.⁷³⁹

Örnek: II.

{وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِّن قَرْنٍ هُمْ أَشَدُّ مِنْهُمْ بَطْشًا فَنَقَّبُوا فِي الْبِلَادِ هَلْ مِن مَّجِيسٍ }

“Kendilerinden önce onlardan daha güçlü olup yeryüzünde şehirler kurarak aralarında gidip gelen birçok topluluk helak ettik.” (Kâf 50/36).

Âyette geçen ve “şehirlerarasında gidip gelmek” şeklinde tefsîr edilen, “النَّبَادِ” cümlesinde bulunan “فَنَقَّبُوا” kelimesi, çoğul bildiren bir mâzî fiil veznidir. Bu durumda fiil “نَقَّبَ - يُنَقَّبُ - تَنَقَّبُوا” babından olup; “yeri kazmak, kuyu açmak, iyi araştırmak, incelemek, teftiş etmek, yol/ülke vb. kat etmek, gitmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁴⁰

Zemahşerî, söz konusu olan fiilin emir vezninde de geldiğini söylemiştir.⁷⁴¹ Bu durumda kelime; “gidin, gezin, dolaşın” gibi, emir/buyruk içeren anlamlar ifade etmektedir. Dolayısıyla “... Şehirler kurarak **aralarında gidip gelen** nice toplulukları yok ettik...” diye tefsîr edilen bölüm, “... Kurmuş oldukları şehirlerin arasında **gidip gelin, dolaşın ki**, nice toplulukları yok ettik.” şeklinde olmaktadır.

Kelime Mushaf’ta geldiği şekliyle/فَنَقَّبُوا olarak kıraat edildiğinde âyetin anlamı;

“... Şehirlerin **arasında gidip gelen** nice toplulukları yok ettik...” şeklinde iken, Zemahşerî’nin tefsîrinde belirttiği gibi, kelime, “فَنَقَّبُوا” şeklinde kıraat edildiğinde ise, âyetin anlamı:

⁷³⁸ İbn Hâleveyh, *el-Hüccce*, s. 259; ayrıca bk. Ezherî, *Meâni’l-kıraat*, II/198.

⁷³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/253.

⁷⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/603; Güneş, a.g.e., s. 1201.

⁷⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/603

“...Şehirlerin arasında **gidip gelin, dolaşın** nice toplulukları yok ettik...” şeklinde olmaktadır.⁷⁴²

Dikkat edildiğinde, birinci okuyuşa göre, geçmiş zamanı hikâye edilmesi mevcut iken, ikinci okuyuşta emir/buyruk anlamı vardır.

Bu vezinlerde gelen başka örneklerde vardır.⁷⁴³

1. 9. 2. Muzârî Fiilin, Emir Fiil Anlamında Kullanılması

Muzârî fiilin, emir fiil anlamında da kullanılmasına dair 3 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ }

“Nihyetinde o kimseye işin içyüzü maydana çıkınca, ‘dediki; Allah her şeye kadir olduğunu biliyorum.’” (el-Bakara 2/259).

Zemahşerî, âyetin son kısmında bulunan, “أَعْلَمُ” kelimesi, İbn Abbas tarafından emir lafzıyla “إِعْلَمُ” şeklinde okunduğunu, Abdullah b. Mes’ûd’un da bu şekilde okuduğunu söylenmiştir, demiştir.⁷⁴⁴ Söz konusu olan kelimeyi bu şekilde kıraat edenlerin argümanı; İbn Mes’ûd’un (r.a.) “إِعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” biçimindeki kıraatidir.⁷⁴⁵ İbn Abbas da aynı şekilde okumuştur. İbn Zencele, kelimenin emir vezniyle kıraat edileceğine âyetin ileriki ifadelerinin⁷⁴⁶ de delâlet edeceğini söylemiştir.⁷⁴⁷

Âyette bulunan kelime, emir vezninde/إِعْلَمُ olduğunda anlam şu şekilde olmaktadır:

“... Allanın kudreti ortaya çıkınca o kimse dedi ki: **Bil ki** Allah her şeye kadirdir.”

Söz konusu kelime muzârî fiil vezninde geldiğinde ise anlam şu şekilde olmaktadır:

“... Artık o adam için durum açıkça ortaya çıkınca, **Biliyorum ki** Allah kesinlikle her şeye kadirdir...”

Zemahşerî, “Nemrut ile bu âyette bahsi geçen kişi, aynı çerçevede ve her ikisi de birbiri ardınca konu edilmelerinden ve bir de öldükten sonra yeniden dirilmeyi uzak bir

⁷⁴² Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/603.

⁷⁴³ Bk. Âl-i İmrân, 3/37, 3/37, 3/37; el-Enbiya, 21/112; ez-Zührûf, 43/24; İbrâhîm,14/15.

⁷⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/489-490.

⁷⁴⁵ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Ferrâ, a.g.e., I/173.

⁷⁴⁶ Söz konusu ifadeler aynı âyette geçen: فَإِنظُرْ إِلَىٰ جَمَارِكَ، فَإِنظُرْ إِلَىٰ طَعَامِكَ fiil sîgalarıdır.

⁷⁴⁷ Ezherî, *Meâni 'l-kiraat*, I/223; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 100; İbn Zencele, a.g.e., s. 144; İbn Âşûr, a.g.e., II/38.

ihhtimal olarak gören ‘أَتَى يُحْيِي /Allah, bunu nasıl diriltecekmiş?’ ifadesi de bu kişinin kâfir biri olduğunu teyit edip desteklemektedir.” söylemiştir.⁷⁴⁸

Zemaşerî’nin, daha sonra yapmış olduğu açıklamaları, yukarıda açıklamış olduğu söz konusu görüşünü (bu kişinin kâfir biri olduğunu) nakzetmektedir. Çünkü müfessir şu şekilde açıklamalarda bulunmuştur: “Bu zat/kişi eşeğine binmiş halde kavminin yanına gelir ve onlara: ‘Ben Üzeyrim’ der. Ancak kavmi onu yalanlar. Bunun üzerine onlara: ‘Tevrat’ı getirin.’ der. Daha sonra Tevrat’ı kelime kelime okumaya başlar. Kavmi de, onun okuduklarını yazılı olan Tevrat’tan takip eder. Üzeyir, bir tek harfini bile atlamadan, kusursuzca onu okur. Bu olay karşısında: ‘Bu adam Allah’ın oğludur.’ demeye başladılar. Çünkü ondan önce hiçbir kimse Tevrat’ı ezberden okumamıştır. İşte bu, onun için bir âyet olur.”⁷⁴⁹

Başka bir yoruma göre ise; Üzeyir evine döndü. Fakat çocuklarının yaşlandığını, ancak kendisinin onların yanında genç kaldığını görür. Onlara durumu anlatınca, çocukları da kendisine; ‘Bu, yüzyıllık olaydır.’ derler.⁷⁵⁰

Zemaşerî, yıkılmış ve perişan durumda ki bu yerleşim yerinin neresi olduğu ile ilgili iki görüş zikretmiştir.

Âyette geçen “القرية” şehir ya da kasaba anlamında olup; Beytu’l-Makdis kastedilmiştir. Buhtunnasır burasını yerle bir etmişti.⁷⁵¹ Yine denilmiştir ki ölümden kaçan İsrailoğulunun öldürüldükleri şehirdir.⁷⁵²

Örnek: II.

{ وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً مَّيِّ وَوَلِّصْنَعَ عَلَى عَيْنِي }

“Senin (Mûsâ) üzerine tarafımdan bir muhabbet bıraktım ki, nezâretimde büyüülüp yetiştirilesin.” (Tâhâ 20/38-39).

Âyetin son bölümünde geçen ve “nezâretim altında **büyüülüp yetiştirilesin**” şeklinde tefsîr edilen cümlede bulunan “وَلِّصْنَعَ” kelimesi, muzârî meçhul bir fiil vezindir.

⁷⁴⁸ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I/489-490.

⁷⁴⁹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I/491.

⁷⁵⁰ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I/491.

⁷⁵¹ Buhtunnasır: Fars krallarındandır. Fars krallarının en azılısı ve en zalimi idi. Yahudilere karşı düşmanlık ederek savaş başlatmış, ülkelerini yerle bir etmiş, taş üzerine taş bırakmamıştır. Bu aer-Er-Ra’da beytu’l-Makdis’i de yakıp yıkmış harabeye çevirmiştir. Bu bağlamda kötülükte ve düşmanlıkta en azılı ve kötü örnek olarak biri gösterildiğinde onu, buhtunnasır’a benzetirler (Ateş, a.g.e., I/310-311).

⁷⁵² Zemaşerî, *el-Keşşâf*, I/490.

Zemahşerî, söz konusu olan fiilin, emir fiil vezninde, “وَلْتَصْنَعْ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁷⁵³

Mushaf'ta geldiği gibi “وَلْتَصْنَعْ” şeklinde geldiğinde kelimenin ifade edeceği anlam “... Büyütülüp yetiştirilesin...” şeklinde olurken, emir fiil olarak “وَلْتَصْنَعْ” şeklinde geldiğinde ise hitap Mûsâ'ya (a.s.) olup, kelimenin ifade edeceği anlam “... Nezâretim altında hareket et, davran...” şeklinde olmaktadır.⁷⁵⁴

Buna göre âyetin anlamını şu şekilde toparlamak mümkündür:

Fiil, Mushaf'ta geldiği gibi “وَلْتَصْنَعْ” şeklinde olursa âyetin anlamı:

“...Nezâretim altında **büyütülüp yetiştirilesin...**” şeklinde olurken, emir fiil olarak “وَلْتَصْنَعْ” şeklinde olduğunda ise âyetin anlamı:

“...**Nezâretim altında hareket et, davran...**” şeklinde olmaktadır.

Örnek: III.

{ لِيَكْفُرُوا بِمَا آتَيْنَاهُمْ وَلِيَتَمَتَّعُوا فَسَوْفَ يَكْفُرُونَ }

“Kendilerine bahsettiğimiz şeylere karşı nankörlük etsinler, zevku safa da sürsünler! Ama yakında anlayacaklar!” (Ankebût 29/65-66).

Âyette geçen “وَلِيَتَمَتَّعُوا، لِيَكْفُرُوا” fiilleri, birer mâzî vezninde ihbarî olarak gelmişlerdir. Ancak Zemahşerî, söz konusu olan fiillerin, emir vezninden de gelme olasılıklarının olduğunu söylemiş ve fiilerden hemen önce gelen “lam”ı sakın olarak okuyan kurrânın kıraatini buna dayanak olarak sunmuştur.⁷⁵⁵

Söz konusu olan fiilleri, kurrâdan İbn Kesîr, Hamza, Kisâi ve Kalun, “وَلِيَتَمَتَّعُوا” şeklinde “lam” harfinin sükûnu ile okumuşlar ve bu lam'ın emir lam'ı olup tehdit anlamını içeren bir harf olduğunu söylemişler. Çünkü demişler ki, Allah, günah ve küfürde devam etmeyi emretmez. Tıpkı bu âyette olduğu gibi: “إِعْمَلُوا مَا تَشَاءُونَ”/İstedığınızı yapın...” yani burada Allah, bu sözleriyle onları tehdit ve ihtar etmiş olur. Yoksa dilediğinizi yapın diye bir emir değildir.⁷⁵⁶ Nitekim konu hakkında Zemahşerî, daha güzel bir yorum getirerek, konuyu şu şekilde aydınlatmaktadır: “Şâyet desen ki, nasıl olur Allah, küfrü emreder, âsi kişilerin istedikleri gibi davranmalarını ister. Oysa Allah, bundan sakındırır ve bu tür günahları işleyen kimseleri tehdit eder. Derim ki, burada mecaz bir anlatım söz konusudur. Bu şuna benzer; adamın biri, bir işi yapmaya teşebbüs

⁷⁵³ Zemahşri, *el-Keşşâf*, IV/82.

⁷⁵⁴ Zemahşri, *el-Keşşâf*, IV/82.

⁷⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/560-561.

⁷⁵⁶ İbn Zencele, a.g.e., s. 555.

eder. Sana göre ise o iş yanlıştır, hatalıdır ve büyük bir zarara yol açacaktır. Sen var gücünle o adamı caydırmaya çalışacaksın. Fakat bu, hiç kâr etmez ve adam görüşünden, teşebbüsünden vazgeçmez. Sen de, bunu bu şekilde gördüğün zaman, o adama kızarak, seni ve işini baş başa bırakıyorum, istediğini yap, diye söylüyorsun. Oysa sen, bu işin yapılmasını istemiyorsun. Ancak adama şu mesajı vermek istiyorsun, mademki, vermiş olduğum nasihati kabul etmedin, istediğini yap. Göreceksin! Senin davranışın sana zarar ve pişmanlık getirecektir.”⁷⁵⁷

Bu durumda âyetin anlamı şu şekilde olmaktadır:

“... Kendilerine bahsettiğimiz şeylere karşı nankörlük etsinler, zevku safa da sürsünler! Ama yakında anlayacaklar!...”

Zemahşerî, fiiller bu şekilde kıraat edildiğinde, mevcut olan “lam” harfi, “كى/key” harfi anlamında kullanılan ta’lil “lam”ıdır demiş ve âyeti şu şekilde yorumlamıştır: “Onlar şirklerine tekrar dönüyorlar ki, bununla, kurtulma nimetine nankörlük etsinler. Böylece bunlar kurtulmayı, sadece zevk, eğlence ve haz alma vesilesi kılarlar. Oysa İhlâslı Müminler böyle bir durumda, Allah’a şükür ederler, ibadet ve itaatlara daha fazla bir şevkle sarılırlar.”⁷⁵⁸

Âyetin anlamını, her iki yorum nazar-ı itibara alındığında şu şekilde vermek mümkündür:

İlk vezne, yani emir sîgasına göre âyetin anlamı:

“... Kendilerine bahsettiğimiz şeylere karşı nankörlük etsinler, zevku safa da sürsünler! Ama yakında anlayacaklar!” şeklinde olurken, ikinci kıraate göre ise âyetin anlamı:

“... Onlar şirklerine tekrar dönüyorlar ki, bununla, kurtulma nimetine nankörlük etsinler ve bu kurtulmayı sadece zevk, eğlence ve haz alma vesilesi kılsınlar...” şeklinde olmaktadır.

Görüldüğü gibi burada Zemahşerî, belâgat ilminden olan mecaz sanatını uygulamaktadır. Bundan gaye, mutezile fırkalarınca sık sık dillendirilen “hızlan”⁷⁵⁹

⁷⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/561.

⁷⁵⁸ İbn Zencele, a.g.e., s. 555.

⁷⁵⁹ Sözlükte “yardımını kesmek, kendi haline bırakmak” anlamında mastar olan hızlân genellikle nusret, tevfiik ve lutuf kelimelerinin karşıtı olarak “Cenâb-ı Hakk’ın itaatsiz kullarını kendi haline terketmesi” şeklinde tarif edilir. Terim olarak Allah’ın, buyruklarına boyun eğmeyen insanlardan yardımını kesmesi anlamındadır (Ocak, Ahmet Yaşar, TDVİA, “Hızlân”, Ankara 2011, XVII/419).

teorisidir. Yani burada Allah, o kişileri işleriyle baş başa bırakmış olur ve herhangi bir yardımda bulunmamaktadır, demek isteniyor.

Örnek: IV.

{وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ}

“Boşanan kadınlar kendileri üç adet görünceye kadar beklerler.” (el-Bakara 2/228).

Yukardaki âyette gelen ve “beklerler” şeklinde tefsîr edilen “يَتَرَبَّصْنَ” kelimesi muzârî fiil olup, ihbarî bildirmektedir. Tefsîrinden de görüldüğü gibi “beklerler” kelimesi ihbarî olan bir ifadedir. Ancak Zemahşerî, burada soru-cevap şeklindeki üslubuyla söz konusu olan “يَتَرَبَّصْنَ” fiili her ne kadar muzârî ve ihbarî bir şekilde gelmiş olsa da aslında inşa anlamını içeren emir fiil anlamında olduğunu ifade etmiştir.⁷⁶⁰

Konu ile ilgili müfessirin açıklaması şu şekildedir:

“Diyorsun ki; kadınların böyle bir durumda beklemeleri konusunda ne diye doğrudan emir mânasında durum bildirmedi de ihbar (haber verme) bildirme mânasındaki bir fiil vezni ile anlatıldı?. Cevaben derim ki; bu ibare, aslında emir mânasına gelen bir haberdir. Cümlenin mânası haber olarak ‘boşanmış kadınlar beklerler.’ olmayıp, asıl mânası ‘boşanmış kadınlar beklesinler.’ demektir. Dolayısıyla inşa bildiren emir vezni, burada özellikle emrin tekidi ve pekiştirilmesi için haber şeklinde verilmiştir. Diğer taraftan emir fiilinin ihbar şeklinde getirilmesi, hemen, hiç beklenmeden emre bağlı kalınarak hızlı bir şekilde gereğinin yapılmasının vacip ve gerekli olduğunu bildirmek içindir. Bu durumda kadınlar adeta beklemek suretiyle hemen emre uymuş oluyorlar gibidir. Bu da esasen mevcut olandan haber vermektir, ortada olan gerçeği göstermektir. Buna benzer bir ifade şu duada görmek mümkündür: ‘رَحِمَكَ اللَّهُ/Allah sana rahmet etti.’ Aslında bu cümle ile isten ‘Allah sana rahmet etsin’ anlamındaki ifadedir. Ancak duanın kesin bir şekilde kabul edilmesi umuduyla böyle bir ifadeye gidilmiştir. Burada sanki gerçekten rahmet edilmiş de bundan haber veriliyor. Diğer taraftan ‘وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ’ cümlenin bir isim cümlesi şeklinde takdim edilmesi, mânaya ayrı bir tekid ve pekiştirme kazandırmıştır. Zira isim cümlesi, fiil cümlesinin aksine sebat ve devamlılık mânasını içerir. Şâyet âyette geçen cümle isim değil de fiil cümlesi ‘ويتربص المطلقات’ şeklinde verilmiş olsaydı, mâna bu derece kuvvet kazanmazdı.”⁷⁶¹

⁷⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I/440.

⁷⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I/440.

Burada Zemahşerî, ihbar bildiren muzârî fiil veznin inşa (emir) veznin anlamında kullanılmasını, cümledeki anlamın daha kuvvetlendireceğine bağlamıştır.

Bu şekilde gelen başka örnekler de mevcuttur.⁷⁶²

1. 9. 3. Muzârî Fiilin, Nehiy Anlamında Kullanılması

Muzârî fiilin nehiy anlamında da kullanılmasına dair 9 örnek mevcuttur.

Örnek: I.

{ فَقَاتِلْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا تُكَلِّفُ إِلَّا نَفْسَكَ }

“Şu halde Allah yolunda savaş. Sen yalnız kendinden sorumlusun.” (en-Nisâ 4/84).

Zemahşerî, bu âyetin nüzûl/iniş sebebiyle ilgili şunları bildirmiştir: “Söylendiğine göre Resûlullah (s.a.v.), Küçük Bedir Gazvesinde halkı cihada çıkmaya davet etmişti. Çünkü Ebû Süfyan burada Resûlullah (s.a.v.) ile karşılaşmak üzere bir vaatte ve sözleşmede bulunmuştu. Her ikisi de burada karşılaşacaklardı. Resûlullah’ın (s.a.v.) çağrısı üzerine bazı kimseler bundan pek hoşlanmadılar ve çıkmak niyetinde değillerdi. İşte bu âyet bunun üzerine inmiştir.”⁷⁶³

Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) beraberinde yetmiş kadar Müslüman olduğu halde hareket etmişti. Resûlullah (s.a.v.), bu konuda kimseye boyun bükmedi, yalvarmadı. Eğer ashabından hiçbir kimse ona tabi olmasaydı bile, o yine tek başına çıkacaktı.⁷⁶⁴

Âyette geçen “لَا تُكَلِّفُ” kelimesi nefiy şeklinde gelen bir muzârî fiil veznidir. Zemahşerî, söz konusu olan bu kelimenin aynı zamanda “لَا تُكَلِّفُ” şeklinde nehiy fiil vezninde de geldiğini söylemiştir.⁷⁶⁵

Âyette geçen ve “Sen ancak kendinden sorumlu olursun” şeklinde tefsîr edilen “لَا تُكَلِّفُ” kelimesi, muzârî bir fiil olup, كَلَّفَ - يُكَلِّفُ - تَكْلِيفًا babından gelmiştir. Bu şekildeki fiil; “Birisine bir şeyi sorumluluk olarak yüklemek, bir şeyle yükümlü tutmak, mükellef kılmak, görevlendirmek, birisini bir göreve atamak, tayin etmek, zorluk/sıkıntı vb. durumlara sebep olmak.” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁶⁶

⁷⁶² Bk. Yâsîn, 36/65.

⁷⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/118

⁷⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/118

⁷⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/118.

⁷⁶⁶ Cevherî, a.g.e., IV/1423-1424; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/418.

Bu durumda âyetin anlamını şu şekilde aktarmak mümkündür:

Fiil, muzârî nefîy vezninde geldiğinde âyetin anlamı:

“...Şu halde Allah yolunda savaş. Sen yalnız kendinden sorumlusun...” şeklinde olurken, nehiy şeklinde geldiğinde ise âyetin anlamı:

“...Şu halde Allah yolunda savaş. Sen yalnız kendinden **başkasını sorumlu tutma/hiç kimseyi zorlama...**” şeklinde olmaktadır.

Müşahede edildiği gibi, birinci fiil vezni haber anlamı ifade ederken, ikincisi ise inşa/nehiy anlamı içermektedir.

Burada bir hususa değinmekte fayda vardır: İlk bakışta âyet, sanki cihad etmek sadece Hz. Peygamber'e farz kılınmış intibai vermektedir. Nitekim Zemahşerî'de âyette geçen “لَا تُكَلِّفُ” kelimesinin “لَا تُكَلِّفُ” şeklinde de geldiğini ve bunun “Biz sadece seni mükellef kılıyoruz, seni sorumlu tutuyoruz, başkalarını değil.” anlamını ifade edeceğini söylemiştir.⁷⁶⁷ Fakat Hz. Peygamber'in hayatının hiçbir döneminde cihad, ümmet dışında, tek başına ona farz kılınmamıştır. Bu tarihî gerçekten hareket edildiğinde âyeti, "Tek başına sen cihad etmekle yükümlüsün" şeklinde anlamak yanlış olacaktır. Âyetin demek istediği şudur: "Gerek sen ve gerekse diğer müminler tek başınıza kalsanız dahi gerektiğinde cihad etmekle yükümlüsünüz ve Allah herkesi kendi yükümlülüğünden hesaba çekecektir".⁷⁶⁸

Örnek: II.

{ الزَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً }

“Zinakar bir erkek sadece zinakar veya müşrik bir bayanla evlenir.” (en-Nur 24/3).

Âyette geçen “لَا يَنْكِحُ” kelimesi, nefiy bildiren bir muzârî fiil olarak gelmiştir. Fakat Zemahşerî, Amr b. Übeyd'den rivâyetle, söz konusu olan fiil nehiy olarak da kıraat edildiğini söylemiştir.⁷⁶⁹

Âyette geçen fiil, نَكَحَ - يَنْكِحُ - نِكَاحًا, “kadınla evlenmek, nikâhlanmak, kadınla cinsel ilişkiye girmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁷⁰

Bu durumda fiil, muzârî vezninde geldiğinde âyetin anlamı:

“... Zinakar bir erkek sadece zinakar veya müşrik bir kadınla evlenir...” şeklinde olurken, nehiy sîgasında geldiğinde ise anlam:

⁷⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/118.

⁷⁶⁸ Karaman vd. age., II/81.

⁷⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/267.

⁷⁷⁰ Cevherî, a.g.e., I/413; Semîn el-Halebî, a.g.e., IV/217-218.

“... Zinakar bir erkek sadece zinakar veya müşrik bir kadınla **evlensin...**” şeklinde olmaktadır.

Bu vezinde gelen başka örnekler de mevcuttur.⁷⁷¹

1. 9. 4. Emir Fiilin, Mâzî Fiil Anlamında Kullanılması

Emir fiilin, mâzî fiil anlamında da kullanılmasına dair 8 örnek tespit edilmiştir.

Örnek: I.

{وَأِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا وَاتَّخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى}

“Biz bu evi toplanma ve güven yeri kıldık. Siz de İbrâhîm makamında kendinize bir namazgâh edinin.” (el-Bakara 2/125).

Âyette geçen “وَاتَّخِذُوا” kelimesi, emir kalıbında olan bir fiildir. Zemahşerî, bu fiilin mâzî kalıbında da geldiğini söylemiştir.⁷⁷²

Söz konusu olan kelimeyi, İbn Âmir ve Nâfi, “وَاتَّخِذُوا” olarak “hâ” harfinin fethasıyla okumuşlar.⁷⁷³ Bunun nedeni ise bu kelimenin içinde bulunduğu âyetin, İbrâhîm’in çocukları, babalarının makamını namazgâh edindiklerini haber vermesidir.⁷⁷⁴ Bu durumda “وَاتَّخِذُوا” fiili “وَأِذْ جَعَلْنَا الْبَيْتَ مَثَابَةً لِّلنَّاسِ وَأَمْنًا” / Biz bu evi toplanma ve güven yeri kıldık. Siz de İbrâhîm makamında kendinize bir namazgâh edinin.” pasajında bulunan “وَأِذْ جَعَلْنَا” fiilinin üzerine atıftır.⁷⁷⁵

Bu durumda âyetin anlamı:

“Burasının İbrâhîm’in adıyla anılan bir yer olması, buranın önemi ve çocuklarının, soyunun burada iskânı olması hasebiyle, **burasını kible edinerek kendileri için namazgâh kılmışlardı.** Bu nedenle insanlar da burasını namazgâh edindiler.”⁷⁷⁶ şeklinde olacaktır. Nitekim Zemahşerî de “وَاتَّخِذُوا” kelimesi, mâzî kalıbıyla okunduğu zaman, “وَأِذْ جَعَلْنَا” kelimesine atıf olunacağı fakat emir vezniyle okunduğunda ise “قُلْنَا” fiili takdir edileceği söylemiştir.⁷⁷⁷ Son ihtimale göre âyetin anlamı:

⁷⁷¹ Bk. el-Bakara, 2/83, 119; Tâhâ, 20/77, 20/112; el-Ahzab,33/32; el-Cin, 72/13; el-Kehf, 18/26.

⁷⁷² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/319.

⁷⁷³ Taberî a.g.e., II/522; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 87; İbn Zencele, a.g.e., s. 113; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 192; Ebû Hayyân, a.g.e., I/552; Neseî, a.g.e., I/129; İbn Âtiyye, a.g.e., I/207-208.

⁷⁷⁴ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 87; İbn Zencele, a.g.e., s. 113.

⁷⁷⁵ İbn Zencele, a.g.e., s. 113.

⁷⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/319-320.

⁷⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/319.

“... Dedik ki: O makamda kendiniz için namaz kılacağınız bir yer edinin...”⁷⁷⁸
şeklinde olacaktır.

Âyette geçen kelimeyi, diğer kurrâ ise Mushaf'ta geçtiği gibi, “وَاتَّخِذُوا” olarak, “hâ” harfinin kesra harekesiyle okumuşlar.⁷⁷⁹ Bunların delilleri ise şu rivâyettir: “Allah Resûlü (s.a.v.), Hz. Ömer'in elinden tutarak, makam-ı İbrâhîm'e geldiklerinde Hz. Ömer, 'Bu babamız İbrâhîm(a.s.)ın makamıdır?' Allah Resûlü da (s.a.v.) 'evet' diye cevap verdiler. Bu arada Hz. Ömer, 'Orasını namazgâh edinmeyelim mi?' diye sordu. Bundan sonra da, Allah, ‘وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلِّينَ/Siz de İbrâhîm makamında kendinize bir namazgâh edinin.’ meâlindeki âyeti vahiyetti. Yani burada “وَاتَّخِذُوا” kelimesinden murad “yapınız” emridir.⁷⁸⁰

Cumhur'un kıraatine göre âyetin anlamı:

“... Dedik ki: Siz de İbrâhîm makamında kendinize bir namazgâh edinin...”
şeklinde olurken, diğerlerin kıraatine göre ise, âyetin anlamı:

“... Burasının İbrâhîm'in adıyla anılan bir yer olması, buranın önemi ve çocuklarının, soyunun burada iskânı olması hasebiyle, burasını kible edinerek kendileri için namazgâh kılmışlardı...” şeklinde olmaktadır.⁷⁸¹

Âyette geçen Makam-ı İbrâhîm diye isimlendirilen şeyin ne olduğuyla ilgili Zemahşerî, şu açıklamaları yapmıştır: “İbrâhîm'in makamı, İbrâhîm'in ayak izlerinin bulunduğu taşın yeridir. Taşın bulunduğu yer; binayı yükseltirken, üzerine ayağını basarak inşaatı sürdürdüğü taştır. İşte buraya makam-ı İbrâhîm denilmektedir.”⁷⁸²

Ata b. Ebi Rebah'tan gelen rivâyeti aktardığına göre ise, “İbrâhîm makam-ı; Arafat, Müzdelife ve şeytan taşlama yerleridir. Çünkü İbrâhîm tüm bu yerlerde durup dua etmiştir.” Neha' den gelen rivâyete göre ise; “Haremin tamamı İbrâhîm'in makamıdır.”⁷⁸³

⁷⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/319-320.

⁷⁷⁹ Taberî a.g.e., II/522; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 87; İbn Zencele, a.g.e., s. 113; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 192; Ebû Hayyân, a.g.e., I/552; Nesefî, a.g.e., I/129; İbn Âtiyye, a.g.e., I/207-208.

⁷⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/319; ayrıca bk. Taberî a.g.e., II/522; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 87; İbn Zencele, a.g.e., s. 113; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 192; Ebû Hayyân, a.g.e., I/552; Nesefî, a.g.e., I/129; İbn Âtiyye, a.g.e., I/207-208.

⁷⁸¹ Konu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/319-320; Taberî a.g.e., II/522; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 87; İbn Zencele, a.g.e., s. 113; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 192; Ebû Hayyân, a.g.e., I/552; Nesefî, a.g.e., I/129; İbn Âtiyye, a.g.e., I/207-208.

⁷⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/319.

⁷⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/319.

Zemahşerî burada her iki vezni ele alıp yorumlamıştır. Vezinler arasında herhangi bir tercihte bulunmayan müfessir; vezinleri yorumlarken, görüşlerini desteklemek amacıyla, hem hadîs ve Arap gramerinden delil getirmiş hem de Kur'ân'ın bağlamını/siyak-sibakı dikkate almıştır. Böylece ilk vezne göre fiilin karşılamış olduğu anlam: “Namazgâh edinin.” şeklinde emir içeren bir yorum meydana gelirken, ikinci vezne göre ise: “Namazgâh edinmişlerdi.” şeklinde geçmiş zamanı hikâyeye eden bir yorum meydana gelmiştir.

Örnek: II.

{ انْطَلِقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ لَا ظَلِيلٍ وَلَا يُغْنِي مِنَ الْهَبِّ }

“Gölgeleştirmeyen, ateşe karşı da bir faydası dokunmayan üç bölüklü bir gölgeye doğru yol alın.” (el-Mürselat 77/29-30).

Âyette geçen ve “yol alın” şeklinde anlamlandırılan “انْطَلِقُوا” kelimesi, çoğul bildiren hazır emir fiil veznidir. Zemahşerî, söz konusu emir fiilinin aynı zamanda mâzî fiil sîgasıyla/vezniyle “انْطَلِقُوا” şeklinde de geldiğini tefsîrinde söylemiştir.⁷⁸⁴

“انْطَلِقُوا” âyetinde geçen ve emir sîgasıyla kıraat olunan “انْطَلِقُوا” fiili, muhataplarının durumunu haber vermektedir. Bu durumda âyetin anlamı “... Ateşe doğru yol alın/انْطَلِقُوا/ diye emir verildi, onlarda yol aldılar/gittiler انْطَلِقُوا...” şeklinde olmaktadır. Dolayısıyla burada bulunan ikinci fiil, birinci fiilin ihbar versiyonu/sürümü olmaktadır.⁷⁸⁵ Ele alınan fiil, انْطَلَقَ - يَنْطَلِقُ - انْطَلَاقًا babından emir bir fiil olup “serbest olmak, hür kalmak, çıkmak, yayılmak-ses/gülüş/çıgılık vb. kopmak-, birden çıkmak, fırlayıp gitmek/مُسْرِعًا انْطَلَقَ ateşlenmek, patlamak, uçak/gemi vb. hareket etmek, yola çıkmak, akıcı ve düzgün konuşmak/لسانُهُ انْطَلَقَ, parlamak/وَجْهُهُ انْطَلَقَ” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁸⁶

Âyette geçen fiil, ister emir vezin olarak isterse mâzî vezin olarak ele alınsın anlamında fark olmasa da inşa-ihbar yönünde fark olacağı kesindir. Zira anlamından da anlaşıldığı gibi birincisinde/emir “انْطَلِقُوا” fiilinde “emir/buyruk” anlamı mevcutken (yol alın), ikincisinde/mâzî vezninde “انْطَلِقُوا” geçmiş olayı hikâyeye etmek/anlatmak vardır.

Buna göre âyetin genel anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Fiili Mushaf'ta geldiği gibi emir olarak dikkate alındığında âyetin anlamı:

⁷⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/289.

⁷⁸⁵ İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 808.

⁷⁸⁶ Cevherî, a.g.e., I/120.

“... Üç bölüklü bir gölgeye⁷⁸⁷ doğru **yol alın**...” şeklinde olurken, söz konusu fiili mâzî vezninde alındığında ise âyetin anlamı:

“... Üç bölüklü bir gölgeye doğru **yol almışlardı**...” şeklinde olmaktadır.

Burada, ilk kıraate göre fiilin karşılamış olduğu anlam; “**yol alın**” şeklinde emirvari bir yorum iken, ikinci kıraate göre ise; “**yol almışlardı**” şeklinde geçmiş zamanı hikâye eden, bir yorum meydana gelmiştir.

Bu vezinde gelen başka örnekler de vardır.⁷⁸⁸

1. 9. 5. Emir Fiilin, Muzârî Fiil Anlamında Kullanılması

Emir fiilin, muzârî anlamında da kullanılmasına dair 4 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{وَانطَلِقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنْ امشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى آلِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ}

“Onların/inkârcıların ileri gelenleri yerinden fırladılar: Haydi yürüyün! Tanrılarınıza bağlılıkta direnin! İşte (sizden) istenen budur.” (Sad 38/6).

"İşte (sizden) istenen budur." diye çevrilen âyetin sonunda aktarılan sözleriyle müşriklerin neyi kastettikleri hususunda yapılan yorumlardan bazıları şöyledir:

Âyette geçen ve “Haydi yürüyün!” şeklinde anlamlandırılan, “أَنْ امشُوا” kelimesi, Mushaf'ta emir fiil sîgasıyla/vezniyle gelmiştir. Zemahşerî tefsîrinde, söz konusu olan fiil, Abdullah b. Mes'ûd tarafından muzârî fiil olarak “يَمْشُونَ” şeklinde okunduğunu belirtmiştir.⁷⁸⁹

Bu durumda âyetin anlamı her iki fiil veznine göre şu şekilde olmaktadır.

Âyette gelen fiil, Mushaf'ta olduğu gibi ele alındığında âyetin anlamı:

“...Onların/inkârcıların ileri gelenleri yerinden fırladılar: **Haydi yürüyün!**...” şeklinde olurken, muzârî fiil vezin olarak ele alındığında ise âyetin anlamı:

“...Onların/inkârcıların ileri gelenleri yerinden fırladılar ve **yürüdüler!**...” şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, “امشُوا” fiiline yukarıdaki anlamlardan farklı bir anlam daha vermiştir. O anlam “toplanın, çoğalın” şeklindedir. Arapların şu sözlerini de şahit olarak îrâd etmiştir; “مشت المرأة” dediklerinde bu, “Kadın çokça doğurdu.” anlamına gelmektedir.

⁷⁸⁷ Zemahşerî, "üç bölüklü gölge" cehennem yakıtlarının çıkardığı, üçe ayrılmış yoğun duman olduğunu söylemiştir (Zemahşerî, el-Keşşâf, VI/289; ayrıca bk. Taberî, a.g.e., XXIX/146).

⁷⁸⁸ Bk. el-Bakara, 2/25, 2/125; el-İsrâ, 17/93, 17/101; es-Saffat, 37/18; Füssilet, 41/6.

⁷⁸⁹ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, el-Keşşâf, V/244.

Nitekim Araplar, bundan dolayı koyunlara “الماشية” ismini vermişler. Peygamber (s.a.v.) de bir hadîsinde: “تذهب فحمة العشاء/ضموا مواشكم حتى تذهب فحمة العشاء/Gecenin karanlığı gidene kadar koyunlarınızı bir arada tutun.” demiştir. Bu durumda âyetin anlamı:

“... Haydi, toplanın bir araya gelin, çoğalın...” demektir.⁷⁹⁰

İlk kıraate göre, “**Haydi yürüyün.**” şeklinde inşa/emir anlamı mevcutken, ikinci kıraate göre, “**Yürüdüler.**” veya “**toplandılar, çoğaldılar**” şeklinde haber anlamı vardır. Dolayısıyla her iki kıraat/vezin arasında haber-inşa bakımından farklılık mevcuttur.

Örnek: II.

{قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ لَنُبَيِّتَنَّهُ وَأَهْلَهُ }

“Allah’a yemin ederek şöyle dediler: Gece baskınıyla onu ve ehlini yok edelim” (en-Neml 27/49).

Yukarıda geçen âyette gelen ve “Allah'a ant içerek aralarında şöyle konuştular.” şeklinde tefsîr edilen “قَالُوا تَقَاسَمُوا بِاللَّهِ” cümlesinde bulunan “تَقَاسَمُوا” kelimesi, emir bir fiil vezin olabileceği gibi, muzârî bir fiil vezin de olması ihtimal dâhilindedir.⁷⁹¹

Âyette geçen “تَقَاسَمُوا” kelimesi, ister emir fiil olarak isterse de muzârî fiil olarak gelsin *تَقَاسَمَ - يَتَقَاسَمُ - تَقَاسَمًا* babından olup; “paylaşmak, parçalanmak, parça parça olmak, paylaşmak, bölüşmek, bölüştürülmek, pay edilmek, ortaklaşa yapmak, birbiriyle yeminleşmek, karşılıklı ant içmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁷⁹² Nitekim Semîn el-Halebî, bu anlamlara temas ederek, Kur’ân’dan bazı âyetleri⁷⁹³ örnek olarak sunmuştur.⁷⁹⁴

Buna göre âyetin anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Âyette geçen “تَقَاسَمُوا” kelimesi, emir fiil olarak ele alındığında âyetin anlamı:

“... Dedikler ki, **Allah'a kasem edin, ant için...**” şeklinde olurken, söz konusu olan kelime muzârî fiil vezninde ele alındığında ise anlam:

“... **Allah'a ant içerek** aralarında şöyle konuştular...” şeklinde olmaktadır.

Müşahede edildiği gibi, birinci kıraatte inşa/emir anlamı mevcut iken, ikinci kıraatte ise haber anlamı vardır. Dolayısıyla iki kıraat/vezin arasında, haber-inşa yönünde farklılık bulunmaktadır.

⁷⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/244.

⁷⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/460.

⁷⁹² Cevherî, a.g.e., VI/2010; Semîn el-Halebî, a.g.e., III/307-308.

⁷⁹³ Meselâ, el-Mâide, 5/3; el-A'râf, 7/21; el-Hicr, 15/90; ez-Zariyat, 51/4, âyetler sayılabilir.

⁷⁹⁴ Semîn el-Halebî, a.g.e., III/307-308.

Zemahşerî, âyette geçen “لَيْلِيَّتُهُ وَأَهْلُهُ/Gece baskınıyla onu ve ailesini öldürelim.” anlamındaki cümlede bulunan “اللييات” kelimesini, “Gece vaktinde ansızın düşmana saldırmak, baskın yapmak/düşmanı gafil yakalamak” şeklinde tefsîr etmiştir. Daha sonra şu izahları yapmıştır: “İskender’e, düşmana ansızın gece baskını tavsiye/işaret edildiğinde o, bu tür baskın kralların şanına yakışan bir şey olmadığını ve bunun zaferi çalmak/hırsızlık yaparak zaferi elde etmek olduğunu.” söyleyerek kabul etmemiştir.⁷⁹⁵

Bu vezinde gelen başka örnekler de vardır.⁷⁹⁶

⁷⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/460.

⁷⁹⁶ Bk. el-Bakara, 2/246; Tâhâ, 20/32.

İKİNCİ BÖLÜM

İSİM VEZİNLERİNDEKİ FARKLILIKLAR VE ANLAM ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Burada isim vezinlerinde meydana gelecek farklılıklar; bir isim veznin başka bir isim veznin anlamını ifade etmesi şeklinde olduğu gibi, bir isim veznin fiil veznin anlamını ifade etmesi şeklinde de olmaktadır.

Söz konusu olan vezin farklılıklarının, anlama ne gibi etki edeceğini örnek âyetler verilirken, belirtilecektir. Ancak burada isim ile fiil vezinlerinin birbirlerinin yerinde kullanılması durumunda ne gibi bir anlam değişikliği olacağı kısa bir şekilde izah edilecektir. Bu bağlamda şunu söylemek mümkündür: Fiil ile isim arasındaki fark, ismin fiilden daha hafif olduğudur. Çünkü isim sadece hudûsa/manâya delâlet ederken, fiil; manâya delâlet ettiği gibi zaman ve özneye de delâlet etmektedir. Nitekim konu hakkında Sîbeveyhi : “Bil ki, fiiller isimlerden daha ağırdırlar. Zira isim ilktir.”⁸⁰⁰ şeklindeki sözleri, bunu teyit etmektedir. Dolayısıyla isim ile fiil vezinleri, birbirlerinin yerinde kullanıldığı zaman, başka bir anlam farklılığı olmasa dahi, yukarıda anlatılan anlam farklılığı göz önüne alındığında, Kur’ân’ın yorumunda ciddi bir etki etmektedir.

Sîbeveyhi ’nin yukarıdaki “*Zira isim ilktir.*”⁸⁰¹ sözünden, isimin asıl, fiilin ise ondan müştak olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bunun böyle olması, Sîbeveyhi ’nin de Basra ekolüne mensup olmasından dolayıdır. Yani fiilin isimden müştak olduğu şeklindeki görüş Basra ekolünün görüşüdür. Kûfe ekolünün görüşü ise bunların aksinedir. Çünkü onlara göre fiil asıl, isim ise fiilden müştak olduğu şeklindedir.⁸⁰² Her ekol, kendi görüşünü kuvvetlendirmek için, bazı delîl ler arz etmiştir. Ancak burada bu kadarıyla yetinilecektir.

⁸⁰⁰ Sîbeveyhi, *el-Kitab*, I/20.

⁸⁰¹ Buradaki “isim”den amaç, mastardır. Yani fiil mastardan müştaktır. Nitekim yukarıda geçen bölümlerde, Zemahşerî’ nin, “fiil kendisinden müştak olduğundan, türediğinden dolayı mastara mastar ismi verilmiştir”, şeklindeki sözleri aktarılmıştır.

⁸⁰² Geniş bilgi için bk. Zemahşerî, *Mufasssal*, s. 55; ayrıca bk. Enbârî, *Kitâbu Esrâri’l-Arabiyye*, s. 161 vd; Enbârî, *İnsâf*, I/52.

2. 1. Mastar

Mastar kelimesi, “صَدَرَ” fiilinden ism-i mekân olup sözlükte kendisinden çıkarılan, ayrılmış yer anlamına gelir. Terim olarak ise mastar, zaman ve şahıstan bağımsız olarak bir eylem ya da oluşumu ifade eden sözcük türüne verilen isimdir.⁸⁰⁴

2. 1. 1. Mastar Veznin Başka Bir Mastar Vezin Anlamında Kullanılması

Mastar bir veznin, başka bir mastar vezin anlamında da kullanılmasına dair 11 örnek mevcuttur.

Örnek: I.

{وَقَالُوا قُلُوبُنَا غُلْفٌ بَلْ لَعَنَهُمُ اللَّهُ بِكُفْرِهِمْ فَكَانُوا قَلِيلًا مَّا يُؤْمِنُونَ}

“Ve ‘kalplerimiz perdelidir!’ dediler. Oysaki Allah, inkârları nedeniyle onlara lanet etmiştir. Ondandır çok az inanırlar.” (el-Bakara 2/88).

Zemahşerî, âyette gelen “غُلْفٌ” kelimesinin tahlilini şu şekilde yaparak yorumlamıştır: ‘غُلْفٌ’ kelimesi, ‘أَغْلَفٌ’ kelimesinin çoğuludur. Bu kelime henüz sünnet olmamış olan çocuğun pipisindeki deriden istiare ile alınmış bir ifadedir. Manâ olarak da: Bu türde olan kalpler öyle bir şekilde yaratılmış ve öyle bir cibilliyete sahiptir ki, dört bir taraftan üzeri kaplanmış, sarılmış olup, Muhammed (s.a.v.) tarafından her ne getirilse getirilsin, o kalplere ulaşmaz ve onlar onun getirdiğini anlamazlar. Nitekim başka âyetlerde şu ifadeler görülmektedir: “وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ” ve şöyle söylediler, çağırдыңın şeye karşı bizim kalplerimiz bir örtü içindedir.” (Fussilet 41/5).

Zemahşerî, âyette gelen ve yukarıda izah edilen “غُلْفٌ” kelimesi, aynı zamanda “غُلْفٌ” kelimesinin hafifletilmiş şeklidir, bunun çoğulu da “غِلَافٌ” kelimesi olduğunu söylenmiş, şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Buna göre kelime “kap” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla âyetteki anlamı; “Bizim kalplerimiz ilmin kaplarıdır.” şeklinde olmaktadır. Ayrıca söz konusu olan kelime Ebû Âmr b. Ala tarafından “غُلْفٌ” şeklinde kıraat edildiğini, Zemahşerî söylemiştir.⁸⁰⁵

Bu durumda vezinlerin değişmesiyle âyette yansıyan yorum farklılığı şu şekilde bir arada verilebilir:

Zemahşerî’nin ilk tahliline göre âyetin anlamı:

⁸⁰⁴ Detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 25.

⁸⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/296.

“...Ve ‘kalplerimiz perdelidir!’ dediler. Oysaki Allah, inkârları nedeniyle onlara lanet etmiştir. Ondan ötürü çok az inanırlar.” şeklinde olurken, ikinci tespitine ve Ebû Âmr b. Ala’nın kıraatine göre ise âyetin anlamı:

“...Yahudiler ‘Kalplerimiz **ilmin kaplarıdır!**’ dediler. Oysaki Allah, inkârları nedeniyle onlara lanet etmiştir. Ondan ötürü çok az inanırlar.” şeklinde olmaktadır.

Gerek ele alınan âyetin bağlamını, gerekse Kur’ân’da bulunan başka âyetler⁸⁰⁶ göz önüne alındığında, isabetli olan yorum, ilk kıraate göre yapılan yorum olmalıdır. Nitekim Zemahşerî, yukarıda aktarıldığı gibi, ilk yorumu desteklemek gayesiyle Fussilet sûresinin 5. âyetini delîl olarak sunmuştur.⁸⁰⁷

Örnek: II.

{وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ}

“Sizin için kısasta yaşam vardır ey akıl sahipleri.” (el-Bakara 2/179).

Ele alınan kelimenin tahliline geçmeden önce, konunun daha iyi bir şekilde anlaşılması için, âyetin inmesine sebep olan olaylar Zemahşerî’den aktarılmaya çalışılacaktır:

“İslâm'dan önce Araplarda kabileler arası savaş, baskın, yağma, oç alma âdetleri çok yaygın bulunuyor, kabile fertleri dışında kalan insanların hayatlarına değer verilmiyor, bu sebeple güçlü olanlar zayıf olanları eziyor, hunharca katlediyorlardı. Araplar; ‘Hayatı korumanın çaresi öldürmektir’ diyorlardı, öldüreni öldürmek suretiyle hem tedbir hem de intikam alıyorlardı; fakat bunu yaparken intikam duygusuyla hareket ettikleri ve adalete riâyet etmedikleri için yaşama hakkını korumak yerine onu ortadan kaldırmış oluyorlardı. Rivâyetlere göre bu âyetin nazil olmasına da Arapların bu âdet ve tutumları sebep olmuştur. İslâm'dan önce aralarında ihtilâf bulunan, karşılıklı olarak birçok insanın katledildiği ve yaralandığı iki kabileden biri, kendini diğerinden üstün görüyor, bir erkeğe karşı iki erkek, bir kadına karşı bir erkek, bir köleye karşı bir hür erkek öldürmek istiyorlardı. Her iki kabile de Müslüman olduktan sonra bu istek ve uygulamayı sürdürmeye kalkışınca, şahsî intikamı hukukî kısas cezasına çeviren, cezayı şahsileştiren (katilden başkasının öldürülmesini yasaklayan) canlar arasında değerli

⁸⁰⁶ Bk. el-Bakara, 2/6-7; el-Mâide, 5/13; el-En’âm, 6/25; en-Nahl, 16/108.

⁸⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/294.

değersiz farkının bulunmadığını, dokunulmazlık ve değer bakımından bütün canların birbirine eşit olduğunu bildiren âyetler geldi.”⁸⁰⁸

Kıyas kelimesinin kökünde "izlemek, izini takip etmek ve kesmek" gibi anlamlar vardır. Kıyas, öldürme suçunu ve suçlusunu takip ve sürüp gidecek ihtilâfi kesme, bitirme manâ ve maksadını ihtiva ettiği için bu ismi almıştır.⁸⁰⁹

Zemahşerî, âyette geçen “وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ” pasajındaki “الْقِصَاصُ” kelimesini Ebû'l-Cevzâ'nın “الْقِصَصُ” şeklinde okuduğunu, bundan da kastın öldürme hükmü ya da Kur'ân'ın kıssaları olabileceğini belirtir.⁸¹⁰

Dolayısıyla birinci okuyuşta manâ, “Sizin için kıyasta yaşam vardır.” şeklinde iken, ikincisinde “Sizin için öldürme ve kıyas ile ilgili hüküm hakkında anlatılarda yaşam vardır.” Ya da “Sizin için Kur'ân'da hayat vardır.” şeklindedir.⁸¹¹

Âyetin genel anlamını her iki vezne göre bir arada su şekilde görmek mümkündür: Mushaf'ta yazılı olan “الْقِصَاصُ” şeklindeki vezne göre âyetin anlamı:

“...Sizin için kıyasta yaşam vardır...” şeklinde olurken, Ebû'l-Cevzâ'nın “الْقِصَصُ” şeklindeki vezne göre ise, âyetin anlamı: “... Sizin için öldürme ve kıyas ile ilgili hüküm hakkında anlatılarda yaşam vardır.” Ya da “Sizin için Kur'ân'da yaşam vardır.” şeklinde olmaktadır.⁸¹²

Âyetin yorumunda üç ihtimal ortaya çıkmaktadır: İlk kıraate göre “kıyasta” hayatın olduğunu bildirirken, ikinci kıraate göre ise “kıyas hükmü hakkındaki hikâyede/anlatılarda” veya “Kur'ân'ın kendisinde” hayatın olduğunu bildirilmiştir. Bu farklı yorumların meydana gelmesinden, vezinlerin rol almış olduğu bir gerçektir. Ancak müfessir Zemahşerî, burada da kıraat/vezin ve delâletleri hakkında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Fakat âyetlerin bağlamlarına dikkat edildiğinde şunu görmek mümkündür: Bu âyetten hemen önceki âyette geçen “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ فِي الْقَتْلِ/Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kıyas size gerekli kılındı. (el-Bakara 2/178) pasajının içinde bulunan “كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ” şeklindeki cümle, buradaki “الْقِصَاصُ” kıraatinin daha isabetli olduğunu ve anlamının da “kıyas” olması daha doğru bir yorum

⁸⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/369-370.

⁸⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/373; ayrıca bk. Cevherî, a.g.e., III/1051; Semi el-Halebî, a.g.e., III/312-313; Güneş, a.g.e., s. 956.

⁸¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/373.

⁸¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/373.

⁸¹² Geniş için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/373.

olacağını göstermektedir. Zira dikkat edilirse, söz konusu olan cümlede “كُتِبَ” şeklinde bir fiil gelmiş ve cerr harfî olan “عَلِي” nin mutallakı olmuştur. İlim camiasının malumudur ki, bu şekilde gelen “كُتِبَ” fiili, “فُرِضَ” fiili anlamında olur ki, bu da farz oldu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla "كتب" maddesi Kur’ân’da “عَلِي” edatı ile kullanıldığı durumlarda farziyet, gereklilik bildirmektedir. Bunun örneğini Kur’ân’ın birçok yerinde görmek mümkündür.⁸¹³

Ele alınan âyetten önce geçen “الْقِصَاصُ” kelimesinden murat edilen, Kur’ân’da geçen kısas hükmünün hakkında anlatılan hikâye veya Kur’ân’ın kendisi olmasının mümkün olamayacağı açıktır. Çünkü “كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِصَاصُ الَّتِي فِي الْقُرْآنِ” veya “كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقُرْآنُ” gibi yorumların bir anlam ve faydası olmayacaktır. Bu nedenle burada geçen “الْقِصَاصُ” kelimesinden murat edilen, yukarıda sözlük ve terim anlamını aktarılan ve halk arasından da telaffuz edildiğinde ilk akla gelen “kısas”⁸¹⁴ şeklinde olmasıdır.

Örnek: III.

{ فَكَفَّارَتُهُ إِطْعَامُ عَشْرَةِ مَسَاكِينَ مِنْ أَوْسَطِ مَا تُطْعَمُونَ أَهْلِيكُمْ أَوْ كِسْوَتُهُمْ أَوْ تَحْرِيرُ رَقَبَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ ذَلِكَ كَفَّارَةُ أَيْمَانِكُمْ إِذَا حَلَفْتُمْ }

“Bunun da kefareti ailenize yedirdiğiniz ortalama seviyesinde on fakire yedirmek yahut onları giydirmek ya da bir köle özgürlüğüne kavuşturmadır. Buna imkânı olmayan ise üç gün oruç tutmalıdır. Yemin ettiğinizde (bozarsanız) yeminlerinizin kefareti işte budur.” (el-En’âm 5/89).

Burada mevzubahis olan kelime, “أَوْ كِسْوَتُهُمْ” mastar veznidir. Kelime Mushaf’ta bu şekilde gelmiş ve Zemahşerî, “onları giydirmek” şeklinde yorumlamıştır. Aynı kelime, Saîd b. Müseyyeb ve el-Yemanî tarafından, “أَوْ كَأَسْوَتِهِمْ/أَوْ كَأَسْوَتِهِمْ” şeklinde de kıraat edildiğini söylemiştir.⁸¹⁵ Bu durumda kelimenin anlamı, “**kendi aileniz gibi**” şeklinde olmaktadır.

Müfessir, “kisve” kavramını, kişinin avret mahallini kapatan giysi diye tarif ederken, İbn Abbas’tan gelen rivâyete göre, o günün örfü gereği, bunun için sadece bir aba yeterli geliyordu. İbn Ömer’den gelen rivâyete ise bu giysi izâr/peştamal, şal olabileceği gibi kamîs/gömlek, uzun giysi, rida/üstte giyilen bolca elbise veya kisâ/elbise

⁸¹³ Bk. el-Bakara, 2/180, 183, 246, Âl-i İmrân, 3/154; en-Nisâ, 4/77, 103; el-En’âm, 5/12, 45, vs.

⁸¹⁴ Kasten ve haksız olarak birini öldüren kimsenin ceza olarak öldürülmesine, aynı şekilde birini yaralayan kimsenin misilleme yoluyla yaralamak sûretiyle cezalandırılmasına "kısas" denilmiştir (Ferâhidî, a.g.e., III/395-396).

⁸¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/287; ayrıca Bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi'l Şevâzz*, s. 41.

de olabilir. Mücâhit'ten gelen rivâyette ise eksiksiz ve baştan aşağıya giyilen bir giysidir. Hasan-i Basrî'dan gelen rivâyete göre de beyaz iki elbisedir.⁸¹⁶

Söz konusu olan kelime son kıraate göre, âyetin bağlamındaki anlamı şu şekilde olmaktadır:

“... İster israf edilmiş, savurganlık yapılmış olarak ister olması gerekenden kısarak **kendi ailenize** yedirdiğinizin benzerini yedireceksiniz. Onu kendi nafakanız için harcadığınız miktardan daha az bir miktar olarak eksiltilip vermeyiniz. Ancak ailenize nasıl bir uygulama yapıyorsanız, onlarla aileniz arasında bir farklılık göstermeyiniz...”⁸¹⁷

Ele alınan mastar vezni, Mushaf'ta yazılı olduğu “**أَوْ كَسَوْتُهُمْ**” şekliyle, “**onları giydirmek**” anlamına gelirken, aynı kelime “**أَوْ كَأَسْوَتُهُمْ**” vezninde kıraat edildiğinde ise “**kendi aileniz gibi**” anlamına gelmektedir. Ancak Ebû Hayyân, Zemahşerî'nin kelimeye yapmış olduğu son yorumuna itiraz ederek şu şekilde bir izahta bulunmuştur:

“Şâyet **أَوْ كَأَسْوَتُهُمْ فِي الطَّعَامِ** yani, **ailenize yedirdiğinizin aynısı onlara yedirin**, şeklinde yorumlanırsa, âyette ‘giyinme’ seçeneği olmayacaktır. Hâlbuki yemin kefareti vermek kendisine gerekli olan kişi, it'am/yedirme, kisve/giydirme ve ıtık/köle azad etme olan bu üç seçenekten istediğini yapabilir diye âlimlerin icmâi hâsıl olmuştur.⁸¹⁸ Ayrıca bu yorum, Kur'ân'ın geneline muhalif olduğu gibi, Zemahşerî'den önceki tefsîrlerde de böyle bir yorum şekline rastlanmamıştır.”⁸¹⁹

Örnek: IV.

{ وَتَحْمِلُ أَثْقَالَكُمْ إِلَىٰ بَلَدٍ لَّمْ تَكُونُوا بِالْغَيْهِ إِلَّا بِشِقِّ الْأَنْفُسِ }

“Bu hayvanlar ancak kendinizi fazlasıyla yorarak ulacabileceğiniz bir beldeye yüklerinizi taşır.” (en-Nahl 16/7).

Zemahşerî, âyette gelen ve referans alınan meâl tarafından “**fazlasıyla yormak**” şeklinde yorumlanan kelime ile ilgili şunları söylemiştir:

“Âyetteki “**بِشِقِّ**” kelimesi, hem fâu'l-filil kesra harekesiyle, “**شَقَّ**” vezninde hem de fetha harekesiyle “**شَقَّ**” vezninde gelmiştir. Bu tür vezin farklılığı, iki farklı lehçeden dolayı meydana gelmiştir. Her iki vezne göre de kelime; meşakkat, zorluk ve sıkıntı anlamlara gelmektedir. Ancak her iki lehçede farklı kullanılması ile birlikte, aralarında bir fark da meydana getirmiştir. Kelimenin fetha harekesiyle okunması halinde bu

⁸¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/287; Râzî, a.g.e., XII/81.

⁸¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/287.

⁸¹⁸ Bk. Râzî, a.g.e., XII/79, 81.

⁸¹⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, IV/14.

kelimenin "شَقَّ" fiilinden mastar olduğudur. Bu durumda, “kişiye iş ağır geldi, zorla yapabildi ve sıkıntı çekerek, zorlanarak yaptı” gibi anlam içerir. Bu da aslında bu kelimenin, manâ olarak öyle bir noktaya geldi ki, “adamın kafası çatlayacaktı, dayanacak hali kalmamıştı” anlamında bir manâyı kapsar. Oysaki kelimedeki fâu’l-fiil meksûr olarak “شَقَّ” şeklinde okunması halinde bu, bir şeyin yarısı demek olur ki, buna göre sanki adamın gücünün yarısı, çektiği zorluktan gitti. Dolayısıyla bu yükü hayvanların taşımasıyla birlikte, sanki yükünün yarısı üzerinden kalktı, ağırlığının yarısı gitti, azaldı, fazla zahmet çekmez, gibi anlamları beraberinde getirir.⁸²⁰

Âyeti her iki kıraate göre şu şekilde açıklamak mümkündür:

Mushaf’ta yazılı olduğu ve بِشَقِّ şeklinde vezne göre âyetin anlamı:

“... Bu hayvanlar ancak, gücünüzün yarısının gitmesiyle ulacabileceğiniz bir beldeye yüklerinizi taşır...” şeklinde olurken, diğer vezne göre ise âyetin anlamı:

“... Bu hayvanlar ancak kendinizi fazlasıyla yorarak, zorlu ve meşakkat halinde ulacabileceğiniz bir beldeye yüklerinizi taşır...”⁸²¹

Müşahede edildiği gibi, veznin farklı versiyonu âyetin anlamını etkilemiş ve âyetin anlamında bir nevi zenginlik meydana getirmiştir. Nitekim müfessir Zemahşerî de bu fırsatı değerlendirmiş ve bu anlam zenginliğini lehçelere irca etmiştir. Dolayısıyla Zemahşerî, burada da farklı yorumların, farklı lehçelerden kaynaklandığını söylemiştir.⁸²²

Ele alınan bu vezinlere benzer başka örneklerde mevcuttur.⁸²³

2. 1. 2. Mastarın, İsm-i Mastar Anlamında Kullanılması

Mastar ile ism-i mastar arasındaki fark: Daha önce mastar, zaman ve şahıstan bağımsız olarak bir eylem ya da oluşumu ifade eden sözcük türüne verilen isim diye tarif edilmişti.⁸²⁴ İsm-i mastar da aynı şekilde zaman ve şahıstan bağımsız olarak bir eylem ya da oluşumu ifade eder. Ancak mastar; kendisinde sadır olan, yapılan fiilin tüm harflerini ihtiva ederken, ism-i mastar, kendisinden sadır olan fiilin tüm harfleri ihtiva etmemektedir. Meselâ: “تَعَلَّمَ” fiilinin mastarı “تَعَلَّمَ” şeklinde gelmektedir ve fiilin tüm

⁸²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/424.

⁸²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/424.

⁸²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/424.

⁸²³ Bk. el-Bakara, 2/208, 249; Âl-i İmrân, 3/28, 140; el-A’râf, 7/40, 161; el-Ahkaf, 46/4.

⁸²⁴ Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 25.

harflerini muhafaza edebilmişken, “أعطى” fiilinin ism-i mastarı olarak gelen “عطاء”, fiilin tüm harflerini muhafaza edememiştir.⁸²⁵

Mastarın, ism-i mastar anlamında da kullanılmasına dair 6 örnek bulunmaktadır.

Önek: I.

{ وَيَتَرَبَّصُّ بِكُمْ الدَّوَائِرَ عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السُّوءِ }

“Ve başınıza kötü hallerin gelmesini bekler durur, O kötü haller kendi başlarına gelsin!” (et-Tevbe 97-99).

Yukarıdaki âyetlerde gelen “عَلَيْهِمْ دَائِرَةُ السُّوءِ” cümlesinin içinde bulunan “السُّوءِ” kelimesi, mastar vezninde gelen bir isim olmasına karşın, Zemahşerî, aynı kelime “السُّوءِ” şeklinde, “س” harfinin zamme harekesiyle, ism-i mastar şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁸²⁶

Vezinlerin anlamına gelince; kimi âlimler, vezinlerin farklı gelmesiyle anlamın değişmeyeceğini söylerken⁸²⁷ Zemahşerî ise kelime, ism-i mastar olarak okunduğunda “azap” anlamında geleceğini söylerken, mastar olarak okunduğunda ise “kötülük” anlamına geleceğini söylemiştir.⁸²⁸

Bu durumda, âyette bulunan “دَائِرَةُ السُّوءِ” tamlaması, birinci yoruma göre, “**azaplı haller**” anlamında olurken, ikinci yoruma göre ise “**kötü haller**” anlamında olmaktadır.

Nitekim müfessir, Fetih sûresinde konu hakkında vermiş olduğu bilgiler, bu meyanda faydalı olduğu kadar, aynı zamanda açıklayıcı da olması hasebiyle müracaat etmekte fayda vardır.⁸²⁹

Âyetin anlamını toplu bir şekilde şu şekilde görmek mümkündür:

Zemahşerî’nin, kelimeye yüklediği “azap” şeklindeki yoruma göre âyetin anlamı:

“...Ve başınıza kötü hallerin gelmesini bekler durur, **O azaplı haller** kendi başlarına gelsin!...” şeklinde olurken, “kötülük” şeklindeki yoruma göre ise âyetin anlamı:

“...Ve başınıza kötü hallerin gelmesini bekler durur, **O kötü haller** kendi başlarına gelsin! ...” şeklinde olmaktadır.

Önek: II.

⁸²⁵ Detaylı bilgi için bk. Cevherî, *es-Sıhah*, II/1765.

⁸²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/84.

⁸²⁷ İbn Zencele, a.g.e., s. 321

⁸²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/84; ayrıca bk. el-Ferrâ, a.g.e., I/450; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhîr*, V/91.

⁸²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/537.

{ فَشَارِبُونَ شُرْبَ الْهَيْمِ هَذَا نُزِّلَهُمْ يَوْمَ الدِّينِ }

“Üstüne de o kaynar sudan içeceksiniz. Hem de susamış develerin suya kanmaz içişleriyle.” (el-Vâkıa 55/51-56).

Zemahşerî, yukarıdaki âyetlerde gelen “شُرْبَ” kelimesi, üç harekeyle de kıraat edildiğini söylemiş ve zamme ile fetha harekesiyle kıraat edildiğinde, mastar bir vezin olduğunu, kesra harekesiyle kıraat edildiğinde ise ism-i mef‘ûl anlamında olduğunu söylemiştir.⁸³⁰

Söz konusu olan kelimeyi, kıraat imamlarından Nâfi, Âsım ve Hamza, “شُرْبَ” şeklinde, “ش” harfinin zamme harekesiyle, okurken, diğer kurrâ ise “شُرْبَ” “ش” harfinin fetha harekesiyle okumuşlar.⁸³¹ Nitekim Zemahşerî, Cafer-i Sadık’tan rivâyetle, “ش” harfinin fetha harekesiyle “yeme-içme günleri”, “ش” harfinin kesra harekesiyle, “içilen su” anlamında olduğunu söylemiştir.⁸³²

Ayrıca Zemahşerî, “شُرْبَ الْهَيْمِ” şeklindeki tamlamayı; مايشربه الهيم diye takdir ettikten sonra “el-Hîm” kelimesinin de develerde bulunan bir hastalık olduğunu, bu nedenle deve ne kadar su içerse içisin, ancak doymamaktadır, kanmamaktadır, şeklinde belirtmiştir.⁸³³ “el-Müdah” adlı eserin müellif’i ise “الْهَيْمِ” kelimesini, çok susayan deve, çölde kaybolmuş, su bulamayan, bulduğunda da olağanüstü su içen deve veya kum diye tarif etmiştir.⁸³⁴ İbn Hâleveyh ise, “الْهَيْمِ” kelimesi, “أهيم، هيماء” kelimelerinin çoğulu olup, “susamışlar” anlamına geldiğini söylemiştir.⁸³⁵ Dolayısıyla, kelimenin hangi anlamı alınırsa alınsın, aynı amacı bildirmektedir ki, o da; aşırı susuzluktur. Bu nedenle, zakkum ağacından yiyen yoldan sapmış inkârcılar, susadıklarında kaynar sudan içirilirler. Fakat içtikçe doymuyorlar, bilakis içtikçe de su içme hastalığına yakalanmış deve gibi, tekrar susayıp su içme isteği olur ve tekrar kaynar sudan içirilir veya kumun suya doymadığı gibi bunlar da içtikçe içerler.⁸³⁶

Bu vezinde gelen başka örnekler de mevcuttur.⁸³⁷

⁸³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/31.

⁸³¹ İbn Zencele, a.g.e., s. 697; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 760; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II/383.

⁸³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/31.

⁸³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/31.

⁸³⁴ İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 760.

⁸³⁵ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 341.

⁸³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/31.

⁸³⁷ Bk. Hud, 11/69; el-Ahkaf, 46/15; el-Fetih, 48/6; et-Tahrim, 66/8.

2. 1. 3. Mastarın, Fiil Anlamında Kullanılması

Mastarın, fiil anlamında da kullanılmasına dair 5 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{ كَتَابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ وَأَجَلَ لَكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ }

“Allah'ın size emri budur. Bunlardan başkası size helaldir.” (en-Nisâ 4/24).

Zemahşerî, âyette gelen “كَتَابَ” kelimesinin, mastar olduğunu söylemiştir. Yani Allah bunu, üzerinize kesin olarak yazmıştır ve Allah bu yasağı farz kılmıştır. Bu da haram kılınanların kesin haramlığını bildiren hükümdür.⁸³⁸

Kelime, Mushaf'ta geldiği gibi “كَتَابَ” şeklinde bir mastar vezindir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin fiil olarak “كَتَبَ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁸³⁹

Söz konusu olan kelime, mastar vezin değil de fiil vezin olarak ele alındığında; “Allah yazdı, Allah farz kıldı.” gibi anlamlara gelir ki, zamana ve şahsa delâlet eder, aynı zamanda bir eylem ya da oluşumu ifade eder. Nitekim mastar olarak ele alındığında ise, sadece eylem ya da oluşumu ifade eder.

Örnek: II.

{ قَالَ فَمَنْ رَبُّكُمْ يَا مُوسَى قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى }

“Dediki (Firavun): ‘Sizin rabbiniz de kimmiş ey Mûsâ?’ Mûsâ: Bizim rabbimiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık veren, sonra da hidâyet edendir.’ diye cevap verdi.” (Tâhâ 20/50).

Âyette geçen ve “özüyle ve biçimiyle” şeklinde yorumlanan “خَلْقَهُ” kelimesi mastar vezinde gelmiştir. Zemahşerî, aynı kelime, fiil vezninde olmak üzere “خَلَقَهُ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁸⁴⁰

Zemahşerî, vezinlere farklı yorumlar vermiş ve bunu tefsîrinde izah etmiştir. Söz konusu olan farklı yorumlar şu şekildedir:

Kelime, Mushaf'ta yazılı olduğu şekliyle mastar bir vezin olarak geldiğinde Zemahşerî, şu anlamlara gelebileceğini söylemiştir:

1- “خَلَقَهُ” kelimesi أَعْطَى fiilinin ikinci mef'ûlü olabilir. Bu durumda âyetin takdiri şu şekilde olmaktadır: “أعطى خَلْقَهُ كل شَيْءٍ يحتاجون إليه ويرتفقون به” yani “Yüce Allah,

⁸³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 156.

⁸³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 156.

⁸⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/86.

mahlûkatlarına/yaratıklarına, ihtiyaçları olan ve yararlanıp kullanacakları her şeyi bahşetmiştir, vermiştir.” demektir.⁸⁴¹

2- “خَلَقَهُ” kelimesi أعطى fiilinin birinci mef’ûlü olabilir. Bu durumda âyetin takdiri iki şekilde olmaktadır:

a) “أعطى كل شئ صورته وشكله الذي يطابق المنفعة المنوطة به” yani “Yüce Allah, her şeye kendisiyle yararlanılacağı, uygun bir sûret, bir şekil bahşetmiştir, vermiştir.” Örneğin: Gözü etrafı görebilecek bir şekilde yaratırken, kulağı duyabileceği bir tarz ve şekilde yaratmıştır. Hakeza; burun, el, ayak, dil, tırnak vs. azaları da her birini ne amaçla yaratmışsa, o amaç ve hizmete uygun bir şekil ve sûrette yaratmıştır Rabbimiz.⁸⁴²

b) “او أعطى كل حيوان نظيره في الخلق والصورة” yani “Yüce Allah, her hayvana, yaratılış ve sûrette benzer, bir hayvan bahşetmiş, vermiştir.” Örneğin: Yüce Allah, at ve kısracı aynı şekil ve sûrette yaratmış, hakeza erkek deve, dişi deve; bay, bayan vs. cinsleri, çift yaratmış ve bu çiftler birbirlerine benzer şekil ve yaratılıştadırlar. Nitekim tecrübelerle sabittir ki, hiçbir çiftin farklı sûret ve şekilde olduklarına şahit olunmamıştır.⁸⁴³

Fakat aynı kelime, mastar vezninde değil de fiil vezin olarak “خَلَقَهُ” şeklinde geldiğinde ise âyetin şu takdirde olacağı müfessir tarafından söylenmiştir: كل شئ خلقه الله لم يخله من عطائه وإنعامه yani “Yüce Allah, hiçbir yaratığını, vergisinden mahrum etmemiş, onları nimetsiz ve ihsansız bırakmamıştır.”⁸⁴⁴

Zemahşerî’nin yapmış olduğu yorumları, bir kez daha âyetin bağlamında görmek gerekirse, şu şekilde aktarılabilir:

Mushaf’ta gelen vezne göre âyetin anlamı:

“...Dediki (Firavun): ‘Sizin rabbiniz de kimmiş ey Mûsâ?’ Mûsâ: Bizim rabbimiz, **mahlûkatlarına/yaratıklarına, ihtiyaçları olan ve yararlanıp kullanacakları her şeyi bahşedendir, verendir** sonra da hidâyet edendir.’ diye cevap verdi.” ya da

“...Dediki (Firavun): ‘Sizin rabbiniz de kimmiş ey Mûsâ?’ Mûsâ: Bizim rabbimiz, **kendisiyle yararlanılacağı her şeye, uygun bir sûret, bir şekil bahşedendir, verendir**, sonra da hidâyet edendir.’ diye cevap verdi.” ya da

⁸⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/85.

⁸⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/85-86

⁸⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/86.

⁸⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/86.

“...Dedi ki (Firavun): ‘Sizin rabbiniz de kimmiş ey Mûsâ?’ Mûsâ: Bizim rabbimiz, **her hayvana, yaratılış ve sûrette benzer, bir hayvan bahşedendir, verendir,** sonra da hidâyet edendir.’ diye cevap verdi.” şeklinde olurken, fiil veznine göre âyetin anlamı:

“...Dediki (Firavun): ‘Sizin rabbiniz de kimmiş ey Mûsâ?’ Mûsâ: Bizim rabbimiz, **hiçbir yaratığını, vergisinden mahrum etmemiş, onları nimetsiz ve ihsansız bırakmayandır,** sonra da hidâyet edendir.’ diye cevap verdi.”

Müşahede edildiği gibi, mastar bir vezinden fiil veznine geçildiğinde, sadece zamansal bir değişime değil aynı zamanda âyetin yorumunda da değişime neden olabilmektedir ve müfessir bu farklı yorumlara dikkat çekerek tefsîrinde kullanmıştır.

Ele alınan bu iki örnekten başka örnekler de mevcuttur.⁸⁴⁵

2. 1. 4. Mastarın, Emir Fiil Anlamında Kullanılması

Mastarın, emir fiil anlamında da kullanılmasına dair 2 örnek mevcuttur.

Örnek: I.

{وَأِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَأَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَّكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ}

“Şâyet darda olan birisi borçlu ise imkânı doğuncaya kadar beklemek gerekir.” (el-Bakara 2/280).

Âyette gelen “فَنَظِرَةٌ” kelimesi, mastar vezninde gelen bir kelime olmasına karşın, Zemahşerî, aynı kelimenin Atâ’dan gelen bir rivâyete dayandırarak emir fiil olarak da geldiğini söylemiştir.⁸⁴⁶

Söz konusu olan kelime, Mushaf’ta yazılı olduğu “فَنَظِرَةٌ” şekliye ele alındığında “beklemek” şeklinde olup, zaman ve şahıstan bağımsız olarak bir eylem ya da oluşumu ifade eden bir mastar vezninde gelen kelimedir. Aynı kelime, Zemahşerî’nin Atâ’ya dayandırdığı kıraate göre ise “فَنَظِرَةٌ” emir vezniyle, “Süre tanımada ona müsamahada bulun, ona kolaylık sağla!” anlamında olup, zamana ve şahsa delâlet eden, aynı zamanda bir eylem ya da oluşumu ifade eden bir inşa/emir bildiren fiildir. Dolayısıyla veznin değişimiyle beraber yorumda da değişim meydana gelmiştir. Şimdi bu değişimin ne şekilde olduğu, ele alınan âyetin bağlamında gösterilecektir:

Mushaf’ta gelen vezne göre âyetin anlamı:

⁸⁴⁵ Bk. Yunus, 10/4; Hud, 11/102; eş-Şuara, 26/219.

⁸⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/509.

“...Şâyet darda olan birisi borçlu ise imkânı doğuncaya kadar bekmek gerekir...” şeklinde iken, diğer vezne göre ise âyetin anlamı:

“...Şâyet darda olan birisi borçlu ise imkânı doğuncaya kadar **süre tanımada ona müsamahada bulun, ona kolaylık sağla!**...” şeklinde olmaktadır.⁸⁴⁷

Örnek: II.

{كَمِيْعَصِ ذِكْرٌ رَحْمَةٍ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَّرِيًّا إِذْ نَادَى رَبَّهُ نِدَاءً خَفِيًّا}

“Kâf-hâ-yâ-ayn-sâd. Bu, rabbinizin Zekeriyâ kuluna lütfettiği rahmetin anlatımıdır.” (Meryem 19/1-3).

Yukarıdaki âyetlerde geçen “ذِكْرٌ” kelimesi, mastar bir vezindir. Müfessir Zemahşerî, aynı kelime “ذَكَّرَ” şeklinde emir fiil vezninde de geldiğini söylemiştir.⁸⁴⁸

Zemahşerî, ilk vezne göre âyetin, هذا المتلو من القرآن ذكر رحمة ربك: اي takdirinde olup “**Kur’ân’dan okunanlar, rabbinin rahmetin anlatımıdır.**” anlamında olacağını, aynı kelime ikinci vezne göre ise “**Allah’ın rahmetinin tecellisi olan, kulu Zekeriyayı hatırla.**” anlamında olacağını söylemiştir.⁸⁴⁹

2. 1. 5. Mastarın, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması

Mastarın, emir fiil anlamında da kullanılmasına dair 15 örnek tespit edilmiştir.

Örnek: I.

{لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُولُؤْا وُجُوْهُكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ...}

“Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz iyilik değildir. Asıl iyilik Allah’a, âhîret gününe...” (el-Bakara 2/177).

Zemahşerî, âyetin baş tarafında geçen “birr” kelimesini, iyilik ve hayrın her çeşidini içeren ve hoşnut kalınan her şey anlamında kullanılan bir kelime olduğunu söylemiştir.⁸⁵⁰

Burada söz konusu olan kelime, yukarıdaki âyette gelen ve altı çizilen, ikinci derecede gelen “الْبِرُّ” kelimesidir. Zira Zemahşerî, âyeti yorumlarken, burada bir haftan bahsetmektedir. Şöyle ki, “وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ” cümlesinde, mudaf/tamlanan hazfı sebebiyle bir tevil bulunmaktadır. Yani bu, “وَلَكِنَّ الْبِرَّ بِرٌّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ”/fakat asıl iyilik, Allah’a... iman edenlerin iyiliğidir...” takdirindedir. Ya da âyetteki “birr” kelimesinin,

⁸⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/509.

⁸⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/5.

⁸⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/5.

⁸⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/362.

“iyilik sahibi” anlamında tevil edilmesidir. Zemahşerî, burada da bir hazfin olduğuna dikkat çekmektedir. Nitekim Hansa'nın, kardeşi Sahır için yapmış olduğu şu mersiye/ağıt şeklindeki şiirinde de benzer bir ifadenin olduğunu söylemiştir:

... فَأَيُّهَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ

... Yani o, bir yöneliş, bir geri dönüştür.

Aslında burada, yavrusunu kaybetmiş, yitirmiş bir dişi deveden bahsedilmektedir. Dolayısıyla deveye, فَأَيُّهَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ kelâmı, kullanmak mantıklı olmasa gerek. Bu kelâmın, anlamlı bir şekilde kullanılması için, bir haftan söz edilebilir ve yukarıdaki şiirin takdiri şu şekilde olmaktadır: فَأَيُّهَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ yani “Dişi deve bir ileri bir geri gidiyordu.” Bu âyette de hazf söz konusu olup “وَلَكِنَّ ذَا النَّبْرِ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ” /fakat asıl iyilik sahibi, Allah'a... iman edenler...” takdirindedir.⁸⁵¹ Diğer taraftan Zemahşerî, Müberrid'den rivâyetle şöyle demiş: “Eğer ben Kur'ân okuyanlardan olsaydım yani kıraatte söz sahibi kimselerden olsaydım, وَلَكِنَّ النَّبْرَ” kavlini, ‘bâ’ harfinin fetha hareketiyle ‘وَلَكِنَّ النَّبْرَ’ şeklinde okurdum.” Gerçi aynı kelime ism-i fâil vezninde olmak üzere, “النَّبْرُ” şeklinde de kıraat edilmiştir. Bu durumda âyet “وَلَكِنَّ النَّبْرَ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ” /fakat asıl iyilik yapan, Allah'a, âhret gününe... iman edendir.” takdirindedir.⁸⁵²

Yukarıda izah edilen ihtimaller göz önüne alındığında, âyetin alabileceği muhtemel anlam şu şekilde olmaktadır:

Söz konusu olan kelimeyi Mushaf'ta geldiği şekilde yani mastar vezin olarak ele alındığında âyetin anlamı:

“... Asıl **iyilik** Allah'a, âhret gününe ...” şeklinde iken, muzafın/tamlanan mahzûf olduğu zamanki âyetin anlamı:

“... Fakat asıl iyilik, Allah'a âhret gününe, ... İman edenlerin iyiliğidir...” ya da “... Fakat asıl iyilik sahibi, Allah'a, âhret gününe... İman edenlerdir...” şeklinde iken, ele alınan kelime mastar vezin değil de ism-i fâil bir vezin olarak okunduğunda ise âyetin anlamı;

“... Fakat asıl iyilik yapan, Allah'a, âhret gününe... İman edendir...” şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, âyete farklı anlamlar yükleyerek manâ zenginliği meydana getirmiştir. Kimi yerde âyette hazfin olduğunu, kimi yerde ele alınan kelime farklı vezinlerde

⁸⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/362.

⁸⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/362.

okunduğunu ve kimi yerde de aynı kelimenin başka bir kelime anlamında olduğunu söylemiştir. Bütün bunları yaparken de çeşitli delil lerle görüşünü desteklemiştir. Bu delil ler, bazen Arap şiiri iken bazen de Arap dilinde otorite olan âlimlerin sözleri olmaktadır. Ancak burada belirtmek gerekir ki, Zemahşerî'nin yapmış olduğu yorumlar arasında en isabetli yorum, muzafın/tamlananın mahzuf olduğu yorumdur. Zira aynı âyetin baş kısmında söz konusu olan kelime mastar bir vezinde geçmektedir. Burada kelimeyi mastar vezin değil de الْبِرِّ “bâ” harfinin fetha harekesiyle kıraat edip, vasıf bildiren bir vezin şeklinde yorumlamak, âyeti bağlamından koparmak demek olur ki, bunun pek de isabetli bir karar olduğunu sanılmamaktadır. Nitekim konu hakkında, *el-Keşşâf* a haşiye yazan İbn Müneyyir, şunları bildirmektedir: “ الْبِرِّ şeklindeki kıraat, Müberrid'e isnad edilmiştir. Oysa burada şöyle bir problemle karşı karşıya gelinmektedir: Acaba kıraatlerin ihtilâfi hakkında, içtihad etmek mümkün mü ki, dil ve Arabiyye ilminde içtihadla ehil olan kimseler, dil kurallarına uygun gördüklerini, o şekilde kıraat etsinler. Hâlbuki bu, yanlış bir düşüncedir. Çünkü kıraat, tabî olunan bir sünnettir/yoldur ve içtihadla ulaşılabilecek bir şey değildir. Ancak Zemahşerî'nin yapmış olduğu takdir ise yerinde ve isabetli bir davranıştır. Zira âyetin sadrı/baş tarafı aynı kelimeyle başlatılmıştır. Dolayısıyla âyetin, muzafın hazfiyla şu tevile ‘ وَلَكِنَّ الْبِرَّ بِرُّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ ‘ Fakat asıl iyilik, Allah'a... İman edenlerin iyiliğidir...’ geleceğini söyleyen Zemahşerî'nin, görüşü, âyetin bağlamına da uygun olduğundan daha güzel ve yerinde bir görüştür.”⁸⁵³

Örnek: II.

{ إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ }

“Hiç şüphesiz sen öleceksin, onlar da ölecektir.” (ez-Zümer 39/30).

Âyette geçen ve “*sen öleceksin, onlar da ölecek.*” şeklinde yorumlanan “مَيِّتٌ” ve “مَيِّتُونَ” kelimeleri, mastar olarak gelmiştir. Zemahşerî, söz konusu olan kelimelerin aynı zamanda ism-i fâil olarak “مَائِتٌ” ve “مَائِتُونَ” şeklinde de geldiklerini söylemiştir.⁸⁵⁴

Zemahşerî, iki vezin arasındaki farkı ise şu şekilde dile getirmiştir: “المَيِّتٌ” ile “المَائِتٌ” arasındaki fark; “المَيِّتٌ” kelimesi, “السَّيِّدُ” kelimesi gibi sabit bir vasfı ifade eder. “المَائِتٌ” kelimesinin ise hudûsa delâlet ettiğini belirttikten sonra şöyle bir örnekle konuyu delil lendirmiştir: “زيد مائت غدا” denildiğinde bu, “سائد غدا” gibi olur ki, “سيمت وسيسود” yani “Bundan sonra ölecek, bundan sonra önder olacak.” manâsına gelmektedir ve bu, hudûsa

⁸⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf* (dipnot), I/362.

⁸⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/304.

delâlet etmektedir. Fakat “زيد مَيِّت” denildiğinde ise bu, “زيد حيّ” cümlesinin zıddı karşıtı olup sabit bir vasfı ifade etmektedir.⁸⁵⁵

Yukarıda yapılan yorumlarla beraber şöyle bir soru akla gelebilir: Mademki “إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ” vezni/kelimesi, sabit bir vasfı ifade ediyor ve yukarıdaki âyette geçen “إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ” cümlesinin asıl anlamı, “gerçekten sende ve onlarda ölmüşsünüz.” şeklinde olmasına rağmen, Allah Resûlü de hala hayatta olduğu halde, neden Allah tarafından böyle bir kelâma muhatap olmuştur? Böyle bir soruya Zemahşerî, şöyle cevap vermektedir: “Sen de onlar da her ne kadar şu anda hayatta iseniz de sanki ölmüşsünüz ve ölümlerden sayılıyorsunuz. Çünkü vuku’ bulması, gelmesi kesin olan bir şey sanki gelmiştir.”⁸⁵⁶

Âyetin yorumu her iki vezne göre toplu bir şekilde, bir arada şu şekilde sunulabilir:

Mushaf’ta yazılı olduğuna göre “إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ” şekilde olduğunda âyetin anlamı:

“... Gerçekten sende ve onlarda **ölmüşsünüz**. Sonra da kıyâmet gününde Rabbinizin huzurunda davalacaksınız...” şeklinde olurken, diğer vezne göre ise âyetin anlamı:

“... Gerçekten sende ve onlarda **bundan (yaratmadan) sonra öleceksiniz**. Sonra da kıyâmet gününde Rabbinizin huzurunda davalacaksınız...” şeklinde olmaktadır.

Örnek: III.

{وَكَمْ مِّنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا فَجَاءَهَا بَأْسُنَا بَيَاتًا أَوْ هُمْ قَائِلُونَ}

“Nice ülkeler var ki onları helak ettik. Azabımız onlara geceleyin yahut gündüz istirahat ederlerken geliverdi.” (el-Araf 7/4).

Âyette geçen “بَيَاتًا” kelimesi mastar bir isim olup hâl olarak gelmiş ve “باتت/gece uykuda iken” kelimesinin takdirindedir. Yani söz konusu olan kelime her ne kadar mastar vezninde gelmişse de ism-i fâil anlamında kullanılmıştır. Nitekim “باتت بياتا حسنا، وبيتة حسنة” denilir ki bunun anlamı, “geceleyin iyi bir uyku çekti” şeklinde olmaktadır.⁸⁵⁷

Zemahşerî, bu şekilde âyeti yorumladıktan sonra “أَوْ هُمْ قَائِلُونَ” ifadesinin de “بَيَاتًا” kelimesine atıf olduğunu söylemiş ve âyetin anlamı “فَجَاءَهُمْ بَأْسُنَا بَاتِينَ أَوْ قَائِلِينَ/Azabımız

⁸⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/304.

⁸⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/304.

⁸⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/422.

onlara gece uyurlarken veya öğle vaktinde kaylule uykusunda iken geldi” şeklinde olacağını ifade etmiştir.⁸⁵⁸

Âyette geçen “أَهْلَكُنَاهَا فَجَاءَهَا بِأَسْنَا” kısım ile ilgili müfessir, soru-cevap şeklinde şunları söylemiştir: “Diyorsun ki; âyetteki bu kısmın anlamı nedir? Oysaki helak olma olayı, ancak azabın gelmesinden sonra gerçekleşir, ne diyeceksin? Derim ki; bunun anlamı, ‘Biz onların helak olmalarını murad ettik, diledik’ demektir. Bu ifade aynen “إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ/Namaza kalkacağınız vakit” kavline benzer. Zira bu âyetin anlamı: ‘Namaza kalkmak niyetlendiğinizde, istediğinizde’ şeklinde olmaktadır.⁸⁵⁹

Bu âyette, gece vakti ile kaylule vaktinin özellikle zikredilmiş olması, bu iki vaktin gaflet zamanı olması hasebiyledir. Bu iki vakitte gelen azap çok şiddetli ve çok fecidir. Nitekim Lut kavmi geceleyin seher vaktinde helak edilmişken, Şuayb’ın kavmi kaylule uykusunda iken helak edilmiştir.⁸⁶⁰

Burada müfessir, aslında gramer ilminde genel bir kuraldan yola çıkarak, âyette bulunan mastar veznini ism-i fâil veznin anlamında kullanmıştır. Söz konusu olan kural ise; hâl olabilmek için müştak isimlerden olması gereğidir. Yani sadece müştak bir isim hâl olabilmektedir. Bu kuralla uyulmadığı zaman burada olduğu gibi tevil yoluna gidilecektir.⁸⁶¹

Bu vezinde gelen başka örneklerde mevcuttur.⁸⁶²

2. 1. 6. Mastarın, İsm-i Mef’ûl Anlamında Kullanılması

Mastarın ism-i mef’ûl anlamında da kullanılmasına dair 8 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{ كَتَبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالَ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ }

“Size zor gelmesine rağmen savaş size yazıldı.” (el-Bakara 2/216).

Âyette gelen “كُرْهٌ” kelimesi, mastar vezin olarak gelmiştir. Zemahşerî’ bunun “kerahet” kelimesinden türemiş bir kelime olup, “istememek” anlamında olduğunu söylemiştir. Böyle olmasının delîl i ise bu kelimeden sonra gelen وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا بَلْ كَرِهْتُمُوهُ bölümünde geçen تَكْرَهُوا fiilidir. Dolayısıyla “كُرْهٌ” kelimesi, burada mastar vezninde

⁸⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/422-423.

⁸⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/423.

⁸⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/423.

⁸⁶¹ Zemahşerî, *Mufasssal*, s. 79-80.

⁸⁶² Bk. el-Bakara, 2/19, 2/199, 2/280; Âl-i İmrân, 3/154; Hud, 11/7; İbrâhîm, 14/37; el-İsrâ, 17/14; el-Kehf, 18/86; el-Hacc, 22/11; en-Neml, 27/21; es-Saffat, 37/58; ez-Zümer, 39/29; es-Saff, 61/6.

gelmesine rağmen, mübâlağa/abartılı bir vasfı belirtmek için kullanılmıştır. Bu durum daha önceki sayfalarda da ele alınan şu ifade gibi olabilir.

...فَأَيَّمَا هِيَ إِقْبَالٌ وَإِدْبَارٌ

... *Kimi zaman ileriye adım atmak, kimi zaman da gerilemektir.*

Âyette sanki kendi adına, aşırı derecede savaşı istememek, ondan nefret etmek gibi bir anlam içermektedir.⁸⁶³

Bu durumda âyetteki anlamı, “Aşırı derecede istememenize, nefret etmenize rağmen, savaş size yazıldı (farz kılındı).” şeklinde olmaktadır.

Diğer taraftan Zemahşerî, söz konusu olan kelime aynı zamanda ism-i mef'ûl anlamında da kullanılmış olabileceğini söylemiş ve şunları izah etmiştir: “كُرْهٌ” kelimesi, “فَعْلٌ” vezninde olup, ism-i mef'ûl anlamında kullanılan bir kelimedir. Bu, tıpkı “الخبز” kelimesinin “المخبوز” kelimesi anlamında kullanılması gibidir.”⁸⁶⁴

Bu durumda âyetin takdiri, كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ مَكْرُوهٌ لَّكُمْ şeklinde olur. Anlamı ise “Tarafınızdan hoş görülme de savaş üzerinize farz kılındı.” şeklinde olmaktadır.

Yukarıda, “كُرْهٌ” kelimesinin, “kerahet” kelimesinden türemiş bir kelime olduğunu ve bunun da “istememek” anlamında olduğu söylenmişti. Ancak Zemahşerî, bu kelimenin, mecaz yoluyla “ikrah/zorlanma” anlamında da kullanılabileceğini söylemiş ve şöyle bir izah getirmiştir: “Savaşı, aşırı derecede istememeleri, savaştan nefret etmeleri; meşakkatli bir şey olmasına rağmen, savaş onlar üzerine farz kılınmakla sanki buna zorlanırlar, mecburi kılınırlar. Nitekim “حَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا /Anası onu zahmete katlanarak taşıdı ve zorluk çekerek doğurdu.” (el-Ahzab 33/15) âyetinde geçen “كُرْهًا” kelimesi de bu anlamda kullanılmıştır.”⁸⁶⁵

Bu son tahlile göre âyetin anlamı:

“Savaş istememenize, ondan nefret etmenize rağmen, üzerinize farz kılınmakla, savaşa zorlandınız.” şeklinde olmaktadır.

Burada âyet dört farklı şekilde yoruma tabi tutulmuş oldu. Bu yorumları şu şekilde aktarmak mümkündür:

1- Âyette geçen kelime, mastar bir vezin olarak düşünüldüğünde üç farklı anlama gelmektedir şöyle ki:

⁸⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/423.

⁸⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/423.

⁸⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/423.

Söz konusu olan kelime Mushaf'ta geldiği şekilde mastar vezin olarak ele alındığında âyetin anlamı:

- a) "...Size zor gelmesine rağmen savaş size yazıldı..." şeklinde olurken, söz konusu olan kelime mastar vezin olarak ele alındığında, fakat mübâlağa /abartılı vasıf olarak düşünülduğünde âyetin anlamı:
- b) "... **Aşırı derecede istememenize, nefret etmenize rağmen**, savaş size yazıldı..." şeklinde olurken, aynı kelime, mecaz yoluyla "**ikrah/zorlanma**" anlamında kullanıldığında ise âyetin anlamı:
- c) "... Savaş istememenize, ondan nefret etmenize rağmen, üzerinize farz kılınmakla, **savaşa zorlandınız...**" şeklinde olmaktadır.

2- Söz konusu olan kelime, ism-i mef'ûl veznine düşünülduğünde ise âyetin bir anlamı mevcuttur:

"... Tarfınızdan **hoş görülme de** savaş size yazıldı..." şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, farklı vezinleri ele alarak, değerlendirmiş ve her vezne farklı anlam yükleyerek, anlam zenginliği ortaya çıkarmıştır. Bunu yaparken de görüşlerini takviye amacıyla, bazı şahitlere başvurmuştur. Bu şahitler, Kur'ân âyetleri olduğu gibi, Arap şiirleri de olmuştur. Ayrıca belâgat ilminden de yararlanmıştı. Ancak kelimeye yüklemiş olduğu anlam içerisinde, âyetin bağlamını da göz önüne alınarak, isabetli görüş, kelimenin "ikrah" anlamında kullanılan görüş olduğu şeklindedir.

Örnek: II.

{إِلَّا مَنِ اعْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَتَشْرَبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِّنْهُمْ}

"-eliyle bir avuç alan hariç- ondan tatmayan da bendendir" dedi." (el-Bakara 2/249).

Âyette geçen ve "bir avuç" şeklinde yorumlanan, "غُرْفَةً" kelimesi, Mushaf'ta mastar bir vezinde gelmiştir. Aynı kelime, Zemahşerî tarafından, ism-i mef'ûl vezin anlamında olmak üzere, "المُعْرُوف" şeklinde de olabileceğini söylenmiştir.⁸⁶⁶

Zemahşerî, söz konusu olan kelime mastar vezinde nazar-ı itibara alındığında, mastar-i merre şeklinde olur ve "bir avuçluk" anlamına gelmektedir. Yani "إِلَّا مَنِ اعْتَرَفَ غُرْفَةً/ancak eliyle bir avuçluk hariç" anlamında olup, şu örnekte olduğu gibi ضَرَبْتُهُ ضَرْبَةً ضَرْبَةً yani "Ona tek bir vuruşla vurdum." mastar-i merre anlamındadır. Ancak aynı kelime ism-i mef'ûl vezninde anlamlandırıldığında ise, "المُعْرُوف" şeklinde olup, "avuçlanan, avuçla

⁸⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/475.

alınan” anlamına gelir ki, bu da “su” demektir.⁸⁶⁷ Nasıl ki *اَكَلَتْ أَكْلَةً* , *خَطَوَتْ خَطْوَةً* , *اَكَلَتْ أَكْلَةً* , *خَطَوَتْ خَطْوَةً* , “bir kerelik yedin, bir adım attın”, “herhangi bir şey yedin, adım attın” anlamında olmaktadır.⁸⁶⁸

Bu durumda âyetin gelebileceği farklı anlam şu şekilde verilebilir.

Kelime mastar-i merre olarak geldiğinde âyetin anlamı:

“...-eliyle bir avuç alan hariç- ondan tatmayan da bendendir’ dedi...” şeklinde olurken, söz konusu olan kelime, ism-i mef’ûl vezninde alındığında ise âyetin anlamı:

“...-eliyle **su** alan müstesna- ondan tatmayan da bendendir’ dedi. İçlerinden pek azı dışındakiler ondan içtiler...” şeklinde olmaktadır.

Müşahede edildiği gibi ilk kıraate göre kelime, “**avuçluk**” anlamına gelirken, ikinci ihtimale göre ise “**avuçlanan su**” anlamına gelmiştir.

Örnek: III.

{نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِمَا أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ هَذَا الْقُرْآنَ}

“Biz, bu Kur’ân’ı sana vahiyetmekle en güzel kıssayı da anlatıyoruz.” (Yusuf 12/3).

Burada geçen “الْقَصَصِ” kelimesi iki şekilde yorumlanmıştır. Bu kelime ya “haber verme, hikâye etme” anlamında olan “الإقتصاص” anlamında mastar bir kelimedir. Bu durumda “قَصَّ الْحَدِيثَ يَقُصُّهُ قِصَصًا” şeklindeki anlatım gibidir. Aslında kelime “birini kovma ve uzaklaştırma” anlamında olan “سَلَّهَ يَسْلُهُ سَلًّا” kavli veznindedir. Ele alınan kelime tıpkı “النفص” ve “الحسب” kelimeleri gibi “فَعْلًا” vezninde gelmiş olup “مفعول” anlamına gelmektedir. Kelime bu durumda “التبأ” ve “الخبر” kelimeleri gibidir. Zira bu kelimeler “المنبأ/ kendinden haber verilen” ve “المخبر به/ kendisi hakkında bilgi verilen” anlamına gelmektedirler. Ya da kelime, her ne kadar mastar bir şekilde gelmiş olsa da aslında o bir mef’ûl isim anlamındadır. Tıpkı mastar bir kelime olan “الخلق” kelimesinin “المخلوق/ yaratılan”, “الصّيد” kelimesinin de “المصيود/ avlanılan” anlamlarına geldiği gibi, âyette geçen “القصاص” kelimesi de “المقصود/ hikâye edilen, anlatılan” anlamında

⁸⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/475.

⁸⁶⁸ İbn Zencele, a.g.e., s. 140; benzer yorumlar için bk. Ezherî, *Meâni'l-kıraat*, I/214-215; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 99; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 215.

olabilmektedir. Bu durumda âyetin anlamı “Biz sana anlatılacak kıssaların, hikâyelerin en güzelini haber vereceğiz.”⁸⁶⁹

Ancak söz konusu olan “القصص” kelimesiyle, yukarıda izah edildiği şekilde “mef’ûl” değil de gerçekten mastar anlamı kast edilirse, kısaca hikâye, kısasa anlamında olup âyetin mânası: “Biz, bu Kur’ân’ı sana vahiyetmekle en güzel hikâyeyi, kıssayı da anlatıyoruz.” şekilde olmaktadır.⁸⁷⁰

Âyette geçen “en güzel kısasa”dan neyin kastedildiğine dair müfessir şunları bildirmiştir: “O kıssanın beraberinde taşıdığı ibret verici, ders alıcı hususları içermiş olmasındandır. Burada öyle dersler, öylesine hikmetler ve şaşkınlık uyandıran şeyler var ki bu kıssaların daha güzelini ve doğru olan şeklini Kur’ân’ın dışında bir başka yerde bulamazsın.”⁸⁷¹

Bu vezinde gelen başka örnekler de olmasına karşın üç örnekle iktifâ edilmiştir.⁸⁷²

2. 1. 7. Mastarın, İsm-i Tâfdil Anlamında Kullanılması

Mastarın, ism-i tâfdil anlamında da kullanılmasına dair 2 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ}

“İçlerinden bir resul (elçi) göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur.” (Âl-i İmrân 3/164).

Âyette gelen ve “içlerinden” şeklinde yorumlanan, “أَنْفُسٍ” kelimesi, “نَفْسٌ” kelimesinin kırık çoğuludur. Dolayısıyla mastar vezinde gelen bir kelimedir. Ancak Zemahşerî, aynı kelime ism-i tafdil olarak da kıraat edildiğini ve bu kıraatin Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Hz. Fatıma (r.ah)’ya ait olduğunu söylemiştir.⁸⁷³ Nitekim Tevbe 128. âyetini yorumlarken, söz konusu olan, ism-i tafdil kıraati, hem bu iki zatın hem de Hz. Aişe (r.ah) validemizin kıraati olduğunu belirtmiştir.⁸⁷⁴

Kelime, Mushaf’ta varid olduğu şekliyle, mastar olarak geldiğinde anlamı, “içlerinden” şeklinde olmaktadır.

⁸⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/423.

⁸⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/423.

⁸⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/423.

⁸⁷² Bk. Âl-i İmrân, 3/28; el-Mâide, 5/3; el-En’âm, 6/96; el-A’râf, 7/56, 7/143; ; Yusuf, 12/84; el-Kehf, 18/98; Meryem, 19/74; el-Enbiya, 21/89; et-Tur, 52/21.

⁸⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I/653.

⁸⁷⁴ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/111.

İçlerinden biri olan Muhammed'in, onlara resûl olarak gönderilmesine, minnet duymalarına, Zemahşerî, şu şekilde bir yorum getirmiştir: “Onlardan biri olmak, onların içinden biri olmak demek, dilleri bir olmak demektir. Böylece ondan öğrenmek istedikleri şeyi rahatlıkla öğrenebilirler. Kaldı ki onlar da onun durumuna vakıftırlar, onun doğru, dürüst, güvenilir biri olduğunu da biliyor ve görüyorlar. İşte işin bu yönü ile onun dediğini doğrulamaları, getirdiğini tasdik etmeleri ve bu konuda ona güvenmeleri daha kolay olur. Kaldı ki, Hz. Muhammed (s.a.v.)'in onlardan biri olması da ayrıca onlar için bir şereftir. Bu, tıpkı Rabbimizin “وَإِنَّهُ لَذِكْرٌ لَّكَ وَلِقَوْمِكَ”/Gerçekten o, senin ve kavmin için bir öğüttür.” (ez-Zuhruf 43/44) buyruğu gibidir.⁸⁷⁵

Ancak kelime ism-i tafdil olarak kıraat edildiğinde ise anlamı, “**en şerefli, en faziletli soyundan**” şeklinde olmaktadır.⁸⁷⁶

Zemahşerî, ism-i tafdil veznine yapmış olduğu yorumu şu şekilde takviye etmektedir: “Çünkü Adnanoğulları, İsmâîloğullarının -İsmâîl'in soyundan gelenler arasında- en zirvede yeralan nesildir. Mudar Kabilesi, Nizar b. Maad b. Adnanoğullarının en zirvede olan neslidir. Hindef ise Müdrike'nin zirvesidir. Kureys'in zirvesi, en soylusu da Muhammed'dir.⁸⁷⁷

Zemahşerî, bu açıklamasının ardından, “Ebû Talib, Hatice (r.ah)'yi, Resûlullah (s.a.v.) ile evlendirmek için, evlenme merasimindeki konuşması da bu soy durumunu içeren bir konuşmaydı.” demiştir.⁸⁷⁸

Bu durumda âyetin anlamı, her iki vezne göre toplu bir halde şu şekilde verilebilir:

Mastar veznine binaen âyetin anlamı:

“...**İçlerinden** bir resul (elçi) göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur...” şeklinde olurken, ism-i tafdil veznine binaen âyetin anlamı:

“... **en şerefli, en faziletli soyundan** bir resul (elçi) göndermekle Allah, müminlere büyük bir lütufta bulunmuştur...” şeklinde olmaktadır.

Bu vezinde gelen başka örnekler de mevcuttur.⁸⁷⁹

⁸⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/653.

⁸⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/653.

⁸⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/653.

⁸⁷⁸ Söz konusu olan konuşmanın detayı için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/653.

⁸⁷⁹ Bk. et-Tevbe, 8/128.

2. 1. 8. Mastarın, İsm-i Tâşğir Anlamında Kullanılması

Mastarın, ism-i taşğir anlamında da kullanılmasına dair sadece aşağıda izahı verilen örnek tespit edilmiştir.⁸⁸⁰

Örnek:

{لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ}

“Ne Mesîh Allah’ın bir kulu olmaktan geri durur ne de yakın melekler.” (en-Nisâ 4/172).

Zemahşerî, bu âyetin nüzûl sebebiyle ilgili şu malumatı vermiş:

“Rivâyet olunduğun göre, Resûlullah (s.a.v.) ile görüşmeye gelen Necran’ın Nasrânî heyti Resûlullah (s.a.v.)’a ‘Sen ne diye bizim sahibimizi ayıplıyorsun?’ diye sormuşlar. Resûlullah (s.a.v.) da, onlara ‘Sahibiniz de kim?’ diye sorar. Onlar da ‘İsâ’dır’ dediler. Bu defa Resûlullah (s.a.v.) onlara: ‘Onun hakkında söylediğim şey de neymiş?’ diye sorar. Onlar da: ‘Sen onun için, o, Allah’ın kulu ve Resûlüdür, diyormuşsun.’ dediler. Resûlullah (s.a.v.) da: ‘Onun, Allah’ın kulu olması, onun için bir ayıp ve kusur değildir.’ buyurur. Onlar da ‘Elbette öyledir.’ dediler. İşte bunun üzerine bu âyet inmiştir.”⁸⁸¹

Zemahşerî, âyetin nüzûl sebebini bu şekilde açıkladıktan sonra, aynı âyeti şu şekilde yorumlamış:

“İsâ, bundan yani Allah’ın kulu olmaktan dolayı bir utanç duymaz, kul olmaktan geri durmaz. Siz de bundan dolayı, onun Allah’ın kulu olduğunu söylemekten geri durmayınız. Eğer Allah kul olmak meselesi gerçekten kaçınılacak bir şey olsaydı, buna İsâ daha evladır. Yani sizden önce o, geri durur ve ihtiraz ederdi. Çünkü bu, utanılacak bir şey/ar olsaydı, sizden önce ona ulaşırdı. Oysa kulluk bir ar, utanılacak bir durum değildir.”⁸⁸²

Âyette geçen “عَبْدًا” kelimesi, “kul” anlamında olan bir mastar vezindir. Zemahşerî, aynı kelime Hz. Ali tarafından “عَبْدًا” şeklinde ism-i taşğir olarak da kıraat edildiğini söylemiştir.⁸⁸³

⁸⁸⁰ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/653; II/111.

⁸⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/185.

⁸⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/185.

⁸⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/185.

İki vezin arasındaki anlam farkı, yukarıda ism-i tasğiri tarif ederken de anlatıldığı gibi, mukebbir bir isim, ism-i tasğire aktarıldığı zaman o isimde bir nevi küçümseme, basitlik sıfatları meydana gelmektedir. Âyette ele alınan “عَبْدًا” kelimesinin karşılayacağı anlam, “kul” şeklinde iken, aynı kelime “عَبِيدًا” ism-i tasğir bir vezne aktarıldığında anlamı, “**kulcuk, kulcağız**” şeklinde olmaktadır.⁸⁸⁴

Her iki vezni nazar-ı itibara alınarak âyetin anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Kelime, Mushaf'ta yazılı olduğu gibi ele alındığında, âyetin anlamı:

“...Ne Mesîh Allah'ın bir kulu olmaktan geri durur ne de yakın melekler ...” şeklinde iken, aynı kelime, ism-i tasğir olarak ele alındığında ise âyetin anlamı:

“...Ne Mesîh Allah'ın bir **bir kulcağızı** olmaktan geri durur ne de yakın melekler...” şeklinde olmaktadır.

Burada belirtmek gerekir ki, Hristiyanların en büyük yanlışları kendi peygamberleri hakkında olmuştur. Onlar, Allah'ın bir mucize olarak, babasız⁸⁸⁵ yarattığı Hz. İsa hakkında yanlış hüküm vermişlerdir. Onu bir insan olarak değil, insanlığı günahattan kurtarmak için dünyaya gelen, insan gibi yaşayan tanrısal bir varlık -Tanrı'nın oğlu- olarak kabul edip ilâh seviyesine yükseltmişlerdir. Böylece Hristiyanlık, Tanrı yerine Mesih'i merkeze alan bir konuma dönüşmüştür. Latin kilise babası Tertullian, teslisin üç unsurundan bahsederken bunların özde bir, fakat şahsiyet olarak ayrı olduğunu ve bu şahsiyetlerden her birinin kâinatın yaratılışında farklı fonksiyonlar icra ettiğini ileri sürmüştür. Buna göre ilk şahsiyet olan Baba'nın görevi yaratma, ikinci şahsiyet olan Oğul'un görevi kurtarma, üçüncü şahsiyet olan Kutsal Ruhun görevi ise kutsamadır.⁸⁸⁶ Ayrıca Tertullian, Apology adlı kitabında Hz. İsa hakkında şöyle demektedir: O, Allah'tan çıkmıştır ve bu çıkıştan O meydana gelmiştir; bu yüzden O, Allah'ın oğludur ve Allah ile aynı cevhere sahiptir. Tanrı'nın kendisidir ve Tanrı'nın oğludur ve ikisi birdir.⁸⁸⁷

Görüldüğü gibi vezinlerde meydana gelen bir değişim, aynı zamanda yorum değişimine de, etki etmekte ve âyetin farklı anlamlandırılmasında rol alabilmektedir.

⁸⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/185.

⁸⁸⁵ Biz, Meyem'in oğlunu ve annesini bir âyet kıldık ve ikisini barınmaya elverişli ve akarsuyu olan bir tepeye yerleştirdik. (el-Mü'minûn, 23/50).

⁸⁸⁶ Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, “Teslis”, İstanbul 2011, s. 548-549

⁸⁸⁷ Paçacı, Mehmet, *Kur'an ve Ben Ne Kadar Tarihseliz?*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 168.

Nitekim ele alınan âyetin, vezin değişimine bağlı olarak, Zemaşerî'nin farklı yorumları gerçekten çok dikkat çekicidir. Zira Nasranî heyeti, Hz. İsa'nın, "عبداً لله/Allah'a kul olma" şeklindeki mensubiyeti, kabullenmemişler ve itirazda bulunmuşlar. Birinci kıraate göre İsa, Allah'ın bir kuludur.⁸⁸⁸ İkinci kıraate göre ise İsa, kul bile değil, o "عبيداً/Allah'ın bir kulcağız"ıdır. Aslında burada verilmek istenen mesaj gâyet açıktır. O da şudur: Hristiyanların zannettikleri gibi İsa, bir ilâh⁸⁸⁹ veya Allah'ın oğlu olamaz,⁸⁹⁰ o ancak bir ve tek olan yüce Allah'ın bir kulu/kulcağızıdır.⁸⁹¹

Aslında burada İsa peygamberin "kul, kulcağız" şeklinde nitelendirilmesi, onun Allah katında değersiz biri olduğunu göstermemektedir, çünkü o, Allah'ın kulu olduğu gibi aynı zamanda Allah'ın göndermiş olduğu bir peygamber ve resûldür.⁸⁹² Ayrıca yüce Allah, insanlığa göndermiş olduğu ve son kitap olan Kur'ân'da onunla ilgili birçok sûrede olmak üzere, yetmiş yakın âyetlerde ondan bahsetmiştir. Hatta bu âyetlerin bazısında ondan övgüyle bahsetmiştir.⁸⁹³ Ancak Hristiyanların yanlış düşüncelerine karşın, ism-i tasğir şeklindeki kıraat/vezin gerçekten çok ince bir yorumu neden olmuştur. Bu ince yorumu da ancak Arap dili belâgatinde usta olan Zemaşerî gibi bir âlim yakalayabilir.

2. 1. 9. Mastarın, İsm-i Zaman Anlamında Kullanılması

Mastarın ism-i zaman anlamında da kullanılmasına dair 3 örnek bulunmaktadır.

{ وَقَالَ ارْكَبُوا فِيهَا بِسْمِ اللَّهِ مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا }

⁸⁸⁸ Ayrıca şu âyetlere bk. "O, yalnızca bir kuldür; kendisine nimet verdik ve onu israiloğullarına bir örnek kıldık." (ez-Zuhruf, 43/59; ayrıca bk. et-Tevbe, 9/31; ez-Zuhruf, 43/64).

⁸⁸⁹ Andolsun, "şüphesiz Allah, Meryem oğlu Mesih'tir, diyenler küfre düşmüştür. Oysa Mesih'in dediği; ey israiloğulları benim de Rabbim sizin de Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin. Çünkü O, kendisine ortak koşana gerçekten cenneti haram kılmıştır, onun nun barınma yeri ateştir." (el-Mâide, 5/72).

⁸⁹⁰ "Allah'ın çocuk edinmesi olacak şey değil. O Yücedir. Bir işin olmasına karar verirse, sadece ona; 'ol' der, o da oluverir." (Meryem, 19/35); Gerçekten Allah yanında İsa'nın durumu, Âdem'in durumu gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra ona 'ol' demesiyle o da hemen oluverdi ." (Âl-i İmrân, 3/59; ayrıca bk. et-Tevbe, 9/30).

⁸⁹¹ "Gerçekten Allah, benim de Rabbim sizin de Rabbinizdir; öyle ise O'na kulluk edin. Dosdoğru yol budur." (ez-Zuhruf, 43/64).

⁸⁹² "Benden önceki Tevrat'ı doğrulamak ve size haram kılınan bazı şeyleri helal kılmak üzere size Rabbinizden bir âyetle geldim. Artık Allah'tan korkup bana itaat edin." (Âl-i İmrân, 3/45; ayrıca bk. en-Nisâ, 4/157, 4/163, 4/171; el-Mâide, 5/46, 5/75; el-Hadid, 57/27; es-Saff, 61/6).

⁸⁹³ "Hani melekler, dediler ki: "Meryem, doğrusu Allah Kendinden bir kelimeyi sana müjdelemektedir. Onun adı Meryem oğlu İsa Mesih'tir. O, dünyada ve ahirette 'seçkin, onurlu, saygındır' ve (Allah'a) yakın kılınanlardandır." (Âl-i İmrân, 3/45; ayrıca bk. Âl-i İmrân, 3/45, 3/55; el-En'âm, 6/85; Meryem, 19/31, 19/33).

“Nûh, Haydi gemiye binin! Yüzerken de dururken de Allah’ın adını anın.” (Hud 11/41).

Zemahşerî, âyette geçen ve “**yüzerken de dururken de**” şeklinde anlamlandırılan “مَجْرَاهَا وَمُرْسَاهَا” kelimeleri, farklı yorumlara tabi tutmuştur. Müfessir, bu durumda olan kelimelerin, hem mastar hem de ism-i zaman birer vezin olma ihtimalleri vardır demiştir.⁸⁹⁴ Diğer taraftan bazı kurrâ birinci kelime olan “مَجْرَاهَا” kelimesini “مَجْرَاهَا” şeklinde “mim” harfinin zamme harekesiyle okumuşlardır.⁸⁹⁵ Ancak ikinci kelime olan “وَمُرْسَاهَا” kelimesi, tüm kurrâ, Mushaf’ta yazılı olduğu şekliyle yani “mim” harfinin zamme harekesiyle okumuşlardır ve bu kıraat üzere icmâları hâsıl olmuştur.⁸⁹⁶

Zemahşerî, söz konusu kelimelerin, ism-i zaman vezin şeklinde ele alındığında, vakit/zaman anlamına gelebileceklerini söylemiş ve âyetin anlamının, “**Gemiye harekete geçirecek zaman ve durduracak zaman**, Bismillah deyin.” şeklinde olacağını söylemiştir.⁸⁹⁷ Ancak kelimeler, mastar vezin şeklinde ele alındığında ise, iki ihtimal söz konusudur. Ya her iki kelime de “الإجراء ve الإرساء” kelimeleri gibi mastar vezin şeklinde yorumlanacaklar. Bu durumda âyet şu takdirde, “بِسْمِ اللَّهِ إِجْرَائُهَا وَإِرْسَائُهَا” olup, “**Yürütmesi ve durdurması** elinde olan Allah’ın adıyla.” anlamındadır. Ya da kendilerine izafe olunan vakit hafzedilmiştir. Bu tıpkı şu ifadeler gibidir: “مُقَدَّمُ الْحَاجِّ وَخُفُوقُ النَّجْمِ” şu takdirdedirler: “اي وقت قدوم الحاج ووقت خُفُوقِ النَّجْمِ” yani “Hacıların dönüş vakti/zamanı ve şimşegin çaktığı/parladığı zaman” demektir.

Bu durumda âyetin takdiri: “بِسْمِ اللَّهِ وَتِجْرَائُهَا وَوَقْتُتِ إِرْسَائُهَا” olup, anlamı “**Gemiye harekete geçirecek zaman ve durduracak zaman** Bismillah deyin.” şeklinde olacağını söylemiştir.⁸⁹⁸

Zemahşerî, son olarak Mücahid’in söz konusu olan kelimeleri ism-i fâil vezninde okuduğunu söylemiş⁸⁹⁹ ve bu durumda kelimeler, “مَجْرَاهَا وَمُرْسِيهَا” şeklinde olup, “**Gemiye yürüten ve durduran** Allah’ın ismiyle, gemiye binin.” anlamındadır. Bu takdirde bu iki kelime “مَجْرَاهَا وَمُرْسِيهَا” kendilerinden hemen önce geçen, الله lafzatullah’a sıfat olurlar.⁹⁰⁰

⁸⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/199.

⁸⁹⁵ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s 187; İbn Zencele, a.g.e., s. 339-340.

⁸⁹⁶ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s 187.

⁸⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/199.

⁸⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/199.

⁸⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/199; ayrıca bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, Mektebû’l- Mutenebî, Kahire ts. s. 64.

⁹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/199.

Zemahşerî'nin âyete yapmış olduğu yorumları bir arada şu şekilde vermek mümkündür:

Söz konusu olan kelimeler, ism-i zaman vezin şeklinde ele alındığında, âyetin anlamı:

“... Nûh, ‘Haydi gemiye binin! **Gemiye harekete geçirecek zaman ve durduracak zaman**, Bismillah deyin...” şeklinde olurken, mastar vezin şeklinde ele alındığında ise, iki yorum ihtimali söz konusudur. İlki:

“... Nûh, ‘Haydi gemiye binin! **Yürütmesi ve durdurması** elinde olan Allah’ın adıyla...” şeklinde iken, ikincisi:

“... Nûh, ‘Haydi gemiye binin! **Gemiye harekete geçirecek zaman ve durduracak zaman** Bismillah deyin...” şeklinde olmaktadır.

Mücahid’in kıraatine göre ise âyetin anlamı:

“... Nûh, ‘Haydi gemiye binin! **Gemiye yürüten ve durduran** Allah’ın ismiyle, gemiye binin...” şeklindedir.

Bu vezinde gelen başka örneklerde mevcuttur.⁹⁰¹

2. 1. 10. Mastarın, İsm-i Mekân Anlamında Kullanılması

Mastarın ism-i mekân anlamında da kullanılmasına dair 4 örnek mevcuttur.

Örnek: I.

{وَقُلْ رَبِّ اَدْخِلْنِيْ مُدْخَلَ صِدْقٍ وَّاَخْرِجْنِيْ مُخْرَجَ صِدْقٍ}

“Ve şöyle söyle: Rabbim! Girilecek yere doğrulukla girmemi, çıkarılacak yerden de doğrulukla çıkmamı sağla.” (el-İsrâ 17/80).

Âyette gelen ve “**girilecek yer ve çıkılacak yer**” şeklinde yorumlanan “**مُدْخَلَ**” ve “**مُخْرَجَ**” kelimeleri, bu yoruma göre, ism-i mekân vezin olarak nazar-ı itibara alınmıştır. Ancak Zemahşerî, söz konusu kelimelerin, aynı zamanda mastar vezin şeklinde de gelebileceklerini söylemiş ve şunları aktarmıştır. “Bu iki kelime, Mushaf’ta geldiği gibi ‘مُدْخَلَ’ ve ‘مُخْرَجَ’ şeklinde, “mim” harfinin zamme harekesiyle geldiği gibi, aynı kelimeler ‘مُدْخَلْ’ ve ‘مُخْرَجْ’ şeklinde, ‘mim’ harfinin fetha harekesiyle de gelmiştir.”⁹⁰²

⁹⁰¹ Bk. el-Kehf, 18/59, 18/59.

⁹⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/545.

Zemahşerî, vezinlerin farklı versiyonlarını şu şekilde yorumlamıştır: her iki okuyuşta da kelime mastar vezin anlamında olabileceği gibi, ism-i mekân vezin anlamında da olabilmektedir.⁹⁰³

Zemahşerî, daha sonra şu örneği getirmiştir:

أدخني مدخل صدق / اي أدخلني القبر مدخل صدق : إدخالاً مرضياً علي طهارة وطيب من السيئات / Beni sadık/memduh bir girişle kabre koy, günahlardan pak, tertemiz ve kendisinden razı olunmuş bir şekilde.”⁹⁰⁴

Aynı şekilde, وأخرجني مخرج صدق : اي أخرجني من القبر عند البعث مخرج صدق : إخراجاً مرضياً، أمناً من السخط / Beni sadık/memduh bir çıkışla kabirden çıkar, razı olunan, iyiliğe ermiş ve kızgınlıktan güvende olan bir çıkış.”⁹⁰⁵

Bu durumda âyetin vezinlere göre anlamı, şu şekilde olmaktadır:

Kelimeler, mastar bir vezin anlamında ele alındığında âyetin anlamı:

“...Ve şöyle niyaz et: ‘Rabbim! Doğru ve dürüst **bir girişle** beni koy, doğru ve dürüst **bir çıkışla** beni çıkar bana tarafından yardımcı bir güç ver!’” şeklinde iken, söz konusu kelimeler, ism-i mekân anlamında ele alındığında ise âyetin anlamı:

“...Ve şöyle söyle: Rabbim! Girilecek yere doğrulukla girmemi, çıkarılacak yerden de doğrulukla çıkmamı sağla” şeklinde olmaktadır.

Müşahede edildiği gibi, birinci vezin nazar-ı itibara alındığında; hudûs, eylem, oluş ve olgu gibi şeyler kastedilirken, ikinci vezin ise; hudûs, eylem ve olgunun meydana geldiği yer kastedilmektedir. Nitekim yukarıdaki örneklerde müfessir Zemahşerî, buna işaret etmiştir.

Âyette geçen “مُدْخَلٌ” ve “مُخْرَجٌ” yani “giriş ve çıkış” ile nereye giriş-çıkışın olduğu konusu, ilim ehli arasında ihtilâflı bir konudur. Zemahşerî; “genellikle âyetteki ‘giriş’ ile Resûlullah'ın hicret sırasında Medine'ye girişinin, ‘çıkış’ ile de Mekke'den çıkışınının kastedildiği veya Hz. Peygamberin Mekke fethi için Medine'den çıkmasına ve Mekke'ye girmesi, ya da, hicret esnasında, Sevr mağarasına giriş-çıkışı veyahut Resûlullah'ın, Peygamberlik gibi büyük bir görevi üstlenmesi ve sorumluluğunu eksiksiz bir şekilde eda edip bitirmesi.” demiştir.⁹⁰⁶

Örnek: II.

⁹⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/545.

⁹⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/545.

⁹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/545.

⁹⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/545.

{وَلِكُلِّ أُمَّةٍ جَعَلْنَا مَنْسَكًا لِيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِّنَ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ}

“Biz her topuma kurban kesmeyi meşru kıldık ki kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine Allah’ın adını ansınlar.” (el-Hacc 22/34).

Âyette zikredilen “مَنْسَكًا” kelimesi, aynu’l-fiil harfinin fethe harekesiyle bir mastar vezindir. Zemahşerî, aynı kelime “مَنْسِكًا” şeklinde aynu’l-fiil harfinin kesra harekesiyle bir ism-i mekân vezin olarak da geldiğini söylemiştir.⁹⁰⁷

Müfessir, “مَنْسَكًا” vezninde kelimenin “النَّسِك” anlamında mastar, “مَنْسِكًا” vezninde ise “مَكَان النَّسِك” şeklinde, ism-i mekân olduğunu ifade eder. Buna göre birinci vezne göre manâ, “Biz her topuma kurban kesmeyi meşru kıldık.” şeklindeyken, ikincisinde “Biz her ümmet için **kurban kesim yeri** tayin ettik.” şeklindedir.⁹⁰⁸

Vezinlerin farklılıklarına binaen âyetin alabileceği farklı yorumları bir arada şu şekilde görmek mümkündür:

Mastar vezne göre âyetin anlamı:

“...Biz her topuma **kurban kesmeyi** meşru kıldık ki kendilerine rızık olarak verilen kurbanlık hayvanlar üzerine Allah’ın adını ansınlar...” şeklinde iken, ism-i mekân vezne göre âyetin anlamı:

“...Biz her topuma **kurban kesim yeri** tayin ettik ki kendilerine rızık olarak verilen kurbanlık hayvanlar üzerine Allah’ın adını ansınlar...” şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, burada da vezinlerin farklı yorumlarına değinmiş, hangi vezni tercih ettiğine dair sarahatten/açıktan bir şey söylememiştir. Ancak söz konusu olan âyetin baş tarafını tefsîr ederken, “Allah, her ümmete/millete, li vechihi/Allah rızası için, hayvan kesmeyi meşru kılmıştır” şeklindeki ifadeleri ve “مَنْسَكًا” kelimesini, “أَنْ يَنْسَكُوا” şeklinde fiil sîgasına çevirmesi, bunu da “أَيُّ يَذْبَحُوا” tarzında yorumlaması, mastar veznini tercih ettiğine dair bir delil, olduğunu düşündürmektedir.⁹⁰⁹ Nitekim Hacc sûresinin 67. âyetinde, ele alınan “مَنْسَكًا” kelimesinin, ism-i fâil vezni kullanılmıştır. Bu da ele alınan kelimenin ism-i mekân değil de mastar vezin olduğunu göstermektedir.⁹¹⁰

Bu vezinde gelen başka örnekler de vardır.⁹¹¹

⁹⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/195.

⁹⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/195.

⁹⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/195.

⁹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/209.

⁹¹¹ Bk. Meryem, 19/72; el-Kiyâme, 75/10.

2. 2. Müfred ve Cem‘ Vezinlerinin Birbirlerinin Anlamında Kullanılması

el-Keşşâf incelendiğinde, karşılaşılan özelliklerden birisi de kelimelerin müfred, tesniye/müsenna veya cem‘/çoğul olarak birbirlerinin yerine gelebileceklerinin kıraatine değinmiş olmasıdır. Kurrânın ihtilâf ettiği konulardan birisi olarak, bunlardan bir kısmı, bazı isimleri tekil okurken bir kısmı ise aynı kelimeyi müsenna veya cem‘ olarak okumuşlardır.

Bir kelimenin bu şekilde okunması, Arap dilinin bir özelliği olarak fiillerde değil isimlerde söz konusudur. Dikkat edildiği zaman görülecektir ki, tekil olan bir fiil, müsenna veya çoğul yapmak istendiğinde, fiil değil fiilde bulunan özne/fâil değişmektedir. Daha önce de zikredildiği gibi, imam Mushaf’ta noktasız ve harekesiz olması sebebiyle farklı şekillerde okunmalara imkân veren bu metni, şüphesiz kıraat imamlarından aldıkları nakillerle bu şekilde okumuşlardır. Elbette bu okuyuşlarını yaparken, kelimenin âyet içinde bulunduğu bağlamı, Kur’ân’ın diğer âyetlerinde bulunan aynı lafızları, Allah’ın Resulünden (s.a.v.) söz konusu olan kıraati destekleyen bir haber varsa onu, daha sonra Arap dilinin kurallarını mutlaka değerlendirmelerinde temel almışlardır. Meselâ bir ismi çoğul okuyanlara karşı tekil okumayı tercih eden kimseler, bir kelimenin müfred olarak okunmasına rağmen kendisi ile umum ve kesretin kastedilmesinin de Arap dilinde mümkün olduğunu söylemişlerdir. Böylece kıraatlerinde kendilerine gelen bir okuyuş rivâyetinin dil kuralıyla da temellendirmesini yapmışlardır.⁹¹²

Yukarıdaki başlıkla ilgili Kur’ân’da geçen sarf vezinlerle alakalı örneklere geçmeden önce, başlıkta geçen söz konusu kavramlarla ilgili kısa bir açıklama yapılacak ve her kavram ayrı ayrı olarak tanıtılmaya çalışılacaktır.

1) Müfred

Müfred, nahiv ilminde birçok manâya delâlet etmektedir. Burada müfred kelimesinden kasıt, tek bir varlığa delâlet edip kendi lafzından cem‘ olan kelimedir. Bazı âlimler vâhid-müfred ayrımı yapmamış, her iki kavramı da tek bir varlığa delâlet eden kelime için kullanmıştır; ancak bazıları ise bu iki kavramı belirli bir nüans ile

⁹¹² Ünal, a.g.e., s. 400.

kullanmışlardır. Buna göre müfred, cem‘ bir kelimenin tekiline delâlet etmekte iken, vâhid kavramı ise ism-i cem‘ veya ism-i cins-i cem‘înin tekiline delâlet etmektedir.⁹¹³

Fîrûzâbâdî de, “vâhidetuhâ” kelimesini daha çok ism-i cinsi cem‘î türündeki kelimelerin tekili için kullanmış ancak; cem‘ karşıtı olarak da kullandığı olmuştur.⁹¹⁴ Dolayısıyla kesin bir ayırımdan bahsetmek mümkün değildir. Ancak cem‘ ve benzerleri arasında farkların var olduğu, bunların ayrı birer kategori olduğuna işaret etmesi ve bu farklı kategoriler açısından bir farkındalık oluşturması hasebiyle ikinci yaklaşım tercihe şayandır. Müfred, cinse delâlet edebilir ve sonra kendisi ile vâhidi/tekili “tâ” harfi ile ayrılır.⁹¹⁵ Yani müfred, cem‘ bir kelimenin karşıtını ifade etmekte ve farklı delâletleri de olabilmekte, vâhid ise direkt olarak tek bir varlığa delâlet eden kelimeyi ifade etmektedir.

2) Müsennâ

Ref‘ halinde elif ve nûn ve nasb ve cer halinde ise yâ ve nûn ziyâdesi sonucu belirli bir varlığın iki tanesine delâlet eden kelimedir.⁹¹⁶ *el-Keşşâf* ta yapılan araştırma sonucunda, tesniye isimlerde, farklı vezinlerin gelmesi ve anlama etkisi olacak şekilde, kayda değer örnekler tespit edilmediğinden dolayı, tesniye için örnekler çalışmaya alınmamıştır.

3) Cem‘

Cem‘ sözlükte cemaat, topluluk, toplananlar, ordu gibi anlamlara gelmektedir. Ancak nahiv ilminde ise özel bir forma, sîgaya girerek cem‘e yani topluluğa delâlet eden kelime türü kastedilmektedir. Nitekim cem‘, belirli bir topluluğa, müfredindeki belirli bir değişim sonucu delâlet eden kelime türü olarak tanımlanmıştır. Tanımdan da anlaşılacağı üzere, kelimenin müfredinde belirli bir değişim sonucu kelime bir gruba yani ikiden fazla olan bir topluluğa delâlet etmiş olacaktır. Cem‘, özellikle lugatçılar tarafından lugavî manâsı kastedilerek, nahvî açıdan cem‘ olarak nitelenen kelimelerle beraber, cem‘e delâlet eden diğer kelimeleri de kapsayacak şekilde kullanılmıştır. Yani bu anlamıyla ism-

⁹¹³ Medenî, es-Seyyid Alihân, *el-Hadâiku’n-nediyye fi şerhi’l-fevâid es-Samediyye*, (Thk.: Seyyid Ebû’l Fadl Seccadî, Menşûrâtü Zevî’l-Kurbâ, Kum, 2011, s. 57; el-Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radi’ale’l-Kâfiye*, 3/366.

⁹¹⁴ Fîrûzâbâdî, Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsu’l muhît*, Dârü’l-Ma’rife, Beyrut 2011, s. 69-70.

⁹¹⁵ İbn Ya‘iş, Ebû’l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî (ö. 643/1245), *Şerhu’l-Mufasssal* (Thk.: İmil Bedî’ Yâkub), (1. baskı), Beyrut 1422/2001, I/71.

⁹¹⁶ Hamîlâvî, *Şeze’l-’Arf*, s. 86; el-Milânî, Muhammed b. Abdurrahîm el- Ömer, *Şerhu’l Muğni*, İstanbul, Salah Bilici Kitabevi, ts. s. 49.

i cem‘ ve ism-i cins-i cem‘î de cem‘ sayılmış olmaktadır.⁹¹⁷ Ancak cem‘ kavramını nahvî açıdan vezinleri belirlenmiş bir sîga olarak kabul etmek daha isabetli görünmektedir.

Arapçada cem‘ iki kısımdır: cem‘-i sâlim ve cem‘-i teksîr. Cem‘-i sâlim adından da anlaşılacağı üzere müfredin sabit kalıp bir kırılmaya uğramamış olduğu cem‘ türünü ifade etmektedir. Cem‘-i sâlim sîgasına dönüştürülen kelimedeki değişim kelimenin sonuna belirli bir ekleme şeklinde gerçekleştiğinden müfred sîgasında bir değişim olmamaktadır. Cem‘-i sâlim, cem‘-i müzekker-i sâlim ve cem‘-i müennes-i sâlim olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Cem‘-i müzekker-i sâlim müfredinin sonuna ref’ halinde vâv-nûn, nasb ve cer halinde de yâ-nûn eklenen cem‘ türünü ifade etmektedir. Cem‘-i müennes-i sâlim ise müfredinin sonuna elif-tâ eklenerek elde edilen cem’ türünü ifade etmektedir.⁹¹⁸ Cem‘-i teksîr ise müfredin çeşitli kırılmalara uğraması sonucu asıl yapısının sabit kalmadığı, bir değişime uğradığı cem‘ türünü ifade etmektedir. Bu değişim açık bir değişim olabileceği gibi mukadder bir değişim de olabilir.

Cem‘-i teksir, cem‘-i killet ve cem‘-i kesret olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Cem‘-i killet üç ile on arasında delâlet eden cem‘-i teksîr çeşididir. Cem‘-i kesret ise üç ve daha fazlasına delâlet eden cem‘-i teksîr türü olarak tanımlanmıştır. Ancak cem‘-i killet ve cem‘-i kesretin delâleti konusunda çeşitli ihtilâflar söz konusu olmuştur ve bu iki cem‘-i teksîr türünün birbirinin yerine kullanıldığı belirtilmiştir. Cem‘-i sâlimin de, killet için olduğu ifade edilmiştir.⁹¹⁹

Cem‘-i killetin kesret için kullanıldığı vaki olduğu gibi cem‘-i sâlim de kesret için kullanılmaktadır. Bu durum bazılarında killet-kesret ayrımının nahivciler tarafından ortaya atılan bir iddia olduğu izlenimini vermiştir.⁹²⁰

Cem‘-i kesret kendi vezninden müfred bir kelimenin mevcut olup olmamasına göre iki kısma ayrılmış, cem‘-i kesretin kendi vezninden müfred bir kelimenin olmadığı türü, müntehâ’il cümû’ olarak isimlendirilmiştir.⁹²¹

⁹¹⁷ Cevherî, a.g.e., s. 187; Komisyon, *Mu‘cemu’l-Vasît*, s. 140; Esterâbâdî, *Şerhu’r-Radî ‘ale’l-Kâfiye*, 3/367; Câmî, *el-Fevâidu’d-Diyâiyye*, s. 301-302; Es‘irdî, *el-Kamûsu’s-Sânî*, s. 2/55-56; Tarabay, Edmâ, *Mu‘cemu’l-Cumû’ fi’l-Luğati’l-‘Arabiyye*, Mektebetu Lubnân, Beyrut 2003, s. 587.

⁹¹⁸ Kabâve, Fahreddin, *Tasrifu’l-esmâ’ ve’l-ef‘âl*, Mektebetu’l-Meârif, Beyrut 1988, s. 190; Hamlavî, a.g.e., s. 87-88; Milânî, a.g.e., s. 51.

⁹¹⁹ Kabâve, a.g.e., s. 211; Hamlavî, a.g.e., s. 93; Es‘irdî, *el-Kamûsu’s-Sânî*, 2/75; Milânî, a.g.e., s. 52; Ya‘kûb, *el-Mu‘cemu’l-Mufasssal fi’l-Cumû’*, s. 20.

⁹²⁰ Hamlavî, a.g.e., s. 93; Kabâve, a.g.e., s. 211; Es‘irdî, *el-Kamûsu’s-Sânî*, 2/75; Milânî, a.g.e., s. 52; Ya‘kûb, *İmûl Bedî‘*, *el-Mu‘cemu’l-mufasssal fi’l-cumû’*, Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, Beyrut 2004, s. 20.

⁹²¹ Bk. Kabâve, a.g.e., s. 217 vd.

2. 2. 1. Müfredin, Cem‘ Anlamında Kullanılması

Müfredin, cem‘ anlamında da kullanmasıyla ilgili 25 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{فَالِقُ الْإِصْبَاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا}

“O, sabahı aydınlatandır ve O, geceyi dinlenme zamanı kılmıştır.” (el-En’âm 6/96).

Âyette gelen ve “**sabah**” şeklinde yorumlanan “**الإِصْبَاحِ**” kelimesi, “hemze” harfinin kesra harekesiyle, Mushaf’ta geldiği şekliyle, müfred isim vezninde iken, Zemahşerî, aynı kelime “**الإِصْبَاحِ**” şeklinde, “hemze” harfinin fetha harekesiyle, cem‘/çoğul vezninde de geldiğini söylemiştir.⁹²²

Vezinlerin anlamına gelince, Zemahşerî, birinci vezne göre, “**الإِصْبَاحِ**” kelimesi, müfred mastar bir vezin olup, “sabah” vaktine isim olduğunu söylerken, ikinc vezne göre ise çoğul vezninde “**صَبْحٌ**” kelimesinin çoğulu olduğunu söylemiş ve şu şiirle de görüşünü teyit etmiştir:

“أَفْنَى رَبَاحًا وَبَنَى رَبَاحَ تَنَاسُخِ الْإِمْسَاءِ وَالْإِصْبَاحِ”

Sabah ve akşamın gelip geçmesi,

Rebah’ı ve Rebah oğullarını yok etti

Şiirde geçen “Rebah” kelimesi, Yerbu’da bir kabilenin atalarının ismi iken, o kabilenin ismi olmuştur. Şiirde gelen “**الإِمْسَاءِ وَالْإِصْبَاحِ**” kelimeleri, “hemze” harflerinin esresiyle okunduğunda, birer mastar olup, sabah ve akşam vaktine isimdirler. Ancak “hemze” harfinin fethasiyle okunduğunda ise, “**مَسَاءٌ وَصَبْحٌ**” kelimelerinin çoğuldurlar.⁹²³ Dolayısıyla Hasan’ın kıraatine göre “**الإِصْبَاحِ**” şeklinde gelen kelime, tağlib yoluyla “**مَسَاءٌ وَصَبْحٌ**” kelimelerinin çoğuldur. Yani “**الإِصْبَاحِ**” denildiğinde, bundan anlaşılan sabah ve akşam vakitleridir.

Bu durumda âyetin anlamı: “O, sabahı ve akşamı meydana çıkarandır.” şeklinde olmaktadır.

Müfessir, âyetin başında geçen “**فَالِقُ الْإِصْبَاحِ**” tamlamasının, ne anlama geldiğini ise şu şekilde açıklamıştır: “Burada iki değerlendirme mevcuttur; birisi, sabahın karanlığının yarılması, karanlığın kaybolması demektir ki bu, gecenin sonundaki matlık

⁹²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/375; ayrıca bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, s. 46; Kâdî, a.g.e., s. 45; Bennâ, a.g.e., II/23.

⁹²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/375-376.

ve karanlık anlamına gelir. Bunun bitmesi ve sona ermesi ile de hemen sabah başlar. Diğer de şudur; âyette geçen “فَالِقُ الْإِصْبَاحِ” kavli ile murat olunan şey, tan yerinin dikey beyazlığının, gündüzün aydınlığından ayırt edilmesidir. Nitekim “إِنشَقَّ عَمُودُ الْفَجْرِ” ve “إِنصَدَعَ الْفَجْرُ” derler ki, birincisi “Tanyerinin sütunu-aklığı-yarıldı.” ya da “Şafak söktü” ve ikincisi de “sabah-gün-ağardı” demektir. Bu itibarla “Fecr” vaktine “Felak” adı bunun için verilmiştir ki bu, “**meflük/aydınlanmış**” demektir.⁹²⁴

Zemahşerî, görüşünü şu şiirle, teyit etmiştir:

“وَأَرْزُقُ الْفَجْرَ يَبْدُو قَبْلَ أَبْيَضِهِ وَأَوَّلَ الْعَيْثِ قَطْرٌ ثُمَّ يَنْسَكِبُ”⁹²⁵

Fecrin maviliği görünür beyazlığından önce

Yağmurun başlangıcı tek damladır, sonra boşanır.

Böylece vezinlerin farklılığına bağlı olarak, âyetin anlamını bir arada şu şekilde vermek mümkündür:

Cumhurun kıraati olan “فَالِقُ الْإِصْبَاحِ” şeklindeki mastar vezinle, okunduğunda âyetin anlamı:

“**O, sabahı aydınlatandır** ve O, geceyi dinleme zamanı kılmıştır.” şeklinde olurken, diğer kıraate göre ise ayetin anlamı:

“**O, sabahı ve akşamı meydana çıkarandır.**” şeklinde olmaktadır.

Örnek: II.

{قُلْ هَلْ أُنَبِّئُكُمْ... وَعَبَدَ الطَّاغُوتِ أُولَئِكَ شَرٌّ مَّكَانًا وَأَضَلُّ عَن سَوَاءِ السَّبِيلِ}

“De ki: Size haber vereyim mi?... **tağuta tapan kimselerdir.**” (el-Mâide 5/60).

Âyette gelen ve “**tâgüt**” şeklinde yorumlanan “**الطَّاغُوتِ**” kelimesi, yorumundan da anlaşıldığı üzere, müfred vezninde gelen bir isimdir. Ancak Zemahşerî, aynı kelime, “**الطَّوَاغِيَتِ**” şeklinde olmak üzere, çoğul bir vezinle de geldiğini söylemiştir.⁹²⁶

Kelimelerin anlamlarına gelince, malumdur ki, ilk vezin şekliyle kelime müfred bir vezin olduğundan dolayı bir tek nesneye delâlet ederken, ikinci vezne göre ise cem‘ olduğundan, doğal olarak birden çok nesneye delâlet etmektedir. Zemahşerî, müfred vezne göre gelen “**الطَّاغُوتِ**” kelimesini, “**العجل**” yani “Buzağı” anlamında kullanmıştır.⁹²⁷ Nitekim müfessir, başka yerde, söz konusu olan kelimeyi şeytan veya put şeklinde

⁹²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/376.

⁹²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/376.

⁹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/263; ayrıca bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi 'l-Şevâzz*, s. 41.

⁹²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/263.

yorumlamıştır.⁹²⁸ Zemaşşerî, bunun nedenini ise şöyle açıklamaktadır: Çünkü Buzağı'yı kendilerine Allah dışında, ma'bud edinmiş idiler, bu da şeytanın kendilerine güzel, süslü ve çekici gösterdiği bir şey olmasından dolayı, sanki şeytana tapıyorlar, şeytan ise tâgütun ta kendisidir, diye açıklamıştır.⁹²⁹

Ancak Zemaşşerî, bu açıklamasından hemen sonra, İbn Abbas'tan “Onlar-Yahudî ve cahil toplumlar- kâhinlere itaat ettiler. Dolayısıyla Allah'a karşı bir masiyet ve isyan içerisinde olanlara itaat etmek demek, aslında onlara kullukta bulunmak ve tapmak demektir. Hatta bizzat onları mabut edinmenin ta kendisidir demektir.” şeklindeki rivâyeti getirmesi, âyette geçen kelimenin, Hasan'ın kıraat etmiş olduğu ve şâzz kıraat olan çoğul veznin anlamına uygun düşmektedir. Zira İbn Abbas'ın, “Onlar kâhinlere itaat ettiler.” şeklindeki kavlinde geçen “**kâhinler**” çoğul bir kelimedir. Bu da tam “**الطَّوَاغِيتُ**” kelimesinin karşılığıdır.⁹³⁰

Bu açıklamalardan sonra vezinlerin farklılıkları nazar-ı itibara alındığında âyetin anlamını şu şekilde vermek mümkündür:

Müfred vezin olarak düşünüldüğünde âyetin anlamı:

“...De ki: Size haber vereyim mi?... **tağuta** tapan kimselerdir...” şeklinde iken, çoğul vezne göre ise âyetin anlamı:

“...De ki: Size haber vereyim mi?... **tâgütlara** tapan kimselerdir...” şeklinde olmaktadır.

Dikkat edilirse, ilk kıraate göre, tapılan nesne, bir tâgüt iken, ikinci kıraate göre ise, birçok tâgütten bahsedilmektedir. Çünkü ikinci kıraate göre kelime çoğul olarak kıraat edilmektedir. Arap dil kuralında, sahih, sağlam görüşe göre, çoğul bir sîga en az üç nesneye delâlet etmektedir.⁹³¹

Bu vezinde okunan başka örnekler de olmasına rağmen, burada iki örnekle yetinilmiştir.⁹³²

⁹²⁸ Bk. Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, I/487-488; II/91

⁹²⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, II/263.

⁹³⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf*, II/263.

⁹³¹ eş-Şevkânî, *İrşadu'l-Fuhûl*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1399, s. 123; İbn Kudame, *Ravdetu'n-Nazir ve Cennetu'l-Munazir*, Mektebû'l-Mea'rif, Riyâd 1410, II/137.

⁹³² Bk. el-Bakara, 2/25, 2/81, 2/125, 2/187, 2/266, 2/283, 2/286; Âl-i İmrân, 3/38; en-Nisâ, 4/24, 4/43, 4/90, 4/102; el-A'râf, 7/26, 7/131, 7/157; el-Enfâl, 8/41; et-Tevbe, 9/24, 9/103; İbrâhîm, 14/18; el-Hicr, 15/72; el-İsrâ, 17/33, 17/109; Meryem, 19/59.

2. 2. 2. Cem‘in, Müfred Anlamında Kullanılması

Cem‘in müfred anlamında kullanılmasına dair 27 örnek mevcuttur.

Örnek: I.

{فَلَمَّا آتَاهُمَا صَالِحًا جَعَلَا لَهُ شُرَكَاءَ فِيمَا آتَاهُمَا}

“Fakat Allah onlara salih bir çocuk verince Allah’ın verdiği şeyler konusunda O’na ortaklar koştular.” (el-A’râf 7/189-190).

Zemahşerî, âyetin son pasajında geçen ve çoğul kalıbında olan “شُرَكَاءَ” kelimesinin, Mushaf’ta yazıldığı gibi “شُرَكَاءَ” şeklinde geldiği gibi tekil vezinde “شِرْكًَا” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁹³³

Müfessir, ilk vezne göre âyetin şu anlama geleceğini:

“...Allah’ın verdiği şeyler konusunda **O’na ortaklar koştular.**” ikinci vezne göre ise,

“...Allah’ın verdiği şeyler konusunda **O’na şirk koştular.**” anlamına geleceğini söylemiştir.⁹³⁴

Birinci yoruma göre birden çok ortaklardan söz edilirken, ikinci yorumda ise ortaklardan değil, şirkin/ortaklığın kendisinden bahsedilmiştir. Çünkü “شُرَكَاءَ” kelimesi, kırık çoğullardan olup, tekili ise “شِرْكَيًا” kelimesidir.⁹³⁵ Bu tıpkı “شُهَيْدًا - شُهَدَاءَ, عَلِيمًا - عُلَمَاءَ,” kelimeleri gibidir. Dolayısıyla bu, birçok ortak anlamına gelmektedir. Oysa “شِرْكًَا” kelimesi mastar ve tekil olup, şirkin kendisini karşılamaktadır. Bu durumda iki kıraat/vezin arasında, az da olsa anlam farklılığı meydana gelmiştir. Şimdi ele alınan kelimeyi kimin ne şekilde okuduğu tespit edilecektir

Zemahşerî, ele alınan âyetin son bölümünde bulunan ve ‘... Kendilerine verdiği bu çocuk hakkında Allah’a ortaklar koştular...’ şeklinde tefsîr edilen, söz konusu “جَعَلَا” cümlesinde muzaf mahzûf olup, âyetin takdiri şu şekilde olduğunu ifade etmiştir: “جَعَلَا أَوْلَادَهُمَا لَهُ شُرَكَاءَ/Onların çocukları, Allah'a ortaklar koştular...” Burada "çocuklar" manâsına gelen "أَوْلَادًا" kelimesi hazf olmuş ve muzafun ileyh olan tesniyenin “أَوْلَادَهُمَا” tamlamasında bulunan “هُمَا” zamiri onun yerine geçtiğini, nitekim bu âyetin devamında gelen “اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ/Allah, onların ortak koştuklarından yücedir.” kavli de bu

⁹³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/543.

⁹³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/543.

⁹³⁵ İsbahânî, a.g.e., s. 217; Ebû Mansur *el-Ezherî*, a.g.e., I/431; İbn Hâleveyh, *el-Hüccet*, s. 168; İbn Zencele, a.g.e., s. 304; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 356;

manâyı desteklemektedir. Zira sonunda zamir çoğul olarak getirilmiştir. Kaldı ki Hz. Âdem ile Hz. Havva şirkten, Allah'a ortak koşmaktan uzak ve beridirler.⁹³⁶

Zemahşerî'nin yapmış olduğu bir başka yorum ise şu şekildedir: “Burada hitap, Resûlullah (s.a.v.)'in zamanında yaşayan Kureyş toplumunadır. Bunlar Kusay ailesinden idiler. Nitekim sen, Ümmü Mabed'in şu sözü görmez misin? Bak orada ne diyor:

‘يَالْفُصَيِّ مَا زَوَى اللَّهُ عَنْكُمْ بِهِ مِنْ فَخَارٍ لَا يُبَارَى وَسُودِدِ’⁹³⁷

Ey Kusay ailesi! Resûlün aranızdan ayrılmasıyla

Ne büyük bir şeref kayıp ettiğinizin farkında mısınız?

Burada murat olunan şey şudur; Allah sizi, Kusay ailesinden yarattı. Onların cinsinden, Arap ve Kureyş olan kadınlardan onlara eşler kıldı ki onlarla huzur bulasınız, mutluluk içinde yaşayasınız istedi. Ancak Allah onlara istedikleri sağlıklı, eli ayağı düzgün çocuklar verince, onlar, Allah'ın kendilerine verdiklerini de, Allah'a ortaklar koştular. Çünkü onlar doğan dört çocuğuna Abdulmenaf, Abuluzza, Abdulkusay ve Abduddar isimlerini verdiler. Burada “يُشْرِكُونَ” kavlindeki zamir, bu ikisi ile bunlardan gelen ve şirk koşmada bunların izini takip eden nesillerine racidir.”⁹³⁸

Zemahşerî, bu son yorumu yaptıktan sonra, bunun gerçekten güzel bir tefsîr ve yorum olduğunu söylemiştir.⁹³⁹

Örnek: II.

{أَمَّنَ الرَّسُولُ... وَكُتِبَ وَرُسُلِهِ لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّن رُّسُلِهِ}

“Allah'ın elçisi... **Kitaplarına**, peygamberlerine inandılar. O'nun elçileri arasında ayırım yapmayız.” (el-Bakara 2/285).

Âyette gelen ve “kitaplar” şeklinde yorumlan “كُتِبَ” kelimesi, Mushaf'ta çoğul vezin olarak gelmesine karşın; Zemahşerî, aynı kelime, İbn Abbas tarafından “كِتَابِهِ” şeklinde müfred olarak da kıraat edildiğini söylemiştir.⁹⁴⁰

Vezinler arasındaki anlam farklılıklarını ise Zemahşerî şu şekilde izah etmiştir: “İbn Abbas'ın kelimeyi, müfred okunmasındaki amacı; Kur'ân veya cins şeklinde

⁹³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/541.

⁹³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/542.

⁹³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/541.

⁹³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/541.

⁹⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/519.

kastetmiş olabilir. Nitekim yine İbn Abbas'tan gelen rivâyete göre, “**el-Kitab**” kelimesi, anlamca çoğul olan “**el-Kütüb**” kelimesinden daha çok manâ içerir.”⁹⁴¹

Burada doğal olarak şöyle bir soru akla gelir; nasıl olur da tekil olan “**el-Kitab**” kelimesi, anlamca çoğul olan “**el-Kütüb**” kelimesinden daha çok manâ içerir? İşte müfessir, bu tür soruya da şu şekilde açıklık getirmiş ve şunları söylemiştir: “Şâyet tekil olan bir kelime ile cins manâsı kast edilirse, bu olabilir bir durumdur; zira cinsiyet, tekil olan cinsin tüm tekellerini kapsamına alır, kapsam dışında hiçbir şey kalmaz. Oysa çoğul olan bir kelime, sadece cins olarak kendisi gibi çoğul olanlarını kapsamına alır; fakat tekelleri kapsamaz.”⁹⁴² Bu izahlardan anlaşıldığına göre, söz konusu olan kelime, müfred bir vezinle kıraat edildiğinde, bundan son kitap olan Kur’ân anlaşılacağı gibi, diğer tüm vahiy kaynaklı kitaplar da anlaşılacaktır.⁹⁴³

Örnek: III.

{ فَقاتِلُوا أَيْمَةَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا إِيْمَانَ لَهُمْ لَعَلَّهُمْ يَنْتَهُونَ }

“Siz de küfrün elebaşlarıyla savaşın; zira onların yeminleri yok sayılır. Belki vazgeçerler.” (et-Tevbe 9/12).

Âyetin son kısmında gelen ve “**لَا إِيْمَانَ لَهُمْ**” cümlesinin içinde bulunan “**إِيْمَانَ**” kelimesi, “hemze” harfinin fetha harekesiyle, cem‘ vezninde gelen bir isimdir;⁹⁴⁴ ancak Zemahşerî, aynı kelime “**لَا إِيْمَانَ لَهُمْ**” şeklinde, “hemze” harfinin kesra harekesiyle müfred olarak geldiğini söylemiştir.⁹⁴⁵

Zemahşerî, “**إِيْمَانَ**” kelimesinin “**يَمِينٌ**” kelimesinin cem‘i olduğunu ve “yeminler” manâsına geldiğini söylemiştir.⁹⁴⁶

Müfred veznin/“**لَا إِيْمَانَ لَهُمْ**” anlamı ise “أى : لا إسلام لهم، او لا يعطون الأمان بعد الردة” yani “Onların dini yoktur veya onlar mürted olup, dinden çıktıktan ve antlaşmalarını bozduktan sonra, onlara eman, güven verilmez.” şeklinde olmaktadır.⁹⁴⁷

⁹⁴¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/519.

⁹⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/519.

⁹⁴³ Nitekim Zemahşerî, en-Nisâ 136. âyetinde “والكتاب الذى أنزل من قبل” geçen “الكتاب” kelimesinden kastı, Kur’ân’dan önceki kitaplardır. Dolayısıyla burada tek kitab değil, cins anlamında olduğunu söylemiştir. (Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/163, II/519). Ebû Ubeyde de, burada kast olunan “كل كتاب” şeklinde olmasıdır, demiştir. Nitekim şu âyet buna delâlet etmektedir; “فبعث الله النبيين مبشرين ومنذرين وأنزل” “كثير الدرهم في أيد الناس، تريد الجنس كله” (Ezherî, *Meâni 'l-Kıraat*, I/238; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 105).

⁹⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/17.

⁹⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/17.

⁹⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/17.

⁹⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/18.

Bu açıklamalardan sonra, vezinlerin farklı vezinlere göre âyetin anlamı toplu bir şekilde şöyle verilebilir:

Cem‘ vezin nazar-ı itibara alındığında âyetin anlamı:

“...Siz de küfrün elebaşlarıyla şavaşın; zira onların yeminleri yok sayılır. Belki vazgeçerler...” şeklinde iken, müfred vezne göre ise âyetin anlamı:

“...Siz de küfrün elebaşlarıyla şavaşın; **zira onların imanları, dinleri yoktur, onlar İslâm’a inanmazlar**. Belki vazgeçerler Şâyet antlaşma yaptıktan sonra yeminlerini bozarlar ve dininizi karalamaya kalkıştırlarsa, Siz de küfrün elebaşlarıyla şavaşın; Belki vazgeçerler...” veya “Siz de küfrün elebaşlarıyla şavaşın; **çünkü onlara eman, güvence yoktur**. Belki vazgeçerler...” şeklinde olmaktadır.

Dolayısıyla birinci vezne göre kelime, çoğul olup “**yeminler**” anlamını ifade ederken, ikinci vezne göre, “**Dinleri yoktur veya onlara eman, güvence yoktur.**” şeklinde olmaktadır. Burada müfessir, “لَا إِيمَانَ لَهُمْ” şeklindeki müfred vezninde gelen kelimeye iki anlam vermiştir. Biri bilinen “**inanç**” anlamı diğeri ise, “**eman, güven**” şeklinde olmaktadır. Ancak kelimenin “inanç” anlamı ifade etmesi uzak bir ihtimal gibi görünmektedir. Çünkü bu kelimedenden önce, Allah, zaten onları “أَيُّمَةُ الْكُفْرِ” şeklinde küfürle nitelemiştir. Bundan sonra, “لَا إِيمَانَ لَهُمْ” “**Onların imanı yoktur.**” şeklinde bir ifadenin yararı olmayacaktır.⁹⁴⁸ Burada Zemahşerî, hangi veznin daha evla odluğuna dair herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Ancak âyetin bağlamına bakıldığında, cem‘ veznin daha uygun olduğu görülecektir. Zira âyetin hemen başında aynı kelime, çoğul vezin şeklinde geçmiş ve “**yeminler**” anlamına yorumlanmıştır.⁹⁴⁹

Örnek: IV.

{ مَا كَانَ لِلْمُشْرِكِينَ أَنْ يَعْمُرُوا مَسَاجِدَ اللَّهِ شَاهِدِينَ عَلَىٰ أَنْفُسِهِمْ بِالْكُفْرِ أُولَٰئِكَ حَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ وَفِي النَّارِ هُمْ خَالِدُونَ }

“Müşrikler, inkârlarına bizzat kendileri tanıklık edip dururken, Allah'ın mescidlerini imar edemezler. Onlar, yapıp ettikleri boşa giden kimselerdir ve onlar ebedî olarak ateşte kalacaklardır.” (et-Tevbe 9/17).

Yukarıdaki âyette “مَسَاجِدَ” kelimesi, “مَسْجِدَ” kelimesinin çoğulu olup, “**mescidler/camiler**” anlamına gelirken, Zemahşerî, aynı kelime “مَسْجِدَ” şeklinde müfred olarak da geldiğini söylemiştir.⁹⁵⁰

⁹⁴⁸ Muhaysin, *el-Kıraat*, I/551

⁹⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/17.

⁹⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/20.

Zemahşerî, kelime müfred vezninde geldiğinde “*Mescid-i Haram*” kastedildiğini, çünkü daha sonra gelecek ve aynı sûrenin 19. âyetindeki “وعمارة المسجد الحرام” pasaj, bunun böyle anlaşılmasını gerektireceğini söylemiştir.⁹⁵¹

Kelime çoğul okunduğunda ise iki görüş bulunduğu müfessir tarafından söylenmiştir:

Birincisi: Bununla “*Mescid-i Haram*” murat olunmasıdır. Burada “*مَسَاجِدٌ*” şeklinde cem‘ olarak gelmesi ise Mescid-i Haramın, tüm mescitlerin kıblesi ve imamı olması hasebiyledir. Dolayısıyla Mescid-i Haramı imar edip onarmak, aslında tüm mescitleri ayakta tutmak anlamındadır. Diğer taraftan Mescid-i Haramın her köşesi birer mescit mesabesindedir.⁹⁵²

İkincisi: Burada “*مَسَاجِدٌ*” kelimesinden murat, “*جنس المساجد*” yani “*mescitlerin cinsi/herhangi bir mescit*” şeklinde olmaktadır. Bu durumda müşrikler, sıradan herhangi bir mescidi imar etmiyorlarsa, Mescid-i Haramı imar etmeyip onarmamaları, daha da önceliklidir. Nitekim burada böyle bir yöntemin kullanılması, kinaye yoluyla olmuştur. Örneğin: “Filan adam, Allah’ın kitaplarını okumuyor.” denildiğinde aslında bu ifadeyle, o adamın Allah’ın kitabı olan Kur’ân’ı hiç okumadığını demek isteniyor.⁹⁵³

Yukarıda yapılan yorumlardan anlaşıldığına göre, âyette geçen “*مَسَاجِدَ اللّٰه*” tamlamasından geçen “*مَسَاجِدٌ*” kelimesi, müfred vezninde geldiğinde, “*Mescid-i Haram*” murat olduğunu; ancak kelime cem‘ vezninde geldiğinde ise yine “*Mescid-i Haram*” murat edilebilmiş olduğu gibi, “*herhangi bir mescit*” de murat edilmiş olabilmektedir.

Bu vezinlerde okunan, başka örnekler de mevcuttur⁹⁵⁴

2. 2. İsm-i Fâil

İsm-i fâil hudûs anlamına gelen, amelin işleyicisi veya ameli meydana getiren nesne için müştak olan isimdir.⁹⁵⁵ Hudûs manâsını ifade eden malûm fiilden müştak olur.

⁹⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/20; ayrıca bk. İbn Zecele, a.g.e., s. 315-316.

⁹⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/20.

⁹⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/20.

⁹⁵⁴ Bk. el-Bakara, 2/17, 2/22, 2/114, 2/133, 2/164, 2/187, 2/217; Âl-i İmrân, 3/97; en-Nisâ, 4/58, 4/136; el-Mâide, 5/95; el-A’râf, 7/158, 7/162, 7/172, 7/190; el-Enfâl, 8/27; et-Tevbe, 9/49, 9/54, 9/109; Hud, 11/48; er-Ra’d, 13/42; el-Kehf, 18/54; Tâhâ, 20/77.

⁹⁵⁵ İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus, *el-Kâfiye fi'n-Nahv*, (Nşr.: Muhammed b. el-Hasan el Esterabadi), Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts, II/198; el-Ayni, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ, *Melâihu'l-elvâh fi şerhi merâhu'l-ervah fi's-sarf*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2014, II/201.

Hudûs manâsına olan fiil: “*Yardım etti* → اَصْرًا, *İçti* → شَرِبَ, *Oturdu* → قَعَدَ” gibi fiillerdir ki, fâil bu işleri istediği vakit yapar, istediği zaman da terk eder, yapmaz.⁹⁵⁶

2. 2. 1. İsm-i Fâilin, Mastar Anlamında Kullanılması

İsm-i fâilin, mastar anlamında da kullanılmasına dair 7 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{ قَالَ الْكَافِرُونَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ مُّبِينٌ }

“Kâfirler ‘bu kesinlikle apaçık bir sihirbazdır.’ dediler.” (Yunus 10/2).

Yukarıdaki âyette yer alan ve “**sihirbazdır**” şeklinde yorumlanan “سَاحِرٌ” kelimesi, ism-i fâil vezninde gelen bir isimdir. Ancak Zemahşerî, aynı kelime mastar olarak “سِحْرٌ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.⁹⁵⁷

Vezinlerin anlamına gelince, Zemahşerî, ism-i fâil şeklindeki vezni, Peygamber’e (s.a.v.) sıfat kılarak şu şekilde yorumlamıştır: “Kâfirler, bu (Muhammed), açıkça bir büyücüdür, dediler.” Aynı kelime mastar olarak ele alındığında ise anlamı: “Kâfirler, bu (Kitap/Kur’ân) ve Muhammedin getirdiği şey, çok büyük bir sihirdir, dediler.”⁹⁵⁸

Zemahşerî, âyet hakkındaki görüşlerine şu şekilde devam etmektedir: “Kâfirlerin bu tür ifadeleri kullanmaları, onların bir bakıma acizliklerini ortaya koyduğu gibi, bir diğer yönüyle de gerçeği itiraf etmiş olduklarını göstermektedir. Çünkü müşriklerin Kur’ân’ı sihir/büyü, Resûlullah’ı da (s.a.v.) büyücü olarak değerlendirmeleri, bunların yalancılar olmalarının yanında, aynı zamanda gerçeğin itirafıdır ve acizliklerinin de kanıtıdır.”⁹⁵⁹

Zemahşerî, farklı vezinlerin nedenini belirtmezken, kıraat ilmi ile ilgili telif edilen eserlerde, mastar olarak okuyanların delil i, aynı âyette geçen kelimeler içerisinde “أَوْحَيْنَا” şeklinde vahiy lafzının geçmiş olması iken, ism-i fâil şeklinde kıraat edenlerin ise “إِلَى رَجُلٍ” şeklinde bir lafzın geçmiş olmasıdır. Bu nedenle söz konusu olan kelime mastar şeklinde kıraat edildiğinde Kur’ân’a, ism-i fâil şeklinde kıraat edildiğinde ise adama (Muhammed’e) irca⁶ edilmektedir.⁹⁶⁰

⁹⁵⁶ Zemahşerî, *el-Enmûzec fi’n-Nahv*, s. 25.

⁹⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/114.

⁹⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/114.

⁹⁵⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/114.

⁹⁶⁰ Detaylı bilgi için bk. İbn Zencele, a.g.e., s. 327; İbn Ebi Meryem, a.g.e., s. 383.

Yukarıda geçen her iki vezin şekli de birer mütevvatir kıraat olmasına karşın, mastar vezni olarak kıraat edilip, Kur'ân'ın sıfatı, nitelemesi yapmak daha isabetli gözükmektedir. Zira Kur'ân'da birçok âyet bunu desteklemektedir. Bu âyetlerin bazıları şu şekildedir:

“Onlara apaçık âyetlerimiz okunduğunda ‘Bu, başka değil, sizi atalarınızın taptıklarından vazgeçirmek isteyen biri’ demişler ve eklemişlerdi: ‘Bu da ancak düzmece bir yalan.’ İnkâr edenler kendilerine hakikat ulaştığında onun hakkında Bu, besbelli bir büyüdür’ demişlerdi.” (Sebe 34/43).

“Bizim âyetlerimiz kendilerine apaçık okunduğu zaman inkâr edenler kendilerine gelen hak kitap için: Bu apaçık bir büyüdür’ dediler.” (el-Ahkaf 46/7).

“Meryem oğlu İisâ da: ‘Ey İsrailoğulları! Ben size Allah’ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat’ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamber müjdeleyici olarak geldim demişti. Fakat onlara apaçık delil lerle gelince ‘Bu apaçık bir büyüdür’ dediler.” (es-Saff 61/6).

"Bu, diyorlar, apaçık sihirden başka bir şey değil." (es-Saffat 37/15).

Yukarıdaki âyetler, Kur'ân veya başka bir ilâhi kitap hakkında söz konu iken, aşağıya alınacak âyetler ise Peygamber için söz konusudur:

“Biz onların, seni dinlerken nasıl dinlediklerini çok iyi biliriz. Birbiriyle fısıldaşırken de o zalimlerin: ‘Siz büyülenmiş bir adamdan başkasına uymuyorsunuz!’ dediklerini biz çok iyi biliriz”, “Yahut kendisine bir hazine verilseydi veya besleneceği bir bahçe olsaydı ya!” Bu zalimler, inananlara ‘Siz sadece büyülenmiş bir adama uyuyorsunuz" dediler.

"Sen dediler, olsa olsa iyice büyülenmiş birisin!"

Müşahede edildiği gibi yukarıdaki âyetler, Resûlullah'ı (s.a.v.) büyücü değil, büyülenmiş olarak nitelemişler. Nitekim Übey'in kıraati de bu görüşü desteklemektedir. Zira o, söz konusu olan âyeti şu şekilde kıraat etmiştir: “مَا هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ” Bu da kelimenin mastar şeklinde Kur'ân'ın vasfı olduğunu göstermektedir. Ancak Taberî, “Okuyucu, söz konusu kıraatlerden herhangi birisini tercih etmekte serbest olduğunu belirterek, şu açıklamayı yapmıştır: “Çünkü her iki kıraatin anlamı da sonuç itibariyle aynı gayeyi göstermektedir. Bunu şu şekilde anlatmak da mümkündür: Şâyet Muhammed (s.a.v.) büyücü ise onun getirdiği vahiy/Kur'ân da dolayısıyla sihir olmaktadır.”

Âyetin anlamını, her iki kıraat göz önüne alınarak şu şekilde verilebilir:

Mushaf'ta yazılı olduğu şekilde kelime ele alındığında âyetin anlamı:

“...Kâfirler ‘bu kesinlikle apaçık bir sihirbazdır.’ Dediler...” şeklinde olurken, diğer kıraate göre ise âyetin anlamı:

“...Kâfirler ‘bu kesinlikle apaçık bir sihirdir...’ dediler” şeklinde olmaktadır.

Örnek: II.

{وَأَطْعَمُوا الْفُقَاءَ وَالْمُعْتَرَّ}

“Hem ihtiyacını gizleyen ve gizlemeyen yoksulları doyurunuz.” (el-Hacc 22/36).

Âyette geçen “الْفُقَاءَ” kelimesi, Mushaf'ta yazılı olduğu şekliyle bir ism-i fâil veznidir. Ancak Zemahşerî, aynı kelime “الْفَقْعَ” şeklinde mastar bir vezin olarak Ebû Reca tarafından kıraat edildiğini söylemiştir.⁹⁶¹

Zemahşerî, Mushaf'taki kıraat olan “الْفُقَاءَ” şeklindeki vezne “السائل” yani “**isteyen, dilenci**” anlamını verirken, Ebû Reca tarafından kıraat edilen “الْفَقْعَ” şeklindeki kıraate ise, “**kanaat etmek, razı olmak**” anlamını vermiştir.⁹⁶²

Bu durumda âyetin bağlamında kelime şu iki anlama gelmektedir:

“... Hem **isteyen dilencilere** ve dilenmeyen yoksulları doyurunuz...”, “... Onlardan hem kendiniz yiyiniz hem **yanındakileri ile yetinen, bir şey verildiğinde ise onunla yetinen kimseleri** ve kendini insanlara arzeden fakat dilenmeyen, yoksulları doyurunuz...”⁹⁶³

Bu açıklamalardan sonra âyetin anlamını toplu bir şekilde şu şekilde görmek mümkündür:

Mushaf'taki vezne göre âyetin anlamı:

“... Hem **isteyen dilencilere** ve dilenmeyen yoksulları doyurunuz...” şeklinde iken, Ebû Reca'nın kıraatine göre ise âyetin anlamı:

“... Hem **yanındakileri ile yetinen, bir şey verildiğinde ise onunla yetinen kimseleri** ve kendini insanlara arzeden fakat dilenmeyen, yoksulları doyurunuz.” şeklinde olmaktadır.

Örnek: III.

{وَأِنْ كُنْتُمْ عَلَى سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ مَّقْبُوضَةٌ}

⁹⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/179; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VI/342.

⁹⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/179.

⁹⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/179; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VI/342.

“Eğer seferdeyseniz ve yazacak kimseyi bulamazsanız, teslim alınmış rehinler Şâyet yolculuk halinde olur ve yazacak birini bulamazsanız, teslim alınmış rehinler (yeterlidir).” (el-Bakara 2/283).

Âyette gelen ve “**yazacak biri, yazıcı**” şeklinde yorumlanan “**كَاتِبًا**” kelimesi ism-i fâil vezninde bir isimdir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin, İbn Abbas ile Übey b. Ka’b tarafından “**كَاتِبًا**” şeklinde, mastar vezin olarak da kıraat edildiğini söylemiştir.⁹⁶⁴

Kelimelerin karşılayacağı anlamlar ise “**كَاتِبًا**” ism-i fâil hasebiyle, bir zata vasıf olarak geldiğinden dolayı o zatta bulunan bir yeteneği, bir mesleği bildirmektedir ki, o meslek de burada “**kâtiplik, yazıcılık**” vasfıdır. Bu durumda “**كَاتِبًا**” şeklindeki kelimenin karşılayacağı anlam, “**kâtip, yazıcı**” şeklinde olurken, “**كَاتِبًا**” şeklindeki mastar veznin karşılayacağı anlam ise “**kitap, defter**” şeklinde olmaktadır. Nitekim İbn Abbas, kendi kıraatini takviye gayesiyle: “Kişi bir kâtip, yazıcı bulur da fakat defter, sayfa, kalem ve mürekkep bulamasa” şeklinde bir açıklamada bulunmuştur.⁹⁶⁵

Bu durumda âyetin, her iki kıraate göre anlamı, şu şekilde olmaktadır:

Ele alınan kelime, Mushaf’ta gelen kıraate göre:

“...Eğer seferdeyseniz ve yazacak kimseyi bulamazsanız, teslim alınmış rehinler Şâyet yolculuk halinde olur ve yazacak birini bulamazsanız, teslim alınmış rehinler (yeterlidir)...” şeklinde olurken, İbn Abbas ile Übey b. Ka’b tarafından “**كَاتِبًا**” şeklinde kıraate göre ise:

“... Şâyet yolculuk halinde olur ve **kişi bir kâtip, yazıcı bulur da, fakat defter, sayfa, kâlem ve mürekkep bulamasa**, teslim alınmış rehinler (yeterlidir)...” şeklinde olmaktadır.

Söz konusu olan âyetin, baş kısmında bulunan “**وَإِنْ كُنْتُمْ عَلَىٰ سَفَرٍ وَلَمْ تَجِدُوا كَاتِبًا فَرِهَانٌ**” pasajı ile ilgili Zemahşerî’nin yapmış olduğu tespit, fikhî açıdan önemli olduğu kadar, faydalı da olmasından dolayı burada zikredilecektir.

Zemahşerî, söz konusu olan âyetin vermiş olduğu mesajı, soru cevap şeklinde vermiştir. Nitekim *el-Keşşâf* tefsîrinin özelliklerinden biri de, bu nevi sorulu-cevaplı yöntemidir. Zemahşerî, şöyle bir soru yöneltir: “Eğer desen ki, rehin alma meselesinde, ne diye sefer şartı koşuldu? Oysa bu durum hazırda iken yani kişi, mukim iken de,

⁹⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/515.

⁹⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/515.

yolculukta iken de olabilir. Kaldı ki, Allah Resûlü (s.a.v.), hiçbir yolculuğa çıkmadığı halde rehin bırakmıştır. Öyle ise bu şart nedendir?”⁹⁶⁶

Zemahşerî, yukarıda soruya şu şekilde cevap vermektedir:

“Derim ki, bu ifadeden amaç, rehin almak, sadece seferde yani yolculuk esnasında özellikle caizdir, gibi bir durum ortaya koymak değildir. Ancak burada özellikle yolculuktan söz edilmesi, yolculuk sırasında yazma aracı, yazılacak kâğıt ve yazacak kimse ile şahit bulmak gibi konularda zorlanabilmeleri hasebiyledir. Yolculukta bunlar hep kişinin başına gelebilecek şeylerdir. İşte bu, sırf bu amaçla, malın korunması için aslında bir yol göstermedir, irşattır. Yolculukta malın korunması için hususlar önemlidir. Böylece yazmak ve şahit tutmak suretiyle belgelendirme olanağı yoksa o takdirde, alınan rehin yoluyla onu belgelendirmiş olacaktır. Mücahid ile Dahhak’tan gelen rivâyete göre, her ikisi de, âyetin zahirî manâsına bakarak, rehin almayı sadece yolculuk esnasında caiz görmektedirler.”⁹⁶⁷

Bu vezinde okunan başka örnekler de vardır.⁹⁶⁸

2. 2. 2. İsm-i Fâilin, Fiil Anlamında Kullanılması

ism-i fâilin, fiil anlamında da kullanılmasıyla ilgili 8 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{وَمَا أَنْتَ بِهَادِي الْعَمَىٰ عَنْ ضَلَالَتِهِمْ}

“Sen körleri sapıklıktan hidâyete erdiremezsin.” (en-Neml 27/81).

Âyette geçen “بِهَادِي” kelimesi, ism-i fâil vezninde olup, Hz. Peygamberi nitelemektedir. Ancak Zemahşerî, aynı kelime “تَهْدِي” şeklinde fiil vezninde de geldiğini söylemiştir.⁹⁶⁹

Zemahşerî, kelimenin neden bu şekilde okunduğuna dair, herhangi bir illet göstermezken, kıraatler ile ilgili telif edilen eserlerde, “تَهْدِي” şeklinde, fiil vezninde okuyanların delîli, âyet arası bağlamdır, yani siyak ve sibaktır, denilmiştir.⁹⁷⁰ Bunu şu şekilde de açıklamak mümkündür: “تَهْدِي” kelimesi, fiil vezninde okunduğunda, içinde bulunduğu âyetten önceki âyette, geçen لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمِعُ الصُّمَّ pasajında bulunan ve

⁹⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/515.

⁹⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/515-516.

⁹⁶⁸ Bk. *el-Mâide*, 5/13; *el-A’râf*, 7/201; *Yusuf*, 12/64; *Yâsîn*, 36/19.

⁹⁶⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/472.

⁹⁷⁰ İbn Zencele, a.g.e., s. 537; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 596

iki kere tekrarlanan, aynı zamanda kendisinden hemen sonra da gelen تُسْمِعُ fiiline olan uyumudur.⁹⁷¹ Söz konusu kelimeyi ism-i fâil vezninde okuyanların delîl i ise bu şekildeki kıraat, cumhurun kıraati olması ve Rum sûresinde⁹⁷² aynı vezinle gelmiş olmasıdır.⁹⁷³

Bu durumda, ele alınan kelime, cumhurun kıraati üzere ve Mushaf'ta yazılı olduğu gibi okunduğunda anlamı:

“... Sen kör olan kimse, sapıklıkta olan kimse için hadi; hidâyetçi değilsin...” şeklinde olurken, Hamza'ın kıraatine göre ise âyetin anlamı:

“... Sen kör olan, sapıklıkta olan kimseyi hidâyete erdiremezsin...” şeklinde olmaktadır.⁹⁷⁴

Örnek: II.

{ الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ }

“Övgü, gökleri ve yeri yoktan var eden Allah'a mahsustur.” (Fâtır 35/1).

Zemahşerî, âyette geçen “فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” tamlamasını, “gökleri ve yeri yoktan var eden, ilk yaratan” şeklinde tefsîr etmiştir.⁹⁷⁵ Nitekim hemen ardından da Mücahid'in, İbn Abbas'tan şu rivâyetini nakletmiştir: “Ben, iki bedevi, bir kuyudan dolayı mahkemelik olup, yanıma gelmeye kadar, “فَاطِرِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ” âyetinin ne anlama geldiğini bilmiyordum. Onlardan biri şöyle dedi: “أَنَا فَطَرْتُهَا أَيُّ إِنْتَدَأْتُهَا/O kuyuyu ilk ben kazdım, açtım.” demek istemiştir.⁹⁷⁶ Dolayısıyla فَاطِرِ kelimesi, Arap dilinde, “herhangi bir işe önce başlayan, o işe önce giren ” anlamına gelmektedir.

Zemahşerî, söz konusu olan “فَاطِرِ” kelimesi, Mushaf'ta yazılı olduğu şekilde, ism-i fâil vezninde geldiği gibi, aynı kelime, “فَطَرَ” şeklinde mâzî fiil vezninde de geldiğini söylemiştir.⁹⁷⁷

Buna göre kelime, ism-i fâil olarak okunduğunda anlamı, “herhangi bir işe ilk başlayan, ilk girişimci” şeklinde olurken, aynı kelime, fiil vezninde okunduğunda ise “geçen zaman diliminde, daha önce olmayan bir şeyi yapmak, meydana getirmek” şeklinde olmaktadır.

⁹⁷¹ Detaylı bilgi için bk. İbn Ebi Meryem, a.g.e., s. 596.

⁹⁷² Bk. er-Rum, 53/30.

⁹⁷³ İbn Zencele, a.g.e., s. 537.

⁹⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/472.

⁹⁷⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/136.

⁹⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/136.

⁹⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/136.

Böylece yukarıda geçen açıklamalara dayanarak, farklı vezinlere göre âyetin muhtemel anlamlarını şu şekilde bir arada görmek mümkündür:

İsm-i fâil veznine binaen âyetin anlamı:

“Övgü, gökleri ve yeri yoktan var eden Allah’a mahsustur...” şeklinde olurken, “فَطَرَ” şeklinde mâzî fiil veznine göre ise âyetin anlamı:

“Övgü, gökleri ve yeri yoktan var etmiş Allah’a mahsustur.” şeklinde olmaktadır.

Örnek: III.

{ أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ }

“Allah kuluna yeterli değil mi? Durum bu iken onlar kalkmış seni O’ndan başkalarıyla korkutuyorlar.” (ez-Zümer 39/36-37).

Yukarıda verilen, Zümer, 36. ve 37. âyetlerinin nüzûl sebebi sadedinde Zemahşerî, şunları bildirmiştir:

“Kureyş putperestleri, Hz. Peygamber'e, ‘Sen putlarımız hakkında kötü sözler söylüyorsun ama biz putlarımızın seni çarpmasından, hastalandırmasından kaygı duyuyoruz’ diyerek onu korkutmaya çalışırlardı.⁹⁷⁸ 36. âyetle bu hususta onun gönlünün rahatlatılması amaçlanmış ve bu tür inançların birer sapkınlık alâmeti olduğu bildirilmiştir; 37. âyette ise Allah'ın yolundan gideni hiçbir gücün bu yoldan saptıramayacağı hatırlatılmıştır. Allah azizdir, güçlüdür; Peygamberini ve onu izleyenleri düşmanları karşısında başarılı kılar; bâtil inançları ve haksız eylemleriyle yoldan çıkmış olanları da hak ettikleri şekilde cezalandırır. Böylece her iki âyette inançları ve davranışlarıyla iyi yolda olan müminlere, doğru bildikleri yolda azimle ve güvenle ilerledikleri sürece Allah'ın yardımının kendileriyle beraber olacağı ümidi ve güvencesi verilmektedir.”⁹⁷⁹

Âyette gelen “بِكَافٍ” kelimesi, görüldüğü üzere Mushaf’ta ism-i fâil vezin olarak gelmiştir. Ancak Zemahşerî, aynı kelime “يُكَافِي” şeklinde muzârî fiil vezninde de okunduğunu geldiğini söylemiştir.⁹⁸⁰

Zemahşerî, söz konusu olan kelime, muzârî fiil vezninde geldiği zaman, binası/yapılışı ile ilgili iki ihtimal söz konusu olduğunu söylemiştir; fiil, ya hemzesiz olarak, “kifâyet” anlamında kullanılmıştır ki bu, “كَافِي - يُكَافِي - مُكَافَاةً” babından meydana

⁹⁷⁸ Bk. Hud, 11/54.

⁹⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/306.

⁹⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/306.

gelmiştir. Nitekim bu babdan gelmesi, her ne kadar “**kifâyet**” anlamında kullanılmış olsa da “**كَفَى - يَكْفِي - كَفَايَةٌ**” babından meydana gelen fiil vezninden daha mübâlağalı bir anlam içermektedir. Zira mübâlağa bildiren bir bina ile gelmiştir. Burada, “**يَجْزِي**” fiili yerine “**يَجْزِي**” fiili kullanıldığı gibi, “**يَكْفِي**” fiili yerine “**يُكَافِي**” fiili kullanılmıştır. Çünkü ikinci fiil vezninde mübâlağa anlamı vardır. Ya da, hemzeli olarak “**mükâfat**” anlamında kullanılmıştır ki bu, “**كُفَاً - يُكْفِي - مُكَافَأَةٌ**” babından meydana gelmiştir. Bu da mükâfat, ödül; karşılıklı iyilikte, güzellikte bulunmak anlamına gelmektedir.⁹⁸¹

Bu açıklamadan sonra, âyetin anlamı şu şekilde olacağını söylenebilir:

Kelime, ism-i fâil vezninde geldiğinde âyetin anlamı:

“... Allah kuluna yeterli değil mi? Durum bu iken onlar kalkmış seni O’ndan başkalarıyla korkutuyorlar...” şeklinde olurken, aynı kelime, muzârî fiil olarak geldiğinde ise âyetin anlamı iki şekilde olmaktadır:

“... Allah kuluna yeterli değil mi, onu korumaz mı? Durum bu iken onlar kalkmış seni O’ndan başkalarıyla korkutuyorlar...” şeklinde, ya da “... Allah kulunu mükafatlandırmaz mı, ödüllendirmez mi? Durum bu iken onlar kalkmış seni O’ndan başkalarıyla korkutuyorlar...” şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, âyette gelen kelimenin farklı vezinlerini değerlendirmiş ve sarfî yönünü nazır-i itibara alarak yorumlamıştır. Böylece âyetin anlamında bir nevi çeşitlilik ve zenginlik meydana gelmiştir.

Örnek: IV.

{وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جِزَاءَ بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِّنَ اللَّهِ}

“Hırsızlık eden erkek ve kadının yaptıklarına karşılık bir ceza, Allah'tan bir ibret olarak ellerini kesin.” (el-Mâide, 5/38).

Yukarıdaki âyetin hem başında geçen “**وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ**” kelimeleri, birer ism-i fâil şeklinde gelmiştir. Ancak müfessir, söz konusu olan kelimelerin fiil anlamında da olabileceğini söylemiştir.⁹⁸²

Zemahşerî, söz konusu olan kelimelerin bu anlamda da kullanılacağını söylemesinin nedeni gramer kuralının bu şekilde gerektirmiş olmasıdır. Zira Sibeveyh’e göre “**وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ**” kelimeleri mübtedâ olarak merfudurlar ve haberleri de mahzuftur. Sanki burada “erkek ve kadın hırsızın size yüklediği görev” denilir gibidir. Bu şekildeki

⁹⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/306.

⁹⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/233-234.

gamer kurallında her hangi bir sorun bulunmamaktadır. Sorun müfessirin, “فَأَقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” cümlesini, mübtedâ olan “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ” kelimelerine haber olacağını söylemesidir. Çünkü bu cümlenin başında, şart edatına cevap olacak cümlenin başında gelmesi gereken ve kendisine cevap (ceza) “fâ” sı denilen harf bulunmaktadır. Dolayısıyla “fâ” harfinde önce şart anlamını ihtiva edecek bir cümlenin geçmesi gerekmektedir. Zemahşerî, söz konusu olan sorunu çözmek amacıyla âyetin başında geçen “وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ” kelimelerin, fiil ve sıla edatından meydana geldiğini, âyet “الَّذِي سَرَقَ وَالَّتِي سَرَقَتْ فَأَقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا” takdirinde, anlamı da “hırsızlık eden erkekle hırsızlık eden kadının ellerini kesin” olduğunu ifade etmiştir.⁹⁸³

Burada Zemahşerî, sıla edatı olan “ال” takısının şart anlamını ihtiva ettiğinden dolayı haber cümlesinde ceza “ف” sı gelmesi uygun olacağını izah etmektedir.⁹⁸⁴

Bu vezinlerde gelen başka örnekler de mevcuttur.⁹⁸⁵

2. 2. 4. İsm-i Fâilin, İsm-i Mef'ûl Anlamında Kullanılması

İsm-i fâilin, ism-i mef'ûl anlamında kullanılmasına dair 12 bulunmaktadır.

Örnek: I.

{ يُمِدُّكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِّنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ }

“Rabbiniz size nişanlı beş bin meleklerle yardım edecektir.” (Âl-i İmrân 3/125).

Zemahşerî, âyetin son kısmında bulunan “مُسَوِّمِينَ” kelimesi, Mushaf'ta yazıldığı gibi kelimenin aynu'l-fiili olan “و” harfinin kesra harekesiyle, ism-i fâil vezninde geldiği gibi “و” harfinin fetha harekesiyle “مُسَوِّمِينَ” şeklinde ism-i mef'ûl vezninde de geldiğini ifade etmiştir.⁹⁸⁶

Zemahşerî, ikinci vezni esas aldığı “مُسَوِّمِينَ” kelimesine şu anlamı vermektedir: İşaretlenmiş, şiarlanmış, olacağı gibi, bizzat kendileri işaretli olan ya da üzerine bindikleri atları işaretli olanlar demek olur.⁹⁸⁷

Âyette geçen kelimeyi, İsm-i fâil vezninde kıraat edenlerin delili, Mücâhit'in tefsîrinde bulunan şu sözüdür: “كَانُوا سَوِّمُوا نَوَاصِي خَيْلِهِمْ بِالصُّوفِ الْأَبْيَضِ” yani “Beyaz

⁹⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/233-234.

⁹⁸⁴ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, II/233-234.

⁹⁸⁵ Bk. el-Bakara, 2/283; el-En'âm, 6/96; Hud, 11/16; Fâtır, 35/1; el-Ahkâf, 46/33; el-Hadîd, 57/18.

⁹⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I/622.

⁹⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I/622.

yünlerle atlarının alınlarını nişanlamışlardı, damgalamışlardı.”⁹⁸⁸ İbn Zencele, “Bu tefsîre göre onlar (melekler) fâil/etken durumundadırlar.”⁹⁸⁹ demiştir.

Buna göre âyet: “... Rabbiniz size, kendilerine veya atlarına nişan ve işaret koymuş olan beş bin melek yardım eder.” anlamındadır.⁹⁹⁰

İsm-i mef‘ûl vezninde “مُسَوِّمِينَ” olarak kıraat edenlerin delîli ise bu âyetten bir önceki âyette geçen “مُنْزِلِينَ” kelimesidir. Zira bu kelimenin "ز/zeyîn" harfinin fetha harekesiyle okunduğundan icmâ vardır. Ele alınan kelime olan “مُسَوِّمِينَ” de buna kıyas edilmiştir. Yani burada şu demek isteniyor: “İndirilen ve işaretlenen” şeklinde, mef‘ûl/edilgen olarak gelmeleri, uyum açısından daha uygundur.⁹⁹¹ Fakat İbn Ebî Meryem, birinci kıraatin (ism-i fâil) daha evla olduğunu söylemiş ve şu hadîsi buna delîl olarak sunmuştur: “Simgenizi/şiarınızı giyinin, çünkü melekler de simgelerini giyinmişlerdir.”⁹⁹²

İbn Hâleveyh ise, yukarıda geçen her iki kıraatin delîllerini şu şekilde sıralamıştır: “İsm-i fâil vezninde okuyanların delîli, meleklerin atlarını işaret etmiş olmalarıdır. İsm-i mef‘ûl vezninde okuyanların delîli ise meleklerin kendilerinin, Allah tarafından işaretlenmiş olmasıdır.”⁹⁹³

İsm-i mef‘ûl vezninde “مُسَوِّمِينَ” olarak kıraat olduğunda yukarıda verilen anlama ilaveten, “مُرْسَلِينَ/gönderilmiş” anlamı da verilmiştir. Nitekim Araplar, “سَوِّمْتُ السَّائِمَةَ” demişlerdir ki, bunun manâsı “**Hayvanları gönderdim.**” demektir.⁹⁹⁴

Buna göre anlam “... Rabbiniz size, nişanlanmış ve işaretlenmiş olan beş bin melek yardım eder...” anlamındadır.⁹⁹⁵ Ya da “... Rabbiniz size gönderilmiş olan beş bin melek size yardım eder...” anlamındadır.

Yukarıda, “مُنْزِلِينَ” kelimesi "ز" harfinin fetha harekesiyle okunduğuna dâir icmâ vardır denildi.⁹⁹⁶ Ancak bu çalışmanın temel kaynağı mahiyetinde olan *el-Keşşâf* ta, söz

⁹⁸⁸ Taberî, a.g.e., VI/33; Ezherî, *Meâni 'l-Kıraat*, I/272; İbn Zencele, a.g.e., s. 173.

⁹⁸⁹ Ezherî, *Meâni 'l-Kıraat*, I/272; İbn Zencele, a.g.e., s. 173.

⁹⁹⁰ Taberî, a.g.e., VI/33; Ezherî, *Meâni 'l-Kıraat*, I/272; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 113; İbn Zencele, a.g.e., s. 173; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 244.

⁹⁹¹ Ezherî, *Meâni 'l-Kıraat*, I/272; İbn Zencele, a.g.e., s. 173.

⁹⁹² İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 244.

⁹⁹³ İbn Hâleveyh, a.g.e., s. 113; ayrıca bk. Taberî, a.g.e., VI/33.

⁹⁹⁴ Ezherî, *Meâni 'l-Kıraat*, I/272; İbn Ebî Meryem, a.g.e., s. 244.

⁹⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/622.

⁹⁹⁶ İbn Zencele, a.g.e., s. 173.

konusu kelime, bu şekilde okunduğu gibi, "z" harfinin kesra harekisiyle de okunduğu da ifade edilmektedir.⁹⁹⁷

Bu açıklamalardan sonra, kelimenin farklı vezinlerde gelişine göre, âyetin alabileceği anlam şu şekilde olacaktır:

İsm-i fâil vezin olarak geldiğinde, âyetin anlamı:

"... Rabbiniz size kendilerine veya atlarına nişan ve işaret koymuş olan beş bin meleklerle yardım eder ..." şeklinde iken, ism-i mef'ûl vezin olarak geldiğinde ise, âyetin anlamı:

"...Rabbiniz size, nişanlanmış ve işaretlenmiş olan beş bin meleklerle yardım eder..." şeklinde, ya da "... Rabbiniz size gönderilmiş olan beş bin meleklerle size yardım eder." şeklinde olmaktadır.

Bu vezinde gelen başka örnekler de vardır.⁹⁹⁸

2. 2. 5. İsm-i Fâilin, Mübâlağa Sîgası Anlamında Kullanılması

İsm-i fâilin, mübâlağa sîgası anlamında da kullanılmasına dair 12 örnek mevcuttur.

Örnek: I.

{ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ }

"Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a mahsustur. O, Rahman ve rahîmdir. Ceza gününün tek sahibidir." (el-Fatiha 1/1-4).

Âyette gelen ve ceza günün "**sahibi**" şeklinde yorumlanan "**مَالِكِ**" kelimesi, ism-i fâil olmasına karşın Zemahşerî, söz konusu olan kelime, birden çok farklı vezinlerde de geldiğini söylemiştir.⁹⁹⁹

Ancak burada, bu farklı vezinler üzerinde tek tek durmayıp, sadece çalışmanın konusu olan ism-i fâil ile mübâlağa vezin arasındaki anlam farkının olup olmadığını ve Zemahşerî'nin konu hakkındaki görüş ve yorumları üzerinde durulacaktır.

Zemahşerî, söz konusu olan kıraatleri zikrettikten sonra "**مَالِكِ**" kıraatı, Hameyn ehlinin okuması hasebiyle tercih edildiğini, bu tercihin de Allah Teâlâ'nın "**الْمَلِكِ الْيَوْمِ**"

⁹⁹⁷ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/622.

⁹⁹⁸ Bk. en-Nisâ, 4/19; et-Tevbe, 9/90; el-Hacc, 22/18; er-Rum, 30/39; es-Secde, 32/30; el-Ahzab, 33/30; ez-Zümmer, 39/2; el-Kamer, 54/3; et-Talâk, 65/1; el-Müzemmil, 73/1; el-Müddesir, 74/1.

⁹⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/115.

Bugün hükümler kimindir?” (el-Mümin 40/16) ve “مَلِكِ النَّاسِ/insanların mâliki” (en-Nâs 114/2) âyetlerine binaen olduğunu söylemiştir.¹⁰⁰⁰

Zemahşerî, kıraatler arasındaki tercihinden sonra şunları söylemiştir: Kelime/“مَالِكِ”, “mîm” harfini mazmûm olarak “أَلْمَلِكِ” şeklinde okunması halinde, amm bir anlama delâlet etmekte olup, her şeyi ihata etmektedir, mülk olarak her varlık, bu ifade içerisinde yerini bulur. Ancak kelimenin/“مَالِكِ” “mîm” harfinin meksûr olarak “أَلْمَلِكِ” şeklinde okunması halinde, bu defa manâ hususilik kazanır. Daha açık bir ifadeyle, “أَلْمَلِكِ” kelimesi, “أَلْمَلِكِ” kelimesinin çoğulu olup, tüm varlıklar üzerinde tasarrufta bulunmak demektir. Oysa “أَلْمَلِكِ” kelimesi, “أَلْمَالِكِ” kelimesinin çoğulu olup, sadece eşya ve eşyaya bağlı menfaatleri içerir, diğer varlıkları içermez.¹⁰⁰¹

Zemahşerî, âyetteki izafetin “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” anlamını şu şekilde ifade etmiştir: “Eğer, burada bulunan izafet nedir, diye sorarsan? İsm-i fâilin zarfa genişletme yoluyla izafetidir.” derim. Yani burada, zarf olan “يَوْمِ” kelimesi, mef’ûl bih yerinde kullanılmıştır. Tıpkı şu örnekte olduğu gibi “يا سارق أهل الدار في الليلة” aslında cümle, “يا سارق أهل الدار في الليلة” şeklindedir.¹⁰⁰² Aynı şekilde “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” âyeti de “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ/Bütün işlerin din gününde sahibi.” şeklinde olur.¹⁰⁰³ Ancak ism-i fâilin bu şekildeki izafeti hakiki izafet değildir. Bu durumda ma’rifelik ifade etmez. O halde ma’rife olan bir şeye nasıl nitelik olur dersen, derim ki; ism-i fâil, kendisinde hâl ve istikbâl manâsı murad olunarak izafet yapıldığı zaman hakiki izafet olmaz. Ancak mâzî manâsı ya da süreklilik manâsı kastedildiğinde izafet, hakiki izafet olur. مَالِكِ ‘deki izafet de, bu şekilde bir izafettir. Bu durumda manânın “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ /Ceza gününde bütün işlere malik oldu.” şeklinde olması mümkündür.

Bu, Allah Teâlâ’nın (el-A’râf 7/44) “وَنَادَى أَصْحَابُ الْجَنَّةِ” ve (el-A’râf 7/48) “وَنَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ” âyeti gibidir.¹⁰⁰⁴

Zemahşerî, bu izahını âyetle destekledikten sonra Ebû Hanîfe’den rivâyet edilen “مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ” şeklindeki mütevâtir olmayan kıraatini de açıklamalarına delîl olarak

¹⁰⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/115.

¹⁰⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/115.

¹⁰⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/116.

¹⁰⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/116.

¹⁰⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/116.

göstermiştir. Yani mütevâtir bir kıraatin izahını, mütevâtir olmayan kıraatten delil göstererek kuvvetlendirmiştir.¹⁰⁰⁵

Yukarıda verilen yorumlardan sonra şunu söylemek mümkündür: "Din gününün mâliki" tamlamasında geçen mâlik "malın, mülkün sahibi" demektir. Kıraat âlimlerince "hükümdar, iktidar sahibi" anlamında "*melik*" şeklinde de okunduğu müşahede edildi. İnsanlar için kullanıldığında mâlik ile melik arasında güç, yetki ve tasarruf hakkı bakımlarından önemli farklar vardır. Mal ve mülkün sahibi (mâlik) kişinin başkalarına hükmü geçmez, başkalarına hükmü geçen hükümdar (melik) ise her malın ve mülkün sahibi değildir. Nitekim konu hakkında Râgıb el-İsfahânî, şunları zikretmektedir: "Mâlik ve hâkim" diye çevirilen, Nas sûresinin 2. âyetteki "melik" kelimesini özetle şöyle açıklar: Melik, emir ve yasaklarla insan topluluğunu yöneten kişidir. Bu kelime özellikle akıllı varlıkları yöneten için kullanılır; meselâ "insanların meliki" denir, "eşyanın meliki" denmez.¹⁰⁰⁶ Allah Teâlâ hakkında mâlik ve melik sıfatları kullanıldığı zaman, manâ çerçevesinde bir eksiklik olamaz; çünkü O hem âlemlerin sahibidir hem de herkese ve her şeye hükmü geçer; O'nun iktidarı fethade bir iktidar tasavvur bile edilemez. Yönetilen bütün insanlar olunca kanunlarıyla, buyruk ve yasaklarıyla onların yöneticisi, mâlik ve hâkimi de Allah'tan başkası değildir ve ملك kelimesinin iki farklı okunuşundan anlamda zenginleşme gerçekleşmektedir. Buna göre ملك kıraati "din gününün hükümdarı" anlamına gelirken; مالك kıraati "din gününün sahibi" anlamını barındırmaktadır. Aynı zamanda bu anlama ulaşabilmek için ملك kelimesini يَوْمَ الدِّينِ terkihiyle birlikte okumak gerekmektedir.

Örnek: II.

{ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ كَاذِبٌ كَفَّارٌ }

"Yalancı ve inkâra saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez." (ez-Zümer 39/3).

Âyette gelen ve "Yalancı" şeklinde yorumlanan "كَاذِبٌ" kelimesi, görüldüğü üzere ism-i fâil vezninde gelen bir kelime olmasına karşın, Zemahşerî, aynı kelime, mübâlağa sîga vezin olarak "كَذَّابٌ" veya "كَذُّوبٌ" şeklinde de geldiğini söylemiştir.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/116.

¹⁰⁰⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 472-473.

¹⁰⁰⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/287.

Kelime, İsm-i fâil vezne göre geldiğinde anlamı, yukarıda da verildiği gibi “yalancı” şeklinde olurken, mübâlağa vezin olarak geldiğinde ise anlamı, “yalana saplanmış, aşırı yalancı” şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, onların yalanları, taptıkları bazı tanrılarına “Allah”ın kızlarıdır diye sözleridir, demiştir.¹⁰⁰⁸

Yukarıda yapılan izahlardan sonra her iki vezin çeşitlerine göre âyetin anlamı, bir arada şu şekilde verilebilir:

İsm-i fâil vezne göre âyetin anlamı:

“Yalancı ve inkâra saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez.” şeklinde olurken, mübâlağa vezne göre ise anlam:

“Yalana saplanmış, çok yalancı ve inkâra saplanmış kimseyi Allah kesinlikle doğru yola yöneltmez.” şeklinde olmaktadır.

Burada Zemahşerî, vezinler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Ancak şunu söylemekte yarar var; ism-i fâil vezni, mütevâtir kıraat olduğundan dolayı her zaman tercihe şayandır. Dolayısıyla burada ism-i fâil vezni daha yerinde ve tercih edilebilen bir vezindir. Fakat âyetin siyak-sibakı da dikkate alındığında, mübâlağa veznin de gelmesi âyetin bağlamına uygundur. Çünkü ele alınan “كَاذِبٌ” kelimesinden hemen sonra mübâlağalı başka bir vezin olan “كَفَّارٌ” kelimesi gelmiştir. Bu nedenle, söz konusu olan “كَاذِبٌ” kelimesi, mübâlağalı bir vezinle “كَذَّابٌ” veya “كَذُوبٌ” şeklinde kıraat geldiği zaman, “كَفَّارٌ” kelimesiyle bir bütünlük sağlanmış olacaktır.

Bu vezinde, okunan başka vezinler de mevcuttur.¹⁰⁰⁹

2. 2. 6. İsm-i Fâilin, Sıfat-ı Müşebbehe Anlamında Kullanılması

İsm-i fâilin, sıfat-ı müşebbehe anlamında da kullanılmasıyla ilgili 6 örnek mevcuttur.

Örnek: I.

{ فِيمَا نَقُضِيهِمْ مِّيثَاتَهُمْ لَعْنَاهُمْ وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً }

“Ahidlerini bozdukları için onları lanetledik ve kalplerini katılaştırdık.” (el-Mâide 5/13).

¹⁰⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/287.

¹⁰⁰⁹ Bk. el-A'raf, 7/109, 7/112; el-Hacc, 22/36; eş-Şuara, 26/34; Tâhâ, 20/69, 20/69; Sad, 38/4; en-Neml, 27/19; Sebe, 34/3; Fâtır, 35/12.

Âyette gelen “قَاسِيَةً” kelimesi, ism-i fâil vezninde gelmiştir. Ancak Zemahşerî, aynı kelime, Abdullah tarafından “قَسِيَّةً” şeklinde sıfat-i müşebbehe vezninde de kıraat olduğunu söylemiştir.¹⁰¹⁰

Zemahşerî, kelimenin anlamı ise “قَاسِيَةً” şeklinde ism-i fâil vezninde geldiği zaman, “**sert, katı**” anlamına geleceğini söylerken, “قَسِيَّةً” şeklinde sıfat-i müşebbehe vezninde geldiğinde ise iki farklı anlama geleceğini söylemiştir.¹⁰¹¹

1- Kelime “قَسِيَّةً” şeklinde geldiğinde, sıfat-i müşebbehe anlamı ihtiva etmektedir. Meselâ kelime, yukarıda “قَاسِيَةً” şeklinde ism-i fâil vezninde geldiğinde anlamı “**katı, sert**” şeklinde iken, burada sıfat-i müşebbehe vezinle geldiğinden dolayı anlamı, “**kaskatı, çok aşırı sert**” şeklinde olmaktadır.¹⁰¹²

2- Kelime “قَسِيَّةً” şeklinde geldiğinde, “adi, değersiz” anlamına gelmektedir. Yani “قَسِيَّةً” denildiğinde bu, “**içine hile karıştırılmış adi, hiçbir değer ifade etmeyen, kalp akçe, geçersiz para**” demektir.¹⁰¹³ Nitekim müfessirimiz, şöyle demiştir: “يُرْهَمَ قَسِيًّا” denildiğinde, yukarıda beyân olunan her iki anlam¹⁰¹⁴ da anlaşılır. Zira bundan hem dirhemde bulunan kasvet/sertlik anlamı çıkar, hem de kalp, adi ve değersiz olduğu anlamı çıkar. Aslında dirhem böyle olması, başka maddenin ona karışmasından dolayıdır. Oysa saf dirhem, buna göre hem yumuşak hem de değerli olur.¹⁰¹⁵

Bu durumda, her iki kıraate göre âyetin anlamı şu şekilde verilebilir:

Kelime, ism-i fâil olarak, “قَاسِيَةً” şeklinde geldiğinde âyetin anlamı:

“...Ahidlerini bozdukları için onları lanetledik ve **kalplerini katılaştırdık...**” şeklinde olurken, aynı kelime, sıfat-i müşebbehe vezninde “قَسِيَّةً” şeklinde geldiğinde ise âyetin anlamı:

“...Ahidlerini bozdukları için onları lanetledik ve **kalplerini kaskatı kestik, aşırı bir şekilde sertleştirdik...**” şeklinde ya da “...Ahidlerini bozdukları için onları lanetledik ve **kalplerini adi, değersiz ve kıymetsiz kıldık...**” şeklinde olur.

Zemahşerî, burada da dilci maharetini kullanarak, âyetin anlamına zenginlik katmıştır. Ancak müfessirin, söz konusu âyette bulunan “وَجَعَلْنَا قُلُوبَهُمْ قَاسِيَةً” pasajını,

¹⁰¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/216.

¹⁰¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/216.

¹⁰¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/216; Ezherî, *Meâni 'l-Kıraat*, I/327; Bennâ, a.g.e., I/531.

¹⁰¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/216; Ezherî, *Meâni 'l-Kıraat*, I/327; Bennâ, a.g.e., I/531.

¹⁰¹⁴ Söz konusu olan iki anlam: “*Kaskatı, aşırı sertlik*” ve “*Âdilik, değersizlik*” gibi anlamlardır.

¹⁰¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/216.

mensubu bulunduğu mezhebin ilkeleri doğrultusunda yorumladığı, gözden kaçmamaktadır. Zira o, söz konusu olan pasajı şu şekilde yorumlamıştır: “Onları rezil ve rüsvay eyledik, lütfumuzu onlardan alıkoyduk veya onları hemen cezalandırmayarak, onlara zaman tanıdık ki, kalpleri katılaştı.”¹⁰¹⁶ Dikkat edilirse burada Zemahşerî, kalplerin katılığını, Allah’a değil, yine o kimselere isnad etmiştir. Bu yaklaşımın, mensubu bulunduğu mezhebin, “Allah kötülüğü yaratmaz.” ilkesine tam da uymakta olduğu görülmektedir.

Örnek: II.

{وَأِنَّمَا لَنَا لَغَائِطُونَ وَإِنَّا لَجَمِيعٌ حَازِرُونَ}

“Fakat bize karşı nefretle doludur. Biz de kuşkusuz tedbirli, tek vücut bir topluluğuz.” (eş-Şuara 26/53-26).

Yukarıdaki âyetlerin sonunda gelen ve “**tedbirli**” şeklinde yorumlanan “حَازِرُونَ” kelimesi, ism-i fâil olarak gelmiştir. Ancak Zemahşerî, aynı kelime sıfat-ı müşebbehe vezin olarak “حَازِرُونَ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.¹⁰¹⁷

Vezinlerin anlamına gelince, Zemahşerî, ism-i fâil veznine/“حَازِرُونَ”, “ tehlikeli anında uyanık ve tedbirli olan” şeklinde bir anlam verirken, “حَازِرُونَ” şeklinde, sıfat-ı müşebbehe veznine ise, “yaratılış itibariyle uyanık, tedbirli olan” anlamını vermiştir. Sanki burada Zemahşerî, ism-i fâilin, teceddüt eden yani tekrarlanan bir sıfata delâlet edeceğine ve sıfat-ı müşebbehenin ise lazimî, sürekli ve sabit olan bir sıfata delâlet edeceğine işaret etmiştir.¹⁰¹⁸ Nitekim kıraat ile ilgili telif edilen birçok eserde, vezinlerin delâletleri hakkında, müfessirin görüşünü teyit sadedinde, birbirlerine yakın şu cümleler geçmektedir: "الحذر المجبول علي الحذر، والحاذر ماعرض فيه"¹⁰¹⁹ الحاذر الذي يحذر الآن، والحذر المخلوق حذرا لاتلقاه إلاحذرا حذرا¹⁰²⁰ والعرب تقول للرجل الذي جبل حذرا: فلان حذّر. وأما الحاذر فهو الذي يحذر عند حادث يحدث¹⁰²¹

Yukarıda görüldüğü gibi müfessirimizin farklı vezinlere yüklemiş olduğu farklı anlam, bazı âlimlerin de aynı görüşte oldukları, bazılarının ise her iki veznin delâlet

¹⁰¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/216.

¹⁰¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/394.

¹⁰¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/394.

¹⁰¹⁹ Bennâ, a.g.e., I/3 16.

¹⁰²⁰ İbn Zencele, a.g.e., s. 517.

¹⁰²¹ Ezherî, *Meâni 'l-Kıraat*, II/225; Benzer ifadeler için Bk. İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s.267; İbn Ebi Meryem, a.g.e., s. 578-579.

edeceği anlamın aynı olduğunu söylemiştir.¹⁰²² Bunlardan Kisâî, her iki veznin delâlet edeceği anlamın aynı olduğunu söylemiş ve Arapların şu sözlerini aktarmıştır: هو حاذر أي قد أخذ حذره burada Kisâî her iki vezin “حاذر وحذر” aynı anlamı ifade ettiğini söylemiştir.¹⁰²³

Bu vezinde okunan başka vezinler de vardır.¹⁰²⁴

2. 2. 7. İsm-i Fâilin, İsm-i Merre Anlamında Kullanılması

İsm-i fâilin, ism-i merre anlamında kullanılmasına 2 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ}

“Şâyet yüz çevirirlerse de ki: Sizi, Âd ve Semûd’un başına düşen yıldırım gibi bir yıldırıma karşı uyarıyorum.” (Fussilet 41/13).

Âyette gelen “صَاعِقَةً” kelimesi, ism-i fâildir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin ism-i merre vezninde olamak üzere “صَعِقَةً” şeklinde de geldiğini söylemiştir.¹⁰²⁵

Zemahşerî, her iki vezni nazar-ı itibara alarak, âyeti şu şekilde tefsîr etmiştir:

İsm-i fâil vezne göre âyetin anlamı:

“... Eğer onlar, Allah’ın Vahdaniyyet ve kudretine delîl olan bunca şeyleri onlara göstermene rağmen, yüz çevirirlerse de ki: Sizi, Âd ve Semûd’un başına düşen yıldırım gibi bir yıldırıma karşı uyarıyorum ...” şeklinde olurken, ism-i merre vezne göre ise âyetin anlamı:

“... Eğer onlar, Allah’ın Vahdaniyyet ve kudretine delîl olan bunca şeyleri onlara göstermene rağmen, yüz çevirirlerse de ki: Sizi, Âd ve Semûd’un başına düşen **bir yıldırım** gibi çok şiddetli bir azaba karşı uyarıyorum...” şeklinde olmaktadır.

Bu vezinden okunan başka örnekler de mevcuttur.¹⁰²⁶

¹⁰²² İbn Zencele, a.g.e., s. 517; Ebû Ras, Mansur Saîd Ahmed, *İhtilafu 'l-Binyeti 'l-s-Sarfiyye fi 'l-Kiraati 'l-Sab'a min Tariki 'ş-Şatibiyye Tevcihu ve Eseruhu Ala'l-Manâ*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Mekke 1426, s. 24-26.

¹⁰²³ İbn Zencele, a.g.e., s. 517.

¹⁰²⁴ Bk. eş-Şuara, 26/149; Muhammed, 47/15, 47/16; en-Nebe, 78/23.

¹⁰²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/373.

¹⁰²⁶ Bk. ez-Zariyat, 51/44.

2. 3. Mübâlağalı İsm-i Fâil

Mübâlağalı ism-i fâil, ism-i fâilin mübâlağasına delâlet eden, bir varlıkta bir niteliğin aşırı derece bulunduğunu gösteren isimlere denilmekte olup fiilden türer. Arap grameriyle ilgili bütün eserlerde ism-i fâillerden bahsedilirken, sonrasında mutlaka mübâlağalı ism-i fâillere de değinerek anlamlarında abartıyı ifade etmek için ism-i fâilden farklı formatta olan kalıplarla geldiği ifade edilir. Zaten amaç, isminden de anlaşıldığı gibi ism-i fâildeki manâyı abartmak ve mübâlağa etmektir.¹⁰²⁷

2. 3. 1. Mübâlağalı İsm-i Fâilin, Master Anlamında Kullanılması

Mübâlağalı ism-i fâilin, master anlamında kullanılmasına dair 3 örnek tespit edilmiştir.

Örnek: I.

{ فَلَا تَغُرَّتْكُمْ الْحَيَاةُ الدُّنْيَا وَلَا يَغُرَّتْكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ }

“Dünya hayatı sizi aldatmasın, şeytan da Allah hakkında sizi kandırmasın.” (Fâtır 35/5).

Yukarıda verilen âyette gelen ve “aldatma ustası” şeklinde yorumlanan “الغُرُورُ” kelimesi, mübâlağa vezin anlamında iken, Zemahşerî, aynı kelime “الغُرُورُ” şeklinde fâu'l-fiil harfinin zamme harekesiyle, master olarak da geldiğini söylemiştir.¹⁰²⁸

Zemahşerî, kelime, mübâlağa vezin olarak nazar-i itibara alındığında, “**kandırmada, aldatmada aşırıya kaçan**” demek olup, bu da şeytanın ta kendisidir, demiştir.¹⁰²⁹ Nitekim Ebû Hayyân, bu kelimenin “**şeytan**” şeklindeki tefsîr edilmesinin, İbn Abbas'ın tefsîri olduğunu söylerken,¹⁰³⁰ diğer bazı tefsîrlerde de söz konusu olan kelime “**şeytan**” diye tefsîr edilmiş ve İbn Sikît ile Ebû Hâtim'in de kelimeyi bu şekilde tefsîr ettikleri bildirilmiştir.¹⁰³¹

Kelime master vezin olarak ele alındığında ise müfessir, bu durumda “عَرَّةٌ” fiilinin mastarı olduğunu, tıpkı “اللزوم” ve “النهوك” kelimeleri gibi veya “غار” kelimesinin çoğulu olduğunu, bu da tıpkı “قاعد” ve “قعود” kelimeleri gibi olduğunu söylemiştir. Bu durumda

¹⁰²⁷ Sîbeveyhî, *el-Kitâb*, I/184; İbn Hişâm, *Katru'n- Nedâ*, s. 272.

¹⁰²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/140.

¹⁰²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/140.

¹⁰³⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VII/287.

¹⁰³¹ Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, s. 1205.

kelime, “**Batıl olan şeyler, insanı Allah’tan uzaklaştıracak şeyler anlamında olmaktadır.**”¹⁰³² Nitekim Zemahşerî, âyetin genel yorumunu şu şekilde yapmıştır:

“Allah (c.c.), şeytanın bizim için açık bir düşman olduğunu bildirmiştir. Onun kıssasını/hikâyesini, Âdem babamıza yaptıklarını ve biz insanoğluna, daha dünyaya gelmeden ve geldikten sonra da, olan düşmanlığını bildirdiği halde, biz ona itaat edip kendimize rehber ediniyoruz. Oysa o, bizim helak olup Allah’ın azabına duçar olmamızı ister. Bu nedenle Allah (c.c.), bizlere vaaz edip, irşad ederek, insanoğlu için şeytandan daha azgın, düşman olmadığını ve insanoğlunun da bunu bildiği halde, sanki bilmiyormuş gibi davrandığını bildirmektedir. Daha sonra Allah (c.c.), ‘Sizler de onu düşman edinin.’ (Fâtır 35/6) buyurarak, inanç ve ibadetlerimizde şeytana pay biçmememizi istemektedir.”¹⁰³³

Zemahşerî, yukarıda “الغُرُورُ” kelimesinin, fâu’l-fiil harfinin zamme harekesiyle, mastar olarak da gelebileceğini söylemişti.¹⁰³⁴ Ancak ez-Zeccâc, böyle bir ihtimalin uzak olduğunu söylemiş ve şu şekilde bir açıklamada bulunmuştur: Zira “عَرَّرَ بِهِ” fiili, mutaddi bir fiildir. Oysa böyle bir fiilin mastarı “ضَرَبْتُهُ ضَرْبًا” fiilinde olduğu gibi “فَعَلٌ” vezninde gelmesi gerekir.¹⁰³⁵

Böylece her iki vezne göre âyetin anlamını şu şekilde bir arada vermek mümkündür:

Mübâlağa vezin olarak âyetin anlamı:

“... Dünya hayatı sizi aldatmasın, **o aldatma ustası/şeytan** da Allah hakkında sizi kandırmasın...” şeklinde olurken, mastar olarak âyetin anlamı:

“... Dünya hayatı sizi aldatmasın, **batıl olan herhangi bir şey de** Allah hakkında sizi kandırmasın ...” şeklinde olmaktadır.

Bu vezinde okunan başka örnekler de mevcuttur.¹⁰³⁶

2. 3. 2. Mübâlağalı İsm-i Fâilin, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması

Mübâlağalı ism-i fâilin, ism-i fâil anlamında da kullanılmasına dair 5 örnek mevcuttur.

¹⁰³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/140.

¹⁰³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/140-141.

¹⁰³⁴ Ayrıca bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/24; VI/47

¹⁰³⁵ Şevkânî, *Fethu’l-Kadir*, s. 1205.

¹⁰³⁶ Bk. Lokman, 31/33; Hadid, 57/14.

Örnek: I.

{فَانطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا لَقِيَا غُلَامًا فَقَتَلَهُ قَالَ أَقْتَلْتُمْ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا نُكْرًا }

“Yine yürüdüler. Sonunda bir erkek çocuğa rastladılarında hemen onu öldürdü. Mûsâ dedi ki: Masum bir insanı haksız yere öldürdün ha! Gerçekten sen kötü bir şey yaptın.” (el-Kehf 18/74).

Âyette gelen “زَكِيَّةً” kelimesi, mübâlağa vezninde bir kelimedir. Ancak Zemahşerî, aynı kelime “زَاكِيَّةً” şeklinde, ism-i fâil vezin olarak da geldiğini söylemiştir.¹⁰³⁷

Zemahşerî, kelimenin delâlet edeceği anlamının, “**günahlardan pak, temiz olan**”¹⁰³⁸ şeklinde olacağını söylemiş ve bunun böyle olması, ya çocuk, Mûsâ’ya göre pak ve temizdir, ya da çocuk daha küçüktür ve buluş/ergenlik çağına ulaşmamıştır.” diye zikretmiştir.¹⁰³⁹

Zemahşerî, kelimeyi bu şekilde anlamlandırırken, onun dışındaki bazı âlimler her iki vezin arasında anlam farklılığı olup olmaması konusunda ihtilâf etmişler.¹⁰⁴⁰ Bazıları her iki vezninin anlamları farklıdır demişler. Bunlardan Ebû Âmr, “الرَّزَاكِيَّةُ” veznin anlamı, “hiçbir zaman günah işlemeyen” şeklinde olurken, “الرَّزَكِيَّةُ” veznin anlamı ise “Günah işleyen, ancak daha sonra günahı bağışlanan” şeklindedir¹⁰⁴¹ demiş.¹⁰⁴² Katade ise, “الرَّزَاكِيَّةُ” veznin anlamı, “gelişen, olgunlaşan”¹⁰⁴³ şeklinde iken, “الرَّزَكِيَّةُ” veznin anlamı da “çok müttaki, çok dindar” şeklinde olduğunu söylemiştir. Son olarak Hasan, “الرَّزَكِيَّةُ” veznin anlamı, “beri olan, suçsuz olan” şeklinde olduğunu söylemiştir.¹⁰⁴⁴

İki vezin anlam açısından aynıdır, aralarında bir farkın olmadığını söyleyenlerden,¹⁰⁴⁵ Kisâî, bu iki vezin, iki lehçe olup, tıpkı şu kelimeler gibi “عالم” ve

¹⁰³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/601.

¹⁰³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/601.

¹⁰³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/601.

¹⁰⁴⁰ İbn Zencele, a.g.e., s. 424; İbn Ebî Meryem, a.g.e., 486-487.

¹⁰⁴¹ Burada Ebû Amr’ın vezinlere vermiş olduğu farklı anlamlarla ilgili, en-Nehhâs tarafında şöyle bir ihtiraz gelmiştir: “Ebû Amir, “الرَّزَاكِيَّةُ” veznin anlamı, “Hiçbir zaman günah işlemeyen”, şeklinde olduğunu söylemiş, oysa “الرَّزَكِيَّةُ” veznin ifade edeceği anlam bu şekilde olmalıdır. Zira “الرَّزَكِيَّةُ” vezninde mübâlağa anlamı mevcut olduğundan dolayı, bu vezin yukarıdaki anlama daha uygundur. Kaldı ki, insanların çoğu da böyle düşünmektedir. Yani iki veznin aynı anlama geldiklerini söylemişler; bunlar, Kisâî ve Ferrâ gibi âlimlerdir. (Geniş bilgi için bk. Nehhâs, *İ’rabu ’l-Kur’ân*, II/466-467).

¹⁰⁴² Ezherî, *Meâni ’l-Kıraat*, II/115; İbn Zencele, a.g.e., s. 424; İbn Ebî Meryem, a.g.e., 486-487.

¹⁰⁴³ Ezherî, *Meâni ’l-Kıraat*, II/115.

¹⁰⁴⁴ İbn Zencele, a.g.e., s. 424.

¹⁰⁴⁵ İbn Ebî Meryem, a.g.e., 486-487.

“عليم” ile “سامع” ve “سميع”, ancak “فَاعِلٌ” vezni, “فَاعِلٌ” vezninden daha mübâlağalıdır, demiştir.¹⁰⁴⁶

Bu yorumlardan sonra âyetin farklı anlamı toplu halde şu şekilde verilebilir:

Kelime mübâlağalı vezin olarak geldiğinde âyetin anlamı:

“... Yine yürüdüler. Sonunda bir erkek çocuğa rastladılarında hemen onu öldürdü. Mûsâ dedi ki: ‘**Günahlardan pak, temiz olan** bir insanı haksız yere öldürdün ha! Gerçekten sen kötü bir şey yaptın...’ şeklinde olurken, kelime, ism-i fâil olarak geldiğinde ise âyetin anlamı:

“... Yine yürüdüler. Sonunda bir erkek çocuğa rastladıklarında hemen onu öldürdü. Mûsâ dedi ki: **Hiçbir zaman günah işlemeyen** bir insanı haksız yere öldürdün ha! Gerçekten sen kötü bir şey yaptın...” şeklinde olmaktadır.

Örnek: II.

{ قَالُوا أَرْجِهْ وَأَخَاهُ وَأَبْعَثْ فِي الْمَدَائِنِ خَاطِرِينَ يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَحَابٍ عَلِيمٍ }

“Dediler ki: Onu ve kardeşi bir süre alıkoy ve şehirlere, toplayıcı görevliler gönder; bütün bilgili sihirbazları sana getirsinler.” (eş-Şuara 26/36-37).

Yukarıdaki âyetlerde gelen ve “**sihirbazlar**” şeklinde yorumlanan “سَحَابٍ” kelimesi, mübâlağalı vezin olarak gelmiştir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin ism-i fâil vezninde de geldiğini söylemiştir.¹⁰⁴⁷

Kelimelerin anlamlarına gelince, her iki vezin arasında her ne kadar fazla bir anlam farklılığı olmasa da malumdur ki, mübâlağa sîgasında daha vurgulu ve abartılı bir anlam mevcuttur. Nitekim Zemahşerî, Araf, 112. âyetinde geçen aynı kelimeyi, “**maharetli**”, “**işini iyi bilen**” şeklinde yorumlamıştır.¹⁰⁴⁸ Ayrıca “سَحَابٍ” vezni “الفائق في معرفة السحر وصنعتة” yani “**sihirde ve sihir sanatında usta olan, fetha olan, maharetli olan**” şeklinde de yorumlanmıştır.¹⁰⁴⁹ Ebû Hayyân da söz konusu kelimenin ne denli mübâlağalı ve şümüllü bir anlama gelebileceğini şu şekilde izah etmiştir: “ Firavun dedi ki, ‘إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ’, bu gerçekten bilgili bir sihirbazdır. Sizi, sihriyle yurdunuzdan çıkarmak istiyor. Siz neyi uygun görüyorsunuz. Dediler ki: Onu ve kardeşini bir süre alıkoy ve şehirlere, toplayıcı görevliler gönder; ‘يَأْتُوكَ بِكُلِّ سَحَابٍ عَلِيمٍ’ yani Bütün bilgili sihirbazları sana getirsinler.’ Burada Firavun’a cevap verenler ‘سَحَابٍ’ kelimesini

¹⁰⁴⁶ İbn Zencele, a.g.e., s. 424.

¹⁰⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV/389.

¹⁰⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/485.

¹⁰⁴⁹ Şevkânî, *Fethu 'l-Kadir*, s. 1056.

getirmekle daha istiğraklı/şümüllü ve mübâlağalı bir kelimeyle cevap verdiler. Böylece Firavun'da bulunan üzüntü ve kederi bir nevi olsun gidermeye çalıştılar.”¹⁰⁵⁰

Bu durumda âyetin anlamını farklı vezinleri nazr-i itibara alınarak, şu şekilde verilebilir:

İsm-i fâil veznine göre âyetin anlamı:

“...Dediler ki: Onu ve kardeşi bir süre alıkoy ve şehirlere, toplayıcı görevliler gönder; bütün bilgili sihirbazları sana getirsinler...” şeklinde olurken, mübâlağa sîgasına göre ise âyetin anlamı:

“...Dediler ki: Onu ve kardeşi bir süre alıkoy ve şehirlere, toplayıcı görevliler gönder; Bütün bilgili, sihrinde üstün ve usta olan sihirbazları sana getirsinler.” şeklinde olmaktadır.

Bu vezinde okunan başka vezinlerde vardır.¹⁰⁵¹

2. 4. İsm-i Mef'ûl

Üzerine bir iş vâki' olan, nesneye delâlet eden kelime olup sadece müteaddî ve meçhul fiilden müştak olur. İsm-i mef'ûl, süreklilik manâsı taşımayan ve edilgen manâya delâlet eden türetilmiş bir isimdir.¹⁰⁵²

2. 4. 1. İsm-i mef'ûlün, Mastar Anlamında Kullanılması

İsm-i mef'ûlün, mastar anlamında da kullanılmasıyla ilgili sadece 1 örnek tespit edilmiştir.

Örnek:

{ بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ }

“Aksine O'nun iki eli de açıktır, dilediği gibi infak eder (verir).” (el-Maide 5/64).

Zemahşerî, yukarıda meâli verilen âyetin nüzûl sebebiyle ilgili şunları bildirmiştir:

“Rivâyet olduğuna göre yüce Allah, Yahudilere öylesine bolluk ve bereket kapılarını açmış ve yaymıştır ki, dönemlerinde, içinde yer aldıkları toplumların mal ve

¹⁰⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VII/15.

¹⁰⁵¹ Bk. *ez-Zariyat*, 51/58; *el-Kamer*, 54/7; *el-Hümmeze*, 104/4.

¹⁰⁵² Zemahşerî, *Enmûzec*, s. 25; İbn-i Hâcib, *el-Kâfiye fi'n-Nahv*, s. 199; el-Aynî, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ, *Melâihu'l-elvâh fi şerhi merâhu'l-ervah fi's-sarf*, Dârü'l-Küttübi'l-İlmiyye, Beyrut 2014, II/202.

servetçe en zenginleri haline gelmişlerdi. Ancak Hz. Muhammed (s.a.v.) konusunda, Allah'a isyankârlık edip, Hz. Muhammed'i(s.a.v.) de yalanlamaları sebebiyle, Allah, onlara verdiği malî genişliği kısmış. İşte bunun üzerine azılı bir İslâm düşmanı olan Yahudi Finhâs b. Azûrâ, Allah'ın eli sıkıdır, demiştir.¹⁰⁵³

Âyette gelen “مَبْسُوطَانٍ” kelimesi, Mushaf'taki geldiği üzere ism-i mef'ûl vezinden tesniye bir isimdir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin, Abdulah'ın Mushaf'ında¹⁰⁵⁴ mastar vezin olarak “بَسْطَانٌ” şeklide de geldiğini söylemiştir.¹⁰⁵⁵

Söz konusu kelimeyi, Zemahşerî, Abdullah'ın Mushaf'ında “بَسْطَانٌ” şeklide de, geldiğini söylemişti, ancak başka eserlerde, aynı şekilde Abdullah'tan rivâyetle farklı vezinlerde nakil edildiğine de şahit olunmaktadır. Meselâ, İbn Hâleveyh, “*Muhtasar fi'l-Şevâzz*” adlı eserinde, “بَسْطَانٌ” şeklide nakil ederken,¹⁰⁵⁶ eş-Şevkânî, “بَسِيطَانٌ” şeklide nakil etmiştir.¹⁰⁵⁷ Nitekim Semîn el-Halebî de bu iki nakil şeklini, “*Umdetu'l-Huffaz*” adlı eserinin dipnot kısmında zikretmiştir.¹⁰⁵⁸

Ukberî, kelimenin doğru okunuşu “*el-Keşşâf*’ta” geldiği gibi olduğunu, diğer iki kıraat şeklinin tahrif edildiğini söylemiştir. Bu kelimenin tekili de “بَسْطٌ” şeklide “فُعْلٌ” vezninde olduğunu, ancak; “bâ” ile “sîn” harflerinin zammesiyile “يَدٌ طَلْقٌ وَسُرُجٌ” gibi okunması, daha evla olmasına karşın, tıpkı “كُنْتُبٌ” ve “زُسُلٌ” kelimeleri gibi tahfif amacıyla “sîn” harfi sakin okunmuştur, demiştir.¹⁰⁵⁹

Kelime “البسط” kökünden türeyen “بَسَطَ” filinin ism-i mef'ûl veznidir. “البسط” kelimesi, “herhangi bir şeydeki genişlik, bolluk” anlamına gelmektedir. Meselâ “بسط الرزق” yani “rızkın genişlemesi, bollaşması” bundandır.¹⁰⁶⁰ Yine “البساط” kelimesi, “sergi, yaygı” anlamında olup, aynı anlamı ifade etmektedir. Nitekim Kur'ân'da gelen şu âyet de “جَعَلَ لَكُمْ الْأَرْضَ بَسَاطًا” “Yeri sizin için yaygı kıldı.”¹⁰⁶¹ aynı anlamı ifade etmektedir.¹⁰⁶²

¹⁰⁵³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/267.

¹⁰⁵⁴ Söz konusu olan Abdullah'ın, İbn Mesud olduğunu tespit edilmiştir. (Bk. Semîn el-Halebî a.g.e., I/188 “dipnot”; ayrıca bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, s. 382).

¹⁰⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/267.

¹⁰⁵⁶ İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi'l-Şevâzz*, s. 41.

¹⁰⁵⁷ Şevkânî, *Fethu'l-Kadir*, s. 382

¹⁰⁵⁸ Semîn el-Halebî a.g.e., I/188

¹⁰⁵⁹ el-Ukberî, Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ezecî el-Bağdâdî, *İ'rabu'l-Kıraati'l-Şevâzz*, (Thk.: Muhammed es-Seyyid Ahmed Azzüz), Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1997, I/451-452.

¹⁰⁶⁰ Bk. eş-Şura, 42/27.

¹⁰⁶¹ en-Nuh, 71/19; ayrıca bk. el-Bakara, 2/247.

¹⁰⁶² Semîn el-Halebî a.g.e., I/188.

Dolayısıyla, ele alınan âyette gelen kelimenin farklı vezinlere göre anlamı şu şekilde olmaktadır: Kelime “مَبْسُوطَاتَانِ” şeklinde ism-i mef‘ûl vezin olarak düşünüldüğünde “**her iki eli açılmış**” anlamında iken, mastar vezin olarak düşünüldüğünde ise “**her iki eli açıktır**” anlamında olmaktadır. İki vezin arasında lügavî anlamında her ne kadar kayda değer bir fark yoksa da, vezinlerin yapısından dolayı farklılık vardır. Zira ilk vezinde “edilgenlik” şeklinde bir anlamın olmasına karşın, ikinci vezin olan mastarda, bu durum söz konusu olmayıp sadece “hudûsa/olguya” delâlet vardır.

Kelimenin sözlük anlamı, genel olarak yukarıda izah edildiği gibi olmasına karşın, âyetteki anlamı, bu şekilde anlaşılmasını, burada kinaî bir anlatımın olduğunu Zemahşerî, şu şekilde ifade eder: “Elin sıkı veya bol-geniş olması aslında cimrilik ve cömertlikten kinaye olan ifadelerdir. Nitekim bir âyette şöyle buyrulmuştur: “وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ وَلا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ” (el-İsrâ 17/29). Bu şekilde konuşan biri, elin ispatını değil, elin sıkı veya geniş olmasını kastetmektedir ki, bu da cimrilik ve cömertlikten kinayedir.¹⁰⁶³ Yapılan açıklamalardan sonra, âyetin genel anlamı, her iki vezin göz önüne alınarak bir arada şu şekilde görmek mümkündür:

Birinci vezne göre âyetin anlamı:

“Aksine O’nun iki eli de açılmıştır, dilediği gibi infak eder (verir).” şeklinde olurken, ikinci vezne göre ise âyetin anlamı:

“Aksine O’nun iki eli de açıktır, dilediği gibi infak eder (verir).” şeklinde olmaktadır.

Müfessir burada “يَدٌ، يَدَانِ” ile ilgili geniş izahatlar yapmış, ancak o izahatları, kendisinin mensubu bulunduğu fırkaya göre yapmıştır. Burada bunun tartışmasına girmek hem bu çalışmanın kapasitesini aşar hem de konu maksadın dışına çıkacağından, sadece kısa olarak değinilecektir.

Müfessir, söz konusu olan yorumuna şu şekilde başlamaktadır:

“Şâyet desen ki; bu âyette geçen ‘يد الله مغلوله’ kavlinde ‘yed’ kelimesi tekil olarak geldiği halde, yine burada geçen ‘بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَاتَانِ’ kavlinde ‘yed’ kelimesi tesniye olarak gelmiştir? Cevaben derim ki: Yahudilerin Allah, hakkındaki isnatlarını öncelikli olarak reddetmek ve bunun gerçek dışı olduğunu yüzlerine vurmak içindir. Çükü tekil ifade, yüce Allah hakkında, onun cömertliğinin nihâyetsizliğini kanıtlayacağı gibi, aynı

¹⁰⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/267.

zamanda yüce Allah'ın cimri olmadığını da ret anlamında kesin bir ifade tarzıdır. Bir de bu şekliyle cümlenin belîğ olması açısından, daha net ve kesin bir anlatım içermektedir. Kaldı ki cömert olan birinin kendi nefsinde yaptığı ve yapacağı harcama, onu vermesi halinde hepsini iki eliyle dağıtır, tek elle değil. İşte burada mecâz, bu esas ve temel üzerine bina edilmiştir. Yani bırakın tek elinin sıkı olması bir yana, Allah iki eliyle de dağıtır, demektir.¹⁰⁶⁴

Burada müfessir, âyette geçen el ifadesiyle, bilinen malum uzvun kastedilmediği, bunun cömertlikten kinaye olduğunu ispat etmeye çalışmıştır ve bunun üzerinde de uzun uzun durmaktadır.¹⁰⁶⁵

2. 4. 2. İsm-i Mef'ûlün, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması

el-Keşşâfta, ism-i mef'ûlün, ism-i fâil anlamında kullanılmasına dair 9 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{إِنَّهُ لَقُرْآنٌ كَرِيمٌ فِي كِتَابٍ مَّكْنُونٍ لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ}

“Kuşkusuz o değeri çok yüce Kur'an'dır. Korunmuş bir kitaptadır. Ona ancak temizlenenler dokunabilir.” (el-Vâkıa 56/77-79).

Yukarıdaki âyetlerde gelen ve “**Ona ancak temizlenenler dokunabilir.**” şeklinde yorumlanan “**الْمُطَهَّرُونَ**” kelimesi, ism-i mef'ûldür. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin ism-i fâil vezninde de geldiğini söylemiştir.¹⁰⁶⁶

Kelimenin ifade ettiği anlama gelince Zemahşerî, ism-i mef'ûl vezninde geldiğinde, iki ihtimal söz konusudur demiştir:

- 1- “**لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ**” cümlesi, ya “**كِتَابٍ مَّكْنُونٍ**/kitab-i meknun” a sıfat olur; bu durumda, anlam: “Ona, ancak tüm kötülükten beri, uzak ve pak olan melekler mutali, vakıf olabilir.” şeklinde olur.¹⁰⁶⁷ Dikkat edilirse, burada müfessir “mess” fiiline muttali/vakıf olma anlamını vermiştir.¹⁰⁶⁸ Zira “mess/dokunma” bilindiği

¹⁰⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/267.

¹⁰⁶⁵ Detalı bilgi için bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/267.

¹⁰⁶⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/38.

¹⁰⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/38; ayrıca bk. Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhîr*, VIII/213

¹⁰⁶⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/38.

gibi duyu organlarından biri ile olması hasebiyle, o da muttali olma, vakıf olma veya daha açık bir ifadeyle ilim, bilgi hassasıdır.¹⁰⁶⁹

2- Ya da cümle, “إِنَّهُ لَفُرَّانٌ كَرِيمٌ/Kur’ân”a sıfat olur. Bu durumda da iki anlama gelmektedir:

2- 1. “**Ona, ancak tâhâret üzere olan insanlar dokunabilir**” veya

2- 2. “**Onu, ancak tâhâret üzere olan insanlar okuyabilir**”.¹⁰⁷⁰

Kelime, ism-i fâil vezninde “الْمُطَهَّرُونَ” şeklinde, geldiğinde ise anlamı, “tahir edenler, temiz, pak edenler” şeklinde olur. Bu da kendi nefislerini veya başkalarını; istiğfarla, mağfîret dilemekle veya nazil etmiş oldukları vahiy ile pak etmek, temizlemek demektir.¹⁰⁷¹

Burada, müfessirin, yorumundan anlaşıldığı kadarıyla, “الْمُطَهَّرُونَ” kelimesinden kastettiği melekelerdir. Çünkü sözünün sonunda “nazil etmiş oldukları vahiy ile” cümlesi melekeler için özel bir şeydir. Fakat müfessirin kullanmış olduğu ifadesinden dolayı, şöyle bir soru akla gelmektedir; acaba melekelerin günahları mı vardır ki, kendilerine istiğfarda bulunsunlar? Oysa Kur’ân’ın birçok âyetinde, melekelerin masum olduklarını, Allah’ın emrinin dışına çıkmayacakları bildirilmiştir.¹⁰⁷²

Müfessir, farklı vezinlere, farklı anlamlar yüklemiş ve Kur’ân’ın yorumuna bir nevi zenginlik katmıştır. Ancak konunun fikhî yönünün de olması hasebiyle, burada kısa da olsa, başka âlimlerin konu hakkındaki görüşlerini de vermenin faydalı olacağına inanılmaktadır.

Malumdur ki, Kur’ân’ı Kerîm, Allah’ın (c.c.) mukaddes kitabıdır. Ona tâzim ve ihtiram etmek farzdır. Ona tâzim etmenin bir göstergesi de, onu abdestsiz ele almamaktır. Fukahâ, Kur’ân’ın abdestsiz ele alınamayacağı konusunda icmâ etmiştir. Abdestsiz olarak tutulmasını yalnız öğretmek ve öğrenmek kastıyla ele alanlar için câiz görenler de vardır. Bu da zarûten dolayıdır. Öyle ise abdestsiz, cünüp kimselerle ay hali gören ve lohusa kadınların Kur’ân’ı ellerine alması haramdır.¹⁰⁷³ Nitekim eş-Şî’î râvî, Fil sûresinin tefsîrine başlamadan girizgâhında, Kur’ân’ın bazı özelliklerinden bahseder ve o

¹⁰⁶⁹ Geniş bilgi için bk. Hüseyin Muhammed Mâhlûf, *Safvetu'l-Beyân li-Meâni'l-Kur'ân*, Dârü'r-Reşad'il-Hadîse, Mısır ts. II/397.

¹⁰⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/38; ayrıca bk. İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi'l-Şevâzz*, s. 154; Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, VIII/213; Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, s. 1451.

¹⁰⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI/38.

¹⁰⁷² en-Nahl, 16/4; el-Enbiya, 21/26; es-Saffat, 37/8; et-Tahrîm, 66/6; en-Nebe, 78/38; el-Mütaffifin, 83/11.

¹⁰⁷³ Sabunî, *Revaiu'l-Beyân*, II/506.

özeliklerin ilki şöyledir: “Bu kitabın bir özelliği de, herhangi bir kitabı abdestsiz olarak ele alabildiğin haleden, ona abdestsiz dokunamazsın. Çünkü bu, kitabın saygınlığı bulunmakta ve sıradan bir kitap olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla ona dokunmadan evvel abdest alman gerekir.”¹⁰⁷⁴

Şeyhu'l-İslâm İbn-i Taymiyye'nin, konuya getirmiş olduğu ince ve manidar delil ile, konu daha fazla uzatılmadan kapatılacaktır: “Allah'ı Teâlâ; Kur'ân-ı gökte sadece tahir meleklerin dokunabileceğini bildirmektedir. Elimizdeki kitap da Levh-i mahfuzda yazılmış kitabın aynısı olduğuna göre onu tutanların da mutlaka abdestli olmaları farzdır.”¹⁰⁷⁵

Örnek: II.

{ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ }

“Şüphesiz o ihlâslı kullarımızdandır.” (Yusuf 12/24).

Yukarıdaki âyette gelen “إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ” cümlesinde bulunan “الْمُخْلَصِينَ” kelimesi ism-i mef'ûl vezninde bir isimdir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin “الْمُخْلَصِينَ” şeklinde ism-i fâil anlamında da, olabileceğini söylemiştir.¹⁰⁷⁶

Sözlükte arı, saf, hâlis, katışıksız anlamını ifade eden “خلص” fiilinden müştak olan “إِخْلَاصٌ/ihlâs” kelimesi, istilâhî olarak Allah'ın dışındaki her şeyden uzak durup soyutlanma manâsına gelir.¹⁰⁷⁷

Âyette geçen ve ihtilâfa neden olan “مُخْلِصِينَ” kelimesi, “أَخْلَصَ” fiilinden ismi fâil ve ism-i mef'ûl olarak okunmuş ve iki farklı anlam ortaya çıkmıştır:

Zemahşerî'ye göre kelime, ism-i fâil olarak “مُخْلِصِينَ” şeklinde çoğul olarak okunduğunda anlamı, “... İhlâsa ermiş, samimiyeti elde etmiş kimseler...” demektir. Diğer bir ifade ile “Dinlerinde ve amellerinde riyadan uzaklaşmış kimseler.” demektir.¹⁰⁷⁸ Bu anlama göre, ihlâs ve samimiyetin fâili, bu kişilerin kendileri olacaktır.

Kelime, “مُخْلِصِينَ” şeklinde, ism-i mef'ûl kalıbında vezninde okunduğunda ise, “... İhlâs ve samimiyete erdirilmiş kişiler.” şeklinde bir manâ ortaya çıkacaktır.¹⁰⁷⁹ Buna göre “مُخْلِصِينَ/muhlasîn” olanlar, Allah tarafından kötülük ve fuhşiyattan korunmakla

¹⁰⁷⁴ eş-Şa'râvî, Muhammed mutevellî, *Tefsîr'u Cüzi Amme*, Dârü'r-Raye, Mısır 2007, s. 568.

¹⁰⁷⁵ Sabunî, *Revaiu'l-Beyân*, II/507.

¹⁰⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/270.

¹⁰⁷⁷ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, s. 155.

¹⁰⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/270.

¹⁰⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/270.

samimiyet dairesinde tutulmuşlar ve böylece bu nitelenmeye hak kazanmış kimselerdir.¹⁰⁸⁰ Nitekim İbn Hâleveyh bunu "Allah onları İhlâslandırdı ve böylece onlar İhlâslandırılmış(muhlasînden) oldular."¹⁰⁸¹ şeklinde ifade etmiştir.

Görüldüğü üzere ism-i mef'ûl kıraatine göre, (nâib-u) fâil konumunda Allah olmaktadır. Kelimenin ism-i fâil olarak okunmasına göre ise, fâil kişilerin kendileri olmaktadır.¹⁰⁸²

Özü itibariyle ihlâs, Allah'ın bir hibesidir. Fakat kulda da buna ait bir aktivite olmalıdır. Böylece her iki kıraat birbirini tamamlayan bir özelliğe sahiptir. "مُخْلِصِينَ" kıraatinde, Allah'ın onları ihlâslaştırdığı ve kendilerini muhlasînden olmaları için hazırladığı vurgulanmaktadır. "مُخْلِصِينَ" vezninde ise onların amellerinde ve gönüllerinde amellerini ihlâslı olarak yaptıklarını vurgulanmaktadır.¹⁰⁸³

Kulun samimiyeti bir süreç olarak hayatı boyunca devam eden bir vakiadır. Bu noktada kula, büyük rol düşmektedir. Nitekim bu rolü şu âyetlerde açıkça görmek mümkündür:

إِنَّ الْمُنَافِقِينَ فِي الدَّرَكِ الْأَسْفَلِ مِنَ النَّارِ وَلَنْ تَجِدَ لَهُمْ نَصِيرًا إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا وَأَصْلَحُوا وَاعْتَصَمُوا بِاللَّهِ وَأَخْلَصُوا دِينَهُمْ لِلَّهِ فَأُولَئِكَ مَعَ الْمُؤْمِنِينَ وَسَوْفَ يُؤْتِ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ أَجْرًا عَظِيمًا

"Ancak tövbe edip hallerini düzeltenler, Allah'a sınıksız bağlanıp dinlerini yalnızca O'na özgü kılanlar başkadır. İşte bunlar müminlerle beraberdirler ve Allah müminlere yakında büyük bir mükâfat verecektir", (en-Nisâ 4/146) "De ki: Ben dinimi yalnız Allah'a hâlis kılarak, kulluk ediyorum." (ez-Zümer 39/14).

وَمَا أَمْرُوا إِلَّا لِيَعْبُدُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ خُنَفَاءَ وَيُقِيمُوا الصَّلَاةَ وَيُؤْتُوا الزَّكَاةَ وَذَلِكَ دِينُ الْقِيَامَةِ

"Hâlbuki onlara, Allah'a yürekten inanıp itaat ederek ve hanîfler olarak O'na kulluk etmeleri, namaz kılmaları ve zekât vermeleri emredilmişti. Doğru din de işte budur." (el-Beyyine 98/5).

Ancak kulun bu gayretine rağmen ilâhî mesajın insanlara ulaşması amacına yönelik olarak yüce Allah'ın kullarından bazen seçtiği görevli kullarıyla özel olarak ilgilendiği de olmuştur. Bu kimselerin samimiyetlerinin arttırılmasını sağlamak için onlara, yerin, göğün âyetleri ve işaretleri gösterilerek risâlete hazır hale gelmeleri hedeflenmiştir. Nitekim İshâk ve Yâ'kûb (a.s.)'dan bahsederken, "Biz onları ahiret

¹⁰⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/270.

¹⁰⁸¹ İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 194.

¹⁰⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/270.

¹⁰⁸³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/270.

yurdunu düşünen içten bağlı samimi kullar yaptık.” (Sâd 38/46) âyetindeki, “أخلصناهم” “Hâlisleştirdik-samimi ve içten hale getirdik.” ifadesi çok mühimdir.¹⁰⁸⁴ Nitekim yukarda örnek olarak ele alınan Hz. Yusuf’la ilgili olarak şöyle buyrulmaktaydı:

“And olsun, kadın onu arzu etmişti, eğer Rabb’inin doğruyu gösteren delîl ini görmeseydi o da onu arzu etmişti. Böylece biz kötülüğü ve fuhşu ondan çevirmek istedik; çünkü o ihlâsa erdirilmiş (temiz) kullarımızdandır.”

Dikkat edilirse peygamberliği öncesi, gençlik yıllarında terbiyesinde büyüdüğü evin kadınının kendisinden yararlanmak istemesi karşısında onda da bu teklife karşı bir istek oluşmuştur. Fakat nübüvvete yaraşır bir kişiliğe ulaşması için geçmesi gerekli olan bu süreçte Allah tarafından korunmuş ve ilâhî burhânla desteklenmiştir.¹⁰⁸⁵ Bu desteğin bir sonucu olarak işleyeceği bir kötülük karşısında uyarılmış ve o da bu uyarıya kulak vererek gereken kulluk örneğini sergilemiştir.¹⁰⁸⁶

İşte ism-i mef’ûl kalıbı ile olan vezin göz önüne alındığında bu süreçte Hz. Yusuf’un ihlâsa erdirildiği açıkça görülmektedir.

Diğer yandan Hz. Yusuf’un da risâlet yolunda bu kişiliğe uygun hareket ettiği görülmektedir. Çünkü onun Züleyha ile bir ilişkiye girerek zinaya düşmesi de mümkündür. Kendisinde böyle bir kusur meydana gelmiş olsaydı, onu da yüce Allah açıkça beyân edecekti. Çünkü Zemahşerî’nin ifade ettiği üzere, Hz. Âdem, Hz. Dâvud ve Hz. Yunus gibi birçok peygamberin işledikleri hatalı tutumları nedeniyle kınandıkları ve kendilerinin hemen istiğfara yöneldikleri açıkça görülmektedir. Anlaşılan o ki, Hz. Yusuf bu konuda azimli ve irâdeli hareket etmiştir.¹⁰⁸⁷

İsm-i fâil üzere olan vezin göz önüne alınacak olursa, Hz. Yusuf, ihlâslı/samimî olan bir tutum sergilemiştir. Bu nedenle kendisi bu övgüye layık olmuştur.

Örnek: III.

{ جَنَّاتِ عَدْنِ الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمَنُ عِبَادَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًا }

“Adn cennetleri ki, kulları görmediği halde Rableri olan Rahman, onlara vaad etmiştir. Muhakkak onun vaadine gelinecektir.” (Meryem 19/61).

¹⁰⁸⁴ Ünal, a.g.e., s. 397.

¹⁰⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/269.

¹⁰⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/269; Ünal, a.g.e., s. 397.

¹⁰⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/269.

Yukarıdaki âyette gelen “مَأْتِيًا” kelimesi görüldüğü gibi ism-i mef’ûl vezninde gelen bir isimdir. Ancak Zemahşerî, söz konusu olan kelime ism-i mef’ûl olmasına rağmen ism-i fâil olarak “أَتِيًا” şeklinde de olabileceğini söylemiştir.¹⁰⁸⁸

Kelime ism-i mef’ûl şekilden yorumlandığında âyetin anlamı yukarıda da aktarıldığı gibi “...Muhakkak onun vaadine **gelinecektir.**” şeklinde olurken, ism-i fâil veznine göre ise “...Muhakkak onun vaadi gelecektir.” şeklinde olmaktadır. Fakat müfessir uygun olanın ism-i mef’ûl veznin olduğunu ifade etmiştir. Zira vaad edilen cennettir. Allah’ın kulları da vaad edilen o cennete geleceklerdir. Dolayısıyla “أَتِيًا” kullar olurken “مَأْتِيًا” ise cennettir. Böylece “مَأْتِيًا” kelimesi cennet kelimesine nitelik olmaktadır.¹⁰⁸⁹

Bu vezinde başka örnekler de vardır. Ancak bu üç örnekle yetinilmiştir.¹⁰⁹⁰

2. 5. Sıfat-ı Müşebbehe

Sıfat-ı müşebbehe; hades ve onu işleyene delâlet eden aynı zamanda sübut ve devam da içeren ism-i fâile benzeyen müştak bir isimdir. Ancak tarifinden de anlaşıldığı üzere sıfat-ı müşebbede bulunan vasıf, ism-i fâilde olduğu gibi geçici değil devamlıdır. Meselâ: “مَرَزَتْ بِرَجُلٍ حَسَنَ الْوَجْهِ” denildiğinde “güzellik sıfatı adamda devamlı olan bir sıfattır.”¹⁰⁹¹

2. 5. 1. Sıfat-ı Müşebbenin, Mastar Anlamında Kullanılması

Sıfat-ı müşebbenin, mastar anlamında da kullanılmasına dair 3 örnek bulunmaktadır.

Örnek:

{ وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا }

“İnsanlara güzel söz söyleyin.” (el-Bakara 2/83).

Yukarıdaki âyette gelen “وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا” cümlesinde bulunan “حُسْنًا” kelimesi, sıfat-ı müşebbehe vezninde olan bir isimdir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin “حَسَنًا” şeklinde mastar vezninde de geldiğini söylemiştir.¹⁰⁹²

¹⁰⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV/34-35.

¹⁰⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, IV/34-35.

¹⁰⁹⁰ Bk. el-Bakara, 2/25; en-Nisâ, 4/24, 4/78; el-En’âm, 6/98; el-Enfâl, 8/9; el-Enbiya, 21/26.

¹⁰⁹¹ İbn Hişâm, *Katru’n-Nedâ*, s. 261; el-Fazlî, Abdullhâdî, *Muhtasru’n-Nahiv*, (7. baskı), Dâru’ş-Şürük, Cidde 1980, s. 249.

¹⁰⁹² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I/290.

Zemahşerî, “حُسْنًا” şeklindeki vezin için şunları söylemiştir: “وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا” yani “Öyle bir söz olsun ki onun güzelliği kendinden olsun.” demektir”.¹⁰⁹³ Bu da güzelliği o kadar çoktur ki dil ile tarife imkân olmayan bir güzellik olması hasebiyle, böyle bir ifadeye yer verilmiştir.

Kelime mastar vezninde geldiğinde ise bir mahzufa sıfat olmaktadır ki o mahzuf da “وَقُولُوا لِلنَّاسِ قَوْلًا حُسْنًا” fiilinin mef’ûlu olan “قَوْلًا” lafzıdır. Bu durumda cümle, “وَقُولُوا لِلنَّاسِ قَوْلًا حُسْنًا” takdirinde olacaktır ve “**İnsanlara güzel bir söz söyleyin.**” anlamında olmaktadır.¹⁰⁹⁴ Görüldüğü gibi birinci vezinde bulunan abartı ve mübâlağa, ikinci vezinde bulunmamaktadır.

Âyetin vezinlere göre anlamı toplu şekilde bir arada şu şekilde verilebilir:

İlk vezne göre ayatın anlamı:

“... İnsanlara güzel söz söyleyin, **öyle bir söz olsun ki, onun güzelliği kendinden olsun...**” şeklinde olurken, ikinci vezne göre âyetin anlamı:

“... İnsanlara güzel söz söyleyin ...” şeklinde olmaktadır.

Bu vezinde gelen başka örneklerde mevcuttur.¹⁰⁹⁵

2. 5. 2. Sıfat-ı Müşebbehenin, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması

Sıfat-ı müşebbehenin, ism-i fâil anlamında da kullanılmasına dair 5 örnek bulunmaktadır.

Örnek: I.

{ وَأَعْرَفْنَا الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِنَا إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ }

“Âyetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk! Zira onlar kör bir topluluk idiler.” (el-A’râf 7/64).

Yukarıdaki âyette gelen ve “**Kör bir kavim idiler.**” şeklinde yorumlanan “كَانُوا قَوْمًا عَمِينَ” cümlesinde bulunan “عَمِينَ” kelimesi, sıfat-ı müşebbehe bir vezindir. Ancak Zemahşerî, aynı kelimenin ism-i fâil vezninde olmak üzere “عَامِينَ” şeklinde de geldiğini söylemiştir.¹⁰⁹⁶

İki vezin arasındaki anlam farklılığına ise Zemahşerî, şu şekilde değinmiştir: “العَمِي” ile “العَامِي” arasındaki farka gelince, birinci kelime olan “العَمِي” de “sabit, sürekli

¹⁰⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/290.

¹⁰⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, I/290.

¹⁰⁹⁵ Bk. Yusuf, 12/18; Fussilet, 41/17.

¹⁰⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/457.

bir körlük” anlamı mevcuttur. İkinci kelime olan “العامي” de ise, “sonradan meydana gelen, geçici körlük” anlamı vardır.”¹⁰⁹⁷

Zemahşerî, aslında sıfat-ı müşebbehe şeklindeki “عمين” veznin bildirmiş olduğu anlamın, kalp körlüğü anlamına gelen “basiretsizlik” olduğunu ve tıpkı Hud 12. âyetinde geçen “وَصَائِقُ بِهِ صَدْرُكَ” pasajındaki “صَائِقُ” kelimesi gibi, zira burada istenen, Resûlullah’ta (s.a.v.) oluşan geçici daralma, sıkıntı şeklindeki vasıftır.¹⁰⁹⁸ Nitekim Zemahşerî, soru-cevap şeklinde konuya şu şekilde açıklık getirmiştir:

“Diyorsun ki, âyette ne diye ‘صَائِقُ’ kelimesine yer verdi de bunun yerine ‘ضَيْقُ’ kelimesine yer vermedi? Geçici bir daralma, bir sıkıntı anlamı versin diye derim, çünkü âyetteki ‘صَائِقُ’ kelimesi yerine “ضَيْقُ” demiş olsaydı bu, sürekli bir daralma, bir sıkıntı anlamına gelirdi. Oysa Allah Resûlü (s.a.v), insanlar arasında çok geniş davranan biri idi, hemen daralmaz, bunalmazdı. Âyetteki anlatım şekli tıpkı Arapların şu sözlerine benzer: ‘زيد سَيِّدٌ وَجَوَادٌ’ yani ‘Zeyd sürekli beyefendidir ve hep cömert olan biridir.’ Dolayısıyla bu ifade, Zeyd denilen kişide bu iki özellik, hep vardır şeklinde bir anlama gelirken ‘زيد سَائِدٌ وَجَائِدٌ’ şeklindeki ifade ise Zeyd denilen kişide bu özellikler, geçici olduğu anlamına gelmektedir.”¹⁰⁹⁹

Zemahşerî, yukarıdaki âyetten sonra şu şiiri de getirerek görüşünü desteklemiştir:

“بِمَنْزِلَةٍ أَمَّا اللَّئِيمُ فَسَامِنٌ بِهَا وَكَرَامُ النَّاسِ بَادٍ شُخُوبُهَا”

Aynı yerde Cimri kimse şişmanlayınca cömert kişi ise zayıflar.

Şiirde bulunan “سَامِنٌ” ism-i fâil olup, sonradan “**semizleşen, kilo alan**” anlamında kullanılmıştır. Oysa ism-i fâil olan bu kelime yerine, sıfat-ı müşebbehe olan “سَمِينٌ” kelimesi kullanılsaydı, bundan devamlılık, süreklilik anlamı çıkardı.¹¹⁰⁰ Nitekim İbn Abbas, söz konusu âyeti tefsîr ederken “Onların kalpleri, tevhid, nübüvvet ve me’ad’ı tanımada kör oldu.” gibi sözleri, bu görüşü teyit etmektedir. ism-i fâil şeklindeki “عامين” veznin bildirdiği anlam ise, bilinen ve görme uzvu olan gözde, meydana gelen “**geçici körlük**” olduğunu söylemiştir.¹¹⁰¹ Dolayısıyla Hz. Nuh’u yalanlayanlarda bulunan körlük; göz körlüğü değil, kalp, gönül körlüğü olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/457.

¹⁰⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/186.

¹⁰⁹⁹ Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/186-187.

¹¹⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/186.

¹¹⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II/457.

Bu durumda, farklı vezinler dikkate alındığında, âyetin anlamı şu şekilde olmaktadır:

Birinci vezne göre âyetin anlamı:

“... Âyetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk! Zira onlar **basiretsiz, gönülleri kör bir kavim idiler ...**” şeklinde iken, ikinci vezne göre ise âyetin anlamı:

“... Âyetlerimizi yalanlayanları da suda boğduk! Zira onlar **gözleri kör olmuş bir kavim idiler.**” şeklindedir.

Görüldüğü gibi, farklı vezinler nedeniyle, farklı yorumlar meydana gelmiştir. Bu farklı yorumları, müfessirimiz en güzel şekilde izah etmiştir. Bunu yaparken de farklı delil lerle yorumlarını teyit etmiştir. Bu delil ler bazen Kur’ân’dan âyet olurken, bazen sahabenin konu hakkında belirtmiş olduğu görüş ve sözleri olmuş, bazen de Arap şiirinden olmuştur.

Örnek: II.

{ حَتَّىٰ إِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ }

“Sonunda güneşin battığı yere varınca, onu kara bir balçıkta batar buldu.” (el-Kehf 18/86).

Âyette elen ve “kara bir balçık” şeklinde meâl verilen “حَمِئَةٍ” kelimesi, sıfat-i müşebbehe bir vezin iken,¹¹⁰² Zemahşerî, aynı kelimenin ism-i fâil vezninde de geldiğini söylemiştir.¹¹⁰³

Zemahşerî, kelime “حَمِئَةٍ” şeklinde elifsiz olarak, sıfat-i müşebbehe vezninde geldiğinde, “من حمئة البئر: إذا صار فيها الحمأة” şeklindeki sözden gelip, “Kuyu bataklık oldu, kuyunun içinde çamur, balçık oluştu.” anlamına geleceğini belirtmiştir. Aynı kelime, “حَامِيَةٍ” şeklinde elifli olarak, ism-i fâil vezninde kıraat edildiğinde ise “sıcak”¹¹⁰⁴ anlamına geleceğini söylemiş ve Ebû Zerr’in; “Ben Resûlullah’ın terikesindeydim/devenin üzerinde arkasındaydım. Allah Resûlü, Güneş’i batmak üzereyken gördü ve “Ey Eba Zerr! Bunun nereye gittiğini/battığını biliyormusun?” diye sordular. Ben, Allah ve Resûlü daha iyi bilir dedim. ‘Bu, yani Güneş, sıcak bir kuyuda batacaktır.’ dediler.” şeklindeki rivâyetiyle, görüşünü kuvvetlendirmiştir.¹¹⁰⁵

¹¹⁰² Muhaysin, *el-Kıraat*, I/511.

¹¹⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/610.

¹¹⁰⁴ Bk. el-Ğasiyye, 88/4.

¹¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/610; ayrıca bk. İbn Zencele, a.g.e., 428-429.

Diğer taraftan müfessir, İbn Abbas ile Muaviye arasında geçen şu diyalogu nakletmiştir:

“Muaviye, İbn Abbas’ın da hazır olduğu bir mecliste, ‘حَامِيَّة’ şeklinde, okumuş. İbn Abbas, bunun ‘حَمِيَّة’ şeklinde olması gerektiğini söyleyerek Muaviye’yi uyarılmış. Bunun üzerine Muaviye, Abdullah b. Ömer’e bu kelimeyi nasıl okuduğunu sorar. O da Emirü’l-Müminin okuduğu şekilde okuduğunu söylemiş. Sonra Ka’bu’l-Ahbara yönelerek ‘Güneş nerede batar?’ diye sormuş. O da ‘su ve çamurda’ şeklinde cevap vermiştir. Ardından da ‘Tevratta bu şekilde görüyoruz.’ demiştir.¹¹⁰⁶

Görüldüğü gibi Ka’bu’l-Ahbar’ın, Muaviye’ye verdiği cevap, İbn Abbasın kıraatine muvafakat etmiştir.

Zemahşerî, daha sonra; “orada buluna bir adam da:

1108 "فَرَأَى مَغِيبَ الشَّمْسِ عِنْدَ مَا بِهَا فِي عَيْنِ ذِي حُلْبٍ وَثَأَطِ حَرَمِدٍ" 1107

Güneşi; içinde su, çamur ve simsiyah balçık olan Kuyuda battığını gördü.
şeklindeki şiiri, okuduğunu söylemiştir.

Bu durumda, birinci kıraate göre manâ, “Güneşi, bataklık bir gözede batarken buldu.” şeklindeyken, ikinci kıraate göre ise, Güneşi, sıcak/kaynar bir gözede batarken buldu.” şeklindedir.¹¹⁰⁹ Ancak Zemahşerî, kelimenin her iki vezinde de okunmasında bir munafatın, zıtlığın olmadığını söyleyerek, kuyunun, her iki vasfı da barındırabileceğinin uygun olacağını, böylece kuyu çamurlu, balçıklı bir şekilde olduğu gibi, aynı kuyu sıcak bir durumda da olabileceğini söylemiştir.¹¹¹⁰ Nitekim örnek âyetlerin meâlini vermekte referans alınan, “*Kur’ân Yolu*” adlı eserde de benzer açıklamaları görmek mükündür:

"Kara bir balçık" diye tercüme edilen "**aynin hamietin**" tamlaması farklı iki okunuşa göre "siyah balçıklı göze, sıcak göze" anlamlarına gelir. Her iki kıraat da güneşin batışı esnasında okyanusta meydana gelen manzarayı tasvir eder. Okyanusta, güneşin battığı yerde ya siyah balçıklı bir göze veya buharlaşmakta olan bir sıcak su gözesi

¹¹⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/611; ayrıca bk. Muhaysin, *el-Kıraat*, I/511.

¹¹⁰⁷ Söz konusu olan şiir, Yemenli büyük Tube'e ait olan "مَلِكَا تَدِين لَه الْمَلُوكِ وَتَسْجِدُ قَدْ كَانَ ذُو الْقَرْنَيْنِ جَدِي مُسْلِمًا" "بلغ المغارب والمشارك بينغي أسباب أمر من حكيم مرشيد" mısraların devamı olup, dedesi olan İskender-i Zülekarneyni övmektedir. (Bk. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/611, dipnot kısmına).

¹¹⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/611.

¹¹⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/610-611.

¹¹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/611.

görünümü meydana gelmektedir. Bu iki manâyı birleştirerek, "Güneşi siyah balçıklı bir sıcak su gözesine batıyor gibi gördü." şeklinde bir manâ vermek de mümkündür.¹¹¹¹

Böylece âyetin anlamını yekûn bir şekilde şöyle vermek mümkündür:

"... Sonunda güneşin battığı yere varınca, onu kara bir balçıkta batar buldu Nihâyet güneşin battığı yere varınca, onu siyah balçıklı bir sıcak su gözesine batıyor gibi gördü. Orada bir kavme rastladı. Bunun üzerine biz, 'Ey Zülkarneyn! Onları ya cezalandıracak veya haklarında iyi davranma yolunu seçeceksin.' dedik..."

Örnek: III.

{بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ}

"O, göklerin ve yerin eşsiz-örneksiz yaratıcısıdır." (el-Bakara 2/117).

Yukarıdaki âyette geçen "بَدِيعُ" kelimesi, sıfat-ı müşebbehedir.¹¹¹² Dolayısıyla "بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ" tamlamasında sıfat-ı müşebbehe olan "بَدِيعُ" kelimesi, fâilî durumunda olan "بَدِيعُ" kelimesine muzaf olmuştur. Âyetin takdiri ise "بَدِيعُ سَمَاوَاتِهِ" şeklinde olmaktadır. Diğer taraftan söz konusu olan "بَدِيعُ" kelimesi, ism-i fâil anlamında da kullanılmış olabileceği Zemahşerî, tarafından ifade edilmiştir. Yani buradaki "بَدِيعُ" kelimesi her ne kadar sıfat-ı müşebbehe olarak gelmiş olsa da aslında ism-i fâil olan "مُبْدِعُ" kelimesinin anlamında kullanılmıştır. Tıpkı şu şiirde gelen "السميع" kelimesi, ism-i fâil olan "المُسْمِعُ" kelimesinin anlamında kullanıldığı gibi:

¹¹¹³"أَمِنْ رِيْحَانَةِ الدَّاعِي السَّمِيعِ يُورِقُنِي وَأَصْحَابِ هُجُوعٍ"

Arkadaşlarım uyumakta iken Reyhan'dan(bayan isimi)

Haber getirip, uykumu kaçırın bir kimse var mı?

Bu vezinde okunan başka örnekler de mevcuttur.¹¹¹⁴

2. 6. İsm-i Zaman Ve Mekân

İsm-i zaman ve mekân; bir eylemin gerçekleştirildiği yeri ve zamanı gösteren, fiilden türetilmiş isimlerdir.

Ayrı ayrı tanımları yapılırsa: İsm-i zaman: Bir kelime ile bir manâyı ve zamanına delâlet eden isimdir. Başka bir ifadeyle, fiilin işlendiği zaman ve vakti bildiren isme denir.

¹¹¹¹ Karaman vd., a.g.e., III/494.

¹¹¹² Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I/315.

¹¹¹³ Zemahşerî, *el-Keşşaf*, I/177-315.

¹¹¹⁴ Bk. Hud, 11/12; Kehf, 18/74.

İsm-i mekân ise: Bir kelime ile bir manâya ve mekânına delâlet eden isimdir. Başka bir deyişle, fiilin işlendiği yeri bildiren isme denir.¹¹¹⁵

2. 6. 1. İsm-i Zaman Ve Mekânın, Mastar Anlamında Kullanılması

İsm-i zaman ve mekânın, mastar anlamında kullanılmasına dair 2 örnek tespit edilmiştir.

Örnek: I.

{وَجَاءُوا أَبَاهُمْ عِشَاءً يَبْكُونَ}

“Akşam ağlayarak babalarına geldiler.” (Yusuf 12/16-17).

Yukarıdaki âyetlerde gelen “**akşam**” şeklinde yorumlanan “عِشَاءً” kelimesi ism-i zaman vezninde gelmesine karşın, Zemahşerî aynı kelimenin “عَشَوًا” şeklinde olmak üzere mastar vezin olarak da geldiğini söylemiştir.¹¹¹⁶

Vezinlerin anlamları ise ilk vezne göre kelime ism-i zaman bir vezin olup, yukarıda da meâlî verildiği şekilde, “akşam vakti” anlamında iken, ikinci vezne göre ise mastar vezin olup, Zemahşerî’nin de ifade ettiği gibi, “ağlamak” anlamındadır.¹¹¹⁷

Bu durumda âyetin anlamını vezinlere göre, toplu bir şekilde şu şekilde arz etmek mümkündür:

İlk vezne göre göre âyetin anlamı:

“**Akşam vakti** ağlayarak babalarına geldiler.” şeklinde iken, ikinci vezne göre ise âyetin anlamı:

“**Ağlaya ağlaya**, babalarına geldiler.” şeklinde olmaktadır.

Görüldüğü üzere, ilk yoruma göre, Yusuf’un kardeşlerinin babalarına gelme zamanı belli olduğu halde ki, bu zaman, akşam vaktidir. İkinci yorumda sadece, onların geliş durumlarını bildirir. Burada herhangi belli bir zaman söz konusu değildir.

Rivâyet olduğuna göre, bir kadın Kâdı Şurayh’a muhakeme için gelir ve duruşma esnasında ağlamaya başlar. Bu durum karşısında etkilenen Şa’bî, Kâdı Şurayh’a hitaben “Ey Ümeyye’nin babası! Görmez misin, kadın ağlıyor?” diye seslenir. Kâdı Şurayh da “Yusuf’un kardeşleri de, babalarına ağlayarak gelmişlerdi, oysaki onlar zulüm işlemişlerdi. Hiçbir kimseye, Allah’ın rızasına uygun bir sünete/uygulamaya göre hareket etmedikçe, kadılık/hâkimlik görevini yapması uygun değildir. Kadı/Hâkim,

¹¹¹⁵ Şertûnî, a.g.e., IV/74; Mehmed Zihnî, a.g.e., s. 48.

¹¹¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/262.

¹¹¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/262.

emredilenleri (Allah'ın emirlerini) dikkate alarak karar vermekle mükelleftir.” demiştir.¹¹¹⁸ İslâm tarihinde yaşanmış ve gerçekten beyne'l-mil el bir değere sahip olan bu diyalog, faydalı olacağına binaen, kısa olarak aktarılmıştır.

Örnek: II.

{وَتِلْكَ الْقُرَىٰ أَهْلَكْنَاهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِم مَّوْعِدًا}

“İşte o beldeler (ahâlisi) zulmettikleri zaman onları helak ettik; onları helak etmek için de belli bir zaman tayin etmiştik.” (el-Kehf 18/59).

Yukarıdaki âyette gelen “وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِم مَّوْعِدًا” cümlesinde bulunan “مَهْلِكِهِم” ve “مَّوْعِدًا” kelimeleri, ism-i zaman ve ism-i mekân vezinlerine müsait oldukları gibi, birer mastar vezin de olabilmektedirler. Nitekim Zemahşerî de bu duruma dikkat çekerek şunları söylemiştir: “Âyette gelen ‘مَهْلِكِهِم’ kelimesi ‘mîm’ harfinin fetha harekesiyle olmak üzere, ‘lam’ harfinin, hem fetha harekesiyle hem de kesra harekesiyle, gelmiştir.”¹¹¹⁹

Müfessir, yukarıda olduğu gibi, kıraatlere dayandırarak, kelimenin vezin şeklini belirlediği gibi bu vezinlerin ne anlama delâlet edeceklerini de şu şekilde izah etmiştir: “أي: لهلاكهم أو وقت هلاكهم” yani ‘Onların helakı/yok olmaları ya da onların helak olma zamanı. ‘والموعِد وقت، أو مصدر.’ yani ‘Bu kelimden de ya vakit ya da mastar’ kastedilir.”¹¹²⁰

Buna göre âyetin her iki vezin ve yorumlarına göre şu şekilde verilebilir:

Kelime, ism-i zaman vezni olarak dikkate alındığında, âyetin anlamı:

“İşte o beldeler (ahâlisi) zulmettikleri zaman onları helak ettik; **onların helak etme vakti** için de belli bir zaman tayin etmiştik.” şeklinde olurken, kelime mastar vezin olarak ele alındığında ise âyetin anlamı:

“İşte o beldeler (ahâlisi) zulmettikleri zaman onları helak ettik; **onları helak etmek** için de belli bir zaman tayin etmiştik.” şeklinde olmaktadır.¹¹²¹

¹¹¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/262.

¹¹¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/595.

¹¹²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/595.

¹¹²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III/595.

2. 7. İsm-i Âlet

İsm-i âlet, fiilin kendisi vasıtasıyla işlendiği kelimeye delâlet etmesi için sülâsî müte'addî fiilin mastarından türeyen isimdir. Yani yapılan işin, âlet ve vâsıtasına delâlet eden ism-i âlet, sâdece ma'lûm sülâsî fiilden müştak olur.¹¹²²

2. 7. 1. İsm-i Âletin, İsm-i Fâil Anlamında Kullanılması

İsm-i âletin, ism-i fâil anlamında da kullanılmasına dair sadece aşağıdaki örnek bulunmaktadır.

{مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِّن رِّجَالِكُمْ وَلَكِن رَّسُولَ اللَّهِ وَخَاتَمَ النَّبِيِّينَ}

“Muhammed erkeklerinizden hiç birisinin babası değildir. Ancak o Allah’ın resûlü ve peygamberlerin sonuncusudur.” (el-Ahzab 33/40).

Yukarıdaki âyette gelen ve “Peygamberlerin sonuncusudur.” şeklinde yorumlanan tamlamada bulunan “خَاتَمٌ” kelimesi ism-i âlet vezninde¹¹²³ gelmesine karşın Zemahşerî, aynı kelimenin “خَاتِمٌ” şeklinde olmak üzere ism-i fâil vezninde¹¹²⁴ de geldiğini söylemiştir.¹¹²⁵

Zemahşerî, ele alınan kelimenin Mushaf’ta geldiği şekil üzere yani ism-i âlet olarak geldiğinde “tabi’/mühür” anlamına geldiğini, ism-i fâil vezninde ise, “mühürü kullanan” anlamında olduğunu söylemiştir.¹¹²⁶ Dolayısıyla ilk anlam, bilinen âlet olurken, ikinci anlam, hem âlet hem de âleti kullanan kişi olmaktadır. Müfessir, ism-i fâil vezni zikrettikten hemen sonra “İbn Mes’ûd’un “وَلَكِنَّ نَبِيًّا خَتَمَ النَّبِيِّينَ” şeklindeki kıraati bunu takviye eder.”¹¹²⁷ sözü, kendisinin de ism-i fâil veznini tercih ettiğini gösterir. Nitekim Mekkî de ism-i fâil veznin, çoğunluğun kıraati olmasından dolayı daha uygun olduğunu söylemiştir.¹¹²⁸

Bu durumda, vezinlerin farklılıklarına bağlı olarak âyetin anlamı şu şekilde verilebilir:

Kelime, Mushaf’ta geldiği şekliyle ism-i âlet olarak nazar-ı itibara alındığında âyetin anlamı:

¹¹²² Zemahşerî, *Mufasssal*, s. 234; Şertûnî, a.g.e., IV/108.

¹¹²³ Muhaysin, *el-Kıraat*, I/563.

¹¹²⁴ Muhaysin, *el-Kıraat*, I/563.

¹¹²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/76.

¹¹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/76.

¹¹²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/76.

¹¹²⁸ Detaylı bilgi için bk. Mekkî, a.g.e., II/376; İbn Hâleveyh, *el-Hücce*, s. 290.

“Muhammed erkeklerinizden hiç birisinin babası değildir. Ancak o Allah’ın resûlü ve peygamberlerin **sonuncusudur.**” şeklinde olurken, kelime ism-i fâil şeklinde ele alındığında ise âyetin anlamı:

“Muhammed erkeklerinizden hiç birisinin babası değildir. Ancak o Allah’ın resûlü ve peygamberlerin **sonlandırıcısıdır.**” şeklinde olmaktadır.

Zemahşerî, burada soru-cevap şeklinde şöyle der:

“Eğer desen: Muhammed (s.av.), nasıl olur da, peygamberlerin sonuncusu olur. Oysa ondan sonra İsâ (a.s.), dünyanın sonuna doğru nazil olacak? Derim ki, Muhammedin, peygamberlerin sonuncusundan kasıt, ondan sonra hiç kimse yeniden peygamber olamayacak, bu görevi yeniden alamayacak. İsâ (a.s.), ondan önce peygamber olmuş biridir. Nazil olduğundan da Muhammed’e indirilen şeri’at ile amel edecek, onun kiblesine yönelerek namaz kılacak ve sanki onun ümmetinin bir ferdiymiş gibi davranacaktır.”¹¹²⁹

Bu vezinde okunan, sadece yukarıda açıklamasını verilen örnek tespit edilebilmiştir.

¹¹²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, V/76.

SONUÇ

“*el-Keşşâf*’ta Sarf Vezinlerindeki Farklılıklar ve Anlam Üzerindeki Etkisi” başlıklı çalışmamız neticesinde, çok kısa olarak aktarılacak şu sonuçlara ulaştık:

- 1- Arap dili alanında temayüz eden önemli şahsiyetlerden biri olan Zemahşerî *el-Keşşâf* adlı tefsirinde sarfa dayalı tefsir ve değerlendirmeler önemli bir yer almaktadır.
- 2- *el-Keşşâf*’taki sarf boyutlarından biri de sarf vezinlerindeki farklılıklar ve bunların tefsir ve anlam üzerindeki etkisidir.
- 3- *el-Keşşâf*’ta sarf vezinlerindeki farklılıklar, daha çok fiil vezinlerinde oluşurken, mücerred ve mezîd kısımlardaki vezin farklılıkları diğer kısımlara göre daha fazla bir yekün tutmaktadır.
- 4- *el-Keşşâf*’ta sarf vezinlerindeki farklılıkların büyük kısmı kıraat farklılıklarına dayanırken bir kısmı da dil, düşünce ve mezhep gibi başka gerekçelere dayanmaktadır.
- 5- *el-Keşşâf*’ta sarf vezinlerindeki farklılıkların bir kısmı anlam üzerinde etkili iken diğer kısmı etkili değildir.
- 6- Çalışmamız sonucunda *el-Keşşâf*’ta anlam üzerinde etkili olan sarf vezinlerindeki farklılıkları şu şekilde tasnif edebiliriz:
 - a. Fiil vezinlerinin, fiil ve isim vezinleri anlamında kullanılması
 - b. İsim vezinlerinin, isim ve fiil vezinleri anlamında kullanılması
 - c. Mücerred vezinlerin mezîd vezinler ve mezîd vezinlerin mücerred vezinler anlamında kullanılması
 - d. Mâzi, muzâri ve emir fiillerin, birbirinin anlamında kullanılması
 - e. Meçhul ve malum vezinlerin, birbirinin anlamında kullanılması
 - f. Müfred ve cem‘ vezinlerinin birbirinin anlamında kullanılması
- 7- Sarf vezinlerinde meydana gelen farklılık nedeniyle murâd-ı İlâhî daha güzel bir şekilde anlaşılır ve şu faydalar elde edilir:
 - a. Âyette kastedilen hüküm açıklığa kavuşur ve anlam genişliği elde edilir.
 - b. Kur’ân âyetlerinin anlamında kapalı kısımların anlaşılmasına yardımcı olur.
 - c. Âmm bir anlamı içeren bir vezin, bir başka vezin ile tahsis edilir.
 - d. Mutlak şekilde gelen bir vezin, bir başka vezin ile mukayyet kılınır.
 - e. Mücmel olan bazı vezinler, bir başka vezinle mubeyen kılınır.

- f. Âyetteki muhtemel anlamlardan birini tercih etmeye ve bu anlamın tekidine yardımcı olur.

KAYNAKÇA

- Abd Ömer**, Ali Abdullah, *Tahkik-u Dîvâni 'z-Zemahşerî*, el-Ezher Üniversitesi, 1979.
- Abdulbâkî**, Muhammed Fuad, b. Sâlih el-Mısırî, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ân'il-Kerîm*, Dârü'l-Hadîs, Kâhire 1364.
- Abdullah Süleyman**, Muhammed Edib, *et-Tevcîhi'l-Lüğavî ve'n-Nahvî li'l-Kıraati'l-Kur'âniyyeti fi Tefsîri 'z-Zemahşerî*, (Yüksek Lisans Tezi) Musul Üniversitesi, Musul 2002.
- Akdemir**, Hikmet, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, Nil Yay. İzmir 1999.
- Akman**, Şule, *Keşşâf'ta Mütevâtir Olmayan Kıraatler ve Tefsîr İlişkisi*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst. Ankara 2010.
- el-Alâvine**, Ahmed, *Zeylû'l-A'lâm*, Cidde 1998.
- Alp**, Mûsâ, *Madhal fi'l-luğati'l-Arabiyye*, Adana 2008.
- Âsım Efendi**, *el-Okyanusu'l-Basit Fi Tercemeti'l-Kamusu'l Muhît*, ts.
- el-Askalânî**, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed (ö. 852/1449), *Mizâmu'l-Lisân* (Thk.: Ebû Gudde, Abdulfettah), Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, (1. baskı), Beyrut 1423/2002.
- Ateş**, Süleyman, *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meâli*, Ankara Üniversitesi Basım Evi, Ankara 1982.
- el-Aynî**, Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Mûsâ, *Melâihu'l-elvâh fi şerhi merâhu'l-ervah fi's-sarf*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2014.
- Bâzemül**, Muhammed b. Ömer b. Sâlim, *el-Kıraat ve Eseruhâ fi'l-Ahkâm ve't-Tefsîr*, Dârü'l-Hicre, (1. baskı), Riyad ts.
- el-Beğavî**, Ebû Muhammed Hüseyin b. MesudMes'ûd (ö. h. 516), *Meâlimu't-Tenzîl*, (Thk.: Muhanned Abdusselam, Osman Cuma Zamiriyye, Süleyman Muslih el-Harş) Dârü't-Tayyibe, Riyad 1989.
- el-Bennâ**, Ahmed b. Muhammed (ö.1705- 1117), *İthâfu Fudelâi'l-Beşer* (Thk.: Şaban Muhammed İsmâîl), Âlemu'l-Kütüb, Mektebetu'l-Kuliyeti'l-Ezheriyye, Beyrut 1987.
- Bilmen**, Ömer Nasuhi, *Kur'ân-i-Kerîmin Tüekçe Meâli Alisi ve Tefsîri*, Nesa Basın Yayın, İstanbul ts.
- el-Cârim**, Ali - Emin, Mustafa, Mustafa, *en-Nahvu'l-Vâdih fi Kavâidi'l-Lugati'l-Arabiyyeti*, ed-Dârü'l-Mısriyye es-Su'ûdiyye, 1403/1983.

- el-Cevherî**, İsmâil İsmâil b. Hammâd (ö. h. 397), *es-Sihâh: Tâcü'l-Luġa ve Sihâhu'l-Arabiyye* (Thk.: Ahmed Abdulgaffar Attâr), Beyrut 1407/ 1987.
- el-Cürçânî**, es-Seyyid eş-Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta'rîfât*, Beyrut 1978.
- el-Cüveynî**, Mustafa es-Sâvi, *Menhecü'z-Zemahşerî fi Tefsîri'l-Kur'ân ve Beyânu İ'câzihi*, Dârü'l-Maârif, Mısır 1959.
- Çetin**, Abdurrahman, *Kıraatlerin Tefsîre Etkisi*, Ma'rifet Yayınları, İstanbul 2001.
- Dağ**, Mehmet, “*Mu'tezile'ye Ehl-i Sunnet İsnâdı: 'Kıraatler Tevkîfî Değil, İctihâdîdir - Zemahşerî Özelinde Bir İddianın Değerlendirilmesi*”, Ma'rife, Mu'tezile Özel Sayısı, III/3 (2003), Dârü 'Ammâre, Amman 1996.
- ed-Dâhâk**, b. Mezahim el-Belhî (ö. h. 105), *Tefsîru ed-Dâhâk* (Thk.: Muhammed Şükrî Ahmed ez-Zavitî), Dârü's-Sellam, Kahire 1999.
- ed-Dameġanî**, Hüseyin b. Muhammed, *Kâmûsü'l-Kur'ân* (Thk.: Abdulazîz Seyyid'il-Ehil), Dârü'l-İlim li'l-Melayin, Beyrut 1983.
- ed-Dânî**, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân (ö. 444/1053), *el-Ehrufu'l-Sebe'li'l-Kur'ân* (Thk.: Abdul Müheymin Tahhân), Dârü'l-mennare, Cidde 1997.
- ed-Davudî**, Muhammed b. Ali b. Ahmed Şemsuddin (ö. h. 945), *Tabakâtu'l-Müfessirîn li'd-Davudî*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- ed-Dayf**, Ahmed Şevkî Abdüsselâm, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Dârü'l-Mea'rif, (7. baskı), Kahire 1968.
- Demir**, İsmâil, *Sarf Bilgisi ve Ömer b. Ali b. İbrâhîm b. Halîl el-İspili'nin er-Risâle fi Temeyyüzi'l-Ebvab Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2. sayı, Kars 2014.
- Ebû Hayyân**, Muhammed b. Yusuf, el-Endelûsî (ö.745/1344), *el-Bahru'l-Muhît*, (Thk.: Âdil Ahmed Abdulmevcud, Ali Muhammed Mu'avid), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1993.
- Ebû Ras**, Mansur Saîd Ahmed, *İhtilafu'l-Binyeti's-Sarfiyye fi'l-Kıraati'l-Sab'a min Tariki's Şatibiyye Tevcîhu ve Eseruhu Ala'l-Manâ*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Mekke 1426.
- Ebû Ubeyde**, Ma'amer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Mısrî (ö. h. 209), *Mecazu'l-Kur'ân*, (Thk.: Muhammed Fuad Sezgin), Mektebetu'l-Hanci, Kahire 1381.

- Ebû'l-Fellâh**, Abdulhay b Ahmed. b. Muhammed b. el-İmadu'l-Âskerî el-Hanbelî, *Şezerâtu 'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, (Abdulkâdiru'l-Ârnâvut- Mahmudu'l-Ârnâvut), Dârü İbn Kesîr, (1. baskı), Dımışk-Beyrut 1406.
- el-Ensârî**, Ebû Muhammed Abdullah Cemâleddîn b. Yusuf İbn Hişâm, *Avdahü 'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, (Thk.: Muhammed, Muhyiddîn Abdulhamîd), Dârü'l-Ciyl, Beyrut 1979.
- Erdim**, Enes, *Zemahşerî ve İbn Atiyyenin Tefsîrlerine Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*, (Basılmamış Doktora Tezi,) Erzurum 2010.
- Esed**, Muhammed, *Kur'ân Mesajı* (Trc: Cahit Koytak-Ahmet Ertürk), İşaret Yayınları, İstanbul 1996.
- el-Esterâbâdî**, Radiyyuddin Muhammed b. Hasan, *Şerhu Şafiyeti İbn Hâcib*, Beyrut 1975.
- el-Ezherî**, Muhammed b. Ahmed (ö. 370-980), *Meâni'l-Kıraat*, (Thk.: 'İyd Mustafa Derviş; 'Avd b. Hamd el-Kavzî), (1. baskı), Riyâd 1991.
- el-Ezherî**, Zeynuddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr, *Şerhu 't-Tasrîh 'ala 't-Tevdîh*, Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.
- el-Ezherî**, *Tehzîbu 'l-Luğa*, ed-Dârü'l-Mısriyye, Mısır 1964.
- el-Farisî**, Ebû'l Ali el-Hasan Abdulgaffar (ö. 377/987), *el-Hücce li'l-Kurrâi-Seb'a*, (Thk.: Komisyon), Dârü'l- Me'mun li't-Turas, Beyrut 1991.
- Fazlî**, Abdulhâdî, *Muhtasru 'n-Nahiv*, (7. baskı), Dârü'ş-Şürük, Cidde 1980.
- el-Ferâhidî**, Halîl bin Ahmed (ö. 175/791), *Kitâbü 'l-'Ayn* (Thk.: Mehdî el-Mahzûmî ve İbrâhimİbrâhîm es-Sâmurrâî), Bağdat 2010.
- el-Ferrâ**, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-'Absî (ö.207/822), *Meâni'-'Kur'ân*, 'Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1984.
- Fîrûzâbâdî**, Muhammed b. Yakûb, *el-Kâmûsu 'l muhît*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, 2011.
- Göksoy**, İsmâîl Hakkı, TDVİA. "Sarf" Mad. Ankara 2011.
- Güneş**, Kadir, *Arapça-Türkçe Sözlük*, Mektep Yayınları, İstanbul 2011.
- Hâfız**, Yâsin, *et-Tehlîlu 's-sarfî*, Şam 1429/2009.
- el-Hamelâvî**, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö.1351/1932), *Şeze 'l-'arf fi Fenni 's-sarf* (Thk.: Alâüddîn Atıyye), Şam 1427/2007.
- Hasan**, Abbas, *en-Nahvu 'l-vâfi*, Dârü'l-Me'ârif, Mısır 1974.

- el-Hâşimî**, Ahmed, *Cevâhiru'l-Belâğa fi'l-Ma'ânî ve'l-Beyân ve'l-Bedî'*, Matba'atu medreseti vâlideti Abbas Pâşa el-Evvel, Kâhire 1905.
- el-Hindâvî**, Hasan, *Menâhicü's-Sarfıyyin ve Mezâhibuhum fi'l-Karneyni's-Sâlisve'r-Râbi'mine'l-Hicre*, Dârü'l-İlim (1. baskı), Beyrut 1989.
- el-Hudrî**, Muhammed b. Mustafâ b. Hasan (ö. 1287/1870), *Hâşiyetu'l-Hudrî alâ İbn Akîl*, Kahire ts.
- İbn Âşûr**, Muhammed Tâhir, *Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr*, Dârü't-Tûnusiyye, Tunus 1984.
- İbn Âtiyye**, Ebû Muhammed Abdulhakk b. Galip el-Endelüsî (ö. h. 547), *el-Muhareru'l-Vecîz* (Thk.: Abdus-Selam Abduş-Şafî Muhammed), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, (1. baskı), Beyrut 2001.
- İbn Cinnî**, Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 392/1002), *el-Hasâis* (Thk.: eş-Şirbînî Şeride), Kahire 1428/2007.
- İbn Cinnî**, *el-Luma'fi'l-Arabiyye*, (Thk.: Fâız Farîs), Dârü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Kuveyt 2010.
- İbn Cinnî**, *el-Munsif Şerhu Kitabi't-Tasrif*, (Thk.: İbrâhîm Mustafâ-Abdullah Emîn), (1. baskı), Dârü's-Sekâfatu'l-Amme, Kahire 1954.
- İbn Ebî Meryem**, Ebû Abdullah Nasr b. Ali b. Muhammed (ö. 565), *el-Mudâh fi Vücûhi'l-Kıraati ve 'İleliha* (Thk.: Abdurrahîn et-Târhünî), Dârü'l-Kütübi'l-Arabiyye, Beyrut 1971.
- İbn Fâris**, Ebû'l-Hüseyn Ahmed (ö.395), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa* (Thk.: 'Abdu's-Selâm Muhammed Hârûn), Dârü İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kahire 1369.
- İbn Haldûn**, Abdurrahmân b. Muhammed, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, Dârü'l-fıkr, Beyrut 1427/2007.
- İbn Hâleveyh**, Ebû Abdullah el-Huseyin b. Ahmed b. Hamdan (ö. 370/980), *el-Hücce fi'l-Kıraati's-Seb'a*, (Thk.: Abdul'all Sâlim el-Mükrrem), Dârü's-Şürük, Beyrut 1979.
- İbn Hâleveyh**, *Muhtasar fi Şevâzzi'l-Kur'ân*, Mektebû'l-Mutenebî, Kahire ts.
- İbn Hallikân**, Ebû'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-'Ayân*, (Thk.: Muhammed en-Neccâr), Bulak matbaası, Kahire 1299.

- İbn Hanbel**, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, (öl.241/855), *el-'Akîde-Rivâyetu Ebi Bekr el-Hilâl*, (Nşr. Abdulaziz İzzuddin es-Seyrevânî), Dârü Kuteybe, Dımeşk, 1408/1988.
- İbn Hişâm**, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısrî (ö. 218/833), *Avdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*, (Thk.: Muhammed, Muhyiddîn Abdulhamîd), Dârü'l-Cîyl, Beyrut 1979.
- İbn Hişâm**, *Şerhu Katru'n-Nedâ ve Belli's-Sadâ*, (Thk.: Muhammed Muhyiddîn 'Abdulhamîd), (11. baskı), Mektebetu'l-'Âra, Mısır 1963.
- İbn Huzeyme**, Ebûbekr es-Sülemî Muhammed b. İshâk (öl.311/924), *Kitâbu't-Tevhîd* (Nşr. Abdulazîz b. İbrâhîmeş-Şehvân), Müessesetu'r-Rüşd, Riyâd 1994.
- İbn Kayyim el-Cevzîye**, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî (ö. 751/1350), *İlamu'l-Muvakkîin* (Thk.: Tâhâ Abdurraûf) Dârü'l-Cîyl, Beyrut 1973.
- İbn Kudame**, *Ravdetu'n-Nazir ve Cennetu'l-Munazir*, Mektebû'l-Maârif, Riyad 1410.
- İbn Manzûr**, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî (ö. 711/1311), *Lisâmu'l-'Arap*, Dârü'l-Maârif, Kahire 1119.
- İbn Mucahid**, Ebû Bekîr, Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbas (ö. 324/935), *Kitabu s-Seb'a fi'l-Kıraat*, (Thk.: Şevkî Dayf), Dârü'l- Me'arif, Kahire 1400.
- İbn Salih**, Abdullah Fûzân, b. Sâlih, *Delîlu's-sâlik ilâ Elfiyet'i-İbnî Mâlik*, Dârü'l-Müslüm, 1999.
- İbn Serrâc**, Ebû Bekîr Muhammed b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 316/929), *el-Usûl fin-Nahv*, (Thk.: Abdülhüseyn el-Fetîlî), Muesessetu'r-Risâle, Beyrut 1996.
- İbn Sîde**, Ebû'l-Hasen Alî b. İsmâîl ed-Darîr el-Mürsî (ö. 458/1066), *el-Muhkem ve'l-Muhîti'l-A'zam*, (Thk.: Abdu's-Settar Ahmed Ferrac), (1. baskı), 1958.
- İbn Teymiyye**, Ahmed Abdulhâlim, *Mukaddime fi Usûli't-Tefsîr*, Dımaşk 1936.
- İbn Ya'îş**, Ebû'l-Bekâ Muvaffakuddîn Yaîş b. Alî b. Yaîş b. Muhammed el-Esedî el-Halebî (ö. 643/1245), *Şerhu'l-Mufassal* (Thk.: İmil Bedi' Yâkub), (1. baskı), Beyrut 1422/2001.
- İbn Zencele**, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Muhammed, *Hüccetu'l-Kıraat* (Thk.: Saîd el-Efğânî), Müessesetü'l-Risale, Beyrut 1997.
- İbnü'l-Cevzî**, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö.597-1201), *Zâdu'l-Mesîr*, Beyrut 1987.

- İbnü'l-Cezerî**, Muhammed b. Muhammed (ö. 833), *Müncidü'l-Mukri'in ve Müşsidü't-Tâlibîn*, (Thk.: Abdulhayy Feremâvî), Mektebetü Cumhuriyeti Mısır, Kahire 1977.
- İbnü'l-Cezerî**, *en-Neşr fi'l-Kıraati'l-Aşr* (Thk.: Ali Muhammed Dabbağ), Dârü'l-Kitabi'l-İlmiyye, Beyrut ts.
- İbnü'l-Hâcib**, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus (ö. 646/1249), *el-Kâfiye fi 'İlmi'n-Nahv ve 'ş-Şâfiye fi 'İlmi't-Tasrîf ve 'l-Hat*, (Thk.: Salih Abdülazim eş-Şâir), Mektebetü'l-Âdâb, Kahire 2010.
- İbnü'l-Hâcib**, *eş-Şâfiye* (Thk.: Sâlih Abdülazîm eş-Şâir), Mısır 2010.
- İbnü'n-Nedîm**, Ebû'l-Ferac Muhammed b. İshâk (ö. 438/1047) *el-Fihrist*, Beyrut ts.
- İbnü'l-Hâcib**, *el-Kâfiye fi'n-Nahv* (Nşr. Muhammed b. el-Hasan el Esterabadi), Dârü'l-Kütübi'l İlmiyye, Beyrut ts.
- İbnü'l-Müneyyir**, Ahmed b. Muhammed İbn Müneyyir el-İskenderî, *el-İntisaf fi ma Tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-İ'tizal*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- İbnü'l-Müneyyir**, Ahmed b. Muhammed İbn Müneyyir el-İskenderî, *el-İntisaf fi ma Tedammenehü'l-Keşşâf mine'l-İ'tizal*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut ts.
- el-İcî**, Ebû'l-Fazl Adudüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdilgaffâr (ö. 756/1355), *Kitâbu'l-Mevâkıf*, (Nşr.: Abdurrahman 'Umeyre), Dârü'l-Cîyl, Beyrut 1997.
- el-Kabâve**, Fahreddin, *Tasrîfu'l esmâ' ve 'l ef'âl*, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut 1988.
- Karaçam**, İsmâîl, *Kıraat İlminin Kur'an Tefsîrindeki Yeri Ve mütevâtir Kıraatlerin Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İstanbul 1996.
- Karaçam**, *Kur'an't-Kerîm'in Nüzûlü ve Kıraati*, Nedve Yayınları, Konya 1981.
- Karaman**, Hayrettin, vd., *Kur'an Yolu Meâli*, Ankara 2013.
- Karamollaoğlu**, Fatma Serap, Meânî İlmi, İşaret Yayınları, İstanbul 2013.
- Katib Çelebî**, Mustafa b. Abdullah, *Keşfu'z-Zunûn an Esmâi'l-Kütüb ve 'l-Funûn* (Thk.: Kilisli Rıfat Bilge - Şerefeddin Yaltkaya), Maârif Matbaası, İstanbul 1941.
- el-Kazvîni**, Ebû'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfiî (ö. 739/1338), *el-İdâh fi Ulûmi'l-belâğâ*, Beyrut 1993.
- el-Kefevî**, Ebû'l-Bekâ Eyüp, (ö.1095/1684), *el-Külliyat*, Müessestü'r-Risale, (2. baskı), Beyrut 1419.
- Kerîm**, Muhammed, *el-Kıraatu'l-Aşri'l-Mütevâtira min Tariki's-Şatibiyye ve'd-Durre* (Mushaf hâmişinde), Dârü'l-Mühacir, Medine ts.
- Kılıç**, Hulûsi, *Arapça Dil Bilgisi Sarf*, Kesra Fakülte Kitâbevi, Bursa, ts.

Kılıç, TDVİA, “Sarf”, Ankara 2009.

Kitapçı, Zekeriyâ, *Türklerin Arap Dili ve Edebiyatına Hizmetleri-Harzem Dil Ekolü-*
Konya 2004.

el-Kûfî, Necat Abdulâzîm, *Ebniyyetu'l-Ef'ali*, Dârü'n-Neşri ve't-Tevzi', Mısır 1989.

el-Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh (ö.671/1273), *el-Câmi'li Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Thk.: Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006.

Kutluboğa, Ebû'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısırî (ö. 879/1474), *Tâcu't-Terâcim* (Thk.: Muhammed Hayr Ramazân Yusuf), Dârü'l-Kalem, (1. baskı), Dımaşk 1413/1992.

el-Mağribî, İbn Yakûb, *Mevâhibu'l-Fettâh fi şerhi Telhisi'l-Miftâh*, Matba'atu'l-Kubrâ el-Emîriyye, Bulâk 1318.

el-Mâhlûf, Hüseyin Muhammed, *Safvetu'l-Beyân li-Meâni'l-Kur'ân*, Dârü'r-Reşad'il-Hadîse, Mısır ts.

Mahmud Salah, Muhammed Ferruh, *el-Kıraatu's-Şâzze İnde'-Usuliyine ve Eseruha fi İhtilafi'l-Fukahâi*, (Basılmamış yüksek Lisans Tezi), Gazze 2010.

el-Medenî, es-Seyyid Alîhân, *el-Hadâiku'n-nediyye fi şerhi'l-fevâid es-Samediyye*, (Thk.: Seyyid Ebû'l Fadl Seccadî, Menşûrâtu Zevî'l-Kurbâ, Kum 2011.

Mehmed, Zihni Efendi, *el-Müntehâb ve'l-Muktedab fi Kavâidi's-Sarf ve'n-Nahv*, Ma'rifet Yayınları, İstanbul 1981.

Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib, Hammûş b. Muhammed el-Kaysî (ö. 437/1045), *el-Keşfan Vücûhi'l-Kıraat* (Thk.: Muhittin Ramazan), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1997.

el-Merağî, Ahmed Mustafa, *Tefsîru'l-Merağî*, Matbaatu Mustafa el-Babî el-Halebî ve Evladuhu, Mısır 1946.

Mertoğlu, Mehmet Suat, TDVİA. "ez-Zehebî", Ankara 2011.

Mertoğlu, Mehmet Suat, TDVİA. “el-Yezîdî”, Ankara 2011.

Mollâ Câmî, Nûruddîn Abdurrahman (ö. 898/1492), *Mollâ Câmî Şerhu Kâfiyeti İbni'l-Hâcib*, Dârü'l-Kitâbi'l-İslâmî, İstanbul ts.

Muhaysin, Muhammed Sâlim, *fi Rihâbi'l-Kur'ân*, Kahire 1980.

Muhaysin, *el-Kıraat ve Eseruhâ fi Ulûmi'l-Arabiyye*, Mektebetu'l-Külliyeti'l-Ezheriyye, Kahire 1984.

- el-Mustafavî**, Hasan (ö.1426/2005), *et-Tahkîk fî Kelimâti'l-Kur'ân'il-Kerîm*, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2009.
- en-Nehhâs**, Ahmed b. Muhammed (ö. 338/950), *Meâni'l-Kurân*, (Thk.: Muhammed Ali Sâbûnî), Camiatu Ümmül Kurrâ, Riyad 1408/1988.
- Ocak**, Ahmet Yaşar, TDVİA. "Hızlân", Ankara 2011.
- Özek**, Ali, *Zemahşerî ve Arap Lugaçılığındaki Yeri*, İstanbul 2006.
- Paçacı**, Mehmet, *Kur'ân ve Ben Ne Kadar Tarihseliz?*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Polat**, Fethi Ahmet, *İslâm Tefsîr Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İz Yay., (2. baskı), İstanbul 2009.
- er-Râcihî**, Abduh, *Durûs fî'l-Mezâhibi'n-Nahviyye*, Dârü'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut 1980.
- Râgıb el-İsfahânî**, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği), *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, *Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz*, ts.
- Ramazan Yûsuf**, M. Hayr, *Tetimmetü'l-A'lâm*, Beyrut 1418/1998.
- er-Râzî**, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkâdir (ö. 666/1268) *Muhtaru's-Sihah* (Thk.: Mahmut Hatır) Mektebû Lubnan, Beyrut 1415.
- er-Râzî**, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer (606/1209), *et-Tefsîru'l Kebîr/Mefâtihu'l-Gayb*, Dârü İhyai't-Turasi'l-'Arabî, Beyrut 1420.
- Rıza**, Muhammed Reşit ve Muhammed Abduh, *Tefsîri'l-Menâr*, Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.
- es-Sebt**, Halit Osman, *Kavaidu't-Tefsîr*, Dârü İbn Affan, Akrabyye 1997.
- es-Sekkâkî**, Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî (ö. 626/122) *Miftâhu'l-Ulûm*, (Nşr. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrut 1420/2000.
- es-Semîn el-Halebî**, Ahmed b. Yusuf b. Abdu'd-Daim (ö. h. 756), *Umdetu'l-Huffaz fî Tefsîri Eşrefi'l-Elfâz* (Thk.: Ahmed Muhammed el-Harrât), Dârü'l-Kütübi'l-İlmîyye, Beyrut 1997.
- Sîbeveyhî**, Ebû Bişr, 'Âmr b. Osman b. Kanber (ö.180/796), *el-Kitab*, (Thk.: 'Abdu's-Selâm Muhammed Harun), Mektebetu'l-Hâncî, Kâhire 1982.
- es-Suyûtî**, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî (ö. 911/1505), *el-İktirâh fî 'İlmi Usûl en-Nahv* (Thk.: Ahmet Subhî Fırat), İstanbul Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi (doktora tezi), İstanbul 1975.

- es-Suyûtî**, *Buğyetü 'l-Vuât fi Tabakâti 'Luğaviyyîn ve 'n-Nuhât* (Thk.: Muhammed Ebû 'l-Fazl İbrâhimİbrâhîm), Mısır 1384/ 1964.
- es-Suyûtî**, *ed-Dürrü 'l-Mensûr fi 't-Tefsîr bi 'l-Me 'sûr*, (Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Merkez Hicr, Kâhire 2003.
- es-Suyûtî**, *el-İtkân fi Ulûmi 'l-Kur 'ân*, (Thk.: Merkezü 'd-Dirasati 'l-Kur 'âniyye), Mücemmaü 'l-Melik Fehd li-Tıbbâti 'l-Mushafî 'ş-Şerif, Medîne ts.
- es-Suyûtî**, *Tabakâtu 'l-Müfessirîn* (Thk.: Ali Muhammed Ömer), Mektebetu Vehbe, (1. baskı), Kahire 1396.
- eş-Sa'râvî**, Muhammed mutevellî eş-Şi'râvî, *Tefsîr 'u Cüz 'i Amme*, Dârü'r-Raye, Mısır 2007.
- eş-Şâfiî**, Muhammed b. İdris, *Âhkâmü 'l-Kur 'ân* (Thk.: Abdülğani Abdülhâlik), Mektebetü el-Hâncî, Kâhire 1994/1414.
- eş-Şehristanî**, Muhammed b. Abdilkerîm, *el-Milel ve 'n-Nihal* (ö. 548/1153), (Nşr. Muhammed Seyyid Geylânî), Dârü'l-M'arife Beyrut, 1404/1984.
- eş-Şertûnî**, Reşid, *Mebâdiü 'l-'Arabîyye Kısmu's-Sarf ve 'n-Nahv*, Müessestü'r-Risale, (2. baskı), Beyrut 1419.
- eş-Şevkânî**, Muhammed b. Ali b. Muhammed (ö. h. 1250), *İrşadu 'l-Fuhûl*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 1399.
- eş-Şevkânî**, *Fethu 'l-Kadîr*, Dârü'l-Ma'rife, Beyrut 2007.
- Şimşek**, H - **Yıldırım**, A, Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2003.
- et-Taberî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî el-Bağdâdî (ö.310/923), *Câmiu 'l-Beyân an Te 'vili 'l-Ayi 'l-Kur 'ân* (Thk.: Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî), Dârü'l-Hicr, ts.
- Tarabay**, Edmâ, *Mu 'cemu 'l-Cumû ' fi 'l-Luğati 'l-'Arabîyye*, Mektebetu Lubnân, Beyrut 2003.
- Taşköprüzade**, Ahmed b. Mustafa Ebû'l-Hayr, *Miftâhu 's-Sa 'âde ve Mısbâhu 's-Siyâde* (Thk.: Kâmil Kâmil Bekrî- Abdülvehhâb Ebû'n-Nûr), Kahire 1968.
- et-Teftâzânî**, Sa'duddîn Mes'ûd b. Ömer, *el-Mutavvel ala 't-Telhîs*, Matba'a-i Âmire, 1309.
- et-Tehânevî**, Muhammed b. Ali (ö.1158) *Keşşâf İstilâhâti 'l-Fünûn* (Nşr. Ahmed Hasen Besiç), Beyrut 1418/1998.

- Tetik**, Necati, *Kıraat İmlinin Tâlimi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.
- Togan**, Zeki Velidi, *Zemahşerî'nin Doğu Türkçesiyle Mukaddimetü'l-Edeb'i*, Türkiyât Mecmuası, İstanbul 1965.
- el-Ukberî**, Ebû'l-Bekâ Muhibbüddîn Abdullâh b. el-Hüseyn b. Abdillâh el-Ezecî el-Bağdâdî (ö.616/1219), *İ'rabu'l-Kıraati'l-Şevâzz*, (Thk.: Muhammed es-Seyyid Ahmed Azzüz), Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1997.
- Uludaş**, İbrâhîm, *Ebû Hayyân el-Endelûsî'nin el-Bahrü'l-Muhît'inde Kıraat Olgusu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enst., Bursa 2014.
- Uzun**, Tacettin, *Sarf Bilgisi*, Konya 2006.
- Ünal**, Ali, *Kur'ân'da Temel Kavramlar*, Beyân Yayınları, İstanbul 1986
- Ünal**, Mehmet, *Kur'ân'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, Fecr Yay., Ankara 2005.
- Ya'kûb**, İmîl Bedî', *Mucemu'l-Evzâni's-Sarfiyye*, Âlemu'l-Kütüb, Beyrut 1993.
- Ya'kûb**, *el-Mu'cemu'l-mufasssal fi'l-cumû'*, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2004.
- Yazır**, Ahmed Hamdi, *Hak Dini Kur'ân Dili* (Kur'ân-ı Kerîm ve Meâlî), İslâmoğlu Yayıncılık, Hazırlayan ve Notlandıran: Dücane Cündioğlu, İstanbul 1993.
- Yüce**, Nuri, MEBİA. "Zemahşerî", İstanbul 1993.
- ez-Zebîdî**, Abdüllatîf b. Ebîbekr, *İ'tilâfu'n-Nusra fî İhtilâf-i Nuhâti'l-Kûfe ve'l-Basra*, (Thk.: Târik el-Cenâbî), Mektebetü'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1987.
- ez-Zeccâc**, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî (ö. 311/923), *Meâni'l-Kur'ân ve İ'rabüh*, Kahire 1997.
- Zehebî**, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî (ö. 748/1348), *Tezkiretü'l-Huffâz*, Haydarâbâd 1958.
- ez-Zehebî**, *Mizânu'l-İ'tidal* (Thk.: Ali Muhammed el-Bücâvi), Dârü'l-Ma'rife (1. Baskı), Beyrut 1382/1963.
- ez-Zehebî**, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Mektebetu Vehbe, Kahire 2000.
- ez-Zemahşerî**, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer (ö. 538/1144), *Tefsîru'l-Keşşâf an Hakâiki Gavâmîdi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîli fî Vucûhi't-Te'vîl* (Thk.: eş-Şeyh Âdil Ahmed Abdulmevcud - eş-Şeyh Ali Muhammed Mua'vvid) Dârü'l-Âbikân, (1. baskı), Riyad 1998.

- ez-Zemahşerî,** *el-Enmûzec fi'n-Nahv* (Thk.: Sami b. Muhammed el-Mansûr), 1999.
- ez-Zemahşerî,** *el-Mufasssal fi San'ati'l-İ'râb* (Nşr. Ali Ebû Mülhim), Dârü Mektebeti'l-Hilâl, Beyrut 1993.
- ez-Zemahşerî,** *el-Mustaksî fi Emsâli'l-Arab*, (Thk.: Komisyon), Dârü'l-Maârifi'l-Osmâniyye, 1962.
- ez-Zemahşerî,** *Mukaddimetü'l-Edeb*, Libsiya 1863.
- ez-Zemahşerî,** *Nüketü'l-A'râb fi Garîbi'l-İ'râb fi'l-Kur'ân* (Thk.: Muhammed Ebû'l- Fetüh Şerîf), Dârü'l-Maârif, Kahire 1119.
- ez-Zerkânî,** Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-İrfân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk.: Fevâz Ahmed), Dârü'l-Kütübi'l-'Arabî, Beyrut 1995/1415.
- ez-Zerkeşî,** Bedreddin Muhammed b. Abdullah, *el-Burhân fi 'Ulûmi'l-Kur'ân*, (Thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm), Dârü't-Turâs, Kâhire 1984.
- ez-Zeyyât,** ez-Zeyyât, Ahmed-İbrâhîm Mustafâ-Hâmid Abdu'l-Kâdir ve Muhammed en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-vasît*, Dârü'd-Da'vâ, (3. baskı), Kahire 1972.
- ez-Ziriklî,** Hayrüddîn b. Mahmûd el-'A'lâm, *Kâmûsü Terâcim li'eşheri'l-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-'Arabve'l-Müste'ribîn ve'l-Müteşrikîn*, Beyrut 2002.